АРХИВ ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
ПОЖАРЕВАЦ

Година IX, број 9 ПОЖАРЕВАЦ, 2020.

АРХИВ ЗАПИСИ

Пожаревац
2020.

ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Година IX, број 9
ПОЖАРЕВАЦ, 2020.

ZAPISI

THE HISTORICAL ARCHIVES OF POZAREVAC YEARBOOK

Year IX, No 9
POZAREVAC, 2020.

ЗАПИСИ
Годишњак Историјског архива Пожаревац
М 52 – часопис националног значаја

ИЗДАВАЧ: Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

ЗА ИЗДАВАЧА: Др Јасмина Николић, вд. директора

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: Др Јасмина Николић

УРЕДНИК: Др Јасмина Николић

РЕДАКЦИЈА:
Др Јасмина Николић
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Радован Радовановић
Др Момчило Исић
Др Маријана Мраовић
Др Драгомир Бонџић
Др Драгана Милорадовић
Наташа Милошевић Дулић
Јасмина Живковић, мср.
Слободанка Цветковић

ИНОСТРАНИ ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:
Доц. др Петер Павел Класинц (Словенија)
Др Грасиа Тато (Италија)
Др Димитар Атанасов (Бугарска)
Др Живана Хеђбели (Хрватска)
Др Јасна Пожган (Хрватска)
Др Бојан Цвелфар (Словенија)
Мр Бојан Стојнић (Босна и Херцеговина/Република Српска)
Дмитар Богески (Северна Македонија)
Светлана Успрцова (Северна Македонија)

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК:
Наташа Милошевић Дулић

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ:
Наташа Милошевић Дулић

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ:
ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац / Република Србија
Телефон/факс +381 12 223 082
Email: info@arhivpozarevac.org.rs

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. др Ивана Крстић Мистрицеловић
Проф. др Петер Павел Класинц
Др Маријана Мраовић
Др Миле Бакић

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ: Наташа Ивић, мср.

УДК: Народна библиотека Србије

ПРЕЛОМ И ШТАМПА: NEWPRESS Смедерево

ТИРАЖ: 350

ISSN 2334-7082

Штампање Часописа омогућио је Град Пожаревац

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљења аутора текстова.

Сви чланци објављени у часопису „Записи“ су рецензирани.

Прихваћено за штампу на седници Редакције одржаној у Пожаревцу, 30. августа 2020.

ZAPISI
THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
M 52 – a journal of national importance

PUBLISHER: Historical Archive Pozarevac
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

FOR PUBLISHER: Ph.D. Jasmina Nikolic, acting director

EDITOR-IN-CHIEF: Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITOR: Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Jasmina Nikolic
Ph.D. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
Ph.D. Radovan Radovanovic, prof.
Ph.D. Momcilo Isic
Ph.D. Marijana Mraovic
Ph.D. Dragomir Bondzic
Ph.D. Dragana Miloradovic
Natasa Milosevic Dulic
Jasmina Zivkovic, MA
Slobodanka Cvetkovic

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Peter Pavel Klasinc (Slovenia)
Ph.D. Grazia Tato (Italy)
Ph.D. Dimitar Atanasov (Bulgaria)
Ph.D. Zivana Hedjbeli (Croatia)
Ph.D. Jasna Pozgan (Croatia)
Ph.D. Bojan Cvelfar (Slovenia)
Bojan Stojnic, Msc. (Bosnia and Herzegovina/Republic of Srpska)
Dmitar Bogeski (Northern Macedonia)
Svetlana Usprcova (Northern Macedonia)

TEHNICAL EDITOR:
Natasa Milosevic Dulic

SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD:
Natasa Milosevic Dulic

ADDRESS:
ZAPISI, THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC YEARBOOK
Dr Voje Dulic 10, Pozarevac, 12000, Republic of Serbia
Fone/fax +381 12 223 082
Email: info@arhivpozarevac.org.rs

REVIEWERS:
Ph.D. Ivana Krstic Mistridzelovic, prof.
Ph.D. Peter Pavel Klasinc, prof.
Ph.D. Marijana Mraovic
Ph.D. Mile Bakic

TRANSLATION INTO ENGLISH: Natasa Ivic, MA

UDK: National Library of Serbia

LAYOUT AND PRESS: NEWPRESS Smederevo

CIRCULATION: 350

ISSN 2334-7082

The printing of the Journal was made possible by the City of Požarevac

The editorial office is not accountable for the views and opinions of the authors of the texts.

All the articles published in "Zapisi" annual journal are reviewed.

Accepted for the press at the session of the Editorial Board held in Požarevac on August 30, 2020

САДРЖАЈ CONTENTS

Др Јасмина НИКОЛИЋ, в.д. директора **УЗ ДЕВЕТИ БРОЈ**	7	Ph.D. Jasmina NIKOLIĆ, acting director **WITH THE NINTH ISSUE**

АРХИВИСТИКА ARCHIVAL

Милан СТАНКОВИЋ, мср. **КАНЦЕЛАРИЈСКО ПОСЛОВАЊЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА НА ПРИМЕРУ АРХИВСКОГ ФОНДА НАЧЕЛСТВО СРЕЗА ЗВИШКОГ КУЧЕВО (1839-1918), ЗА ПЕРИОД 1839-1862. ГОДИНЕ**	19	Milan STANKOVIC, MA **CLERICAL WORK IN THE 19TH CENTURY SERBIA, EXEMPLIFIED BY THE ARCHIVAL FONDS THE ADMINISTRATION OF ZVIŽD DISTRICT IN KUČEVO (1839-1918) COVERING THE PERIOD BETWEEN 1839 AND 1862.**
Драгана ЈОВАНОВИЋ **ПРАВИЛА АЕРО-КЛУБА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ „НАША КРИЛА“ - ИЗ ГРАЂЕ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ**	28	Dragana JOVANOVIC **THE RULES OF “OUR WINGS” AERO CLUB OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA - FROM THE MATERIAL OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC**
Dr Živana HEĐBELI **ARHIVSKI FOND VIŠI DISCIPLINSKI SUD SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE 1947-1995.**	48	Ph.D. Živana HEDJBELI **THE ARCHIVAL FONDS OF THE HIGHER DISCIPLINARY COURT OF THE SOCIALIST REPUBLIC OF CROATIA 1947-1995.**
Мр Маја НИКОЛОВНА **ПРИВАТНИ АРХИВИ – ДНЕВНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ ЦВЕТКА РАЈОВИЋА**	56	MSC. Maja NIKOLOVNA **PRIVATE ARCHIVES - DIARY NOTES CVETKO RAJOVIC**
Јасмина ЖИВКОВИЋ, мср. **ЗАШТИТА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ДОКУМЕНТАРНОГ МАТЕРИЈАЛА КОД СТВАРАЛАЦА У ПРАКСИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ- 15 ГОДИНА ИЗА НАС -**	62	Jasmina ŽIVKOVIC, MA **THE PROTECTION OF ARCHIVAL AND DOCUMENTARY MATERIAL PROVIDED BY AUTHORS, IN THE EXPERIENCE OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC – 15 YEARS BEHIND US**
Горан МИТИЋ **АРХИВИСТИКА КАО ЖИВОТНИ ФАТУМ**	82	Goran MITIC **ARCHIVAL SCIENCE AS ONE’S FATE**
Рената МИНИЋ, МА **АУТОРСКО ПРАВО И ПРАВО НА ПОШТОВАЊЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ СЛОБОДА**	90	Renata MINIC, MA **COPYRIGHT AND THE RIGHT TO INTELLECTUAL FREEDOM**
Мирјана СТЕПАНОВИЋ **БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ „МОЋАН КУЛТУРНО-ИНФОРМАЦИОНИ ЦЕНТАР“**	95	Mirjana STEPANOVIC **THE LIBRARY OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC - A POWERFUL CENTER OF CULTURE AND INFORMATION**

ИСТОРИОГРАФИЈА ISTORIOGRAPHY

Др Маријана МРАОВИЋ Др Јасмина НИКОЛИЋ КББ Горан ПЕТРОВИЋ **СТРАДАЊЕ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА, ИЗБЕГЛИЧКО ПИТАЊЕ И СУДБИНА РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА У НЕМАЧКИМ ВОЈНИМ ЛОГОРИМА**	**103**	Ph.D. Marijana MRAOVIC Ph.D. Jasmina NIKOLIC Colonel Goran PETROVIC **THE SUFFERING OF CIVILIANS, THE ISSUE OF REFUGEES AND THE FATE OF PRISONERS OF WAR IN GERMAN MILITARY CAMPS**
Проф. Др Горан АНЂЕЛКОВИЋ **ДОПРИНОС АРХИТЕКТЕ ДАНИЦЕ ДАНЕ МИЛОСАВЉЕВИЋ САВРЕМЕНОЈ ПОЖАРЕВАЧКОЈ АРХИТЕКТУРИ**	**119**	Ph.D. Goran ANDJELKOVIC **THE CONTRIBUTION OF AN ARCHITECT DANICA DANA MILOSAVLJEVIĆ TO POŽAREVAC CONTEMPORARY ARCHITECTURE**
Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ **ЈЕВРЕЈСКА ЗАЈЕДНИЦА У ПОЖАРЕВЦУ КРОЗ ФОНДОВЕ И ЗБИРКЕ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ**	**130**	Natasa MILOSEVIC DULIC **THE JEWISH COMMUNITY IN POŽAREVAC IN THE FONDS AND COLLECTIONS OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC**
Никола АРСИЋ **ПОЛИТИЧКА ФИЛОЗОФИЈА ВЛАДИМИРА ЈОВАНОВИЋА**	**147**	Nikola ARSIC **POLITICAL PHILOSOPHY OF VLADIMIR JOVANOVIC**
Др Мартин МАТИЈАШЕВИЋ Кристијан ЂУЈИЋ **ЗАЈЕДНИЧКА ДРЖАВА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА – СТВАРАЊЕ, ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА И ДРЖАВНОПРАВНЕ ОДЛИКЕ**	**155**	Ph.D. Martin MATIJASEVIC Kristijan DJUJIC **COMMON STATE OF THE SOUTHERN SLAVES - CREATION, SOCIAL STRUCTURE AND STATE LEGAL CHARACTERISTICS**
Проф. Др Радован РАДОВАНОВИЋ Мр Небојша ЂОКИЋ **НАБАВКЕ ФРАНЦУСКИХ ЛОВАЧКИХ АВИОНА ЗА ПОТРЕБЕ НАОРУЖАВАЊА ВАЗДУХОПЛОВСТВА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ**	**164**	MSC. Nebojsa DJOKIC, Ph.D.Radovan RADOVANOVIC, PROF. **THE ACQUISITION OF FRENCH HUNTING AIRCRAFT FOR THE PURPOSE OF ENHANCING THE ARMY AIRFORCE OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA**
Др Маријана МРАОВИЋ **ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД ОДЕЉЕЊА ДРЖАВНЕ ПРОПАГАНДЕ НЕДИЋЕВЕ ВЛАДЕ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941-1944. ГОДИНЕ**	**178**	Ph,D. Marijana MRAOVIC **THE ORGANIZATION AND WORK OF THE DEPARTMENT OF STATE PROPAGANDA OF NEDIĆ'S GOVERNMENT IN OCCUPIED SERBIA 1941-1944.**
Огњан ПЕТРОВИЋ **ПУТНИЧКИ АВИОН КОДРОН Ц.449 У ФЛОТИ „АЕРОПУТА“**	**191**	Ognjan PETROVIC **CAUDRON C.449 PASSENGER PLANE IN THE "AEROPUT" FLEET**

ИЗ РАДА АРХИВА FROM THE ARCHIVES OF

Бојана ПАВЛОВИЋ, МА
Сергеј БЕУК, МА
ИЗЛОЖБЕНО-ИНФОРМАТИВНИ ЦЕНТАР РЕФОРМАЦИЈЕ У ОСИЈЕКУ: ИСТОРИЈА ПРОТЕСТАНТИЗМА У СЛАВОНИЈИ И БАРАЊИ КРОЗ БОГОСЛУЖБЕНУ И КАТИХЕТСКУ ЛИТЕРАРНУ ГРАЂУ
209
Bojana PAVLOVIC, MA
MSC. Sergej BEUK
THE REFORMATION EXHIBITION AND INFORMATION CENTER IN OSIJEK: THE HISTORY OF PROTESTANTISM IN SLAVONIA AND BARANJA THROUGH LITURGICAL AND CATECHETIC LITERARY MATERIAL

Др Филип КРЧМАР
ДРУШТВО ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ У 18. ВЕКУ: ОСНИВАЊЕ И ПРВЕ ГОДИНЕ РАДА (2016-2020)
216
Ph.D. Filip KRCMAR
THE FOUNDATION OF THE SOCIETY FOR 18TH CENTURY STUDIES ON SOUTH EASTERN EUROPE AND ITS FIRST COUPLE OF YEARS (2016–2020)

Др Јасмина НИКОЛИЋ
„ЛОГОР БАЊИЦА 1941-1944 – ЗАТОЧЕНИЦИ ИЗ ПОЖАРЕВЦА И БРАНИЧЕВСКОГ ОКРУГА “ ИЗЛОЖБА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ И ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА БЕОГРАДА, 2017.
226
Ph.D. Jasmina NIKOLIC
“BANJICA CONCENTRATION CAMP BETWEEN 1941 AND 1944 – THE PRISONERS FROM POŽAREVAC AND THE BRANIČEVO DISTRICT“ THE HISTORICAL ARCHIVES OF POŽAREVAC AND BELGRADE, 2017.

Невена ВУКСАНОВИЋ
УЛИЧНА БИБЛИОТЕКА У ГАНИ – ПРИМЕР ДОБРЕ ПРАКСЕ
237
Nevena VUKSANOVIC
STREET LIBRARY GHANA – AN EXAMPLE OF GOOD PRACTICE

МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА И КУЛТУРНА САРАДЊА INTERNATION ARHIVAL AND CULTURAL COOPERATIO

Др Момчило ИСИЋ
„РУСИЈА И СРБИЈА НА ПРЕЛОМУ ВЕКОВА. СРПСКЕ ТЕМЕ АНДРЕЈА ШЕМЈАКИНА”
243
Ph.D. Momcilo ISIC
RUSSIA AND SERBIA AT THE TURN OF THE CENTURY. SERBIAN THEMES BY ANDREY SHEMYAKIN

Dr Dragana MILORADOVIĆ
24. MEĐUNARODNA KONVENCIJA ICARUS-A „ARHIVI I ARHIVSKA ISTRAŽIVANJA U DIGITALNOM OKRUŽENJU”, BEOGRAD, 23 - 25. SEPTEMBAR 2019
245
Ph.D. Dragana MILORADOVIC
THE 24TH ICARUS INTERNATIONAL CONVENTION “ARCHIVES AND ARCHIVAL RESEARCH IN THE DIGITAL ENVIRONMENT,“ BELGRADE, 23-25 SEPTEMBER 2019

ПРИКАЗИ И РАСПРАВЕ REVIEWS AND DISCUSSIONS

Ђурђина ИСИЋ ТИПОВИ СТВАРНОСТИ У ПУТУЈУЋЕМ ПОЗОРИШТУ ШОПАЛОВИЋ ЉУБОМИРА СИМОВИЋА	251	Djurdjina ISIC THE TYPES OF REALITY IN LJUBOMIR SIMOVIĆ'S DRAMA PUTUJUĆE POZORIŠTE ŠOPALOVIĆ (THE TRAVELLING TROUPE ŠOPALOVIĆ)
Dr Nevenka KNEŽEVIĆ LUKIĆ PRIKAZ IZABRANIH DELA RODOLFO ARČIBALD RAJS (1875-1929)	263	Ph.D. Nevenka KNEZEVIC LUKIC THE REVIEW OF SELECTED WORKS BY RUDOLPH ARCHIBALD REISS (1875-1929)
Проф. Др Александар РАСТОВИЋ ИЗВЕШТАЈИ И НАРЕДБЕ НЕДИЋЕВЕ „ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА“ ЗА ОКРУГ ПОЖАРЕВАЧКИ 1941-1944 – ТОМ 1 И 2“, ТЕМАТСКИ ЗБОРНИК ДОКУМЕНАТА I И II, ПРИРЕДИЛЕ ДР ЈАСМИНА НИКОЛИЋ И ДР МАРИЈАНА МРАОВИЋ, ПОЖАРЕВАЦ, 2018-2019.	266	Ph,D. Aleksandar RASTOVIC, PROF. THE REPORTS AND ORDERS OF NEDIĆ'S „GOVERNMENT OF NATIONAL SALVATION" FOR THE POŽAREVAC DISTRICT, 1941-1944" THEMATIC COLLECTION OF DOCUMENTS I AND II, PREPARED BY JASMINA NIKOLIĆ, PHD AND MARIANA MRAOVIĆ, PHD, POŽAREVAC, 2018-2019
Горан МИТИЋ ТРЕЋА МЕЂУНАРОДНА КОЛОНИЈА ФИЛМСКЕ КРИТИКЕ У НИШУ – КУЛТУРНА РАСКРШЋА	270	Goran MITIC THE THIRD INTERNATIONAL COLONY OF FILM CRITICISM IN NIŠ: CULTURAL CROSSROADS
Слободанка ЦВЕТКОВИЋ АРХИВСКА ГРАЂА У ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ, ЗБОРНИК РАДОВА СА МЕЂУНАРОДНОГ АРХИВИСТИЧКОГ САВЕТОВАЊА, БР. 2, БЕОГРАД 2018, СТР. 448	274	Slobodanka CVETKOVIC ARCHIVAL MATERIAL IN THEORY AND PRACTICE, COLLECTED PAPERS FROM THE INTERNATIONAL COUNCIL ON ARCHIVES, NO. 2, BELGRADE 2018, 448 PAGES
Dr Mile BAKIĆ INTERNACIJA STANOVNIŠTVA CRNE GORE 1916-1918, ZBORNIK DOKUMENATA, PRIREDIO VUKOTA VUKOTIĆ, CETINJE, 2017.	277	Ph.D. Mile BAKIC INTERNMENT OF THE POPULATION OF MONTENEGRO 1916-1918, COLLECTION OF DOCUMENTS, EDITED BY VUKOTA VUKOTIĆ, CETINJE, 2017

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА INSTRUCTIONS TO AUTHORS

УПУТСТВА САРАДНИЦИМА И ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ	283	INSTRUCTIONS TO THE CO-AUTHORS AND CITATION RULES

IN MEMORIAM

ПРЕДРАГ Б.ЈЕВРЕМОВИЋ (1932-2020)	293	PREDRAG B. JEVREMOVIC (1932-2020)

Главни и одговорни уредник
Др Јасмина НИКОЛИЋ, вд. директора
Историјског архива Пожаревац

УЗ ДЕВЕТИ БРОЈ

Поштовани читаоци, драги сарадници и колеге,

Часопис националног значаја „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ редовно излази девет година, успешно промовишући архивску теорију и праксу и постулате друштвених и хуманистичких наука. Окупљајући велики број сарадника током девет година – 134 из девет држава - до сада је широј стручној и научној, домаћој и иностраној јавности, представио 280 чланака из области архивистике, историографије, етнологије, антропологије, социологије, библиотекарства, културологије, методологије и других научних дисциплина.

Можемо констатовати да су испуњени циљеви зацртани у години оснивања и покретања нашег часописа - јачање стручног и научно-истраживачког капацитета запослених у архивима, музејима, библиотекама, чвршће повезивање емпиријских достигнућа и сазнања акумулираних у Србији и иностранству, подизање свести средина о значају и улози архива као институција и архивске грађе као културног добра, унапређење сарадње на пољу архивске науке и научно-истраживачког рада и сарадње између архивских институција и самих научних и културних посленика, затим неговање националне, регионалне и градске културне традиције и већа препознатљивост идентитета града, државе, региона.

Последњи, девети број који је пред уваженим читаоцима, доноси укупно двадесетосам прилога 31 аутора, од којих осам прилога обрађује теме из архивистике, осам из историографије, док дванаест прилога даје приказе међународних научних конференција, изложби, новообјављених публикација и примере/пројекте из рада архива и других институција у земљи и иностранству. Поред уводника главног и одговорног уредника и упутстава за будуће сараднике на ћирилици, латиници и енглеском језику, овај број часописа садржи пет тематских целина. Како овај број часописа излази у години обележавања 75 година од победе над фашизмом и нацизмом у Другом светском рату, више објављених ауторских прилога обрађује теме које се односе на период од 1941. до 1945. године, чиме су историчарима који се боре против ревизије историје Другог светског рата дати докази који могу допринети заустављању кривотворења чињеница.

Елем, прва целина „Архивистика“ доноси осам прилога: два изворна научна рада, један прегледни, три стручна рада и два претходна саопштења из архивске теорије и праксе. Посебно препоручујемо пажњи читалаца изворни научни рад „Канцеларијско пословање у Србији 19. века на примеру архивског фонда *Начелство Среза Звишкоī Кучево*, за период 1839-1862. године“, у коме је анализиран садржај општих прописа о административном пословању у Србији у периоду од 1839. до 1862. године, а потом и њихова примена у пракси Начелства Среза Звишког.

Такође, пажњи читалаца препоручујемо и прегледни рад „Архивски фонд Виши дисциплински суд Социјалистичке Републике Хрватске 1947-1995“, у коме су анализирани историјат, унутрашња организација и надлежност Вишег дисциплинског суда, уз представљање архивске грађе која садржи податке о животу, понашању и раду радних људи, о стању управе, професионалне и образовне профиле кадрова, допуштена и кажњива понашања службеника, о изградњи народне власти и социјалистичког морала.

Друга целина „Историографија“ заступљена је са осам оригиналних погледа на теме из овог домена науч-

ног истраживања: садржи два изворна научна рада, пет прегледних и један стручни рад. Посебно препоручујемо пажњи читалаца изворни научни рад „Страдање цивилног становништва, избегличко питање и судбина ратних заробљеника у немачким војним логорима током Другог светског рата“, у коме је на основу архивске грађе као примарног историјског извора анализирано страдање цивилног становништва и питање избеглица у окупираној Србији односно судбина ратних заробљеника у немачким војним логорима. У оквиру друге целине анализиран је статус ратних заробљеника Војске Краљевине Југославије, положај српских официра у немачком заробљеништву и однос Недићеве Владе према заробљеничком питању 1941-1944. године. Заробљени војници југословенског порекла биће ослобођени у пролеће 1945. године, када су савезничким акцијама ослобођени немачки војни логори.

Прегледни рад који препоручујемо пажњи читалаца је „Организација и рад одељења државне пропаганде Недићеве Владе у окупираној Србији 1941-1944. године“, у коме се, на основу архивске грађе и релевантне литературе, анализира формирање и деловање Одељења државне пропаганде и његова повезаност са немачким пропагандним апаратом на територији окупиране Србије, затим улога представника колаборационистичке власти у организовању пропагандних активности и особености пропагандних садржаја. Објективна оцена могућности деловања Одељења државне пропаганде у границама постављеним од немачких окупационих власти, изнедрила је закључак да су циљеви пропагандних активности остваривани захваљујући адаптабилности пропагандних садржаја локалним условима.

Пажњи читалаца препоручујемо и прегледни рад „Јеврејска заједница у Пожаревцу кроз фондове и збирке Историјског архива Пожаревац“, у коме су на прегледан начин, у оквиру целине *Јевреји у Пожаревцу – јеврејске породице у Регистрима становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства*, представљени подаци о јеврејским породицама у пожаревачкој општини. Рад садржи и целине наслovљене *Јевреји у Србији до Другог светског рата – грађанске и верске слободе* и *Јевреји у државним пописима становништва*.

Сви радови из ове тематске целине одговорили су методолошким, хеуристичким и херменеутичким захтевима историјске науке, писани су на основу релевантне литературе, објављене и необјављене архивске грађе, што је чини кохерентном и иновативном - истакнуто је у рецензијама проф. др Иване Крстић Мистрицеловић, ванредног професора на Криминалистичко-полицијском Универзитету у Београду и др Маријане Мраовић, научног сарадника и архивског саветника, начелника у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије.

Трећа тематска целина „Из рада архива“ доноси четири (4) чланка који текстом и фотографијама на атрактиван начин, представљају реализоване активности Историјског архива Пожаревац, Друштва за проучавање историје Југоисточне Европе у 18. веку и Изложбено-информативног центра реформације у Осијеку.

У складу са принципом промовисања струке и науке, и овај број часописа, у тематској целини „Међународна архивска и културна сарадња“ доноси два (2) приказа одржаних међународних конференција у Републици Србији (Београд), у 2019. години, а на којима су активно учествовали представници српске архивистике и историографије.

Тематска целина „Расправе и прикази“ доноси једну расправу „Типови стварности у путујућем позоришту Шопаловић Љубомира Симовића“; заинтересованом читаоцу биће занимљиво пет приказа нове литературе из области историје, архивистике и културе. Њиховој пажњи посебно препоручујемо приказ „Изабрана дела Арчибалда Рајса“, у издању Завода за уџбенике и Криминалистичко-полицијског Универзитета у Београду – наиме, у пет књига сублимирани су најважнији радови истакнутог научника, саборца српских војника и пријатеља српског народа. На 64. Међународном београдском сајму књига (2019. године) ово капитално издање награђено је посебним признањем за допринос у области науке.

Подсећамо, часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“, категорисан је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и носи ознаку М 52 – часопис националног значаја.

Констатујемо да је наш часопис за девет година, наишао на одличан пријем код стручне, научне и шире јавности, да представља узор институцијама које покрећу своје часописе, што његовом уредништву чини изузетну част и даје мотива за даљи рад.

Сви досадашњи бројеви часописа налазе се у многим библиотекама, архивима, музејима, институтима, факултетима, у земљи и иностранству. Такође, сви објављени бројеви часописа налазе се и у електронском облику на web-страни Историјског архива Пожаревац (www.arhivpozarevac.org.rs/izdavacka delatnost/casopis *Zapisi*), чиме смо га учинили доступним и дигиталним корисницима.

Уређивачки одбор часописа позива досадашње сараднике и потенцијалне ауторе на сарадњу. Електронска адреса на коју аутори могу слати своје прилоге за десети број часописа је info@arhivpozarevac.org.rs или natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs, а прилози се могу слати до 1. јуна 2021. године. Молимо ауторе чланака да, пре него што нам пошаљу свој прилог, обавезно консултују web страну Историјског архива Пожаревац на www.arhivpozarevac.org.rs , где ће моћи да пронађу смернице за писање радова, као и електронске верзије претходних бројева часописа.

Уређивачки одбор овог часописа захваљује свима који су својим залагањима, саветима и коментарима допринели припреми овог броја. Посебну захвалност дугујемо ауторима који су издвојили своје драгоцено време за писање научних чланака, стручних радова и приказа, као и на поверењу које су нам поклонили. Без њиховог доприноса часопис данас не би био пред уваженим читаоцима.

Захваљујемо се Граду Пожаревцу који, препознавши суштину наше жеље и намере, од оснивања часописа 2012. године до данашњих дана, пружа материјалну подршку, чиме омогућава публиковање часописа и његово редовно излажење.

На крају, надамо се да ћемо оправдати поверење тридесетједног (31) аутора прилога у овом броју Годишњака и да ће сарадњу са нашим часописом наставити и у будућности. Жеља нам је, свакако, да придобијемо и нове сараднике, како би наредни бројеви часописа „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ били још разноврснији и занимљивији.

У Пожаревцу, август 2020. године

Главни и одговорни уредник Др Јасмина НИКОЛИЋ, в.д. директора Историјског архива Пожаревац

Glavni i odgovorni urednik
Dr Jasmina NIKOLIĆ, vd. direktora
Istorijskog arhiva Požarevac

UZ DEVETI BROJ

Poštovani čitaoci, dragi saradnici i kolege,

Časopis nacionalnog značaja „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ redovno izlazi devet godina, uspešno promovišući arhivsku teoriju i praksu i postulate društvenih i humanističkih nauka. Okupljajući veliki broj saradnika tokom devet godina – 134 iz devet država - do sada je široj stručnoj i naučnoj, domaćoj i inostranoj javnosti, predstavio 280 članaka iz oblasti arhivistike, istoriografije, etnologije, antropologije, sociologije, bibliotekarstva, kulturologije, metodologije i drugih naučnih disciplina.

Možemo konstatovati da su ispunjeni ciljevi zacrtani u godini osnivanja i pokretanja našeg časopisa - jačanje stručnog i naučno-istraživačkog kapaciteta zaposlenih u arhivima, muzejima, bibliotekama, čvršće povezivanje empirijskih dostignuća i saznanja akumuliranih u Srbiji i inostranstvu, podizanje svesti sredina o značaju i ulozi arhiva kao institucija i arhivske građe kao kulturnog dobra, unapređenje saradnje na polju arhivske nauke i naučno-istraživačkog rada i saradnje između arhivskih institucija i samih naučnih i kulturnih poslenika, zatim negovanje nacionalne, regionalne i gradske kulturne tradicije i veća prepoznatljivost identiteta grada, države, regiona.

Poslednji, deveti broj koji je pred uvaženim čitaocima, donosi ukupno dvadesetosam priloga 31 autora, od kojih osam priloga obrađuje teme iz arhivistike, osam iz istoriografije, dok dvanaest priloga daje prikaze međunarodnih naučnih konferencija, izložbi, novoobjavljenih publikacija i primere/projekte iz rada arhiva i drugih institucija u zemlji i inostranstvu. Pored uvodnika glavnog i odgovornog urednika i uputstava za buduće saradnike na ćirilici, latinici i engleskom jeziku, ovaj broj časopisa sadrži pet tematskih celina. Kako ovaj broj časopisa izlazi u godini obeležavanja 75 godina od pobede nad fašizmom i nacizmom u Drugom svetskom ratu, više objavljenih autorskih priloga obrađuje teme koje se odnose na period od 1941. do 1945. godine, čime su istoričarima koji se bore protiv revizije istorije Drugog svetskog rata dati dokazi koji mogu doprineti zaustavljanju krivotvorenja činjenica.

Elem, prva celina „Arhivistika“ donosi osam priloga: dva izvorna naučna rada, jedan pregledni, tri stručna rada i dva prethodna saopštenja iz arhivske teorije i prakse. Posebno preporučujemo pažnji čitalaca izvorni naučni rad „Kancelarijsko poslovanje u Srbiji 19. veka na primeru arhivskog fonda Načelstvo Sreza Zviškog Kučevo, za period 1839-1862. godine“, u kome je analiziran sadržaj opštih propisa o administrativnom poslovanju u Srbiji u periodu od 1839. do 1862. godine, a potom i njihova primena u praksi Načelstva Sreza Zviškog.

Takođe, pažnji čitalaca preporučujemo i pregledni rad „Arhivski fond Viši disciplinski sud Socijalističke Republike Hrvatske 1947-1995“, u kome su analizirani istorijat, unutrašnja organizacija i nadležnost Višeg disciplinskog suda, uz predstavljanje arhivske građe koja sadrži podatke o životu, ponašanju i radu radnih ljudi, o stanju uprave, profesionalne i obrazovne profile kadrova, dopuštena i kažnjiva ponašanja službenika, o izgradnji narodne vlasti i socijalističkog morala.

Druga celina „Istoriografija“ zastupljena je sa osam originalnih pogleda na teme iz ovog domena naučnog istraživa-

nja: sadrži dva izvorna naučna rada, pet preglednih i jedan stručni rad. Posebno preporučujemo pažnji čitalaca izvorni naučni rad „Stradanje civilnog stanovništva, izbegličko pitanje i sudbina ratnih zarobljenika u nemačkim vojnim logorima tokom Drugog svetskog rata“, u kome je na osnovu arhivske građe kao primarnog istorijskog izvora analizirano stradanje civilnog stanovništva i pitanje izbeglica u okupiranoj Srbiji odnosno sudbina ratnih zarobljenika u nemačkim vojnim logorima. U okviru druge celine analiziran je status ratnih zarobljenika Vojske Kraljevine Jugoslavije, položaj srpskih oficira u nemačkom zarobljeništvu i odnos Nedićeve Vlade prema zarobljeničkom pitanju 1941-1944. godine. Zarobljeni vojnici jugoslovenskog porekla biće oslobođeni u proleće 1945. godine, kada su savezničkim akcijama oslobođeni nemački vojni logori.

Pregledni rad koji preporučujemo pažnji čitalaca je „Organizacija i rad odeljenja državne propagande Nedićeve Vlade u okupiranoj Srbiji 1941-1944. godine“, u kome se, na osnovu arhivske građe i relevantne literature, analizira formiranje i delovanje Odeljenja državne propagande i njegova povezanost sa nemačkim propagandnim aparatom na teritoriji okupirane Srbije, zatim uloga predstavnika kolaboracionističke vlasti u organizovanju propagandnih aktivnosti i osobenosti propagandnih sadržaja. Objektivna ocena mogućnosti delovanja Odeljenja državne propagande u granicama postavljenim od nemačkih okupacionih vlasti, iznedrila je zaključak da su ciljevi propagandnih aktivnosti ostvarivani zahvaljujući adaptabilnosti propagandnih sadržaja lokalnim uslovima.

Pažnji čitalaca preporučujemo i pregledni rad „Jevrejska zajednica u Požarevcu kroz fondove i zbirke Istorijskog arhiva Požarevac“, u kome su na pregledan način, u okviru celine *Jevreji u Požarevcu – jevrejske porodice u Registrima stanovništva Opštine požarevačke po nosiocu domaćinstva*, predstavljeni podaci o jevrejskim porodicama u požarevačkoj opštini. Rad sadrži i celine naslovljene *Jevreji u Srbiji do Drugog svetskog rata – građanske i verske slobode* i *Jevreji u državnim popisima stanovništva.*

Svi radovi iz ove tematske celine odgovorili su metodološkim, heurističkim i hermeneutičkim zahtevima istorijske nauke, pisani su na osnovu relevantne literature, objavljene i neobjavljene arhivske građe, što je čini koherentnom i inovativnom - istaknuto je u recenzijama prof. dr Ivane Krstić Mistridželović, vanrednog profesora na Kriminalističko-policijskom Univerzitetu u Beogradu i dr Marijane Mraović, naučnog saradnika i arhivskog savetnika, načelnika u Vojnom arhivu Ministarstva odbrane Republike Srbije.

Treća tematska celina „Iz rada arhiva“ donosi četiri (4) članka koji tekstom i fotografijama na atraktivan način, predstavljaju realizovane aktivnosti Istorijskog arhiva Požarevac, Društva za proučavanje istorije Jugoistočne Evrope u 18. veku i Izložbeno-informativnog centra reformacije u Osijeku.

U skladu sa principom promovisanja struke i nauke, i ovaj broj časopisa, u tematskoj celini „Međunarodna arhivska i kulturna saradnja“ donosi dva (2) prikaza održanih međunarodnih konferencija u Republici Srbiji (Beograd), u 2019. godini, a na kojima su aktivno učestvovali predstavnici srpske arhivistike i istoriografije.

Tematska celina „Rasprave i prikazi“ donosi jednu raspravu „Tipovi stvarnosti u putujućem pozorištu Šopalović Ljubomira Simovića“; zainteresovanom čitaocu biće zanimljivo pet prikaza nove literature iz oblasti istorije, arhivistike i kulture. Njihovoj pažnji posebno preporučujemo prikaz „Izabrana dela Arčibalda Rajsa“, u izdanju Zavoda za udžbenike i Kriminalističko-policijskog Univerziteta u Beogradu – naime, u pet knjiga sublimirani su najvažniji radovi istaknutog naučnika, saborca srpskih vojnika i prijatelja srpskog naroda. Na 64. Međunarodnom beogradskom sajmu knjiga (2019. godine) ovo kapitalno izdanje nagrađeno je posebnim priznanjem za doprinos u oblasti nauke.

Podsećamo, časopis „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“, kategorisan je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i nosi oznaku M 52 – časopis nacionalnog značaja.

Konstatujemo da je naš časopis za devet godina, naišao na odličan prijem kod stručne, naučne i šire javnosti, da predstavlja uzor institucijama koje pokreću svoje časopise, što njegovom uredništvu čini izuzetnu čast i daje motiva za dalji rad.

Svi dosadašnji brojevi časopisa nalaze se u mnogim bibliotekama, arhivima, muzejima, institutima, fakultetima, u zemlji i inostranstvu. Takođe, svi objavljeni brojevi časopisa nalaze se i u elektronskom obliku na web-strani Istorijskog arhiva Požarevac (www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/casopis Zapisi), čime smo ga učinili dostupnim i digitalnim korisnicima.

Uređivački odbor časopisa poziva dosadašnje saradnike i potencijalne autore na saradnju. Elektronska adresa na koju autori mogu slati svoje priloge za deseti broj časopisa je info@arhivpozarevac.org.rs ili natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs , a prilozi se mogu slati do 1. juna 2021. godine. Molimo autore članaka da, pre nego što nam pošalju svoj prilog, obavezno konsultuju web stranu Istorijskog arhiva Požarevac na www.arhivpozarevac.org.rs gde će moći da pronađu smernice za pisanje radova, kao i elektronske verzije prethodnih brojeva časopisa.

Uređivački odbor ovog časopisa zahvaljuje svima koji su svojim zalaganjima, savetima i komentarima doprineli pripremi ovog broja. Posebnu zahvalnost dugujemo autorima koji su izdvojili svoje dragoceno vreme za pisanje naučnih članaka, stručnih radova i prikaza, kao i na poverenju koje su nam poklonili. Bez njihovog doprinosa časopis danas ne bi bio pred uvaženim čitaocima.

Zahvaljujemo se Gradu Požarevcu koji, prepoznavši suštinu naše želje i namere, od osnivanja časopisa 2012. godine do današnjih dana, pruža materijalnu podršku, čime omogućava publikovanje časopisa i njegovo redovno izlaženje.

Na kraju, nadamo se da ćemo opravdati poverenje tridesetjednog (31) autora priloga u ovom broju Godišnjaka i da će saradnju sa našim časopisom nastaviti i u budućnosti. Želja nam je, svakako, da pridobijemo i nove saradnike, kako bi naredni brojevi časopisa „Zapisi – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac“ bili još raznovrsniji i zanimljiviji.

U Požarevcu, avgust 2020.

Editor-in-chief
Jasmina NIKOLIĆ, PhD,
acting director of the Historical Archive of Požarevac

WITH THE NINTH ISSUE

Dear readers, contributors and colleagues,

Zapisi, the Annual Publication of the Historical Archive of Požarevac, a journal of national importance, has been published regularly for nine years, successfully promoting the theory and practice of archival administration as well as the postulates of social sciences and the humanities. Bringing together as many as 134 contributors from nine countries, the publication has so far presented 280 articles in the field of archival administration, historiography, ethnology, anthropology, sociology, librarianship, cultural studies, methodology and other scientific disciplines to wider professional and scientific public, both domestic and foreign.

We could state that the following goals, set in the year of establishment of our journal, have been achieved: increasing the professional and research capacity of staff of archives, museums and libraries; connecting empirical achievements and knowledge accumulated in Serbia and abroad; raising awareness of communities about the significance and role of archives as institutions and of archival materials as cultural goods; improving cooperation in the field of archival science and scientific research, as well as the cooperation between archival institutions and scientific and cultural workers; nurturing national, regional and local cultural tradition and greater recognition of the identity of the city, state and the region.

The latest, ninth issue which the respected readers have in front of them, brings forth a total of twenty-eight contributions by thirty-one authors, eight of which deal with archival administration, eight with historiography, while twelve of them review international scientific conferences, exhibitions, new publications and the examples/projects from the work of archives and other institutions in the country and abroad. In addition to the introductory note from the editor-in-chief and the guidelines for the future contributors, written in Serbian Cyrillic and Serbian Latin scripts and in English, this issue consists of five thematic units. As this year marks the 75th anniversary of the victory over Nazi-Fascism in the Second World War, several authorial contributions published in this issue of the journal cover the subjects referring to the period between 1941 and 1945; with this, the historians who are opposed to the historical revisionism of the Second World War are given evidence which could prevent the falsification of facts.

The first unit, "Archival Administration," brings forth eight contributions: two original scientific papers, one review, three professional papers and two previous reports from archival theory and practice. We particularly recommend the original scientific paper "Clerical Work in the 19th Century Serbia, Exemplified by the Archival Fonds *The Administration of Zvižd District in* Kučevo, Covering the Period Between 1839 and 1862," which analyzes the contents of general regulations on administrative work in Serbia between 1839 and 1862 and their practical application at the Administration of Zvižd District.

We also recommend the review "The Archival Fonds of the Higher Disciplinary Court of the Socialist Republic of Croatia 1947-1995," which analyzes the history, internal organization and jurisdiction of the Higher Disciplinary Court, presenting the archival materials which contain information about the life, behavior and professional life of workers and the state of administration, professional and educational profiles of the members of staff, permissible and

punishable behavior of clerks, and the building of people's government and socialist morality.

The second unit, "Historiography," features eight original perspectives on the topics from this domain of scientific study. It contains two original scientific papers, five reviews and one professional paper. We particularly recommend an original scientific paper "The Suffering of Civilians, the Issue of Refugees and the Fate of Prisoners of War in German Military Camps in the Second World War," which analyzes the suffering of civilians, the issue of refugees in occupied Serbia, and the fate of prisoners of war in German military camps; this analysis is based on archival materials as primary historical sources. The second unit also contains the analysis of the status of the prisoners of war of the Army of the Kingdom of Yugoslavia, the position of Serbian officers in German captivity and the attitude of Nedić's government towards the issue of the POWs between 1941 and 1944. The captured soldiers of Yugoslav descent were to be released in 1945, when German military camps were liberated in the actions of the Allies.

A review paper that we recommend is "The Organization and Work of the Department of State Propaganda of Nedić's Government in occupied Serbia 1941-1944." Based on archival materials and relevant bibliography, it analyses the establishing and work of the Department of State Propaganda and its connection with German propaganda apparatus in occupied Serbia, the role of the representatives of collaborationist government in organizing propaganda activities and the particularities of the contents of propaganda. An objective assessment of the possibilities of the Department of State Propaganda to act within the limits set by German occupation authorities has led to a conclusion that the goals of propaganda activities were reached owing to the capacity of propaganda activities to adapt to local conditions.

We also recommend the review paper titled "The Jewish Community in Požarevac in the Fonds and Collections of the Historical Archive of Požarevac," in which the information on Jewish families in Požarevac are well laid out in the unit *Jews in Požarevac – Jewish Families in the Population Registries of the Municipality of Požarevac, Listed by Heads of Households.* The paper also contains units *Jews in Serbia until the Second World War* and *Jews in State Population Censuses.*

All the papers from this thematic unit have met the methodological, heuristic and hermeneutical requirements of historical science; they were written using relevant bibliography, as well as published and unpublished archival records, which makes it coherent and innovative, according to the review by Ivana Krstić Mistridželović, PhD, associate professor at the University of Criminal Investigation and Police Studies in Belgrade, and Marijana Mraović, PhD, research associate and archival consultant, head of the Military Archives at the Ministry of Defence of the Republic of Serbia.

The third thematic unit, "From the Archive's Work," brings forth four articles which present, in an attractive manner, with text and photography, the activities of the Historical Archive of Požarevac, the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe and the Exhibition and Information Center for Reformation in Osijek.

In accordance with the principle of promoting the profession and science, the thematic unit "International Archival and Cultural Cooperation" contains two reviews of the international conferences held in 2019 in the Republic of Serbia (Belgrade), in which the representatives of Serbian archival science and historiography had actively participated.

The thematic unit "Discussions and Reviews" brings forth a discussion titled "The Types of Reality in Ljubomir Simović's *The Travelling Troupe Šopalović*"; readers might also be interested in five reviews of bibliography in the fields of history, archival science and culture. We particularly recommend the review of "The Selected Works of Archibald Reiss," published by Zavod za Udžbenike Publishing House and the University of Criminal Investigation and Police Studies in Belgrade. The five books comprise the most significant works of the prominent scientist, fellow soldier of the Serbian Army and friend of Serbian people. This capital publication received a special award for its contribution to the field of science at the 64th International Belgrade Book Fair in 2019.

We would like to remind you that *Zapisi, the Annual Publication of the Historical Archive of Požarevac* has been categorized by the Ministry of Education, Science and Technological Development and is marked M 52 – a journal of national importance.

We have come to the conclusion that, for the nine years of its publication, our journal has had good reception from professional, scientific and wider public; it is a model for other institutions which publish their own journals, which is a great honour for its editorial staff and a motivation for their further work.

All the issues of the journal published so far are present in many libraries, archives, museums, institutes and faculties, both in the country and abroad. All the issues are also available online, on the website of the Historical Archive of Požarevac (www.arhivpozarevac.org.rs/izdavacka delatnost/casopis Zapisi), which has made them available to the Internet users.

The editorial board of the journal is calling on the potential co-authors. The email addresses to which the authors can send their contributions for the tenth issue of the journal are: info@arhivpozarevac.org.rs or natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs; the contributions can be sent until 1st June 2021. Prior to sending us the contributions, we would greatly appreciate it if the authors of the articles could consult the website of the Historical Archive of Požarevac at www.arhivpozarevac.org.rs, where they can find the instructions for writing, as well as the electronic versions of the previous issues.

The editorial board of this journal is grateful to everyone who has contributed to the preparation of the ninth issue with their assiduity, advice and comments. We owe special thanks to the authors for finding time to write scientific articles, professional papers and reviews, and for the trust they have put in us. Had it not been for their contribution, the magazine would not be in front of its readers today.

We are also grateful to the City of Požarevac which, having recognized the essence of our wish and intention, has been financially helping us since the first issue of our journal in 2012 until now, making its regular publishing possible.

Finally, we hope that we will justify the trust of the thirty-one authors who have contributed to this issue of the journal and that they will cooperate with us in the future. We certainly wish to gain new contributors as well, in order to make the future issues of *Zapisi, the Annual Publication of the Historical Archive of Požarevac* even more diverse and interesting.

In Požarevac, in August 2020

Editor-in-chief Jasmina NIKOLIĆ, PhD, acting director of the Historical Archive of Požarevac

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая,

No. 830

Объявитель сего, Россійскій подданный отставной Капитанъ Христе Богдановъ Стоядиновъ

которому для свободнаго туда и обратно проезда, данъ сей пашпортъ за подписаніемъ и съ приложеніемъ печати моего лица съ срокомъ на [illegible] мѣсяцъ. Апрѣля [illegible] дня 180[illegible] года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Херсонскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

А. Булгаковъ

Господину

Лево-Жандровой Календу

Милосавлевић

Народ Округа Ваш зивъ дружеством в
ово Малом великом Лапа вуро
валъ се од страно Началническо
ах вы то то имаше при вама у
на изданой уредбы Народ Среза ва
вручено обявите тако, какво сваки знати
на времіе дойти, и на продаю ваш сто у
при кой моби, ваш не се Лапа
ливъ т. Е. К. С. мо. отворити.

У одбор Г. Начальника

Благородному Господину
Писару Среза Ваљевскогъ
Зорку Богдановику.

Познавши Његова Свѣтлость Милостивѣйшій Господаръ и Кнезъ Нашъ, да се на многимъ мѣстима Округа и Среза ова часть Србије налазе болесници с одъ 13 тек. С. №. 1553. високайшій Налогъ Свесколавномъ Попечительству внушенъ двоја издати, да се не испаравши ова часть Србије уредъ доведе

Покоравајући дакле по високости Свесколавноћ Попечительстве одъ 14 тек. Л. №. 4864 Се Свѣтлости Начальство

№ 958

Априлія 8по

у Пожареву

Начальник
Округа Ваљевскогъ
Живко Горѣевић

Писарь Начальства
Мирко Свет

архивистика
archiva
arhivistika

archival
архивистика
arhivistika

Милан СТАНКОВИЋ, мср.[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 930.25(497.11)"1839/1918"
94:351(497.11)"1839/1862"(093.2)

Изворни научни рад.

КАНЦЕЛАРИЈСКО ПОСЛОВАЊЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА НА ПРИМЕРУ АРХИВСКОГ ФОНДА *НАЧЕЛСТВО СРЕЗА ЗВИШКОГ КУЧЕВО* (1839-1918), ЗА ПЕРИОД 1839-1862. ГОДИНЕ

Апстракт: Административно пословање у Србији развијало се са стварњем државе, друштвено-политичким кретањима и развојем културе и образовања XIX века. Пратећи обрађена архивска документа архивског фонда Начелство среза Звишког, Кучево (1839-1918) за период од 1839 до 1862. године, у времену формирања првих државних институција, можемо пратити кораке у области доношења законских прописа, устројству канцеларијског пословања, уредби, прописа у вези пасоша, праћења ситуације на границама, деловођеа докумената у државним и локалним управним надлештвима. Такође, кроз добро систематизовану и канцеларијски уређену документацију, упознајемо све области управног али и свакодневног живота на подручју некадашњег Звишког среза у Пожаревачком округу, али шире.

Кључне речи: канцеларијско пословање, архивски фонд, устав, уредбе, прописи, Звишки срез.

Увод

После ослобођења од турске власти, предстојао је дуг и мукотрпан пут националног, политичког, економског, друштвеног развоја, са прекопотребним миром и међународном-правним признањем.[2] По добијању Султановог фермана 1833. године и решеног питања државне границе почетком 1834. године, кнез Милош Обреновић је енергичније приступио уређењу административне организацијеи унутрашње управе у земљи. Апсолутистичка владавина кнеза Милоша је довела до израженог народног незадовољства, а резултат превирања била је Народна скупштина одржана 1835. године на Сретење. Сретењски устав је, поред других важних питања, регулисао и уређење управног подручја односно територијалну и управну поделу државе. Управна подела Србије била је заснована на окрузима, срезовима и општинама. Према потписима народних депутата, на завршном тексту Устава, у Србији је тада постојало 15 округа међу којима се налазило и Окружје пожаревачко.[3] Окружје пожаревачко је по истом документу било састављено од звиждског, млавског, моравског, пекског, рамског, речког и хомољског среза.[4]

По Уставу из 1835. године, срезови су успостављени уместо капетанија, с тим што је срез као управно подручје обухватао већу територију него прећашња капетанија.[5] На основу Турског устава из 1838. године и Уредбе о устројству окружних начелства и главним дужностима среских начелника, установљена је нова административна и управна подела земље, када је у оквиру Пожаревачког округа био образован и Речко-звишки срез са седиштем у Горњој Крушевици, данашњем Кучеву.[6] На основу Турског устава и Уредбе о устројству окружних начелства и главним дужностима среских начелника, од 12. јуна 1839. године, установљен је и Речко-звишки срез са седиштем у

1 Аутор је архивист у Одсеку за сређивање и обраду архивске грађе....Историјског архива Пожаревац; e-mail: milanstankovic@arhivpozarevac.org.rs

2 Јасмина Живковић, *Заштита архивске грађе ван архива у Браничевском округу*, Посебна издања, књига 10, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2013.

3 *Административно територијална подела у НР Србији од 1834-1954. године*, Београд, 1955, 34. Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд, 1986, 205.

4 *Административно-територијална подела у Србији, 36-38.*

5 Срезови су се и после укидања 1821. године, појављивали у пожешкој нахији све до 1825. године.

6 Д. Милорадовић, Ј. Живковић, *Архивски фонд Начелство среза речко-звишког као основа проучавања целокупних друштвених и политичких прилика у Браничевском округу током 19. века*, у: „Браничево у историји Србије“, зборник радова III, свеска 6, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд, 2008, 293-294.

Горњој Крушевици, садашњем Кучеву. Из архивске грађе се могу учити организационе промене у срезу:

- у периоду од 1839. до 1926. године установљено је као Начелство среза звишког,
- у периоду 1927. до 1929. постоји као Поглаварство среза звишког,
- у периоду од 1930. до 1944. године поново носи назив Начелство среза звишког.

Према подацима које је на основу истраживања архивске грађе. сабрао Б. Перуничић, у Пожаревачкој нахији је у периоду 1829-1930. године, постојала кнежевина Звижд, у чијем саставу се налазило 13 села.[7] По Аћиму Медовићу, границе Речко-звиждског среза су биле: на северу – река Дунав, на истоку – срез Поречко-речки Крајинског округа, на југу (Х)омољски срез, на југо-западној страни река Млава, док су се на западној страни налазили Пекски и Млавски срез. Према истом извору, 1846. године Речко-звишки срез, са седиштем у Горњој Крушевици (данас Кучево), био је један од пет срезова округа пожаревачког, који је имао „12 општина, 1096 кућа и 1287 пореских глава".[8] Нешто касније, срез је имао 30 насељених места (села), сврстаних у 21 општину као најмање административну и управну јединицу.[9]

Административно-територијална подела државе тада је обухватала округе, срезове и општине. Општине су имале обавезу редовног извештавања Начелства округа о свим актуелним дешавањима у свом атару, док су начелства срезова и округа, као организационо више јединице, биле одговорне за уредно обавештење, односно, достављање свих аката министарства и владаоца. Преписка која се водила између Начелства округа пожаревачког и Начелства среза звишког углавном је садржавала наредбе, упутства, захтеве за израду и достављање разних извештаја, прогласе Књажевске канцеларије, белешке о примљеним актима, поступање по упутствима и наредбама и кратке и концизне извештаје о постојећем стању „реда и поретка" и „људи и прилика" у Срезу.[10]

Архивски фонд Начелство среза Звишког, Кучево 1839-1918. је најзначајнији, најстарији и један од најкомплетнијих фондова којима располаже Историјски архив Пожаревац. Архивски фонд је преузет 7. фебруара 1952. године од Народног одбора општине Кучево. До тада се налазио на тавану зграде Гимназије у Кучеву. Према усменом казивању мештана, бугарски окупатори су 1917. године намеравали да пренесу цео архивски фонд у Бугарску. Чак су одредили и известан број људи који би, својим колима, као кулучари, транспортовали среску архиву. Фонд је сачуван захваљујући иницијативи једног свештеника и неколицине страијих сељана, који су успели да убеде бугарског команданта, да им (бугарима) документа нису потребна већ су им довољне само књиге.[11]Граничне године фонда су 1839-1918, а грађа фонда је смештена у 210 архивских кутија у количини од 26 м дужних. Језик грађе је српски, с тим што је до књижевне реформе 1864. године био у употреби црквенословенски.[12]

Административно пословање у Србији 19. века

Пратећи архивска документа на примеру обрађене архивске грађе за период од 1839 до 1860. године, из времена формирања првих државних институција, можемо да пратимо стопе попечитељстава – министарстава на путу формирања прописа из области канцеларијског пословања, законских прописа, уредби, формирања војске и њених пратећих елемената. Административно пословање у Србији стварало се и развијало упоредо са стварањем државе, друштвено-политичким кретањима и развојем културе и образовања кроз цео 19. век. [13]

Од 1839. године све управне институције централног и логалног карактера воде две основне књиге деловодни протокол и регистар. Архивирање окончаних предмета помоћу фасцикулације, као систем јавља се 1839. године. Предмети су се у фасциклама слагали без обзира на тематику, по хронологији завршетка поређаних предмета.

Први административни обављали су се преко писама, а њихово чување било је ствар појединаца. Касније, под утицајем образованих људи, који су долазили у Србију, стварана је администрација по угледу на европске. Међутим ти утицаји су споро продирали у све органе државе, а нарочито

7 Б. Перуничић, *Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977, 16-20.

8 А. Медовић, *Окружје Пожаревачко*, у: „Гласник Друштва српске словесности" бр. 4. Београд, 1852,18. Ј. Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, Посебна издања, књига 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009,28.

9 М. Манојловић, *Браничевски алманах*, Пожаревац, 2002, 61-68.

10 Д. Милорадовић, Ј. Живковић, *наведено дело*, 293-294.

11 ИАП, а.ф. Начелство среза звишког, Досије фонда бр. 23

12 ИАП, *исто.*

13 Грујић Анка, *Канцеларијско пословање у Србији 1804-1918*,Архивски преглед, 1-2, Београд, 1971, 41.

је споро продирала свест о нужности чувања докумената.[14]

Књажевска канцеларија, која је постојала од 1815-1839. године, представљала је личну кнежеву канцеларију, путем које је кнез кореспондирао са народним старешинама и са турским представницима и Портом у Цариграду. У прво време, до 1817. године администрација је била везана за присуство кнеза, тек касније учињени су покушаји да се администрација одвоји од кнежеве личности, што је и довело до сређивања администрације. Зачетке организације административног пословања налазимо у документима из времена прве владавине кнеза Милоша. Кнежева канцеларија „ишла" је увек уз кнеза који је често мењао место боравка, а „у путу" обављао текуће административне послове. Како је у његовој личности била сконцентрисана сва власт, то су кроз његове руке пролазила сва акта унутрашње и спољне политике. Временом број докумената се нагомилавао и јавила се потреба за вођењем протокола и других евиденција. Велике празнине у грађи кнежеве канцеларије не дозвољавају нам да закључимо тачно које се године са овом праксом почело.[15] Појединa сачувана архивска документа указују да је и сам кнез својим актима налагао и указивао на потребу ажурног вођења и чувања „службених писмена".[16]

Истовремено су историографи забележили примедбу упућену кнезу Милошу о томе да је „канцеларијско поведеније неисправно". На то се он „изговарао" како је „о томе сам више пута јављао да ми немамо места да можемо уредно протокол држати и точност набљудавати, но у путовању где ми се писма нађу, ту их и одговарам".[17] Р. Поповић Петковић сматра да је тек након ове озбиљније примедбе састављен „Протокол за кореспонденцију обављену од 21. IV 1814. до 17. VI 1817. године".[18]

Очигледније интересовање за рад администрације резултирало је доношењем Упутства кнежевске канцеларије Суду народа српског,1825. године. Оно је садржало детаљнија упутства о сређивању и начину чувања аката, што можемо сматрати првим покушајем увођења „реда" у области тадашњег канцеларијског пословања. Све глобалнији државни апарат, захтевао је и већу потребу за уређењем његове администрације.

Турским уставом од децембра 1838. године одређено је „Устројеније централног правленија књажевства српског" које је, поред Књажевске канцеларије и Совјета, имало три попечитељства: унутрашњих дела са локалним органима(начелствима, окружним и среским), финансија, правосуђа и просвештења.[19] Организација и начин рада Совјета, Књажевске канцеларије, попечитељства и локалних органа одређено је посебним актима о њиховом „устројенију" које је уследило априла 1839. године.[20] Устав од 1838 године предвидео је у погледу локалне управе једино то: 1) да се земља дели на 17 округа, округи на срезове, а срезови на села и општине, 2) да је једина дужност окружних начелника да извршавају налоге који им долазе од владе, 3) да срески начелници бране и штите добра и народ, да прегледају пасоше, да врше надзор у примирителним судовима.[21]

Све управне институције централног и локалног карактера од 1839. године водиле су две основне књиге: деловодни протокол и регистар. Деловодни протокол се по паравилу води од 1. јануара, а закључује последњег дана у години. Протоколи су у кратком изводу садржали цео годишњи посао канцеларијског рада институције, надлештва.

Протоколирање – завођење писама или аката вршило се тако што се свако „дошавше" писмо, „саслушавање протокола", предлози и реферати, који су се предавали на протоколисање, сажето заводили у леву страну деловодног протокола. У леву страну уписивано је: име, презиме лица и место пребивања, ако се предмет односи на лице, као и главне новчане суме, уколико се оњима радило у акту, и број (нумера) долазећег акта. Ако се решење заводило са концепта писма, које је потписано и експедовано, онда се у прву рубрику, задводи датум решења, а у трећу рубрику дан и месец када је решење експедовано.[22]

Број –„число" који се стављао у рубрику 1. деловодног протокола уписиван је на средини горње половине главног акта и то на уздуж пресавијеној страни.

14 Грујић Анка, *исто*.

15 Р.Поповић-Петковић, *Постанак и развој архивистике у Србији и Македонији*, Београд, 1972, 24

16 ИАП, а. ф. *Начелство среза звишкоī, Кучево (1839-1944)*, акт бр. 6/1839.

17 М.Гавриловић, *Милош Обреновић*, књ. I, Београд, 1908, V.

18 Р.Поповић-Петковић, *нав. дело*, 25.

19 АС МИД, V, 1839, Ф IV No 47.

20 АС МИД, V, 1839, Ф IV No 46; АС МИД, V, 1839, Ф V No 1;АС МИД, V, 1839, Ф V No 40.

21 Драгослав Јанковић, *Историја државе и права Србије XIX века*, Београд, 1960, 82.

22 Грујић Анка, *наведено дело*, 48-49.

Састављање или „сојужавање“ аката вршило се код оних аката код којих је дотло већ нешто било урађено. Сва акта тог предмета са новозаведеним актима састављана су и тако састављана давана на решавање. Стављен је и број и година под којим је акт „сојужен“ односно пренет у нову годину и уведен у деловодни протокол.

Архивирање окончаних предмета помоћу фасцикулације, како систем јавља се 1839. године. Предмети су се у фасциклама слагали без обзира на тематику, по хронологији завршетка пореданих предмета. Сва акта једног предмета слагала су се тако да последњи протоколирани акт буде одозго. На полеђини, са десне стране, сваког предмета за фасцикулирање, састављао се архивски знак који се састојао из ознаке фонда, односно одељења, године, броја фасцикуле и броја предмета у фасцикули. Фасцикула се означавала римским бројем или ређе словном ознаком. Када су се у фасцикулисаним предметима налазила спојена акта из прошлих година, а кој су већ раније била фасцикулисана, онда је у деловодном протоколу стављена примедба где су акта пренета и под којим су новим бројем фасцикулисана, а стара фасцикулација је прецртавана или стављена у заграду. Када су се у фасцикулисаним предметима налазила спојена акта из прошлих година, а која су већ била фасцикулисана, онада је у деловодном протоколу стављана примедба где су акта пренета и под којим су новим бројем фасцикулисана, а стара фасцикулација је прецртавана или стављена у заграду. По завршетку једне календарске године неокончани предмети остајали су нефасцикулисани. Чекало се на долазак других аката које је требало припојити одређеном предмету, а по завршетку предмета вршила се фасцикулација.

Пратећи грађу кроз фондове централних органа управе и начелстава, може се констатовати да су скоро све ове установе примениле систем фасцикулације. Међутим, уведени систем завођења аката у деловодне протоколе и регистре, који се успешно примењивао у централним органима управе није био прихватљив и ниже институције (окружна и среска начелства, управитељство вароши итд.) јер су ове институције располагале са малим бројем особља, како због финансијских разлога, тако и због непостојања за тај посао довољно писмених људи.[23]

Године 1862. донета је одлука „Устројениje“ централне државне управе у Србији, којом је, уместо три попечитељства, основано седам министарства: правде, просвете и црквених дела, иностраних дела, унутрашњих дела, финансија, војске и грађевина[24], што је довело до даљег повећавања обима администрације, али не и до промене начина администрирања, које је и у овој организацији државе, задржано у ранијим формама, све до 1874. Вероватно притиснуто финасијским оптерећењима, која су дошла услед преобимног администрирања, а у жељи да поједностави поступак у администрирању, министар правде својим расписом свим окружним начелствима[25]„определио“ је скраћени поступак у администрирању, нарочито у администрирању између „нижих власти“.

На долазећа акта „стављаће нумеру наспрам потписа старешине коју му акт шаље“, а испод датог извештаја „ставиће наспрам свог потписа дан, месец и годину када је акт потписан“. Извештаји повраћени од „нижих власти“ неће се заводити, већ се код старе нумере знаком обележити да је одговор стигао са назнаком дана приспећа.

Због тога је министар унутрашњих дела донео новембра 1880. године Наредбу начелницима својих одељења, а затим у децембру исте године и распис свим окружним и среским начелницима у његовој надлежности са циљем „да се уклони све што се у данашњем раду по канцеларијама опазило као излишно да се оно, што остаје као нужно за брже и тачније отправљање послова прибере, боље и складније уреди и тако, како ће сваком чиновнику јасно и познато бити што му је у дужности“. Поменутом наредбом Министра унутрашњих послова задржани су и даље деловодни протоколи, регистри и експедициони протоколи, с тим што се инсистирало на њиховом чистом и јасном вођењу.

Од посебног је интереса део расписа подручним установама којим је дефинисан како облик и распоред садржине службених писама, тако и поступак у погледу слагања и чувања аката. Службена писма, према овом распису, треба да садрже: у заглављу назив установе, број акта, месец, дан и година и место где је писмо писано.[26]

Кнежевина Србија је 1882. године уздигнута на ранг Краљевине. Први краљ Србије, Милан Обреновић је, приморан да чини уступке и нагодбе са најјачом политичком странком у земљи, радикалима, прогласио нови Устав

23 Грујић Анка, *наведено дело*, 50.

24 АС, ДС, 1862, РН 181.

25 АС, МП, 1874 No 3409.

26 Грујић Анка, *наведено дело*, 51-52.

1888. године који ће у Србију увести демократски парламентаризам, шире политичке слободе и друга начела демократског и грађанског друштва.[27]

Пример Начелства среза Звишког у Пожаревачком округу

Унутрашњу организацију Звишког среза, како је била утврђена законом, потврђује и сачувана архивска грађа фонда Начелство среза звишког, Кучево. Битне организационе промене код творца фонда у периоду 1839. до 1918. године нису забележене. У том периоду творац фонда је радио под називом „Начелство среза звишког". Регистратурско пословање творца фонда одвијало се путем деловодног протокола (деловодног броја) у периоду 1839. до 1847. године, када су вођени и деловодни протоколи. Од 1848. године до 1914. године, присутан је систем фасцикулације[28] и здруживања предмета, када су очигледно поред деловодних протокола вођени и регистри, као и друге помоћне књиге.[29] Према сачуваној архивској грађи, може се закључити да је регистратурско пословање у 1839. до 1847. вођено по деловодном броју, док је од 1848. до 1900. године уочено постојање система фасцикулације предмета, мада ни овај принцип није поштован у наведеном периоду. У фонду нису сачуване основне евиденције, деловодни протоколи и регистри, али је прегледом утврђено постојање одређених помоћних књига, тако да није могуће сређивати архивску грађу према организационим целинама. [30] Тиме је значај списа предмета и појединачних аката био далеко већи у реконструкцији система канцеларијског пословања и архивирања документације у начелству Звишког среза.

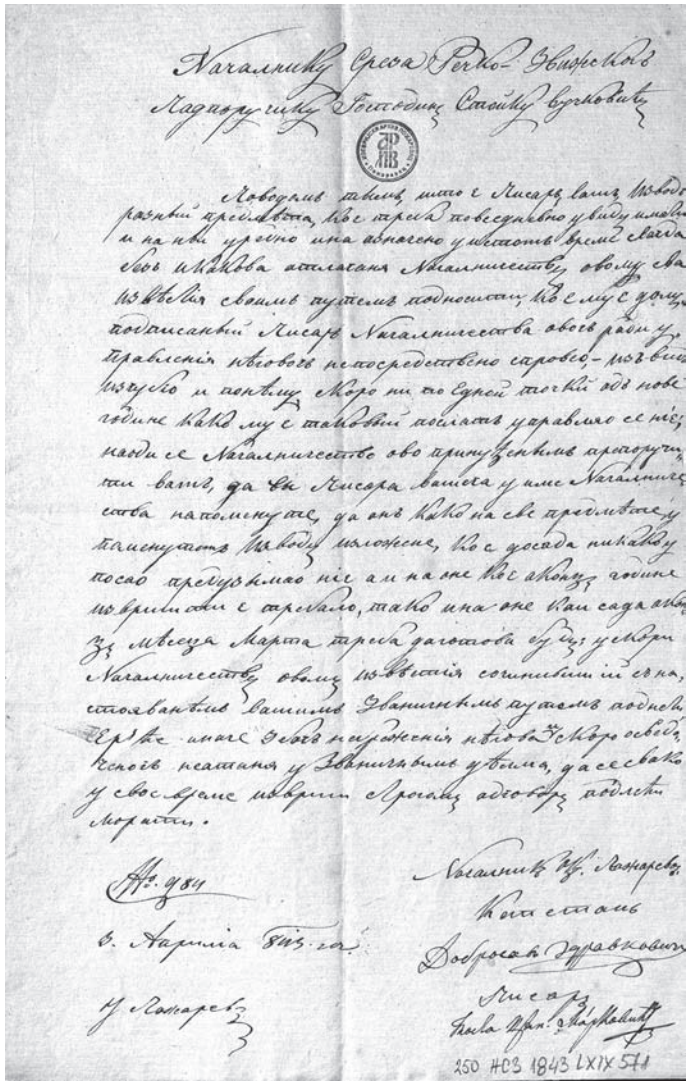

Слика 1. Акт о потреби уредног чувања документата „како би се касније на њих могли позивати", 250 НСЗ 1843 LXIX 571

У канцеларијском пословању Начелства среза Звишког се „службовало" и писмена сачињавала на српском, али тако, како се каже у уредби, „да се придржава колико је могуће више словенског, без извртања и измишљавања речи".[31]

27 Ј. Живковић, Ж. Антонијевић, *Начелство среза звишког, Кучево (1839-1944); 1839-1918, (прелиминарна историјска белешка)*, у: *Начелство Среза Звишког Кучево 1839-1918, Аналитички инвентар* 1 (приредили: Живислав Антонијевић, Петар Винкић и Милан Станковић, мср), едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи", свеска 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2014, 11.

28 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918. Пожаревац, 2016, 250 НСЗ 1848LXXVI 1740.

29 Ј. Живковић, Ж. Антонијевић, *наведено дело*, 13.

30 ИАП, Досије фонда 23 (Начелство среза звишког, Кучево)

31 Олга Јаћимовић, *Званична коресподенција у Србију после другог устанка*, у: Архивист, Београд, 1959, 27.

Организациона структура фонда према регистратурском пословању може се поделити на следеће периоде:

- за период рада регистратуре у коме је архивирање докумената вршено према деловодном броју, потребно је поштовати деловодне ознаке,
- за период рада регистратуре у коме је архивирање докумената вршено по фасцикулацији, потребно је поштовати систем фасцикула и поредак докумената у фасцикули према деловодном броју,
- за период у коме је документација архивирана хронолошки, потребно је поштовати систем деловодног броја, уколико се може утврдити, а уколико не, хронолошку одредницу настанка за излазна документа (настао код творца фонда) или датум пријема уколико се ради о долазном документа (наслovљен на творца фонда).

Уредба о форми званичне кореспоненције[32] прописује врсте преписке у зависности од ранга установа, односно чинова, звања и функација појединих лица и њиховог међусобног односа. Према томе, прописане су три врсте званичне преписке: „предписаније“, „отношеније“ и „рапорт“.

Предписанијем пишу установе или лица вишег ранга, чина и звања нижима; отношенијем – установе и лица себи равнима; рапортом – млађи старијима. Кнез, као врховни владар Србије на врху лествица управне хијерахије, кореспондира са свима без разлике предписанијем, а њему и његовом наследнику сви пишу рапорте. Чланови кнежеве породице и свите, чланови Совјета и Совјет као установа, војни команданти и пуковници кореспондирају међу собом отношенијем, а са осталима изузев кнеза и наследника – предписанијем, а ови се њима обраћају рапортом.[33]

Свака од ове три врсте преписки имала је свој, карактеристичан облик, са посебним распоредом елемената, посебном применом правила о титулисању и тоном који је одговарао положају адресанта према адресату. Према тим правилима, предписаније се пише на целом листу хартије са празнином од „ два прста с леве стране“, а његови елементи су распоређени следећим редом: на спољној страни табака исписује се адреса, која се састоји од адресата, односно имена, установе или чина, звања, имена и презимена лица коме се пише, без титуле; затим, испод адресата, с леве стране је нумера акта, а с десне место адресата. На крају предписанија је с леве стране нумера протокола, и датум и место постанка акта, а с десне – потписи.

У отношенију, адреса се састоји од истих елемената и са истим распоредом као у предписанију, с том разликом што се испред адресата ставља титула према прописаној скали о титулисању. Текст отношенија се видно разликује од друге врсте преписке. Пре свега, он се на првој страни акта пише на само пола листа. У горњем левом углу је назив или име адресанта и нумера, датум и место постанка акта, а у десном назив или име адресата са одговарајућом титулом.

Рапорт је по спољном изгледу сличан предписанију, бар у томе што се пише преко целог листа. С отношенијем има заједничку црту у титулисању лица и установа. Међутим, по новим елементима и тону писама видно се разликује од прва два. Ново је у рапорту то што се у адреси и испод текста наводи врста преписке и име, односно назив адресанта.

Из приложених докумената можемо уочити све елементе званичне кореспоненције тога времена приликом обраћања установа или лица вишег ранга, чина и звања нижима, рад регистратуре у коме је архивирање докумената вршено према деловодном броју и према фасцикулацији.

У праћењу канцеларијског пословања[34] посебно је посвећивана пажња печатима. Један од изузетно значајних и најстаријих докумената у фонду је и Проглас о употреби одређене врсте печата за време кнеза Милоша Обреновића, датиран 1. јуна 1839. године, а већ 13. јуна 1840.[35] наложено је Начелству среза звишког од Начелства округа пожаревачког да сачини списак примирителних судова у срезу ради израде печата. На основу одлуке кнеза Александра Карађорђевића и Совјета, Начелство Округа пожаревачког шаље начелству Среза звишког објашњење тачке 9. Закона из 1839. и егземплар печата.[36] Затим су примирителним судовима по општинама

32 *Зборник закона и уредаба* 30, стр. 75

33 Олга Јаћимовић, *наведено дело*, 24-25.

34 Историјски архив Пожаревац, фонд Начелство Среза звишког (даље: ИАП, НСЗ) 1842:44,48.

35 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918 (приредили: Живислав Антонијевић, Петар Винкић и Милан Станковић), едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“, Аналитички инвентар 1, свеска 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2014, 250 НСЗ 1840 LXVI 160.

36 Исто, 250 НСЗ 1843 LXVIII 558.

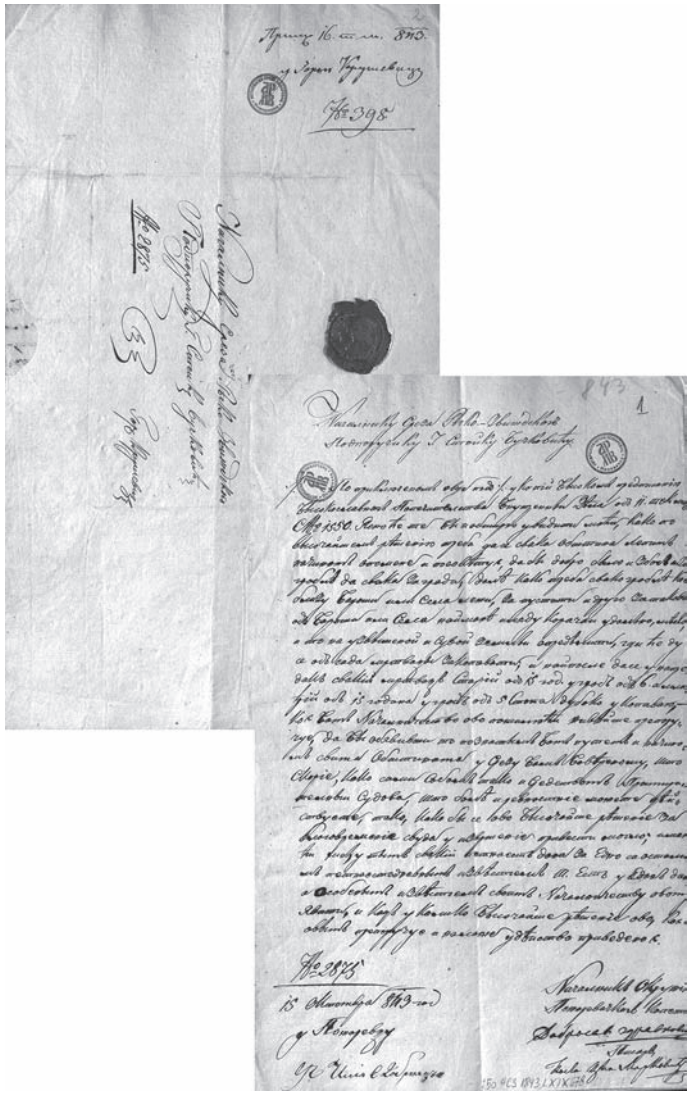

Слика 2. Образац поштанске комуникације у Србији у 19. веку: садржи писани акт на првој страни, адресу примаоца, датум пријема, деловодни број и печат од воска на последњој страни, 250 НСЗ1843LXIX 678

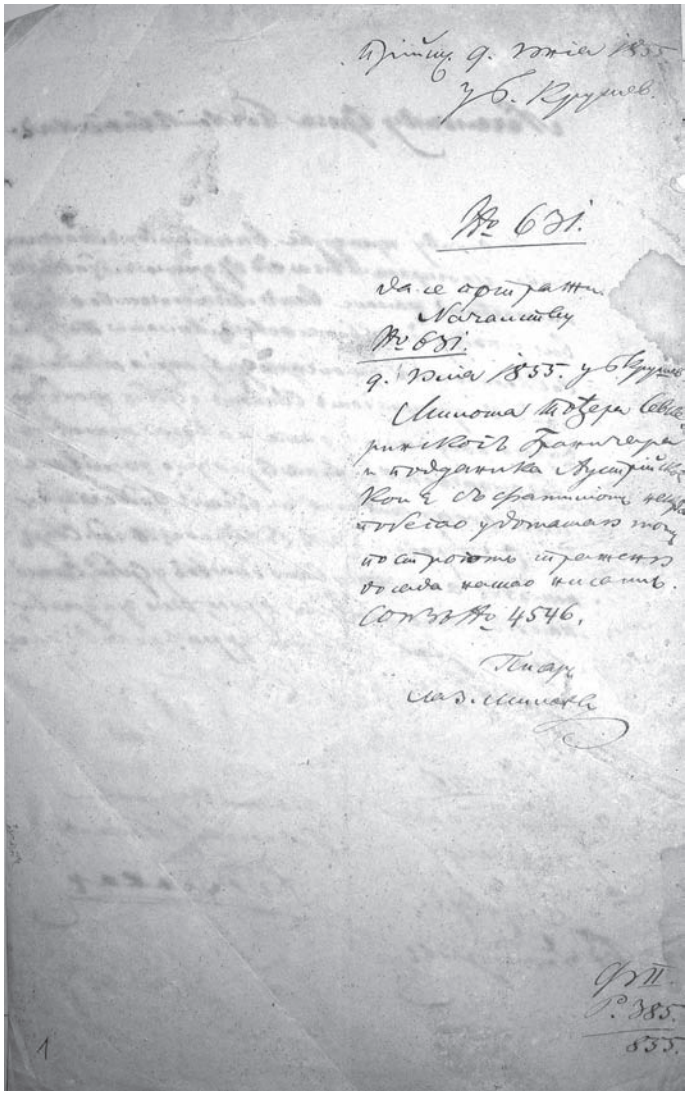

Слика 3. Одговор НСЗ-а начелству Округа пожаревачког да пронађи није могао Милоша Тођера, граничара из Севкерина, 250 НСЗ 1855 LXXXVIII 3394

додељени посебни печати.[37] На основу акта Министрства унутрашњих дела, наложено је да се обнародује у Срезу прокламација Намесништва кнежевског достојанства поводом смрти Милана М. Обреновића и избора Михајла М. Обреновића за кнеза Србије, којом се заводи за чедрдестет дана народна жалост, а на писмима се стављају црни печати.[38]

На крају уредбе дата су и упутства о техници писања и експедиције аката, нпр.: сви акти се пишу читко и на одређеном формату хартије; на свако писмо се одговара брзо, а његов пријем се мора потврдити; не сме се слати више писама у једном омоту, итд.[39]

Прописана је форма акта, захтевано је од среских писара да сва акта редовно бележе и срећују[40] и врше препис дупликата докумената[41], захтеван је реверс на примљена документа[42], писмено је вршена набавка хартије и неопходног канцеларијског материјала (црвени, восак, табаци – рисови артије, фина артиа, плајвази...[43]), донесена је наредба о обавезној набавци касе или гвозденог сандука и теразија за мерење дуката[44]као и укор за закаснеле или

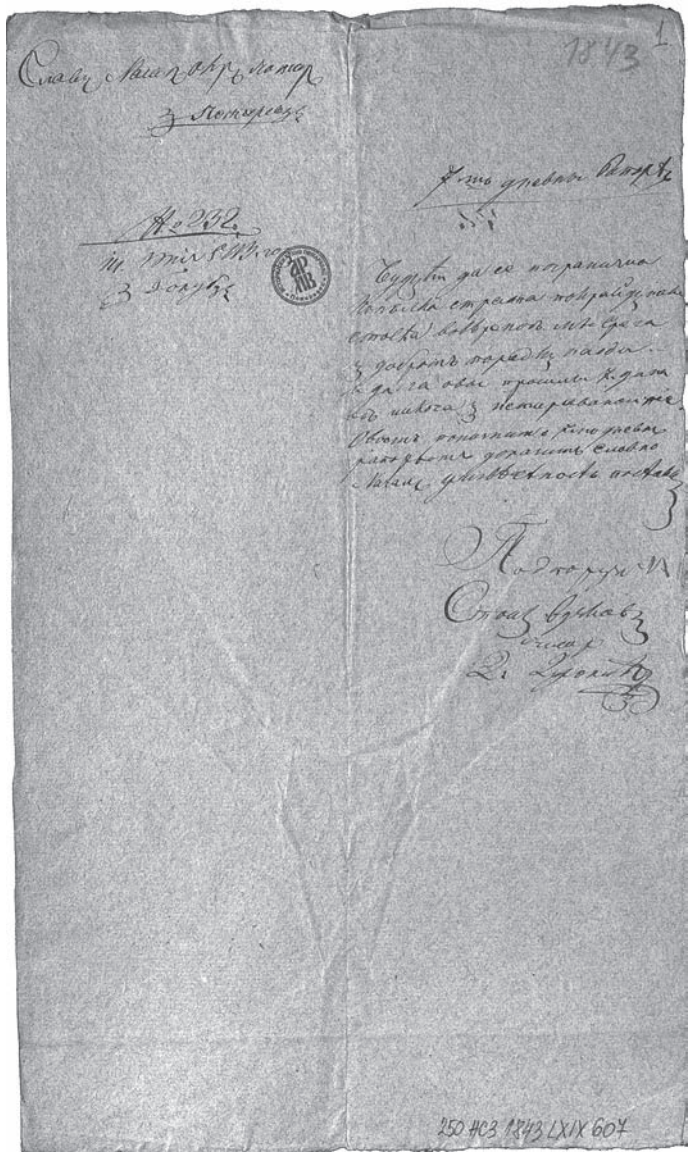

Слика 4. Седмодневни извештај начелника Среза звишког о стању пограничне страже за протеклих 7 дана, 250 НСЗ 1843 LXIX 607

37 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918 (приредили: Милан Станковић, Живислав Антонијевић, Петар Винкић), едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“, Аналитички инвентар 2 (1845-1849), свеска 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 250 НСЗ 1845LXXIII 1198.

38 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918 (приредили: Живислав Антонијевић, Петар Винкић и Милан Станковић), едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“, Аналитички инвентар 1, свеска 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2014, 250 НСЗ 1839 LXV 121.

39 Олга Јаћимовић, *наведено дело*, ,27.

40 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918. (приредили: Живислав Антонијевић, Петар Винкић и Милан Станковић), едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“, Аналитички инвентар 1, свеска 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2014, 250 НСЗ 1843 LXIX571.

41 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918 (приредили: Милан Станковић, Живислав Антонијевић, Петар Винкић), едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“, Аналитички инвентар 2 (1845-1849), свеска 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 250 НСЗ 1845 LXXII1172.

42 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918 (приредили: Милан Станковић, Живислав Антонијевић, Петар Винкић), едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“, Аналитички инвентар 2 (1845-1849), свеска 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 250 НСЗ 1845 LXXI 985.

43 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918. Пожаревац, 2014, 250 НСЗ 1843 LXIX 685.

44 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918(приредили: Милан Станковић, Живислав Антонијевић, Петар Винкић), едиција

неприспеле одговоре[45], али је постојала обавеза редовних – петодневних, седмодневних[46], петнаестодневних[47] и полугодишњих извештаја [48]. Такође, од среских писара је захтевано да сами сашију регистре од већ одштампаних посебних табака – формулара како би се деловодни протоколи свуда водили једнообразно.[49]

Обавезно је било поштовање рока за слање одговора Начелству Округа пожаревачког и Попечитељству, упозоравано је да ће се о општинским расходима строго водити рачуна[50], а ту су и упутства за тачно вођење књига[51].

Преписка која се водила између Начелства Округа пожаревачког и Начелства Среза звишког углавном је садржавала наредбе, упутства, обавештења, потернице за несталим лицима или преступницима, потрагу за мангуп стоком, захтеве за израду и достављање разних извештаја, прогласе Књажевске канцеларије, белешке о примљеним актима, поступању по упутствима и наредбама. Овакав вид комуникације између управних органа указује на постојање веома добре хијерахијске организације државе и њено увек интересовање за животна кретања у општинама и срезовима као основним административним-територијалним јединицама.

Закључак

Фонд Начелства среза Звишког несумњиво је најзначајнији, најстарији и један од најкомплетнијих фондова којима располаже Историјски архив у Пожаревцу. Као целина, вероватно је најочуванији архивски фонд тога доба на територији Србије.[52]

Архивски фонд Начелство среза звишког, 1839-1918, богастством и комплетношћу грађе приказује стварања српске државе. Пратећи архивска документа на примеру обрађене архивске грађе за период од 1839 до 1862. године, може се комплетно пратити развој не само локалних органа управе, већ и државе Србије у целини, адмнистративни, судски, војни живот, стање школа, црквену и управну администрацију, али и развој канцеларијског пословања и архивирања документације управног карактера.

Пратећи архивска документа на примеру обрађене архивске грађе Начелства среза Звишког за период од 1839 до 1862. године, канцеларијско пословање одвијало се према тадашњим прописима и правилима.

Clerical Work in the 19th Century Serbia, Exemplified by the Archival Fonds *The Administration of Zvižd District in Kučevo (1839-1918)* Covering the Period Between 1839 and 1862.

AbstRact: Administrative work in Serbia paralelled the creation of the state, the social and political movements and the development of culture and education in the 19th century. Following the processed archival materials from the archival fonds *The Administration of Zvižd District in Kučevo (1839-1918)* covering the period between1839 and 1862, which was the time when the first institutions of the state were being formed, one can observe the steps taken in introducing legal regulations, clerical system, decrees, passport regulations, following the state border situation, managing documents in state and local administrations. In addition, through systematized and well-organized clerical documents, one can learn about all the segments of administration but also of everyday life in former Zvižd District in the District of Požarevac and even further.

Key words: *clerical work, archival fonds, constitution, decrees, regulations, Zvižd District*

„Научноинформативна средства о архивској грађи“, Аналитички инвентар 2 (1845-1849), свеска 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, 250 НСЗ 1845 LXXII 1158.

45 Начелство среза звишког, Кучево 1839-1918 (приредили: Живислав Антонијевић, Петар Винкић и Милан Станковић), едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“, Аналитички инвентар 1, свеска 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2014, 250 НСЗ 1843 LXVIII 513.

46 Исто, 250 НСЗ 1843 LXIX 607.

47 Исто, 250 НСЗ 1843 LXIX 674.

48 Исто, 250 НСЗ 1844 LXXI 925.

49 Исто, 250 НСЗ 1842 LXVII 388.

50 Исто, 250 НСЗ 1843 LXIX 703.

51 Исто, 250 НСЗ 1844 LXXI 916.

52 Ј. Живковић, Ж. Антонијевић, *наведено дело*, 16-18.

Драгана ЈОВАНОВИЋ[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 930.25(497.11)
061.23:797.5:(497.1)"1934"(093.2)

Изворни научни рад.

ПРАВИЛА АЕРО-КЛУБА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ „НАША КРИЛА“ -ИЗ ГРАЂЕ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ[2]

Абстракт: „Аероклуб Краљевине Југославије „Наша крила”, а од 1935. „Краљевски југословенски аероклуб „Наша крила”, настао је на иницијативу групе резервних официра, пилота-ветерана са Солунског фронта. Убрзо по оснивању аероклуба почело се са оснивањем обласних и месних аероклубова. У Пожаревцу су радила три аероклуба: Месни одбор Краљевског југословенског аероклуба „Наша крила”, Академски аеро-клуб „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац и Подмладак Аеро-клуба „Наша крила“. Правила Аеро-клуба Краљевине Југославије „Наша крила“ су правила која су измењена и допуњена 1934. године, а по којима су вршили рад и пожаревачки аеро-клубови; чувају се у оквиру *Збирке „Varia 1791 - /* Историјског архива Пожаревац и у овом раду објављујемо их у целини.

Кључне речи: *„Краљевски југословенски аероклуб „Наша крила”, Месни одбор Краљевскоī југословенскоī аероклуба „Наша крила”, Академски аеро-клуб „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац, Подмладак Аеро-клуба „Наша крила“ и Правила Аеро-клуба Краљевине Југославије „Наша крила“.*

Увод

Идеја о оснивању аеро-клубова у Србији јавила се за време трајања Првог светског рата. Њена реализација остварена је 22. октобра 1921. године у Београду, када је група резервних официра, пилота-ветерана са Солунског фронта основала „Први српски аероклуб“. Прва редовна скупштина Аеро-клуба одржана је 14. маја 1922. године. На скупштини је изабран управни и надзорни одбор, усвојена су правила клуба и изабрано ново руководство. Нову управу Аеро-клуба су сачињавали: председник Матија Хоћера, потпредседник Тадија Сондермајер, секретар Милан Ивановић, благајник Драгиша Вујић и библиотекар Сава Симић[3]. На овој скупштини је промењен и назив, тако да је од ње Аеро-клуб званично носио назив „Аероклуб Срба, Хрвата и Словенаца”. Године 1928. аеро-клуб мења назив у „Аероклуб Краљевине Југославије „Наша крила”, а 1935. „Краљевски југословенски аероклуб „Наша крила”. Аероклуб је све до забране рада 1941. године радио под покровитељством Престолонаследника Петра и председништвом Кнеза Павла.

Први председник клуба био је Матија Хоћера, а за почасног председника изабран је др Арџибалд Рајс. Марта 1923. Кнез Павле Карађорђевић је постао доживотни почасни председник. Клуб је постао члан Међународне ваздухопловне федерације (ФАИ) од свог оснивања[4]. Године 1924. клуб је имао 20 месних одбора са око 6.000 чланова а 1939. године преко 215 месних одбора са око 54.000 чланова.[5]

Од 1924. године Аеро-клуб издаје свој часопис „Наша крила“. Седиште часописа је било у Београду у Улици Милоша Великог број 17 све до подизања Дома Аероклуба 1935. године, од када је редакција наставила рад у својим просторијама у Дому Аероклуба, у Узун Мирковој број 4.

1 1 Ауторка је дипломирани економиста-архивист, руководилацфинансијско-рачуноводствених послова у Историјском архивуПожаревац; e-mail: dragana_jovanovic@arhivpozarevac.org.rs; Ауторка изражава неизмерну захвалност архивисти Наташи Милошевић Дулић на колегијалној помоћи и сарадњи при писању и конач-ном обликовању овог рада.

2 Правила Аероклуба Краљевине Југославије „Наша крила” допуњена су и измењена на XIII редовној земаљској скупштини Аеро-Клуба 28. јануара 1934. год. Ова правила важила су све до 1941. године, када је рад Аероклуба забрањен.

3 http://www.vazduhoplovnetradicijesrbije.rs/index.php/istorija/252-nacionalni-aeroklub-srbije-nasa-krila-naks/27.09.2020

4 Тадија Сондермајер, *Наше ваздухопловство*, у *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918-1928.* II део, Матица живих и мртвих СХС, Београд 1929. 573

5 Исто, 574

Часопис је излазио једном месечно. До 1926. године као и од 1932. до 1934. године, лист је уређивао одбор. У улози уредника налазили су се Милош Црњански, М. Михаловић, М. Световски, Светислав Хођера, Станислав Краков, Петар Ристић, Андра Митровић и инжињер А. Стојковић. Од 1938. године лист „Наша крила“ уређивао је ветеран пилот ловац из Првог светског рата, Орестије Крстић. Од месечног часописа, прелази на недељно издање (уредно сваке суботе). Од половине тридесетих година издаје се и посебан прилог за подмладак — „Млада крила”.

Клуб се развијао све до 1941. године, када је окупациони командант Србије генерал-пуковник Максимилијан фон Вајкс забранио рад и распустио Аеро-клуб[6].

Месни одбор Краљевског југословенског аероклуба „Наша крила” Пожаревац

Месни одбор Краљевског југословенског аероклуба „Наша крила” основан је у Пожаревцу 22. септембра 1935. године у хотелу „Српска круна“. Акциони одбор за оснивање чинили су пуковник Стојан Марјановић, школски надзорник Жарко Првуловић, лекар Бранислав Стефановић, трговац Влаја Караџић и Драгомир Станисављевић[7]. Они су упутили позив председницима и члановима свих националних, хуманих, витешких и културно-просветних удружења града Пожаревца да у што већем броју присуствују оснивачкој скупштини.

Конституисање Аеро-клуба „Наша крила“ обновљено је на другој редовној годишњој скупштини 31. јануара 1937. године у просторијама „Француског клуба“, уз присуство великог броја чланова и пријатеља ваздухопловства.[8] Следећи састанак месног одбора Аеро клуба „Наша крила“ Пожаревац одржан је 8. фебруара исте године. Том приликом је изабрана нова управа. За председника је поново изабран пуковник Стојан Марјановић, за потпредседника Милутин Д. Милојковић, градоначелник, за секретара студент права Воја Богић, а за благајника трговац Света Вељковић[9]. Том приликом је изабран Управни и Надзорни одбор.

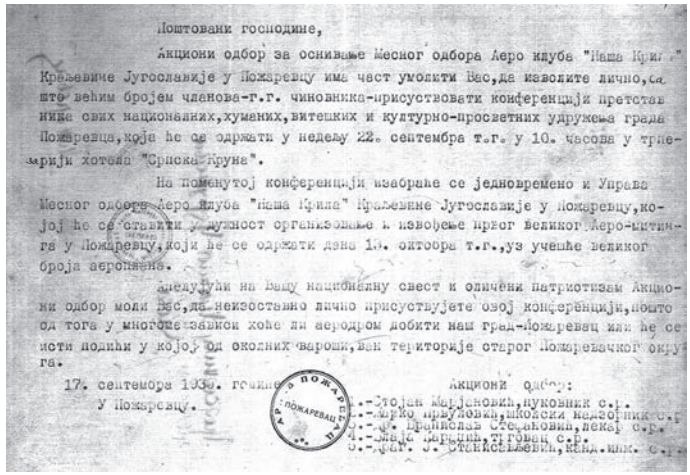

Поштовани господине,

Акциони одбор за оснивање Месног одбора Аеро клуба "Наша Крила" Краљевине Југославије у Пожаревцу има част умолити Вас, да изволите лично, са што већим бројем чланова-г.г. чиновника-присуствовати конференцији претставника свих националних, хуманих, витешких и културно-просветних удружења града Пожаревца, која ће се одржати у недељу 22. септембра т.г. у 10. часова у трпезарији хотела "Српска Круна".

На поменутој конференцији изабраће се једновремено и Управа Месног одбора Аеро клуба "Наша Крила" Краљевине Југославије у Пожаревцу, којој ће се ставити у дужност организовање и извођење првог великог Аеро-митинга у Пожаревцу, који ће се одржати дана 13. октобра т.г., уз учешће великог броја аероплана.

Апелујући на Вашу националну свест и оличени патриотизам Акциони одбор моли Вас, да неизоставно лично присуствујете овој конференцији, пошто од тога у многоме зависи хоће ли аеродром добити наш град-Пожаревац или ће се исти подићи у којој од околних вароши, ван територије старог Пожаревачког округа.

17. септембра 1935. године
У Пожаревцу.

Акциони одбор:
1.-Стојан Марјановић, пуковник с.р.
2.-Жарко Првуловић, школски надзорник с.р.
3.-Др. Бранислав Стефановић, лекар с.р.
4.-Влаја Караџић, трговац с.р.
5.-Драг. Ј. Станисављевић, канд.инж. с.р.

Позив Акционог одбора за оснивање Месног одбора Краљевског југословенског аеро-клуба „Наша крила” у Пожаревцу председнику и члановима Пожаревачке трговачке омладине за присуствовање оснивачкој скупштини (Историјски архив Пожаревац, Пожаревачка трговачка омладина, 1935 XLIV 545)

Месни одбор Краљевског југословенског аероклуба „Наша крила” Пожаревац финансирао се сходно Правилима Аероклуба Краљевине Југославије „Наша крила”, која су примењивана у раду како средишњег Аероклуба Краљевине Југославије „Наша крила”, тако и у раду обласних и месних аероклубова. Правила рада Аероклуба предвиђала су да се финансирање рада врши средствима од чланарине, прихода од добротвора (приватне донације), субвенција државе, прихода од издавања просторија у Дому Аероклуба и донација Војног ваздухопловства у авионима и материјалу. Министарски савет Краљевине Југославије је препознао значај рада Краљевског Југословенског Аеро-клуба за развој југословенског цивилног ваздухопловства „и то путем моделарских, једриличарских и пилотских школа, који ће дати држави и ваздухопловству солидан кадар авијатичара и будућих стручњака, што је од особите важности за будуће генерације“.[10] Како су за реализацију овог важног задатка била потребна велика финансијска средства, то је, између осталог, Министарски савет одобрио организовање Аеро-лутрије. Месни одбори су добили задатак да на својим територијама организују реализацију ове лутрује, а уз позив за учешће у

6 http://www.vazduhoplovnetradicijesrbije.rs/index.php/istorija/252-nacionalni-aeroklub-srbije-nasa-krila-naks/27.09.2020

7 Историјски архив Пожаревац (даље ИАП), Пожаревачка трговачка омладина, (даље ПТО) 13 ПТО 1935 XLIV 545

8 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац у међуратном времену: 1918-1941.2*, Ситограф РМ, Пожаревац, 2020, 135

9 *Грађанин*, 11/1937

10 13 ПТО 1937 XLV 772

лутрији, председницима удружења на територији града достављали су акт председништва Министарског савета у коме је истакнут значај рада Краљевског Југословенског Аеро-клуба и којим се препоручује да сва удружења буду „у свакој прилици на руци патриотском деловању“ месног аероклуба.[11] Месни аероклубови су финансијска средства за свој рад обезбеђивала и организовањем приредби и матинеа на којима су прикупљани добровољни прилози. Месни Аеро-клуб „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац организовао је више приредби и матинеа, како би обезбедио финансијска средства која су првенствено коришћена за набавку материјала за изградњу једрилица. Током 1935. и 1936. године бележи се више захтева упућених Пожаревачкој трговачкој омладини за издавање Дома Пожаревачке трговачке омладине под што повољнијим условима, или по могућству без надокнаде, како би се прикупило што више средстава. У том циљу је 3. маја 1936. године Месни одбор организовао Дане „Наших крила“. Пре подне су чланови скупљали добровољне прилоге по граду, поподне је организован кермес у градском парку, а увече матине Подмлатка Аеро клуба у Дому Пожаревачке трговачке омладине. Дани „Наших крила“ су организовани „у циљу пропаганде идеје ваздухопловства и „плавога спорта-једриличарства“...а чист приход намењен је изградњи једрилица, аероплана без мотора, како би се грађанство што више упознало и заинтересовало за ваздухопловство уопште.“[12]

О свим акцијама, организовању аеромитинга, приредби једриличара, моделара били су обавештавани месни одбори, који су затим на исте скупове позивали своје чланове и остале заинтересоване грађане. За популаризацију ваздухопловства и железница је дала свој допринос. За „Дане наших крила“ најављени су специјални поласци возова из унутрашњости, као и попуст на железници, „вожња у пола цене“.[13] „Дани наших крила“, организовани су под покровитељством Министра војске и морнарице. За изложбу и утакмицу ваздухопловних модела позивани су моделари-аматери из целе Краљевине Југославије. О свему овоме Месни Аероклуб Краљевине Југославије „Наша крила”-Пожаревац обавештавао је и позивао и своје чланове, али и све заинтересоване грађане објављивањем огласа у локалном листу „Грађанин“.

Аероклуб је организовао пилотске школе. Обавештење о вршењу уписа у пилотску школу Аеро-клуба у Београду добили су и месни одбори аероклуба и о томе обавестили јавност путем локалног листа „Грађанин“. Обука је била практична и теоријска и потпуно бесплатна. [14]

Академски Аеро-клуб „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац

Академски Аеро-клуб „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац основан је 16. фебруара 1935. године на иницијативу Драгомира Ј. Станисављевића, студента технике и редовног пешадијског потпоручника, који је био секретар Академског аеро-клуба на Универзитету. Иначе, овај Аеро-клуб је вршио улогу месног одбора аеро-клуба „Наша крила“ Краљевине Југославије све до 22. септембра 1935. године. При оснивању Академског Аеро-клуба „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац истакнуте су његови основни задаци, и то: „да се академска омладина и стало грађанство града Пожаревца и околине упозна са користима које ваздухопловство пружа човечанству у погледу саобраћаја, веза народа и држава; у погледу културном, привредном и у погледу одбране земље; да гаји и развија љубав према ваздухопловству као спорту; да се упозна са развићем технике и науке у области ваздухопловства; да учи једрење на безмоторним једрилицама и припреми за упознавање правих ваздухоплова и најзад да гаји осећање и љубав према отаџбини и подиже морал код целокупне омладине“[15]. Прву управу чинили су председник Драгомир Станисављевић, студент технике и редовни пешадијски п.поручник, потпредседник Божидар Радошевић, студент технике, секретар Љубомир Јанковић, благајник Косара Станисављевић, студент права. Академски Аеро-клуб „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац имао је организоване секције. За шефа техничке секције на оснивачкој скупштини постављен је Драгутин Грујић, студент технике, за шефа пропагандне секције Милан Ђорђевић, студент права, шеф једриличарске секције Душан Ленхард, студент технике. Надзорни одбор чинили су Душан Лазаревић, Велибор Поповић и Славко Савић, сви студенти технике. Аеро-клуб је 1935. године бројио 47 чланова, 35 редовних и 12 помажућих чланова.

11 Исто.

12 13 ПТО 1936 XLIV 622

13 *Грађанин*, 45/1935

14 *Грађанин*, 44/1935

15 *Грађанин*, 17/1935

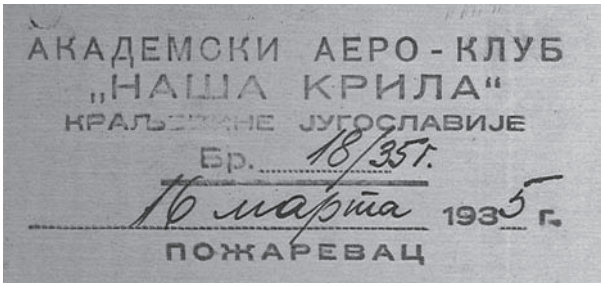

Штамбиљ и печат Академског аеро-клуба „Наша крила“ Пожаревац

Подмладак аероклуба „Наша крила“

Оснивачка скупштина подмлатка аероклуба „Наша крила“ одржана је у гимназијској згради 24. марта 1935. године. Одржавање ове Скупштине је најављено у листу Грађанин[16], где је посебно наглашено „да је овд. гимназија прва гимназија у Краљевини Југославији која има организован подмладак Аеро-клуба „Наша крила“ Краљевине Југославије.“ На овој оснивачкој скупштини изабрана је управа коју су чинили: председник Светислав Ивановић, ученик VIII разреда, секретар Марко Симић, ученик VIII разреда и благајник Соња Лазаревић, ученица Va разреда. Задужени наставник био је Александар Радојковић, а касније Петар Павловић.[17] Иначе, подмладак Аеро-клуба „Наша крила“ формиран је на иницијативу Академског Аеро-клуба „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац. На самој оснивачкој скупштини подмлатка говодио је председник Академског аеро-клуба Д. Ј. Станисављевић. [18] Чланови подмлатка аероклуба „Наша крила“ посетили су изложбу аеромодела у Аеро-клубу у Београду и аеродром у Земуну.[19]

У попису Хуманих, културних, витешких, просветних и осталих друштава 1939. године бележи се Месни одбор аеро-клуба „Наша крила“ Пожаревац, Раткова 7, Стојан Марјановић, пуковник у пензији, а у гимназијским Подмладак аеро-клуба „Наша крила“.[20]

Иницијатива за отварање аеродрома у Пожаревцу

Пожаревац је имао важну улогу током Великог рата, између осталог и са становишта ратног ваздухопловства. Наиме, половином априла 1915. године дошло је до премештања аеродрома, тачније Аеропланска ескадра је пребачена са Бањице у Пожаревац. У делу града познатом под називом Вашариште, поред пруге за село Дубравицу, уређен је аеродром и подигнута су два хангара. У Пожаревац су прешли и полазници пилотске школе у формирању, а 17. маја 1915. године и штаб Ваздухопловне команде[21]. Са пожаревачког аеродрома полетали су “Олуј” (пилотирао потпоручник Миодраг Томић) и “Вихор” (пилотирао потпоручник Живојин Станковић) - аероплани који нису били нови, али су ипак били знатно бољи од авиона са којима је до тада располагала Србија.[22]

Управо и први председник новооснованог Аеро-клуба 1922. године и благајник били су Матија Хоћера и Драгиша Вујић - некадашњи пилоти - поднаредници ђаци - са Пожаревачког аеродрома из 1915. године.[23]

16 *Грађанин*, 23/1935

17 Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2013, 210

18 *Грађанин*, 27/1935

19 *Годишњи извештај за 1936/37*, 47-48.

20 Градимир Д. Вуловић, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез*, Пожаревац 1939, 18.

21 *Историја југословенског ваздухопловства, књига 1- Српска авијатика 1912-1918*, Музеј југословенског ваздухопловства - Београд, „Sky“- Нови Београд, „EUROSINI“SRL Gradisca d'Isonzo (Italia), Београд, 1993, 54.

22 Народни музеј Чачак, Деловодни протокол Ваздухопловне команде бр. 743, 717.

23 Више: Група аутора, *Српска Ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915*, Историјски архив Пожаревац, 2005, стр. 11 и даље; Група аутора, *Стогодишњица одбране Србија и Браничева - на копну, води и ваздуху - 1915-2015*, Историјски архив Пожаревац, 2015, стр. 61; Д. Милорадовић, *Ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915*, у: група аутора, „Србија и Браничево у Великом рату 1914 - 1918.“, Историјски архив Пожаревац - Војни архив, 2014, стр. 193 и даље.

Након Великог рата рад овог аеродрома није обновљен.

Идеја о подизању аеродрома у Пожаревцу за путничке авионе јавља се 1931. године. Тада је надлежна комисија обишла Пожаревац и као најповољније место изабрала земљиште поред драговачког друма. Услов за изградњу аеродрома био је откуп земљишта у власништву апотекара Мите Станисављевића и црквене општине, након чега је требало да се отпочне са изградњом аеродрома[24]. Иако у нацрту урбанистичког плана Пожаревца из 1931. године, кога је урадио Михајло Радовановић, архитекта из Београда, аеродром није био уцртан, након примедби одборника, у коначној верзији плана из 1934. године, аеродром је био уцртан. Земљиште на коме је требало да се подигне аеродром изабрано је 1933. године од стране специјалне стручне комисије.[25] Простор будућег аеродрома налазио се у југозападном делу града, на потезу званом „Душановац“, иза хиподрома, поред пута за село Драговац.[26] На овом простору предвиђеном за аеродром 13. октобра 1935. године, а у организацији месног одбора Аеро-клуба „Наша крила“, организован је први велики аеромитинг у Пожаревцу.[27]

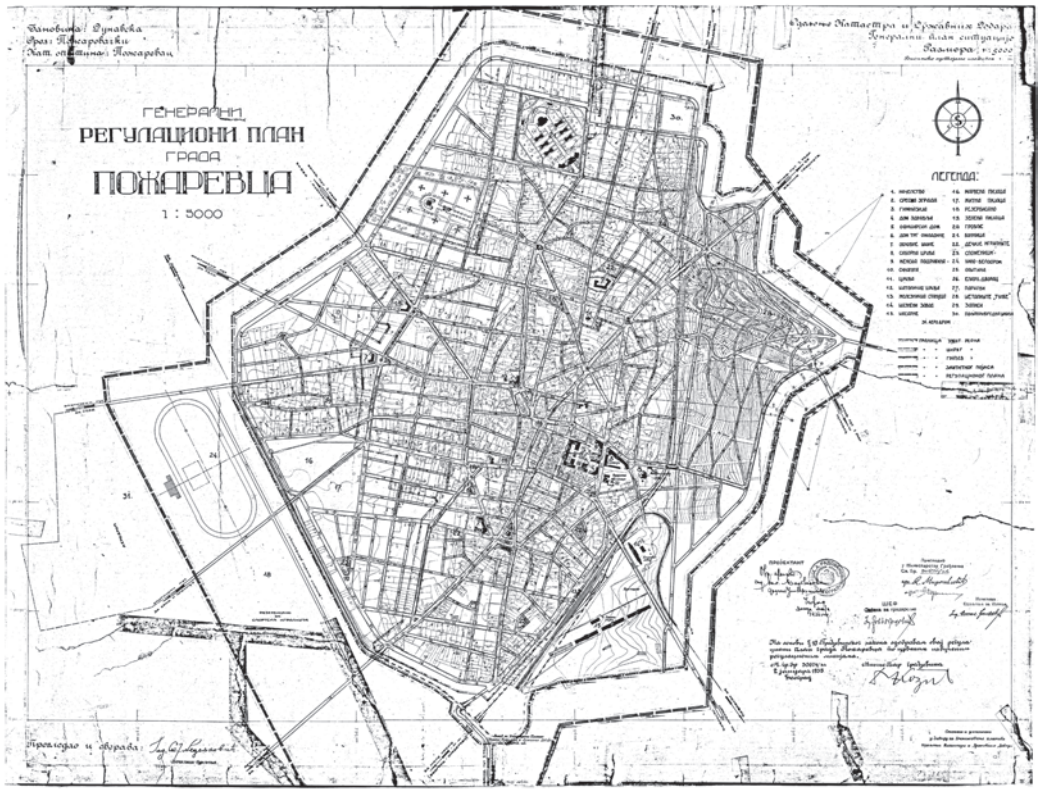

Генерални регулациони план града Пожаревца, који је маја 1934. године израдио инж. Михајло Радовановић, простор западно од локације постојећег хиподрома предвидео је локацију будућег аеродрома.
(Технички одсек Одељења за урбанизам општине Пожаревац, 1935.)

У плановима за развој ваздухопловства у Краљевини Југославији, између осталог је истакнуто: „Организовати у целој земљи што већи број аеродрома. (Овај је посао узео ових дана на себе Аеро-Клуб)[28]. С тим у вези је Месни одбор Аеро-клуба „Наша крила“- Пожаревац у позивницама које је упутио друштвима и удружењима на територији града Пожаревца за присуствовање оснивачкој скупштини месног одбора „Наша крила“ Пожаревац, истакнуто је да од масовности одзива председника и чланова свих „националних, хуманих, витешких и културно-просветних удружења града Пожаревца у многоме зависи хоће ли аеродром добити наш град-Пожаревац, или ће се исти подићи у којој од околних вароши, ван територије старог пожаревачког округа“[29]. Месни одбор Аеро-клуба „Наша крила“- Пожаревац је наставио са пропагирањем идеје о подизању аеродрома у Пожаревцу и у том циљу је било више иницијатива, са којима су ширу јавност обавештавали путем локалног листа „Грађанин“. Очекивало

24 Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац 1992, 322.

25 *Грађанин*, 27/1936

26 Драган Фелдић, *наведено дело*, 322.

27 Исто. Стр 322.

28 Тадија Сондермајер, наведено дело, стр. 574.

29 Историјски архив Пожаревац (даље ИАП), Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“, (даље СЛОГА) 1935XLIV1968.

се да ће током 1936. године бити положен камен темељац „за подизање хангара и осталих зграда, потребних једном сталном аеродрому“. Све је требало да се уради под условом: „...ако код надлежних и меродавих фактора града Пожаревца буде владало потпуно разумевање и истинска љубав за напредак нашега града и довољног интересовања мештана за ваздухопловство...“[30] На жалост, без обзира на сав уложени труд Месног аеро-клуба „Наша крила“- Пожаревац, до подизање аеродрома у Пожаревцу није дошло.

О раду аеро-клуба Месног аеро-клуб „Наша крила-Пожаревац, Академског Аеро-клуб „Наша крила“ Краљевине Југославије – Пожаревац и Подмлатка аероклуба „Наша крила“ сачувана су само појединачна документа у оквиру фондова који се чувају у Историјском архиву Пожаревац. Правила Аеро-клуба Краљевине Југославије „Наша крила“, су Правила која су измењена и допуњена 1934. године, а по којима су вршила рад сва три пожаревачка аеро-клуба. У Историјском архиву Пожаревац чувају се у Збирци Varia[31]. Архив их је добио на поклон од Николе Бошковића, дугогодишњег професора Пожаревачкее гимназије. У наставку их доносимо у целини[32].

„ПРАВИЛА АЕРО КЛУБА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ „НАША КРИЛА“[33]

Чл. 1.

Аеро–Клуб „Наша Крила“ је под покровитељством Њ.Крал. Височанства Наследника Престола Петра а под доживотним Претседништвом Њ.Крал.Вис.Кнеза Павла.

Званичан орган Аеро-Клуба Краљевине Југославије је лист „Наша Крила“.Сви Одбори Аеро–Клуба обавезни су, да се на овај часопис претплаћују.

Чл. 2.

Задатак је Аеро-Клуба:

а) да ширећи своју организацију по свој земљи, упознаје наш народ са високим користима које ваздухопловство пружа човечанству; да гаји и развија љубав према ваздухопловству као спорту и важном привредно-економском фактору. Да помаже подизању ваздухоплова у земљи као моћном средству Народне Одбране. Да ради на припреми становништва за одбрану од ваздушног напада;

б) да као члан Међународне аеронаутичке федерације врши функцију области аеронаутичког спорта, која му према њеним статутима припада;

в) да окупи све поборнике ваздухопловства, како би они могли стручним радом потпомагати извођење клупских задатака;

г) да потпомаже развијање технике и науке у области ваздухопловства, водећи нарочито рачуна о припреми стручног и техничког подмлатка.

Чл. 3.

Свој задатак остварiће Аеро-Клуб:

а) удруживањем свих пријатеља ваздухопловства;

б)оснивањем пилотских, једриличарских, техничких и стручних школа и курсева;

в) подизањем аеро-спорта и аеро-туризма;

г) живом речи, литературом и сликама;

д) утакмицама и изложбама и

ђ) пропагандом у опште, која може допринети извршењу задатака.

Чланови и чланство

Дужности и права чланова

Члан 4.

Чланови су:

а) редовни са месечним улогом од 2.- динара;

б) утемељачи, који једном за свагда положе најмање 500 динара;

в) добротвори, који једном за свагда положе најмање 1000 динара;

г) велики добротвори, који једном за свагда положе најмање 5000 динара и

д) почасни и дописни, које изабере Сред.управни одбор Аеро-клуба у циљу одавања почасти, а према заслугама и помоћи, коју ваздухопловство може од њих имати и очекивати.

ђ) помажући члановима (са месечним улогом од 10.-динара).

е) редовни чланови плаћају чланарину тромесечно;

30 *Грађанин*, 27/1936

31 13 Збирка Varia 366

32 Правила Аеро-клуба Краљевине Југославије „Наша крила“ дата су у оригиналу, са свим граматичким и словним грешкама

33 Допуне и измене извршене су на XIII редовној земаљској скупштини Аеро-Клуба 28.јануара 1934. године

Члан 5.

Редован члан може бити сваки држављанин наше Краљевине оба пола, кога прими један од месних одбора Аеро-Клуба, узимајући у обзир његову оданост према авијацији и његову грађанску исправност.

Одлука о примању или непримању у чланство мора бити донета од надлежног одбора Аеро-Клуба најкасније месец дана од поднете молбе лица које жели постати члан Аеро-Клуба.

Члан 6.

Почасне и дописне чланове бира Средишни Управни Одбор или сам или на предлог обласних, односно месних одбора.

Почасни и дописни чланови могу бити и страни поданици.

Члан 7.

Помажући члан може бити сваки држављанин наше Краљевине кога прими један од Месних Управних одбора Аеро-клуба а грађански је исправан.

Помажући чланови примају бесплатно клубски часопис „Наша Крила“.

Члан 8 .

Сви чланови Аеро-Клуба изузев почасних, дописних и правних лица имају право да бирају и да буду бирани у одборе Аеро-Клуба, и да се користе свим повластицама, ако су држављани Краљевине Југославије. Једно лице не може бити члан, два или више управних односно надзорних одбора Аеро-Клуба.

Члан 9.

Сви чланови имају право ношења клупског знака.

Члан 10.

Дужности чланова су:

а) да редовно измирују свој чланси улог,

б) да раде на што већем појачању броја чланова Аеро-Клуба;

в) да посећују читаонице Аеро-Клуба;

г) да учествују активно у раду свога одбора;

д) да свим силама шире свест о потреби појачања нашег ваздухопловства;

ђ) да по могућности примају и увек потпомажу растурање часописа Аеро-Клуба и

е) да се, у границама могућности, примају дужности које додели Управни одбор коме припадају и да према својим способностима раде у опште на задацима Аеро-Клуба.

Члан 11.

Престанак чланства наступа:

а) смрћу члана,

б) својевољним иступањем члана и

в) искључењем.

Искључење из чланства

Члан 12.

Члан ће бити искључен:

а) ако посредно или непосредно, живом речи, списима или другим радњама ради противно интересима Аеро-Клуба;

б) ако се грубо огреши о правила пристојности и части;

в) док је под стечајем;

Нико не може бити искључен пре него што буде саслушан или му се зато да прилика.

Одлуке о искључењу из чланства доноси: Месни, Обласни, Средишни, Управни Одбор за своје чланове.

Одлука о искључењу доставља се писмено искљученоме члану, поштом на повратни рецепис.

Искључени члан има право жалбе у року од 10 дана од дана пријема одлуке о искључењу с тим, да се дан пријема не рачуна у рок за жалбу.

Жалба се упућује преко Одбора који је одлуку о искључењу донео на решавање у последњем степену и то: на одлуку Месног-Обласном, на одлуку Обласног – Средишном Управном Одбору, а на одлуку Средишног Управног одбора – наредној Редовној Скупштини, која то расправља у тајној седници.

Седници Одбора који решавају о искључењу морају бити присутни најмање две трећине чланова и одлука се доноси већином гласова.

Одлука по жалби доноси се без саслушања искљученог члана.

Одлука о искључењу постаје извршна ако искључени не поднесе благовремено жалбу или ако његова молба буде одбачена.

Од дана саопштења одлуке о искључењу, коју је донео одбор у првом степену, искључени не може вршити чланска права и удаљава се од положаја ако га има.

Ако одлука о искључењу буде поништена, искљученоме члану се враћају чланска права и он се аутоматски враћа на свој положај.

ОРГАНИ АЕРО-КЛУБА.

Члан 13.

Органи су Аеро-Клуба:
а) Земаљска Скупштина;
б) Средишни управни одбор;
в) Средишни Надзорни Одбор;
г) Обласне скупштине;
д) Обласни управни одбор;
ђ) Обласни надзорни одбор;
е) Месне скупштине;
ж) Месни управни одбор;
з) Месни надзорни одбор;
и) Повереници.

Члан 14.

Земаљска скупштина може бити редовна и ванредна, а састављају је чланови Средишног Управног и надзорног одбора и делегати Обласних одбора.

Делегате обласних одбора бирају чланови тих одбора на својим редовним обласним скупштинама.

Број делегата је пропорционалан броју оних чланова, који су уписани у чланство шест месеци пре одржане обласне скупштине на којој се делегати бирају, и који су зато време платили члански улог.

На сваких 100 чланова долази један делегат, а остатци се не узимају и обзир.

Поједини делегати могу заступати још највише 4 (четири) делегата обласног одбора, а обласни одбори могу делегирати само своје чланове.

Члан 15.

Редовна Земаљска скупштина сазваће се најдаље до 31. марта у месту, које је одредила последња редовна земаљска скупштина и одржава се без обзира на број присутних учесника.

Ако претседник лично не претседава земаљској скупштини, претседава и руководи један од п.претседника. Ако су они спречени, онда један члан Средишног Управног одбора, кога за то исти одбор нарочито одреди.

„Редовна Земаљска скупштина доноси своје одлуке већином гласова. При одлуци о давању разрешнице чланови Средишног управног и Надзорног одбора немају право гласа, а при осталим одлукама имају уз делегате и активни чланови Средишног Управног одбора.“

Гласање се врши јавно а на захтев једне трећине учесника гласање се врши тајно.

При гласању и при једнакој подели гласова,сматра се предлог одбаченим.

Редовна Земаљска скупштина:

а) расправља о годишњем извештају Средишног Управног и Надзорног одбора;

б) одлучује о давању разрешнице Средишном Управном и Надзорном одбору;

в) одлучује о предлозима за измену и допуну правила;

г) решава о питањима и предлозима;

д) бира чланове Средишног Управног и Надзорног одбора и њихове заменике;

ђ) одлучује о буџету за наредну годину;

е) даје директиву за рад у истој години;

ж) одређује место састанка редовне земаљске скупштине;

з) одобрава оснивање обласних одбора и одређује им територију;

и) доноси коначне одлуке по жалбама искључених чланова по чл.12 правила.

Предлози који се односе на измену правила или организацију рада а који се желе дискутовати на Редовној земаљској скупштини, морају се писмено доставити Средишном Управном одбору на месец дана пре скупштине, а остали предлози и питања на 15 дана пре скупштине.

Члан 16.

Ванредна Земаљска скупштина сазива се:

а) на захтев Средишног Управног одбора;

б) на захтев Средишног Надзорног одбора;

в) на захтев већине обласних управних одбора.

Ванредна земаљска скупштина решава само о предмету због кога је сазвана а у раду се држи прописа, одређених за Редовну земаљску скупштину.

Ванредна земаљска скупштина одржава се само у месту седишта Средишног Управног одбора.

СРЕДИШНИ УПРАВНИ ОДБОР

Члан 17.

На челу целокупне организације Аеро-Клуба Краљевине Југославије „Наша Крила“ стоји Средишни управни одбор, једини претставник Аеро-Клуба Краљевине Југославије у земљи и у иностранству, а под доживотним претседништвом Њ.Крал.Височанства Кнеза Павла.

Члан 18.

Сви обласни одбори Аеро-Клуба у нашој Краљевини заједно са свим својим месним одборима и члановима овим оличени су у Средишном управном одбору Аеро-Клуба.

Претседник и Средишни управни одбор управљају целокупним радом Аеро-Клуба Краљевине Југославије.

У Средишном управном одбору врши дужност у име претседника његов заступник.

Заступник претседника је I п.претседник, или у његовом одсуству II п.претседник.

Службено обележје Средишног управног одбора Аеро-Клуба је печат округлог облика са круном изнад текста и натписом: Средишни управни одбор Аеро-Клуба Краљевине Југославије „Наша Крила“ у Београду.

Седиште Управног одбора је Београд.

Средишни управни одбор састављају:

а) Средишни управни одбор од чланова из Београда којих има 26 од којих половина морају бити авијатичари и аеронаутички стручњаци. Средишни управни одбор од чланова из Београда врши све дужности и има сва права Средишног управног одбора, предвиђена овим правилима;

б) чланови из области, и то од сваког одбора по један члан.

Поред свих чланова, Земаљска скупштина изабраће и 15 заменика члановима Управног одбора из Београда.

У случају изостанка или упражњеног места кога члана Средишног управног одбора, Средишни управни одбор бира између заменика онога чије квалификације највише одговарају квалификацијама члана, који је изостао или испао, и то редом како су изабрани на Земаљској скупштини.

Све чланове и заменике из Београда под а) бира Земаљска скупштина листама за три године, с тим да сваке године испада 1/3 чланова. Прве и друге године иступање врши се коцком а после по реду избора. Члан који је испао може бити поново биран.

Све чланове под б) бирају обласне скупштине сваке године и имена изабраних чланова достављају Средишном управном одбору.

Чланови под а) и б) образују пленум Средишног управног одбора који се мора сазвати бар једанпут годишње.

Члан 19.

Дужности су и права Средишног управног одбора:

Да, поверавајући преко својих секција све стручне послове, на првом месту члановима клуба стручњацима, најактивније ради на остварењу задатака клуба; да располаже клупском имовином и чини издатке у интересу клуба; ванредне по указаној потреби, а редовне по одобреном буџету; да врши функцију – месног и обласног одбора у Београду – ако нађе да је оснивање засебних одбора непотребно.

Да у седишту Средишног управног одбора образује Аеро-серкл, прописујући за њега нарочити правилник, у циљу што интензивније пропаганде у престоничком друштву; да потпомаже и контролише рад свих одбора, секција и комисија и одређује делокруг њиховог рада, у колико он није одређен овим правилима; да сазива редовне, а по потреби и ванредне састанке земаљске скупштине, да води надзор над радом свих обласних одбора.

Да издаје орган клуба „Наша Крила“; да припрема годишњи извештај; да преко својих компетентних секција и комисија узима у оцену све стране дипломе из области аеронаутичке експлоатације на територији наше Краљевине и свој суд доставља надлежним државним инстанцијама, да додељује медаље и награде и предлаже надлежним за одликовање личности, које су се нарочито одликовале радовима на пољу ваздухопловства; да званично утврђује преко својих специјалних комисија и ваздушне рекорде, како у спортском тако и у научном погледу, (трајање путовања, дужина пређених путовања, висине и брзине), да оверава књижице летова, како наших тако и страних пилота за летење над нашом територијом; да доноси одлуке о искључењу из чланства; да бира чиновништво; да подноси Земаљској скупштини предлоге за израду и измену правила;

Да преко својих делегата присуствује скупштинама обласних одбора;

Да прописује дневни ред редовних земаљских и ванредних скупштина;

Да се брине о незапосленом цивилном ваздухопловном особљу и његовом запослењу;

У циљу што бољег и бржег извршења ових дужности Средишни управни одбор организоваће:

а) у самом управном одбору, пропагандистичку, техничку, финансијску и једриличарску секцију, а осим ових и друге, у колико се за њима буде указала потреба;

б) спортску комисију предвиђену статутима Међународне аеронаутичке федерације;

в) у свим вишим школама, у свим већим патриотским, социјалним, сталешким, хуманим, спортским и другим организацијама секције Аеро-клуба, које ће радити на циљевима Клуба а у сагласности са управним одборима области и места на којима се налази;

г) подмладак у средњим и нижим школама;

Средишни Управни одбор прописаће рад ових организација посебним правилима.

Члан 20.

Средишни управни одбор је једини претставник Аеро--Клуба у земљи и према иностранству; њега потписује претседник, или његов заступник и генерални секретар.

Одлуке Средишног управног одбора пуноважне су кад су донесене апсолутном већином гласова присутних чланова. Број чланова за доношење одлука на седницима не сме бити мањи од девет.

Све одлуке Средишног управног одбора, као и сва наређења обавезна су за све одборе, и обласне и месне, за све секције и остале подорган и за све чланове Аеро-Клуба. Оне подлежу једино контроли Земаљске Скупштине.

У сличају да један управни односно надзорни, обласни или месни одбор, са својим секцијама, комисијама или аеросерклом не ради у духу правила, директива и наређења Средишног Управног одбора, Средишни Управни одбор има право суспендовати дотични управни односно надзорни одбор са свим њиховим подорганима и у року од месец дана сазвати ванредну скупштину чланова дотичне области или места, која ће изабрати нови одбор. Од дана суспендовања старог до дана избора новог одбора Средишни управни одбор одређује три лица која ће примити од старог одбора целокупну имовину дотичног одбора, чувати је и предати новом одбору.

Члан 21.

Сваки члан Средишног Управног одбора који не дође на три узастопне седнице и на тражење одбора не оправда се, или му Средишни одбор на прими оправдање, престаје бити члан Сред.Управ. Одбора.

Ако би половина активних чланова Управног одбора поднела истовремено оставку, мора се у року од месец дана сазвати ванредна скупштина за избор целог Средишног Управниг одбора. Средишни Управни одбор састаје се према потреби а на позив претседника или његовог заменика. На свакој седници води се записник, у који се уводе сви присутни чланови а потписује га претседавајући и секретар.

Члан 22.

Чланови Средишног Управног одбора за свој рад у Средишном Одбору одговарају солидарно, материјално и морално. Ова одговорност не пада на оне чланове који нису учествовали у оваквом раду или су записнички одвојили своја мишљења.

Члан 23.

По одржаној годишњој скупштини а у року од 15 дана најдаље, Управни одбор од чланова из Београда конституисаће се бирајући I и II п.претседника и генералног секретара Средишног управног одбора. Један п.претседник и генерални секретар морају бити авијатичари или авијатичарски стручњаци.

Затим:

а) бира из своје средине редакциони одбор, пропагандистичку, финансиску, техничку и једриличарску секцију које, себи бирају шефове;

б) именује спортску комисију.

Одређује свима делокруг рада специјалним правилником у колико то није предвиђено овим правилима.

Пропагандистичку и финансиску секцију као и редакциони одбор образују по пет, техничку десет а једриличарску бар три члана. При избору ових чланова имаће се првенствено у виду њихова стручна вредност.

Ради бржег и експедитивнијег свршавања послова-,Средишни управни одбор може по потреби пренети један део својих права и дужности на уже одборе састављене од п.претседника и свих или појединих шефова секција.

Средишни управни одбор у циљу што успешнијег рада може по потреби и жељи појединих чланова вршити замене међу члановима појединих секција.

Члан 24.

Чланови Средишног Управног и надзорног одбора врше своју дужност из почасти. Ниједан члан Средишног управног и надзорног одбора не може од Аеро-Клуба имати редовне приходе ма у којој било форми.

Члан 25.

Дужности секција и комисија при Средишном управном одбору:

У границама права, одређених од стране Средишног управног одбора секције ће вршити ове дужности:

1. Пропагандистичка секција:

Стара се о образовању нових одбора и одржава везе са старим одборима у циљу живе акције свих одбора на целој територији Краљевине Југославије.

Она приређује предавања, изложбе; врши пропаганду путем слика и пројекција, организује и конгресе земаљске и међународне, одржава везу у циљу пропаганде са војним ваздухопловством и друштвима за ваздушни саобраћај, са просветним заводима у циљу подизања ваздухопловства као науке, са омладином у циљу њеног одушевљавања за ваздухопловни позив.

Пропагира преко штампе и живом речју, све идеје Аеро-Клуба, прати преко штампе све важније аеронаутичке догађаје, пропагира преко ње и свим другим сретствима сваки подухват Аеро-Клуба, сваки подухват југословенског а такође и светског ваздухопловства.

У главном, пропагандистичка секција, треба да је претходница сваке клупске активности, припремајући систематском и смишљеном акцијом терен за узвршење свих клупских задатака.

2. Техничка секција:

а) рукује ваздушним материјалом Средишног Управног одбора ;

б) предлаже и врши пријем при набавкама ваздухопловног материјала ;

в) води пропагандистичке летове у земљи;

г) организује и води надзор над пилотским и механичарским школама и свим стручним курсевима Аеро-Клуба;

д) води евиденцију о свим резервним авијатичарима и одржава преко Средишног управог одбора везу са Командом Ваздухопловства војске као и морнарице у свим питањима која се њих тичу;

ђ) споразумно са спортском комисијом ради на организовању и извођењу спортских утакмица у земљи и ван ње;

е) предлаже такмичење у случајевима кад Аеро-Клуб учествује у домаћем или међународним утакмицама;

ж) одржава сталан додир са домаћим конструкторима и индустријалцима у циљу добијања што бољих домаћих ваздухоплова, на првом месту туристичких и спортских ;

з) стара се за осигурање летећег особља, које врши летове по налогу Аеро-Клуба.

3. Финансиска секција:

Води евиденцију о издатцима и приходима како се не би прекорачио буџет, предлаже мере за повећање друштвених прихода (и по одобрењу Управног одбора изводи их) за смањивање излишних и непотребних издатака и за обезбеђење целокупне клупске имовине; одржава везе са свим секцијама у циљу обавештења о њиховим финансијским потребама, трудећи се у колико је то могуће, да за сваку секцију у споразуму са њом одреди потребан буџет.

Прегледа у име Средишног Управног одбора годишње рачуне и истој предлаже и биланс.

4. Једриличарска секција :

а) рукује једриличарским материјалом ;

б) предлаже тип једрилица и врши пријем при набавкама истих;

в) води надзор над једриличарским школама и евиденцију свих једриличара у земљи .

г) ради на организовању и извођењу спортских једриличарских утакмица у земљи и ван ње.

д) води бригу о развоју једриличарског спорта у нашој земљи и предлаже једриличарске центре у истој .

5. Редакциони одбор :

Издаје у име Средишног управног одбора званични орган Клуба „Наша Крила“ према правилнику који прописује Средишни управни одбор у Београду .

6. Спортска комисија :

Њене чланове одређује Средишни управни одбор између чланова клуба. Њене дужности су одређене статутом Међународне аеронаутичке федерације .

Члан 26.

У циљу сложног рада између секција и комисија једнаке акције и бржег отправљања послова и вођења еви-

денција о целокупном клупском раду, шефови секција и комисија биће у сталном додиру са заступником претседника Средишног управог одбора, обавештавајући га систематски о раду и тражећи директиве за даљу акцију. Они су дужни одазвати се свакоме његовом позиву и упознати га у детаљима са пословима у току. П.претседници имају дужности и право обилазити поједине секције и присуствовати кад нађу за потребно њиховим седницама .

Изван својих редовних седница, секције и комисије одржаваће седнице и на позив претседника управног дбора односно његовог заступника .

Члан 27.

Права заступника претседника и дужности које он врши у име претседника су :

а) да представља Средишни управни одбор ;

б) да у духу правила, резолуција и директива скупштине и одлука Средишног управног одбора ради на ширењу и учвршћивању клупске организације у целој земљи, прати рад свих одбора,секција и комисија, дајући им директиве, координирајући њихов рад, водећи на тај начин евиденцију целокупне клупске делатности и старајући се о јединству акције и основним задацима организације ;

в) да потписује сва друштвена акта ;

г) да сазива седнице Средишног управног одбора и да им претседава. Да врши дужност из чл. 26;

д) да обавештава Управни одбор о целокупној делатности Аеро-Клуба и да извршује његове одлуке ;

ђ) да у границама одобрених издатака од стране Управниог одбора издаје налоге за исплату .

У вршењу ових дужности заступнику претседника стоји на расположењу целокупна организација клуба, првенствено у седишту Средишне управе а такође и на целој територији Краљевине.

У случају изостанка оба п.претседника дужност претседавајућег врши по годинама најстарији члан Средишног управог одбора ако Средишни Управни одбор није одредио заменика.

Члан 28.

Дужност и права генералног секретара :

а) да помаже заступника претседника у вршењу свих његових задатака;

б) да води евиденцију свих послова Средишног управног одбора; да обавља све текуће и административне послове; да предлаже персоналне и материјалне мере за правилно отправљање послова, реферишући о њима заступнику претседника и тражећи његову сагласност;

в) да води и чита записник ;

г) да поред заступника претседника или његовог заменика потписује акта и новчана документа.

Члан 29.

Дужности су и права чланова Сред.Управног одбора :

а) да чине предлоге и упућију питања ;

б) да решавају са правом гласа ;

в) да уредно долазе на седнице;

г) да врше додељене дужности у појединим секцијама и комисијама и

д) да обављају послове које им Сред.Управни одбор стави у дужност.

СРЕДИШНИ НАДЗОРНИ ОДБОР

Члан 30.

Средишни Надзорни одбор састављају :

а) седам чланова из Београда, који се бирају на исти начин као и чланови Управног одбора ;

б) Претседници оних двају области надзорих одбора, које земаљска скупштина одреди.

Поред ових чланова, земаљска скупштина изабраће и 7 заменика члановима надзорног одбора из Београда .

Чланови Средишног Надзорног одбора конституишу се, бирајући из своје средине претседника, потпретседника и деловођу и врше све дужности и имају сва права Средишњег Надзорног одбора предвиђена овим правилима.

Чланови под а) и б) састављају Пленум Сред.Надзорног одбора који се мора сазвати бар једанпут годишње.

Средишни Надзорни одбор пуноважно решава кад су седници присутни, поред претседника или потпретседника још три члана Средишног Надзорног одбора. Одлуке су његове пуноважне, када се донесу апсолутном већином присутних чланова .

Члан 31.

Права су и дужности Сред.Надзорног одбора :

а) да води надзор да се сви издатци Средишног Управног одбора врше према друштвеним правилима и буџету или одликама Управног одбора ;

б) да прегледа књиге и рачуне најмање два пута годишње;

в) да прегледа кад год за потребно нађе, друштвену имовину;

г) да о своме раду подноси извештај Земаљској скупштини;

д) да сазива ванредну Земаљску скупштину, само у случајевима несумњиво документованим, када би били стварно угрожени интереси Аеро-Клуба и

ђ) да врше дужност Надзорног одбора за месни и обласни одбор, у случају да Средишни управни одбор врши функцију месног и обласног одбора.

е) чланови Средишњег Надзорног одбора из Београда врше дужност и имају право пленума Средишног Надзорног одбора.

Средишни Надзорни одбор састаје се по потреби на позив свог претседника или п.претседника, а на свакој седници деловођа води записник, који потписује претседвајући и деловођа.

Сваки члан Средишног Надзорног одбора, који не дође на три узастопне седнице и не оправда се, или му овај одбор не прими оправдање, престаје бити члан Средишног Надзорног одбора. На његово место Средишни Надзорни одбор позива његовог заменика.

Пленум Средишног Надзорног одбора мора се састати најмање једанпут годишње.

ОБЛАСНИ ОДБОРИ

Члан 32.

Сви месни одбори Аеро-клуба, повереници и њихови чланови који се налазе на одређеној територији једног обласног одбора оличени су у обласном управном одбору Аеро-Клуба те територије.

Обласни Управни одбор носи назив своје територије .

Обласни Управни одбор може се основати и постојати ако на својој територији има најмање 5 месних одбора или три месна одбора и три повереништва.

Службено обележје обласног управног одбора Аеро-Клуба је печат округлог облика са круном више круга и натписом: „Обласни управни одбор Аеро-Клуба Краљевине Југославије “Наша Крила“ у .....

По стварно указаној потреби ради успеха у раду могу обласни управни одбори оснивати нове и проширивати или смањивати територије постојећих месних одбора, о чему су дужни обавестити Средишни Управни одбор.

ОБЛАСНЕ СКУПШТИНЕ

Члан 33.

Непосредно претпостављени орган Аеро-Клуба обласног управног и надзорног одбора је обласна скупштина. Она може бити: редовна и ванредна, а састаља се од чланова обласног и надзорног одбора, делегата месних одбора и повереника.

Делегате месних одбора бирају чланови тих одбора на својим редовним скупштинама. Број делегата је пропорционалан оном броју чланова, који су платили своје чланске улоге за прошлу годину. На педесет чланова долази један делегат, остатци се не узимају у обзир.

Поједини делегати могу заступати још највише четири делегата истог одбора, а месни одбори могу делегирати само своје чланове .

Члан 34.

Редовна обласна скупштина састаје се сваке године најдаље до 20. фебруара. Обласни управни одбор има о овоме на двадесет и један дан раније известити Средишни Управни одбор и све своје месне одборе и повереннике .

Редовна обласна скупштина има се одржати у заказано време, без обзира на број присутних делегата.

Редовној обласној скупштини претседава и руководи њеним пословима претседник управног одбора. У његовом одсуству заступа га један од п.претседника или секретар; а ако су и они спречени онда један члан обласног управног одбора, кога за то исти одбор одреди.

У дневни ред год.обласне скупштине мора ући:

а) бирање верификационог одбора и два бројитеља гласова;

б) бирање водитеља записника и два оверача записника;

в) извештај о раду обласног управног одбора ;

г) извештај о раду обласног надзорног одбора ;

д) извештај и дискусија о раду месних одбора и повереника;

ђ) давање разрешнице управном и надзорном одбору;

е) израда буџета ;

ж) избор управног и надзорног одбора ;

з) питања и предлози ;

и) избор делегата за Земаљску скупштину;

ј) избор 1 члана и 1 заменика за Пленум Сред.Управног одбора.

О предлозима који се односе на организацију рада може се дискутовати само у случају, ако су поднети обласном управном одбору на десет дана пре сазива скупштине и то писмено.

Буџет се не може стављати на дневни ред пре подношења на увиђај Сред.Управном одбору.

Редовна обласна скупштина доноси своје одлуке већином гласова. При одлуци о давању резрешнице чланови обласног управног и надзорног одбора немају права гласа, а при осталим одлукама уз делегате имају и активни чланови обласног управног одбора. Гласање се врши јавно, или на захтев једне трећине присутних чланова, тајно. При једнакој подели гласова предлог се сматра одбаченим.

Скупштинама обласног одбора може присуствовати претставник Сред.Управног одбора.

Члан 35.

Ванредна обласна скупштина сазива се :

а) иницијативом и на захтев обласног управног или обласног надзорног одбора ;

б) на предлог већине управних месних одбора из области;

в) на захтев Сред.Управног одбора.

У случају под а) и б) има се тражити одобрење од Средишног Управног одбора, у случају под в) Средишни Управни одбор шаље једног свог члана, који ће у исто време водити ванредну скупштину.

На ванредној обласној скупштини не може се решавати ни о чему другом,осим питања ради којих је ванредна скупштина сазвана.

ОБЛАСНИ УПРАВНИ ОДБОР

Члан 36.

Обласни управни одбор је једини претставник Аеро-Клуба у својој области изузимајући случајеве из чл.17. ових правила. Он заступа Аеро-Клуб пред надлежним властима за своју територију а у границама своје надлежности. Обласни управни одбор потписује претседник или његов заменик и секретар.

Обласни управни одбор мора имати најмање 12 чланова од којих ће половина бити авијатичари или авијатичарски стручњаци и 8 заменика. Њих бира листама скупштина на три године с тим да сваке године коцком испада једна трећина на чије се место бирају нови чланови. Члан који је коцком испао, може бити поново изабран. Ново изабрани чланови не учествују у извлачењу коцке прве наредне године. Сви чланови управе морају становати у седишту Управе дотичне области или у непосредној прометној близини.

Заменици се бирају понова сваке године.

У случају да у седишту Управног одбора једне области не постоји довољан број авијатичара или авијатичарских стручњака, на место њих бираће се чланови који нису авијатичари ни аеронаутички стручњаци.

Изабрани редовни чланови конституишу се сами, бирајући претседника, два п.претседника, секретара и благајника одређујући секције по обрасцу Средишног управног одбора.

Секретар мора бити авијатичар или авијатичарски стручњак у колико би и остале његове способности одговарале овом положају. У недостатку таквог, секретар се може бирати и из редова неавијатичара.

Члан 37.

Дужности су и права обласног управног одбора:

Да поверавајући преко својих секција све стручне послове на првом месту члановима клуба стручњацима, најактивније ради на остварењу задатака клуба а у смислу директива, наређења и правилника добивених од Сред.управног одбора; да раполаже имовином Аеро-Клуба према финансисјким одредбама ових правила и чини издатке у интересу обласног одбора по буџету, а преко њега по одобрењу Средишног управног одбора; да сазива редовне, а по потреби и ванредне обласне скупштине; да припрема годишњи извештај, да потпомаже и контролише рад свих одбора, повереништва и секција на својој територији и одређује делокруг њиховог рада, уколико он није одређен овим правилима; да по обрасцу Сред.Управног одбора образује у свом седишту аеро-серкле а према правилницима Средишног Управног одбора. Да врши функцију месног одбора, ако нађе да је оснивање засебног одбора непотребно.

Све одредбе из члана 23. о организацији рада за Средишни Управни одбор важе и за организацију рада Обласних Управних одбора у њиховом делокругу с том разликом што ће у пропагандистичкој, финансискоj и једриличарскоj секцији бити по три а у техничкој шест чланова Управног одбора о што обласни одбори неће имати спортске комисије.

Одлуке Обласног Управног одбора пуноважне су за све месне одборе и повереништва на територијама Обласног одбора. Оне подлежу једино контроли Средишног Управног одбора. Како у погледу свога односа према Средишном Управном одбору, тако и у погледу односа одређених месних одбора, повереништва и њених чланова, сваки управни одбор тежиће безусловно спровођењу дисциплине као основи сваке добре организације .

Одлуке Обласног Управног одбора пуноважне су кад је присутно најмање половина чланова а највише 9 присутних чланова и када су донешене апсолутном већином гласова.

Сваки члан Обласног Управног одбора, који не дође на три узастопне седнице и на тражење одбора не оправда се, или му Обласни Управни одбор не прими оправдање, престаје бити члан Обласног Управног одбора.

У случају да половина редовних чланова поднесе истовремено оставку, дужан је Обласни Надзорни одбор, да о томе одмах извести Средишни Управни одбор, који у току од месец дана има сазвати ванредну обласну скупштину са дневним редом: Избор обласног Управног одбора.

Обласни управни одбор састаје се на позив претседника или његовог заменика, најмање једанпут месечно.

На свакој седници води се записник, у који се уводе сви присутни чланови, а потписује га претседник или његов заменик и секретар.

Обласни одбори дужни су по свим местима где нема месних одбора поставити поверенике, који ће прикупљати потребан број чланова потребних за оснивање месних одбора.

Чланови Обласног Управног одбора за свој рад у Клубу одговарају солидарно, материјално и морално. Ова одговорност не пада на оне чланове који нису учествовали у решавању таквих питања, или су записнички одвојили своје мишљење.

Члан 38.

Сви чланови Обласног Управног одбора врше своју дужност из почасти.

Члан 39.

Дужности су и права претседника Обласног Управног одбора и његовог заменика:

Да на територији своје области врши све дужности и ужива сва права која има заступник претседника Средишног Управног одбора у делокругу Средишног Управног одбора.

Дужности и права п.претседника су иста као и претседника, кад га он заступа у дужности. У случају да п.претседник буде отсутан, онда га заступа члан Обласног Управног одбора, кога управни одбор одреди.

Члан 40.

Дужности секретара Обласног Управног одбора :

Да у делокругу области врши све дужности и ужива сва права, које има генерални секретар Сред.Управног одбора у делокругу Сред.Управног одбора.

Дужности су благајника Обласног Управног одбора:

а) да рукује благајном Обласног одбора; б) да води благајничке и материјалне књиге; в) да води бригу и стара се о материјалној страни Обл.одбора; г) да саставља шестомесечне и годишње извештаје; д) да предлаже све потребне мере за правилно вршење ове дужности; ђ) да по уредним документима и надлежном наређењу врши све издатке из благајне, за што сноси сву материјалну и моралну одговорност; и е) да поред Претседника, његовог заступника и секретара потписује акта материјалне природе.

Члан 41.

Дужности и права чланова Обласног одбора су:

Да у делокругу рада Обласних Управних одбора врше све дужности чланова Средишног Управног одбора у њиховом делокругу рада.

ОБЛАСНИ НАДЗОРНИ ОДБОР

Члан 42.

Обласни Надзорни одбор има 6 редовних чланова и шест заменика, који се бирају на исти начин као и чланови Обласног Управног одбора. Конституише се сам бирајући претседника, п.претседника и деловођу.

Обласни надзорни одбор пуноважно решава, када су у седници присутни поред претседника или п.претдедника и деловође још два члана надзорног одбора. Одлуке су пуноважне, када се донесу апсолутном већином присутних чланова.

Члан 43.

Права идужности надзорног одбора су :

Да у делокругу рада обласног надзорног одбора врши све дужности које Средишни надзорни одбор врши у двом делокругу.

Да врши функцију месног Надзорног одбора у случају да обласни Управни одбор врши функцију месног одбора.

Обласни надзорни одбор састаје се по потреби на позив претседника или п.претседника, и на свакој седници деловођа води записник, кога потписују претседавајући и деловођа.

Сваки члан обласног надзорног одбора, који не дође на три узастопне седнице и не оправда се, или му овај одбор не прими оправдање, престаје бити члан обласног надзорног одбора. На његово место долази његов заменик.

Члан 44.

Обласни управни одбор врши функцију и месних одбора у местима у којима су седишта обласног одбора док се не оснује месни одбор. У седишту обласног Управног одбора има се најмање осам дана пре одржавања обласне редовне годишње скупштине сазвати месна скупштина свих чланова из места, који ће извршити избор својих делегата за обласну скупштину.

МЕСНИ ОДБОРИ

Члан 45.

Сви чланови Аеро-Клуба у једном месту оличени су у Месном Управном одбору Аеро-Клуба тога места.

Месни одбор Аеро-Клуба може се основати само у месту где има најмање тридесет чланова.

Службено обележје месног управног одбора Аеро--Клуба је печат округлог облика са круном више круга и натписом: „Месни управни одбор Аеро-Клуба Краљевине Југославије “Наша Крила“.....

МЕСНЕ СКУПШТИНЕ

Члан 46.

Непосредно претпостављени орган Аеро-Клуба Месног Управног и Надзорног одбора је месна скупштина. Она може бити редовна и ванредна.

Члан 47.

Редовна месна скупштина састаје се сваке године у току месеца јануара. Овај се рок може одложити само изузетно, а по одобрењу надлежног обласног управног одбора.

Скупштину сазива у споразуму са надлежним обласним одбором месни Управни одбор и одређује дневни ред, који мора да садржи:

а) избор верификационог одбора и два бројитеља гласова;

б) избор водитеља записника и два оверача записника;

в) извештај о раду управног одбора ;

г) извештај о раду надзорног одбора ;

д) давање разрешнице управном и надз.одбору;

ђ) утврђивање буџета за идућу годину;

е) бирање нове управе и делегата за обласну скупштину;

ж) питања и предлози.

Месна скупштина има се одржати у заказано време без обзира на број присутних.

Предлози који се односе на организацију рада могу ући у дневни ред, само ако су писмено на петнајест дана пре скупштине поднети управном одбору. Буџет се не може изнети пред скупштину, пре подношења на увиђај обласном управном одбору. О свакој скупштини има се, у року од десет дана по одржању исте поднети исцрпан извештај обласном управном одбору, који може поништити решење ако скупштина није радила на основу ових правила. Противу ове одлуке може се жалити Средишном управном одбору у року од пет дана по пријему одлуке. Одлука Средишног управног одбора по овом коначна је и извршна. Месној скупштини претседава и руководи њеним пословима претседник Месног управног одбора. У његовом отсуству заступа га п.претседник; ако је и он спречен онда један члан управног одбора кога зато Управни одбор одреди.

Месна скупштина доноси своје одлуке већином гласова присутних чланова, тајно. При једнакој подели гласова предлог се сматра одбаченим.

Скупштинама Месног одбора може присуствовати претставник Средишног управног и надлежног обласног одбора.

Члан 48.

Ванредна скупштина сазива се :

а) иницијативом и на предлог месног управног одбора или месног надзорног одбора ;

б) на предлог једне трећине чланова ;

в) на захтев надлежлог Обласног управног одбора;

У случају под а) и б) одобрење се има тражити од обласног управног одбора, против чије се одлуке може жалити Средишном управном одбору. Одлука Средишног управног одбора је коначна и извршна.

Ванредна месна скупштина може решавати само о оним питањима која су претходно стављена на дневни ред, а у своме раду придржава се у свему правила о раду редовних месних скупштина по чл.47 ових правила.

МЕСНИ УПРАВНИ ОДБОР

Члан 49.

Изузимајући случајеве из чл.36 месни управни одбор је једини претставник у дотичном месту и заступа Аеро-Клуб пред властима надлежним за своју територију а у границама своје надлежности. Њега потписује претседник или његов заменик и секретар.

Месни управни одбор састоји се из девет редовних чланова и девет заменика, који се бирају сваке године листама на месној скупштини. Изабрани редовни чланови конституишу се бирајући претседника, п.претседника, секретара и благајника.

Члан 50.

Дужности и права месног управног одбора су:

Да најактивније ради, поверавајући преко својих секција све стручне послове на првом месту стручним члановима клуба, авијатичарима и аеронаутичким стручњацима, на остварењу задатака клуба а према директивама и наређењима надлежног Обласног управног одбора; да помаже и контролише рад секција и одређује делокруг њиховог рада, у колико није одређен овим правилима; да располаже клупском имовином и чини издатке у интересу клуба по буџету; да сазива годишњу и ванредну скупштину; да спрема годишњи извештај; да доноси одлуке о искључењу из чланства и да бира и отпушта чиновништво.

Чланови месног одбора за свој рад у клубу одговорају солидарно, материјално и морално. Ова одговорност не пада на оне чланове који нису учествовали у решавању, или су записнички одвојили своје мишљење.

Месни управни одбор састаје се на позив претседника или његовог заменика најмање једанпут месечно.

На свакој седници води се записник, кога потписује претседник или његов заменик и секретар.

Месни управни одбор може пуноважно решавати и одлучивати ако је присутно половина чланова више један.

Сваки члан месног управног одбора који не дође на три узастопне седнице и неоправда се или му месни управни одбор не прими оправдање, престаје бити члан месног управног одбора, а на његово место долази у месни управни одбор заменик. Ако би на овај начин, или услед оставке, испала половина чланова има се о томе одмах известити надлежни Обласни управни одбор, који је дужан, да у року од месец дана, сазове ванредну скупштину за избор новог управног одбора .

Сви чланови месног управног одбора врше дужности из почасти.

Члан 51.

Дужности и права претседника месног управног одбора су :

а) да са секретаром претставља месни одбор и месни управни одбор у свима потребним приликама :

б) да води надзор над радом у канцеларији, благајни, и над оним пословима, који су у стављени у дужност члановима месног управног одбора ;

в) да се стара о извршењу одлука месног управног одбора;

г) да потписује сву администрацију и најмање једанпут месечно сазива седнице којима руководи;

д) да оверава и наређује издатке из благајне према одлукама месног управног одбора и

ђ) да руководи месном скупштином за коју припрема материјал уз припомоћ секретара или још кога члана месног управног одбора.

Дужности и права п.претседника су иста као и претседника када га он заступа у дужности. Услучају да п.претседник буде отсутан ову дужност врши члан месног обора кога месни управни одбор одреди.

Члан 52.

Дужности су секретара месног управног одбора :

а) да претседнику помаже у вршењу његових дужности;

б) да обавља све текуће и административне послове;

в) да води и чита записник, рукује архивом и чита све предмете који се односе на седницу и

г) да предлаже персоналне и материјалне мере за правилно отправљање послова.

Члан 53.

Дужности су благајника месног управног одбора:

а) да рукује благајном и имовином месног одбора;

б) да води благајничке и материјалне књиге;

в) да води бригу и стара се о материјалној страни месног одбора ;

г) да саставља шестомесечне и годишње извештаје билансе;

д) да предлаже све потребне мере за правилно вршење ове дужности;

ђ) да по уредним документима и надлежном наређењу врши све издатке из благајне, зашта носи материјалну и моралну одговорност и

е) да поред претседника, његовог заступника и секретара потписује акта материјалне природе.

Члан 54.

Дужности и права чланова месног управног одбора су:

а) да чине предлоге и упућују питања ;

б) да решавају са правом гласа и одвајењем мишљења о донетим одлукама на истим седницама, на којима су донете;

в) да уредно долазе на седнице и

г) да обављају послове, које им управни одбор стави у дужност .

МЕСНИ НАДЗОРНИ ОДБОР

Члан 55.

Месни надзорни одбор има пет редовних чланова и пет заменика, који се бирају на исти начин као и чланови месног управног одбора. Конституише се сам, бирајући претседника, п.претседника и деловођу.

Члан 56.

Права су и дужности месног надзорног одбора :

а) да води надзор да се сви издатци месног одбора Аеро-Клуба врше према друштвеним правилима ;

б) да прегледа књиге и рачуне најмање два пута годишње;

в) да прегледа кад год за потребно нађе друштвену имовину и

г) да о своме раду подноси извештај месној скупштини.

Месни одбор састаје се по потреби на позив претседника или његовог заступника.

На свакој седници деловођа води записник, кога потписују претседавајући и деловођа.

Месни надзорни одбор пуноважно решава, када су на седници присутни поред претседника или потпретседника још и два члана месног надзорног одбора.

Одлуке су пуноважне кад се донесу апсолутном већином присутних чланова.

Сваки члан месног надзорног одбора, који не дође на три узастопне седнице, па се не оправда или му месни надзорни одбор не прими оправдање престаје бити члан месног надзорног одбора. На његово место долази у чланство надзорног одбора заменик.

Члан 57.

Месни одбор стоји под обласним управним одбором.

У случају неправилног рада месног управног одбора-,властан је обласни управни одбор да суспендује месни управни одбор.

У овом случају месна управа има право жалбе у року од 5 дана Средишном Управном одбору, чија је одлука коначна. При суспендовању Месног управног одбора поступак је исти као у случају суспендовања обласног управног одбора сходно чл.20. ових правила.

Све жалбе и молбе имају се слати преко надлежног обласног одбора.

ОПШТЕ ФИНАНСИСКЕ ОДРЕДБЕ.

Члан 58.

Све покретности и непокретности као и готовина Аеро-Клуба јесте власништво Аеро-Клуба Краљевине Југославије „Наша Крила“ и води се само по имену Аеро--клуба Краљевине Југославије „Наша Крила“.

Имовином Аеро-Клуба располажу и о њој воде бригу Средишни Управни одбор, Обласни и месни одбор и по закону и по одредбама ових правила.

Члан 59.

Управни обласни односно Месни одбори могу располагати оним делом имовине Аеро-Клуба, било покретном или напокретном, до које дођу непосредно својим радом у границама ових правила, поклонима, завештањем и т.сл.

Члан 60.

Обласни односно Месни управни одбори сносе одговорност располагања клупске имовине до које су дошли према чл.59.

Штете причињене трећим лицима накнађује Аеро--клуб Краљевине Југославије првенствено имовином оног (месног, обласног, средишњег) чијим је деловањем штета причињена.

Члан 61.

Издатци Средишњег, обласног и месног одбора могу се вршити :

а) редовни само у оквиру одобреног буџета;

б) ванредни по указаној потреби а по претходном саслушању своје финансиске секције и одобрењу Средишњег односно обласног одбора.

Члан 62.

Приходи и расходи обласних и месних одбора утврђују се на годишњим скупштинама области и места, који се потом подносе на одобрење вишем надлежном одбору.

Сви месни одбори дужни су да од чланских улога одвајају 20% и овај део пошаљу концем сваке рачунске године најдаље до 1. децембра својим обласним одборима.

Обласни одбори дужни су да шаљу Средишном Управном одбору половину од 20% послатих од стране месних одбора.

Обласни Одбори шаљу Средишној Управи ове приходе два месеца пре одржавања редовне земаљске скупштине.

Сви одбори шаљу свом вишем надлежном одбору биланс одмах по закључењу своје скупштине.

Члан 63.

За задужење обласних одбора потребно је одобрење Средишњег управног одбора, а за задужење месних одбора потребно је одобрење и Обласних одбора и Средишног Управног одбора.

За злоупотребе и причињене штете одговарају Аеро-Клуб и лица која су их прузроковала или починила.

Члан 64.

На годишњој скупштини од буџета вотираће се извесна сума за образовање резервног фонда .

Члан 65.

У случају коначне ликвидације целокупна имовина Аеро-Клуба предаваће се редовним путем врховној државној инстанцији за ваздухопловство ради оснивања фонда за пропаганду ваздухопловства. У случају ликвидације месних или обласних одбора њихова имовина предаће се обласном, односно Средишном управном одбору Аеро-Клуба.

О одлуци за коначну ликвидацију Средишни управни одбор Аеро-Клуба писмено извештава врховну државну инстанцију за ваздухопловство, које може, по потреби и реферисању претседника, предузети потребне мере за даљи опстанак Аеро-Клуба.

Сав новац ма ког одбора мора се држати у Државној Хипотекарној Банци или Поштанској Штедионици или Општинским или Бановинским Штедионицама."

Закључак:

Правила Аеро-клуба Краљевине Југославије „Наша крила" су Правила која су измењена и допуњена 1934. године, а по којима су вршили рад сви аеро-клубови. У Пожаревцу су радила три аероклуба: Месни одбор Краљевског југословенског аероклуба „Наша крила", Академски аеро-клуб „Наша крила" Краљевине Југославије – Пожаревац и Подмладак Аеро-клуба „Наша крила".

Месни одбор Краљевског југословенског аероклуба „Наша крила" основан је у Пожаревцу 22. септембра 1935. године у хотелу „Српска круна". Као и месни клубови у другим градовима и у Пожаревцу је основан је са циљем буђења народне воље и оријентисања његове енергије у смислу подизања једне моћне авијације. Својим деловањем настојао је да се у ширим народним масама развија ваздухопловни дух. У Пожаревцу је за рад овог клуба везана иницијатива за подизање аеродрома у Пожаревцу.

Академски Аеро-клуб „Наша крила" Краљевине Југославије – Пожаревац основан је 16. фебруара 1935. године на иницијативу Драгомира Ј. Станисављевића, студента технике и редовног пешадијског потпоручника, који је био секретар Академског аеро-клуба на Универзитету. Иначе, овај Аеро-клуб је вршио улогу месног одбора аеро-клуба „Наша крила" Краљевине Југославије све до 22. септембра 1935. године. Академски клуб је основан са циљем да се академска омладина и остало грађанство града Пожаревца и околине упозна са користима које ваздухопловство пружа човечанству у погледу саобраћаја, веза народа и држава, у погледу културном, привредном и у погледу одбране земље, да гаји и развија љубав према ваздухопловству као спорту, да се упозна са развићем технике и науке у области ваздухопловства, да учи једрење на безмоторним једрилицама и припреми за упознавање правих ваздухоплова и најзад да гаји осећање и љубав према отаџбини и подиже морал код целокупне омладине.

Подмладак Аеро-клуба „Наша крила" формиран је на иницијативу Академског Аеро-клуба „Наша крила" Кра-

љевине Југославије – Пожаревац. Пожаревачка гимназија била је прва гимназија у Краљевини Југославији која је имала организован подмладак Аеро-клуба „Наша крила“. Подмладак Аеро-клуба имао је у години оснивања 56 чланова, а управа је своју активност усмерила на ширење идеје ваздухопловства.

Идеја о подизању аеродрома у Пожаревцу за путничке авионе јавља се 1931. године. Месни одбор Аеро-клуба „Наша крила“- Пожаревац је пропагирао идеју о подизању аеродрома у Пожаревцу и у том циљу је било више иницијатива, са којима је ширу јавност обавештавао путем локалног листа „Грађанин“. Очекивало се да ће током 1936. године бити положен камен темељац „за подизање хангара и осталих зграда, потребних једном сталном аеродрому“. На жалост, без обзира на сав уложени труд Месног аеро-клуба „Наша крила“- Пожаревац, до подизање аеродрома у Пожаревцу није дошло.

Архивски извори:

Историјски архив Пожаревац

- Збирка Varia 1791- /.
- Пожаревачка трговачка омладина, 1903-1947.
- Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“, 1892-1953.

Народни музеј Чачак

- Деловодни протоколи Ваздухопловне команде

Штампани извори:

- Годишњи извештај Пожаревачке гимназије за 1936/37

Штампа и периодика:

- *Грађанин*

Литература:

1. Градимир Д. **В**уловић, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез*, Пожаревац 1939.
2. **Г**рупа аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревачка гимназија, Пожаревац, 2013.
3. **Г**рупа аутора, *Српска Ваздухопловна команда у Пожаревцу 1915*, Изложбени каталози, каталог 8, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2005.
4. **Г**рупа аутора, *Стогодишњица одбране Србија и Браничева - на копну, води и ваздуху - 1915-2015*, Посебна издања, књига 12, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2015.
5. **Г**рупа аутора, *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, Посебна издања, књига 11, Историјски архив Пожаревац - Војни архив, Пожаревац – Београд, 2014.
6. *Историја југословенског ваздухопловства, књига 1- Српска авијатика 1912-1918*, Музеј југословенског ваздухопловства - Београд, „Sky“- Нови Београд, „EUROSINI“SRL Gradisca d'Isonzo (Italia), Београд, 1993.
7. Мирољуб **М**анојловић, *Пожаревац у међуратном времену: 1918-1941.2*, Ситограф РМ, Пожаревац, 2020.
8. Тадија **С**ондермајер, *Наше ваздухопловство*, у *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1.XII 1918-1928*. II део, Матица живих и мртвих СХС, Београд, 1929.
9. Драган **Ф**елдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац, 1992.

The Rules of “Our Wings” Aero Club of the Kingdom of Yugoslavia - From the Material of the Historical Archive of Požarevac.

Abstract: “Our Wings,” the Aero Club of the Kingdom of Yugoslavia, which was named the Royal Yugoslav Aero Club “Our Wings” in 1935, was created on the initiative of a group of reserve officers, veteran pilots from the Thessaloniki front. Shortly after the founding of the aero club, other regional and local aero clubs were also founded. There were three aero clubs in Požarevac: the Local Board of the Royal Yugoslav Aero Club “Our Wings,” “Our Wings” Academic Aero Club of the Kingdom of Yugoslavia – Požarevac, and the Youth of “Our Wings” Aero Club. The rules of “Our Wings” Aero Club of the Kingdom of Yugoslavia were amended in 1934; the aero clubs in Požarevac also worked according to those rules. They are kept within the “*Varia 1791 - /*” collection at the Historical Archive of Požarevac and in this paper they are published in their entirety.

Key words: the Royal Yugoslav Aero Club “Our Wings,” the Local Board of the Royal Yugoslav Aero Club “Our Wings,” “Our Wings” Academic Aero Club of the Kingdom of Yugoslavia – Požarevac, the Youth of “Our Wings” Aero Club, the rules of “Our Wings,” the Aero Club of the Kingdom of Yugoslavia

Dr. sc. Živana HEĐBELI[1]
Hrvatski državni arhiv, Zagreb
Republika Hrvatska

UDK: 930.25(497.5)
347.97/.99(497.5)"1947/1995"(093.2)

Pregledni rad.

ARHIVSKI FOND VIŠI DISCIPLINSKI SUD SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE 1947–1995.

Sažetak: Viši disciplinski sud Socijalističke Republike Hrvatske (VDS SRH) jedinstveno je sudačko tijelo koje djeluje od 1947. do 1995. godine. Sudilo se za kršenje radne discipline, nemarno i nesavjesno obavljanje dužnosti, lopovluk, bezobraštinu, alkoholizam, manjim dijelom za mobbing, zlostavljanje, pedofiliju, klijentelizam, korupciju. Gradivo prikazuje dio stvarnog života, ponašanja i rada radnih ljudi i građana. Gradivo VDS prvorazredni je izvor za sve istraživače koji proučavaju i zanima ih „pravna pismenosti" tijela i disciplinskih sudova, stanje uprave, profesionalnost i educiranost službenika, ponašanje službenika koje država (ne)kažnjava, izgradnja narodne vlasti, socijalistički moral. Prikazana je povijest Suda i rad na sređivanju gradiva.

Ključne riječi: disciplinski sud, državni službenici, disciplinska neurednost, disciplinski prestup, presuda, žalba

Abstract: The Higher Disciplinary Tribunal of the Socialist Republic of Croatia (The HDT SRC was a unique judicial authority in the SRC, active since 1947 until 1995. The cases tried were hose of violations of work discipline, negligence and unconscientiousness in the performance of duties, thievery, offensiveness, alcoholism. Fewer appeals concern cases of mobbing, abuse, paedophilia, clientelism, corruption. The HDT material lucidly portrays a segment of the real life, conduct and work of working people and citizens. The HDT's material is a first-rate source for all researchers researching and interested in the "legal literacy" of bodies and disciplinary tribunals, the state of the administration, how professional and educated servants and judges are, the conduct of servants that the state (fails to) penalise, the practical application of laws, building people's rule, socialist morality. The history of the Tribunal is set forth and work done on arranging the material is presented.

Key words: disciplinary tribunal, civil servants, disciplinary laxity, disciplinary violation, verdict, appeal

Uvod

U Hrvatskom državnom arhivu (HDA) pohranjen je arhivski fond HR-HDA-2112. Viši disciplinski sud Socijalističke Republike Hrvatske (VDS SRH).

VDS jedinstveno je sudačko tijelo Narodne, odnosno Socijalističke Republike Hrvatske koje djeluje od 1947. do 1995. godine. Službenici zaposleni u državnim organima, u ustanovama u oblasti prosvjete, nauke i kulture, u zdravstvenim ustanovama, u zavodima za socijalno osiguranje i ustanovama za socijalnu zaštitu, i u drugim ustanovama koje obavljanja javne službe odgovaraju u svom radu za disciplinsku neurednost ili za disciplinski prestup. Disciplinska neurednost je lakša, a disciplinski prestup teža povreda službene dužnosti. Kazne za disciplinske neurednosti izriče starješina ustanove. Protiv rješenja o kazni za disciplinsku neurednost službenik ima pravo žalbe višem starješini, a ako njega nema, žalba se izjavljuje disciplinskom sudu (DS). Kazne za disciplinske prestupe izriču DS-i.

VDS je drugostepeni sud po žalbama protiv presuda i rješenja DS-a prvog stepena. VDS također rješava sukobe nadležnosti između pojedinih prvostepenih DS-a, obavlja nadzor nad radom i pregled poslovanja DS-a. Broj DS-a varira ovisno o razdoblju, od 10 do 200 sudova. VDS davanjem mišljenja, primjedbi i upozorenja na rad DS-a sudova nastoji poboljšati disciplinsko sudovanje.

Gradivo fonda preuzeto je u HDA 2002. i 2018., arhivistički sređeno i obrađeno 2019. godine. Gradivo fonda do sada nije korišteno, a o samom VDS-u, kao instituciji, nisu pisani radovi. Stoga je temeljna svrha ovog rada predstaviti fond stručnoj i široj javnosti, potaknuti korištenje gradiva i istraživanje disciplinskog sudovanja u razdoblju socijalizma.

1 Dr Živana Hedjbeli, Hrvatski državni arhiv, Marulićev trg 21, 10000 Zagreb, Hrvatska, e-mail: zhedbeli@arhiv.hr

Povijest Suda

Viši disciplinski sud tijekom svog postojanja mijenjao nazive:

Viši disciplinski sud pri Vladi Narodne Republike Hrvatske (NRH),

1947-1953. Viši disciplinski sud pri Izvršnom vijeću NRH, 1953-1963.

Viši disciplinski sud pri Izvršnom vijeću Sabora SRH, 1963-1968.

Republički disciplinski sud SRH, 1968-1979.

Drugostepena disciplinska komisija SRH, 1979-1990.

Drugostepena disciplinska komisija Republike Hrvatske (RH), 1990-1995.

Viši službenički sud RH, 1995-[2]

23. srpnja 1946. godine donesen je Zakon o državnim službenicima. Državni službenici su administrativni i stručni suradnici predstavničkih organa države vlasti i njima odgovornih organa, koji ovim organima služe i pomažu obavljajući povjere im zadatke. Zakon se primjenjuje na sve osobe koje su na radu u narodnim skupštinama, i njihovim prezidijumima, ministarstvima i drugim organima vlade, glavnim izvršnim odborima, narodnim odborima (NO) i njihovim organima, javnim tužilaštvima, sudovima, državnim ustanovama, kao i u rukovodstvu i administrativno-stručnom aparatu državnih poduzeća. Kazne za disciplinske prestupe izriču posebni disciplinski sudovi (DS). Protiv presuda i odluka DS-a prvog stepena službenik i disciplinski tužilac mogu izjaviti žalbu nadležnom DS-u drugog stepena. Disciplinski sudovi pri ministarstvima, komisijama i komitetima istovremeno su i DS-i drugog stepena po žalbama protiv presuda i odluka DS-a pri neposredno podređenim organizacionim jedinicama. Ukoliko disciplinski prestup istodobno predstavlja i krivično djelo, DS će dostaviti krivičnu prijavu nadležnom javnom tužiocu radi pokretanja krivičnog postupka. U pogledu disciplinskog postupka primjenjivat će se analogno načela krivičnog sudskog postupka. Pri Vladi postoji Viši disciplinski sud.

Teže povrede službene dužnosti su: 1. zlouporaba službenog položaja ili prekoračenje službenog ovlaštenja, 2. labavo, nemarno ili neuredno obavljanje službene dužnosti, koje prouzrokuje odugovlačenje ili zastoj u radu, kao i svako drugo propuštanje u službi, 3. poduzimanje i obavljanje radnju koje očigledno potkapaju u očima građana ugled i dostojanstvo narodne vlasti, 4. prouzrokovanje imovinske štete državi nemarom ili nesavjesnim obavljanjem službene dužnosti, 5. svaka radnja odnosno propuštanje radnje u svrhu ometanja ili onemogućavanja pravilnog i brzog funkcioniranja državne službe, 6. povreda službene tajne; lakomislenost u čuvanju povjerljivih spisa i podataka, 7. teže povrede službene discipline u odnosu službenika prema starješini, 8. teže povrede u odnosima s građanima (nesusretljivost, neuljudnost, diskriminacija, nepomaganje savjetima), 9. nepoduzimanje ili nedovoljno poduzimanje mjera za osiguranje i sigurnost povjerenih stvari i osoba, 10. zahtijevanje ili primanje mita ili prihvaćanje obećanja mita, 11. pronevjera ili krađa državne ili povjerene imovine pri obavljanju službene dužnosti, 12. posluga novcem, vrijednosnim papirima ili stvarima koje su po službenoj dužnosti povjerene službeniku, ili njihovo davanje drugoj osobi radi posluge, 13. falsificiranje službenih ili javnih isprava i spisa, ili ovjeravanje falsificiranih isprava i spisa, kao i izdavanje lažnih isprava i spisa, 14. prisvajanje ili pronevjera imovine, 15. oštećenje državne imovine zaključivanjem nepovoljnih ugovora ili poslova, 16. povreda zakona pri vršenju službene dužnosti u namjeri da se izvjesnoj osobi koristi ili da se ona ošteti.

Viši disciplinski sud pri Vladi NRH osnovan je 9. rujna 1947. rješenjem Predsjedništva Vlade NRH Pers. broj 7404/1947.

6. veljače 1953. donesen je Zakon o provođenju Ustavnog zakona NRH o osnovama društvenog i političkog uređenja i republičkim organima vlasti. Viši disciplinski sud pri Vladi NRH nastavit će radom kao Viši disciplinski sud pri Izvršnom vijeću (IV).

11. prosinca 1957. donesen je Zakon o javnim službenicima. Javni službenici su osobe zaposlene u državnim organima, u ustanovama u oblasti prosvjete, nauke i kulture, u zdravstvenim ustanovama, u zavodima za socijalno osiguranje i ustanovama za socijalnu zaštitu, u drugim ustanovama koje se na osnovi zakona osnivaju radi obavljanja javne službe.

Službenik odgovara disciplinski za disciplinsku neurednost ili za disciplinski prestup. Disciplinska neurednost je lakša, a disciplinski prestup teža povreda službene dužnosti. Kazne za disciplinske neurednosti izriče starješina. Protiv rješenja o kazni za disciplinsku neurednost službenik ima pravo žalbe višem starješini, a ako njega nema, žalba se izjavljuje DS-u.

2 Viši službenički sud djeluje i danas. Uredske i druge poslove za Sud obavlja Ministarstvo uprave Republike Hrvatske.

Kazne za disciplinske prestupe izriču disciplinski sudovi. DS-i jesu:

1) kotarski,
2) oblasni, pokrajinski, republički i savezni, kao prvostepeni DS,
3) viši disciplinski sudovi, kao drugostepeni DS-i, i to: oblasni, pokrajinski, republički i savezni.

Kotarski DS-i osnivaju se kod narodnog odbora, ostali kod odgovarajućeg izvršnog vijeća (IV). DS-i podnose izvješće o svom radu NO-u, odnosno IV-u.

Osnovni zakon o radnim odnosima donesen je 1966. godine. Načela, dužnosti i prava utvrđena zakonom odnose se na sve radnike koji rade u radnim i drugim organizacijama, državnim organima i udruženjima. Radna zajednice određuje općim aktom dužnosti i odgovornosti radnika na radu i u vezi s radom, što se smatra težom povredom radne dužnosti, postupak za utvrđivanje povreda propisanih radnih dužnosti radnika, mjere koje se primjenjuju prema radniku zbog povrede radne dužnosti kao i organe za pokretanje i vođenje postupka i za izricanje mjera..

25. rujna 1968. godine donesen je Zakon o upravi. Skupštine društveno političkih zajednica (DPZ) osnivaju organe uprave, savjete i organizacije koje obavljaju poslove od interesa za DPZ. U organima i organizacijama rade radnici. Radnik odgovara disciplinski ako povjerene poslove i zadatke ne obavlja savjesno i uredno, ako se ne pridržava zakona i drugih propisa, ako se ne pridržava pravila o ponašanju za vrijeme rada ili u vezi s radom (povreda radne discipline). Za povrede radne discipline postupak pokreće, vodi i rješenjem izriče disciplinske mjere disciplinska komisija (DK). Protiv odluke u mjerama koje izriče DK-a može se izjaviti žalba republičkom, odnosno općinskom DS-u. Općinski disciplinski sud osniva općinska skupština. Republički disciplinski sud (RDS) osniva Izvršno vijeće Sabora (IVS).

10. prosinca 1968. IVS donosi Odluku o osnivanju Republičkog disciplinskog suda i imenovanju predsjednika i članova tog suda. Sjedište Suda je u Zagrebu.

23. ožujka 1978. donesen je Zakon o upravi. Za teže povrede radne discipline postupak pokreće, vodi i rješenjem izriče disciplinske mjere disciplinska komisija. Protiv rješenja komisije kojim je izrečena disciplinska mjera može se izjaviti žalba drugostepenoj DK-a. Drugostepene komisije su općinska, zajednice općina (ZO), gradske zajednice općina (GZO) i Republike[3].

23. svibnja 1979. Društveno-političko vijeće Sabora SRH donijelo je Odluku o imenovanju Drugostepene disciplinske komisije, te s radom prestaje Republički disciplinski sud, kojeg je imenovao IVS.

18. listopada 1994. donesen je Zakon o državnim službenicima i namještenicima i o plaćama nositelja pravosudnih dužnosti. Za odlučivanje u drugom stupnju u postupcima zbog povrede službene dužnosti Vlada ustrojava Viši službenički sud.

28. lipnja 1995. Vlada RH donijela je Odluku o ustrojavanju službeničkih sudova. Za odlučivanje u drugom stupnju u postupcima zbog lakših i teških povreda službene dužnosti državnih službenika ustrojava se Viši službenički sud sa sjedištem u Zagrebu.

Unutarnji ustroj i nadležnost Suda

Sukladno zakonu iz 1946. godine, disciplinski sud sastoji se od tri člana i istog broja zamjenika. Članove Višeg disciplinskog suda imenuje predsjednik Vlade. Jednog člana i njegovog zamjenika delegira sindikalna organizacija. Funkcija članova DS-a traje godinu dana. Članovi su u obavljanju svoje sudačke dužnosti neovisni i sude po slobodnom sudačkom uvjerenju. Suci pri stupanju na dužnosti polažu zakletvu po propisima koji vrijeme za suce redovnih sudova. Sud je vijeće koje radi na nejavnim sjednicama.

Sukladno Zakonu o javnim službenicima iz 1957. funkcija predsjednika i članova DS-a traje dvije godine. DS-i podnose izvješće o svom radu NO-u, odnosno IV-u.

Zakonom o upravi iz 1968. DS-i se sastoje od predsjednika, četiri člana i isto toliko zamjenika. Predsjednika i dva člana RDS-a imenuje IVS. Dva člana DS-a delegira radna zajednica u kojoj radi radnik protiv kojeg se vodi disciplinski postupak. DS se imenuje na vrijeme od dvije godine.

Zakonom o upravi iz 1978. godine drugostepenu DK sačinjavaju predsjednik, tri člana i njihovi zamjenici koje imenuje društveno-političko vijeće skupštine DPZ-a. Jednog člana i njegovog zamjenika delegira odgovarajući odbor strukovnog sindikata.

3 Drugostepena disciplinska komisija djeluje pri Republičkom sekretarijatu za pravosuđe i opću upravu SRH, odnosno pri Ministarstvu pravosuđa RH.

Honorarnim radom djelatnika Službe za opće poslove i računovodstvo Izvršnog vijeća Sabora SRH, odnosno Republičkog sekretarijata za pravosuđe i upravu obavljani su relevantni administrativno-tehnički poslovi Suda. Rad Suda financiran je iz Budžeta SRH. Predsjednik i članovi VDS-a rad u VDS-u obavljaju uz svoju redovnu dužnosti.

VDS rješava sukobe nadležnosti između pojedinih prvostepenih DS-a. VDS obavlja nadzor nad radom DS-a rješavanjem predmeta povodom žalbi, kroz godišnje statističko izvješće i putem okružnica. VDS obavlja pregled poslovanja DS-a. VDS davanjem mišljenja, primjedbi i upozorenja na rad DS-a nastoji poboljšati disciplinsko sudovanje. Broj DS-a prvog stepena ovisno o razdoblju varira, od 10 do 200 sudova.

VDS osniva Vlada NRH, odnosno IVS SRH. VDS izvješće o svom radu podnosi IVS-u. IVS imenuje predsjednika i dio članova VDS. Članovi VDS-a i tajnik polažu zakletvu pred tajnikom IVS-a, odnosno daju svečanu izjavu, i potpisuju zapisnik o polaganju zakletve.

Sekretarijat za zakonodavstvo i organizaciju IVS-a nadležan je za tumačenje zakonskih propisa. Predsjednik Vlade može ublažiti pravomoćno izrečene disciplinske kazne protiv pojedinih službenika ili pojedine službenike djelomično, odnosno potpuno osloboditi od izvršenja izrečene kazne.

Predsjednici VDS bili su Benzon Mileva, Budisavljević Srđan, Dabelić Đuro, Golić Dragutin, Kardum Josip, Pusić Eugen, Radaković Aleksandar, Radaković Ranko, Strohal Petar, Žagar Vladimir.

Povijest arhivskog fonda i rad na sređivanju gradiva

Hrvatski državni arhiv preuzeo je po službenoj dužnosti od Vlade Republike Hrvatske, 23. travnja 2002. godine, gradivo nastalo radom IVS SRH Hrvatski državni arhiv gradivo preuzeo je po službenoj dužnosti od Ministarstva pravosuđa RH, 18. lipnja 2018. godine, gradivo Republičkog sekretarijata za pravosuđe i opću upravu SRH.

Od Vlade RH preuzeto je cca 6 dužnih metara (d/m) gradiva, 49 svežnjeva i 5 knjiga VDS-a i Disciplinskog suda Izvršnog vijeća Sabora SRH. Od Ministarstva pravosuđa preuzeto je 0,8 d/m gradiva, 8 arhivskih kutija VDS-a i Disciplinske komisije Sekretarijata. Fond VDS nastao je spajanjem gradiva preuzetog od Vlade RH i Ministarstva pravosuđa. Po pregledu cjelokupnog gradiva odvojeno je gradivo Republičkog disciplinskog suda I stepena NRH / SRH i Disciplinske komisije Republičkog sekretarijata za pravosuđe i opću upravu SRH.

Preuzeto gradivo nije bilo registraturno sređeno, u predmetima su se nalazile preslike, mape i omoti, spajalice, dio spisa bio je presavijen. Dio akata je pisan pisaćim strojem, na pelir ili običnom papiru, otisak indigo-papira je izblijedio, ili se „preslikao“ na pozadinu lista. Dio akata, posebice papira većeg od A4, je zaderan, neki su bili zgužvani.

Uredsko poslovanje Suda obavljano je, u načelu, sukladno propisima kojima se uređuje uredsko poslovanje. VDS nije koristio sustav arhivskih znakova, odnosno klasifikacijske oznake. Žalbe su 1947. i 1948. odlagane u Iskaz spisa, tiskani obrazac, na prvoj stranici obrasca upisuju se akti spisa. Od 1949. predmeti su odloženi u bijelom omotu, na prvom je stranici rukom upisano ime i prezime optuženika, i otisnut urudžbeni štambilj. Od 1964. VDS koristi tiskane omote spisa IVS-a, potom propisani „omot spisa“ neupravnog postupka. Žalbe i ostali spisi vode se po tekućem broju, od broja jedna u svakoj kalendarskoj godini. Broj spisa sastoji se od tekućeg broja / godine. Ispred broja spisa upisana je kratica Suda, ovisno o razdoblju: V.D., D.S., RDS, RDK. Dio spisa nije urudžbiran. VDS nije provodio izlučivanje gradiva.

Gradivo VDS-a je 2019. godine registraturno sređeno, arhivistički obrađeno i tehnički opremljeno. Relevantno obavijesno pomagalo izrađeno je sukladno međunarodnim normama: ISAAR (CPF) : Međunarodna norma arhivističkog normiranog zapisa za pravne i fizičke osobe te obitelji[4], i ISAD (G) : Opća međunarodna norma za opis arhivskoga gradiva[5]. Tijekom arhivističkog sređivanja obavljen je postupak izlučivanja dokumentarnog gradiva. Nakon arhivističke obrade fond tvori 8 knjiga i 37,5 arhivskih kutija, odnosno 3,82 dužnih metara gradiva. Količinski, veći dio gradiva fonda čine predmeti nastali do 1966. godine. Gradiva nastalog od 1969. do 1994. ima manje.

Fond ima status javnog arhivskog gradiva. Gradivo fonda dostupno je svim korisnicima sukladno Zakonu o arhivskom gradivu i arhivima (NN 18/2018, 98/2019), Pravilniku o korištenju javnog arhivskog gradiva (NN 121/2019) i Pravilniku o radu Čitaonice HDA[6].

Gradivo pojedinih cjelina sadrži osobne podatke te je njegova dostupnost ograničena sukladno čl. 19. i 20. Zakona

4 2. izd., Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2006.

5 2. izd., Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2001.

6 http://www.arhiv.hr/Istrazite-gradivo/Citaonica-HDA

o arhivskom gradivu i arhivima, i Zakonu o provedbi Opće uredbe o zaštiti podataka (NN 42/2018). Takva dokumentacija nalazi se u cjelinama:

2.1. Žalbe,

3.5. Sporovi protiv članova disciplinskih sudova, izuzeća.

Sadržaj fonda

Tijekom sređivanja fonda oblikovane su serije i podserije:

1. VIŠI DISCIPLINSKI SUD
   1.1. Organizacija rada
   1.2. Sjednice
   1.3. Izvješće o radu
   1.4 Izvješća o disciplinskom sudovanju
   1.5. Imenovanje sudaca, polaganje zakletve
   1.6. Mišljenja na zakone
   1.7. Prepiska
   1.8. Predstavke
   1.9. Financijska dokumentacija
   1.10. Evidencije

Serija sadrži dokumentaciju nastalu radom Višeg disciplinskog suda. Gradivo se odnosi na organizaciju rada Suda, promjene naziva i nadležnosti, imenovanje članova Suda, prepisku VDS-a s nižim disciplinskim sudovima, evidencije te nešto financijske dokumentacije. VDS izvješće o radu DS-ova, odnosno stanju disciplinskog sudovanja u Republici dostavlja IVS-u. Par izvješća je dostavljeno Administrativnom sekretarijatu IVS-a radi objave u „Informativnom biltenu".

Podseriju „1.7. Prepiska", tvori prepiske VDS-a s disciplinskim sudovima, IVS-om, organima IVS-a i SIV-a. Prepiska VDS-a i nižih sudova pretežito se odnosi na probleme sudske prakse. Niži sudovi traže savjet, sugestiju, pojašnjenje, uputu, objašnjenja, mjerodavno mišljenje.

Nakon II. svjetskog rata i 1950-ih nastao je najveći broj predmeta disciplinskog sudova. Polako dolazi do opadanja broja spisa, predmeta, što uviđa i sam VDS te na sve DS-e upućuje okružnicu, 26. rujna 1961., kojom traži pojašnjenje zašto je broj disciplinskih predmeta u stalnom opadanju. DS-i, oni koji nisu odgovorili da ne znaju zašto je to tako, ili da kod njih broj postupaka ne opada, odgovaraju da je u uzrok u nepokretanju disciplinskog postupka, olakog prelaženja preko disciplinskih neurednosti, izbjegavanja disciplinskog postupka, familijarnih odnosa, intervencija lokalnih političkih faktora, odnosno povećanoj radnoj disciplini, preventivnim mjerama poput razgovora i kritika, kvalitetnijem radu organa uprave.

2. DISCIPLINSKI PREDMETI
   2.1 Žalbe
   2.2. Delegiranje predmeta, rješavanje nadležnosti
   2.3. Ustupljeni predmeti
   2.4. Pomilovanja

Ova, količinski najobimnija, serija sadrži disciplinske predmete, žalbe protiv presuda prvostepenih disciplinskih sudova. U seriji su i predmeti u kojima VDS određuje niži disciplinski sud nadležan za vođenje disciplinskog postupka, proslijeđeni predmeti i pomilovanja zaprimljena od IVS-a.

Podseriju „2.1. Žalbe", gradivo nastalo 1947-1966., 1969-1986., 1988-1994., sačinjavaju spisi, pojedinačni predmeti, žalbe protiv presuda prvostepenih disciplinskih sudova. VDS žalbe uvažava ili ne uvažava, odbija ili žalbi udovoljava. VDS žalbu može preinačiti, ispraviti, nadopuniti, odbaciti (kao nedozvoljenu), djelomično uvažiti, poništiti / ukinuti zajedno s postupkom koji joj je prethodio i predmet vratiti prvostepenom sudu da o njemu ponovno raspravlja i odluči, može poništiti samo određene dijelove presude, može uvažiti / odbaciti / odbiti prijedlog za obnovu postupka u danom predmetu, može obustaviti daljnji postupak u danom disciplinskom predmetu. U spisu su presude, odnosno rješenja VDS-a i odgovarajuća prepiska.

Konkretni primjeri žalbi do 1966. godine su: apotekar izdao morfij svoje vlasnosti, babica obavila ženi pobačaj, bolničar iznuđuje hranu od bolesnika, bolničar vrši bludne radnje nad malodobnom bolesnicom, ekonomist nije prijavio postojanje ilegalne organizacije, koja je imala za cilj obaranje društvenog i državnog uređenja, inspektor priča vic o Titu, glumica odbila nastupiti u predstavi, liječnik preko reda uvodi svoje poznanike u ordinaciju, liječnik tijekom radnog vremena otišao na nogometnu utakmicu, lugar za svoje potrebe posjekao stabla u šumskom gospodarstvu, medicinska sestra navodi krive podatke u molbi za dodjelu stana, medicinski tehničar pokušao ilegalno prijeći granicu, načelnik Ministarstva unutrašnjih poslova koristi seljake da mu besplatno grade kuću, nastavnik tuče djecu, nemarno prepisivanje biračkih spiskova te je jedna te ista osoba upisana više puta, omalovažavanje Narodnooslobodilačke borbe-a i društvenog uređenja FNRJ, porezni inspektor nije platio večeru u lokalu, prodaja arhiva ustanove u stari papir, profesor srednje škole se aktivno bori protiv znanstvenog pogleda na svijet, računovođa i njegova malodobna

kći u svom stanu toče rakiju na malo, službenica širi ideje o stvaranju hrvatske države van okvira Jugoslavije, službenik istukao svoju ženu, službenik izostao s posla zbog ženidbe sina, službenik MUP-a se fizički obračunava sa svojom ljubavnicom, službenik odgojnog zavoda štićenika tukao gumenim crijevom, stražar imao spolni odnos sa ženom zatvorenika uz obećanje da će joj muža pustiti na dopust, studentima dana potvrda pohađanju predavanja, mada im nisu nazočili, sudac za prekršaje bavi se privatnom praksom, tajnik muzeja putem šverca kupuje dolare, učitelj gimnazije mami učenice u svoj stan, učitelj osnovne škole vršio bludne radne nad više učenica, udruženi službenici NO-a poduzećima naplaćivali poslove koje službenici inače rade za NO, veterinar nije na vrijeme prijavio zaraznu tuberkulozu goveda, zubar pacijentu izvadio zdravi umjesto bolesnog zuba. Gradiva nastalog nakon 1968. godine je količinski manje, a sudi se npr. djelatniku kazneno-popravne ustanove za primanje mita - talijanskog muškog kišobrana, radniku na carini koji je pustio višak neocarinjene robe u zamjenu za 3 kg kave, djelatniku Republičkog sekretarijata unutarnjih poslova koji je odbio otići na izvršenje posebnih zadataka u Socijalističku Autonomnu Pokrajinu Kosovo, djelatnik RSUP optužen za krivično djelo oružane pobune.

3. DISCIPLINSKI SUDOVI
   - 3.1. Osnivanje disciplinskog suda, imenovanje sudaca
   - 3.2. Pregled poslovanja disciplinskih sudova
   - 3.3. Statistička izvješća o radu disciplinskih sudova
   - 3.4. Izvješća disciplinskih sudova o radu podnesena temeljem čl. 100., stav 5., Zakona o javnim službenicima
   - 3.5. Sporovi protiv članova disciplinskih sudova, izuzeća

Serija sadrži, najvećim dijelom, statistička i izvješća o radu nižih disciplinskih sudova, izvješća o pregledu njihova poslovanja, predmete postupaka vođenih protiv članova disciplinskih sudova.

Zaključak

Gradivo VDS-a zorno prikazuje dio stvarnog života, ponašanja i rada radnih ljudi i građana NRH i SRH. Preteži broj spisa VDS-a odnosi se na kršenje radne discipline, nemarno i nesavjesno obavljanje dužnosti, lopovluk, bezobraštinu, alkoholizam. Manji dio odnosi na, upotrijebimo li suvremeni rječnik, mobbing, zlostavljanje, pedofiliju, klijentelizam, korupciju, nekompetentnost, pogodovanje, verbalni delikt. Svaki bi takav slučaj u današnjem društvu bio skandal uvelike popraćen u medijima i na društvenim mrežama.

Konkretni slučajevi povreda discipline pokazuju kako niti jedna službenička kategorija nije bila imuna na izazove svog radnog mjesta i izrazito slikovito svjedoče stanje društva i države.

Fond VDS važan je za istraživanje razvoja službeničkog sustava nakon II. sv. rata, i utjecaja VDS-a na relevantne propise i zakone. Uloga VDS-a je i edukativna. VDS na temelju spoznaja do kojih dolazi razmatranjem spisa upućuje danom DS-u dopis, vezano uz formalno-pravne nedostatke spisa i prvostepene presude.

Gradivo VDS prvorazredni je izvor za sve istraživače, posebice upravne pravnike, pravnike, povjesničare, sociologe, psihologe, koji istražuju i zanima ih razina „pravne pismenosti" tijela i DS-a, stanje uprave, profesionalnost i educiranost službenika i sudaca, ponašanje službenika koje država (ne) kažnjava, razvijenost uprave, stvarna primjena zakona, razvoj radnog prava, urednost uredskog poslovanja i sudskog postupka, uloga sindikata u socijalističkom društvu, socijalističko razdoblje Hrvatske, izgradnja narodne vlasti, socijalistički moral, stvari život i sudbine „malih" ljudi, ljudsko ponašanje kao takvo.

Bibliografija i pravni izvori

Heđbeli, Ž. Institucije državne uprave Republike Hrvatske od osamostaljenja do članstva u Europskoj Uniji I. dio. Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2011.

Heđbeli, Ž., Mokrović, N. Pregled uprave u Hrvatskoj od 1945. do 1990. godine. Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja. Materialno varstvo arhivskega gradiva : zbornik mednarodne konference, Radenci, 15. - 17. april 2015. Maribor : Pokrajinski arhiv Maribor, 2015. str. 207-222

Odluka o imenovanju Drugostepene disciplinske komisije (Narodne novine (NN) broj 25 iz 1979.)

Odluka o osnivanju Republičkog disciplinskog suda i imenovanju predsjednika i članova tog suda (NN 51/1968)

Odluka o ustrojavanju službeničkih sudova (NN 45/1995)

Osnovni zakon o radnim odnosima (prečišćeni tekst, SL 43/1966)

Šematizam državne uprave 1945-1990. (1994.), drugo dopunjeno izdanje, Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 1998.

Zakon o državnim službenicima (Službeni list SFRJ (SL) 62/1946, 44/1948)

Zakon o državnim službenicima i namještenicima i o plaćama nositelja pravosudnih dužnosti (NN 74/1994)

Zakon o javnim službenicima (SL 53/1957)

Zakon o provođenju Ustavnog zakona NRH o osnovama društvenog i političkog uređenja i republičkim organima vlasti (NN 9/1953)

Zakon o upravi (NN 40/1968, 1/1969, 51/1970, 31/1971, 31/1974, 52/1974)

Zakon o upravi (NN 16/1978, 50/1978, 29/1985, 48/1985, 17/1986, 41/1990, 47/1990, 53A/1991)

Rezime

U Hrvatskom državnom arhivu pohranjen je arhivski fond Viši disciplinski sud Socijalističke Republike Hrvatske. VDS SRH jedinstveno je sudačko tijelo SRH, koje djeluje od 1947. do 1995. godine. VDS je drugostepeni sud po žalbama protiv presuda i rješenja disciplinskih sudova (DS) prvog stepena. VDS davanjem mišljenja, primjedbi i upozorenja na rad disciplinskih sudova nastoji poboljšati disciplinsko sudovanje.

Na temelju zakonskih propisa i sačuvanog gradiva dana je povijest Suda. Prikazana je povijest arhivskog fonda i rad na sređivanju gradiva. Gradivo je prvo registraturno sređeno, potom arhivistički obrađeno i tehnički opremljeno. Relevantno obavijesno pomagalo izrađeno je sukladno međunarodnim arhivističkim normama.

Fond tvore tri serije i više podserija. Prva serija sadrži gradivo o samom Sudu kao instituciji, poput imenovanja sudaca, organizacije rada i financijaške dokumentacije. Druga, Disciplinski predmeti, količinski je najobimnija a tvore je disciplinski predmeti, žalbe protiv presuda prvostepenih disciplinskih sudova. U trećoj su seriji, Disciplinski sudovi, pregledi poslovanja kotarskih disciplinskih sudova, statistička i izvješća o radu disciplinskih sudova. Količinski, veći dio fonda čini gradivo nastalo do 1966. godine. Gradiva nastalog od 1969. do 1994. ima manje.

Budući da gradivo fonda do sada nije korišteno, niti su o samom VDS-u, kao instituciji, pisani radovi, temeljna je svrha ovog rada predstaviti fond stručnoj i široj javnosti, potaknuti korištenje gradiva i istraživanje disciplinskog sudovanja u razdoblju socijalizma.

Gradivo VDS-a zorno prikazuje dio stvarnog života, ponašanja i rada radnih ljudi i građana NRH i SRH. Sudilo se pretežito za kršenje radne discipline, nemarno i nesavjesno obavljanje dužnosti, lopovluk, bezobraštinu, alkoholizam. Manji dio žalbi odnosi se na slučajeve mobbinga, zlostavljanja, pedofiliju, klijentelizam, korupciju, nekompetentnost. Disciplinski predmeti pokazuju kako niti jedna službenička kategorija nije bila imuna na izazove svog radnog mjesta i izrazito slikovito svjedoče stanje društva i države. Fond VDS važan je za istraživanje razvoja službeničkog sustava nakon II. sv. rata, kao i utjecaja VDS-a na relevantne propise i zakone. VDS je imao i edukativnu ulogu u odnosu na disciplinske sudove.

Gradivo VDS prvorazredni je izvor za sve istraživače koji proučavaju i zanima ih „pravna pismenosti“ tijela i disciplinskih sudova, stanje uprave, profesionalnost i educiranost službenika i sudaca, ponašanje službenika koje država (ne) kažnjava, primjena zakona u praksi, izgradnja narodne vlasti, socijalistički moral, stvarni život i sudbine „malih“ ljudi, ljudsko ponašanje kao takvo.

The Archival Fonds of the Higher Disciplinary Court of the Socialist Republic of Croatia 1947-1995

Resume:

The Croatian State Archives holds the archival fonds of the Higher Disciplinary Tribunal of the Socialist Republic of Croatia. The HDT SRC was a unique judicial authority in the SRC, active since 1947 until 1995. The HDT is a court of second instance that handles appeals against verdicts and decisions by first-instance disciplinary tribunals. By issuing opinions, observations and warnings about the work of the disciplinary tribunals, the HDT seeks to improve the practice of disciplinary adjudication.

Based on the legislation and the preserved material, the history of the Tribunal is set forth. The history of the archival fonds and work done on arranging the material is presented. First, the fonds' documents were arranged as they should be by the Court's Registry Office, the and then archivally arranged and prepared for deposit. The relevant finding aid has

been designed in line with international archivist standards.

The fonds consists of three series and a number of sub-series. The first series contains material on the Tribunal itself as an institution, such as appointments of judges, work organisation and financial documentation. The second series, Disciplinary Cases, is the most voluminous, and contains disciplinary cases, appeals against verdicts of first-instance disciplinary tribunals. The third series, Disciplinary Tribunals, contains overviews of the functioning of district disciplinary tribunals, statistical reports and reports on the work of disciplinary tribunals. In terms of quantity, material created before 1966 makes up the majority of the fonds, while there is less material created between 1969 and 1994.

Since the fonds' archival material has not as yet been used, nor have any papers been written about the HDT itself as an institution, the basic goal of this paper is to present the fonds to both the professional and the wider public, motivate use of the material and research into the practice of disciplinary adjudication during Socialism.

The HDT material lucidly portrays a segment of the real life, conduct and work of working people and citizens of the People's Republic of Croatia and the Socialist Republic of Croatia. The cases tried were mostly those of violations of work discipline, negligence and unconscientiousness in the performance of duties, thievery, offensiveness, alcoholism. Fewer appeals concern cases of mobbing, abuse, paedophilia, clientelism, corruption, incompetence. Disciplinary cases show that no category of civil servant is immune to the challenges of its workplace, and bear exceptionally vivid witness to the state of the society and the state. The HDT fonds is important for researching the development of the system of civil service after World War II, as well as the impact of the HDT on the relevant laws and regulations. The HDT also played an educational role with regard to disciplinary tribunals.

The HDT's material is a first-rate source for all researchers researching and interested in the "legal literacy" of bodies and disciplinary tribunals, the state of the administration, how professional and educated servants and judges are, the conduct of servants that the state (fails to) penalise, the practical application of laws, building people's rule, socialist morality, real life and the fate of "little" people, human behaviour as such.

Мр Маја НИКОЛОВА[1]
Педагошки музеј Београд
Република Србија

UDK: 930.25:929 Рајовић Ц.(093.3)

Стручни рад.

ПРИВАТНИ АРХИВИ – ДНЕВНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ ЦВЕТКА РАЈОВИЋА

Сажетак: У многим институцијама, као што су архиви, музеји и библиотеке чува се архивска грађа која служи многобројним истраживањима. Али, постоје и приватни, породични или лични архиви који се налазе у приватним рукама и који исто тако, као и они у државним, треба да буду заштићени и доступни истраживачима. Законским актима је решено питање опстанка такве грађе, као и деловањем стручњака који раде у установама заштите. Свакако да је једно од главних питања власништво тих докумената, њихова правна заштита као и одговорност која се односи на сврху употребе тих података. У том циљу представници архива и других институција треба да раде на комуникацији са власницима, да стекну њихово поверење и да психолошким деловањем и информисањем омогуће заштиту и коришћење података који се налазе у тим документима.

Кључне речи: приватни архиви, Цветко Рајовић, политичка историја Србије.

Приватни архиви и питање њиховог коришћења и заштите

Архивска грађа као извор података и доказ прошлога времена, као што је већ речено, налази се и у приватним рукама. Приватни архиви су архиви појединаца, породица или удружења, односно то је, ради очувања и коришћења, сабрана архивска грађа која је настала током нечијег живота или рада неких приватних организација. Скоро свако од нас поседује нека документа која су стечена наследством, и сами, током живота, стварамо приватну архивску грађу, а постоје и таква лица која куповином или на други начин стварају приватне архиве. Углавном у таквим архивима се налазе дневници, лична документа о школовању и раду, фотографије и други релевантни документи који сведоче о постојању једне епохе и уделу појединаца у њој. Иако се у државним архивима чува неупоредиво већи број докумената, приватни архиви, породични и лични архиви у неким ситуацијама допуњују многобројна историјска истраживања. Та грађа, настала ради памћења, сама по себи има културно историјски значај, али без адекватне бриге о њој она губи вредност. Зато је потребно да се за њом трага, да се евидентира и да се законски реши прелазак из приватних у државне архиве.

Власници архивске грађе не морају увек да буду упућени у њен историјски значај, а често су и емотивно везани за њу, па је важно да се са таквим лицима оствари контакт заснован на међусобном поверењу који би омогућио уступање културног добра. У тренутку донације збирка докумената треба да прође стручну процену и треба да се установи њена културна и историјска вредност као и њен музејски потенцијал. Вредност и значај донације се огледа не само у могућности заштити културне баштине, већ и у потенцијалној могућности да се стручна и шира јавност упозна са њеним значајем. У чланку В. Михалић под називом *Приватне збирке дароване граду Загребу и њихова улога у културном развоју града*, објављеном у Загребу 2008. наведено је: *Притом се особито истиче важност самога чина доniрања културне баштине из приватнога власништва и потреба одржавања децентног сјећања на људе који су баштину чували, скупљали те је оставили средини у којој живе и њезиној културној јавности.*[2] Приватне збирке сведоче о прошлој свакодневници, о настојањима и животним тежњама, о једној култури и пружају непосредан увид у посебна подручја људског знања и искуства. Међутим, када је у питању даривање сусрећемо са једном чињеницом да многи људи нису упознати са радом институција које се баве заштитом, па тако многа документа и даље остају подложна пропадању. Важност донирања архивске грађе лежи и у чињеници да постоји могућност да се после смрти власника документа растуре и да нестану. У већ наведеном чланку В. Михалић указује на ту могућност: *Будући да се њихов власник нужно поистовјећивао с њима, у таквим се случајевима не можемо отети дојму да је на недостојан начин ишчезнуо резултат дуготрајних животних напора. Предмети из расутих збирки, раштркани у*

1 Ауторка је музејски саветник у Педагошком музеју у Београду;

2 Владан Михалић, *Приватне збирке дароване граду Загребу и њихова улога у културном развоју града*, Загреб 2008, стр. 218

власништву насљедника, губе обиљежја збирке, а тиме и иманентну вриједност цјелине. Предмети завршe или код трговаца умјетнинама, без трага о подрijетлу, или бивају одбачени и уништени.[3] Зато је потребно да стручњаци, односно кустоси, иницирају сарадњу са особама у чијем се власништву налазе документа.

Формирање фондова из приватног власништва или приватних збирки представља позитиван однос према историјском и националном наслеђу. Оно што представља посебну вредност је њихова конзервација и презентација. Конзервацијом и дигитализацијом се зауставља њено пропадање, а излагањем се наставља историјско наслеђе појединаца или њихових породица. Оне тако постају део живота града, код посетиоца буде сећања, изазивају промену емотивног стања, наводе на размишљање о себи и о другима, и тако постају део културног и друштвеног наслеђа. Чувањем и излагањем онога што смо добили од приватних лица представља наш однос према култури и традицији друштва у коме живимо.

О проблемима приватних архива и архивске грађе у приватним рукама доста је писано. У чланку Јована Поповића под називом *Нормативно уређење: значај, места, улоге и заштите приватне архивске грађе и приватних архива са освртом на уређење у државама Србији и Црној Гори*, објављеног у зборнику радова *Атланти* из 2018, дате су основне смернице које се односе на заштиту и доступност архивске грађе у приватним рукама.

У већ наведеном Зборнику објављен је и чланак Мирјане Богосављевић под називом *Однос између приватних и јавних архива: теорија и пракса* у коме се аутор бави питањима везаним за статус документа у приватним архивима. Исто тако дате су и разлике између приватних и јавних архива које се заснивају на природи њиховог стварања и додељивања вредности самим документима. У јавним архивима историјска документа су смештена у фондове и имају доказни карактер, док документа у приватним архивима имају информативну вредност за појединe истраживаче. У даљем тексту аутор наводи Шелембергово схватање карактеристика приватних архива:[4]

1. Стварање. Приватни рукописи се не креирају током сврсисходне, организоване активности, већ у спонтаном, случајном личном изразу идеје или осећаја. Они немају органски карактер у томе што однос појединачних докумената са другим документима није битан за разумевање њиховог значаја или садржаја.

2. Чување или власништво. Приватне архиве се прикупљају или купују путем куповине или поклона уместо да се прикупљају или примају путем трансфера и депозита у току редовне пословне делатности.

3. Мотив за преузимање од стране архивске институције. Док јавне архиве треба ценити и сачувати због њихове евиденционе и информационе вредности, приватни рукописи немају евиденциону вредност и чувају се само због њихове информативне вредности или њиховог потенцијала за коришћење у истраживању.

Из свега наведеног може да се закључи да је базично питање остваривање везе између оног који ствара приватну архиву и јавних архива, што, поред осталог, подразумева и донирање релевантних докумената.

Поседовање архивске грађе регулисано је најновијим *Законом о архивској грађи и архивској делатности* које је донело Министарство културе и информисања 2018, а кога је усвојила Народна скупштина Републике Србије јануара 2020. године. У члану 4. тога Закона назначено *је да је: Архивска грађа одређена као културно добро од општег интереса за Републику Србију које, као такво, ужива посебну заштиту утврђену законом, а такође је предвиђено да је и делатност заштите архивске грађе од општег интереса за Републику Србију.*[5] На основу овог Закона изједначене су улоге приватних и државних архива, а архивском грађом сматра се сваки документ који је настао деловањем државних органа, приватних друштава и других правних или физичких лица. Тај документ треба да има трајни значај за културу, уметност, просвету и друге друштвене области, без обзира на место настанка, облик и место где се налазе.

Да би један запис имао вредност документа мора да задовољи четири услова: аутентичност, веродостојност, целовитост и употребљивост.[6]

Аутентичан је документ за који се може доказати да јесте оно што се у њему тврди да јесте, да га је створило или послало физичко или правно лице за које се тврди да га је створило или послало, и да је створен или послат у оно време у које се тврди да је то учињено

Веродостојан је онај документ чијем се садржају може веровати да потпуно и тачно представља пословне активности или чињенице које потврђују и на које се може ослонити током наредних пословних активности

Целовит је онај документ који је потпун и неизмењен, и на крају

3 *Исто*, стр. 205.

4 Мирјана Богосављевић, *Однос између приватних и јавних архива: теорија и пракса*, у: *Атланти*, година 28, бр. 1, Марибор, 2018, стр. 109-113.

5 *Закон о архивској грађи и архивској делатности*, Службеном гласнику РС, бр. 6/2020, Београд, 2020.

6 *Исто*, члан бр. 2.

Употребљив је онај документ који је могуће лоцирати, претражити, представити и интерпретирати.

У сваком случају имаоци приватне архивске грађе, поред осталог, дужни су да обавесте надлежан архив о поседовању архивске грађе, да је попишу и трајно чувају, да прате упуте стручњака, а посебно оне које се односе на заштиту. Приватни документи који су поклоњени или продати државним архивима биће стручно обрађена, доступна корисницима.

Имајући у виду законске одредбе и добру праксу сви стручњаци који се баве архивистиком дужни су да сва документа, без обзира где се налазе, евидентирају, да раде на њиховој заштити као и на могућности њиховог коришћења. Поред оригинала за многобројна историјска истраживања могу да послуже и копије које су, уз коришћење савремених техничких средства, скоро идентичне оригиналу. Такав је и овај наш документ Дневничке белешке Цветка Рајовића.

У лето 2015. Сталну поставку Педагошког музеја у Београду посетио је старији брачни пар који живи у близини Торина, Италија. А разговору са њима сазнала сам да је господин Паоло Рајовић потомак Цветка Рајовића и да у приватном власништву поседује његове писане белешке. По повратку у родни град, а по договору, господин Паоло послао ми је, преко меила, секиране копије тог документа. На дну сваке стране, на енглеском језику, написано је упозорење да копије не могу да буду објављене без писменог одобрења власника.[7]

Оригинални рукопис садржи 28 страна, писан црним мастилом, старим правописом, ћириличним писмом, на табацима папира нешто већег формата од А4. По изгледу копије може да се закључи да је оригинал у одличном стању, мада је због рукописа доста тешко читљив. У документу су наведени најважнији догађаји из живота Цветка Рајовића који сведоче о бурној историји Србије средином 19. века.

Белешке Цветка Рајовића

На почетку својих белешки Цветко Рајовић наводи да се родио у селу Вуковићи у близини Требиња од оца Тодора и мајке Софије из породице Куртовић месеца марта, уочи Цвета, 1793. године. Убрзо по његовом рођењу Турци су их протерали са њиховог огњишта па су били приморани да се, само са стварима које су могли са собом да понесу, повуку у планину. Затим су отишли у Дубровачку републику, а уз одређену суму новца били су пребачени у Боку Которску. Уз помоћ Марка Иванића, рашког генерал и Србина из Рисна, склонили су се у један манастир, а по препоруци владике сместили су се на Кастел Ластву (данашњи Петровац на мору) у селу Голубовићево где су провели три године.

Један од браће Рајовића прешао је да живи у Дубровник, па затим у Ријеку, па се и Цветко, уз очеви одобрење, нашао у Ријеци где је учио српски и немачки, а у Сењу је завршио *Обер шуле*.[8] Након тога је слушао предавања у трогодишњој трговачкој школи где се настава одвијала на италијанском језику и у којој је учио о морепловству.

Када су Французи заузели приморје Цветко је, заједно са братом, 1810. дошао у Земун. Најстарији брат Петар, 1807, отворио је трговачку радњу у Београду у којој је касније радио Цветко. Почетком 19. века у Београду је била формирана војска па се Цветко, 1811, пријавио да буде обучен за официра, а након обуке ратовао, али је убрзо пребегао у Срему.

После пропасти Првог српског устанка 1813. и после повлачења Француза из Трста и Венеције Цветко је отишао на брод Крсте Цветовића где је, као кадет, провео извесно време. Пошто није могао да се навикне на живот на мору и пут по Средоземљу вратио се у Венецију, након чега је, преко Трста и Беча, 1815, отишао је у Одесу.[9] Са препоруком великог купца Јована Ризнића примили су га у канцеларију Ризнић и Магазиновић у којој је радио са великим испорукама, са робом на кредит и на комисион, и са износима преко 100.000 златника. Трговали су по целом Средоземљу, али су, 1818, на мору претрпели велику штету, због чега је Цветко изгубио значајан део капитала.

Након смрти брата Петра, Цветка је позвао млађи брат Стефан да дође у Београд у коме су, пошто су распродали Петрову имовину, трговали са житом, али са ограниченим успехом све до 1825. године.[10] Очигледно да је Цветко био добар трговац, али са променљивом срећом. Док је пословно боравио у Трсту Цветко је, преко Јеврема Обреновића, примио једно *секретно* писмо у вези *једног врло шкакљивог комисиона* кнеза Милоша. Након пошто је све потребно уговорио отишао је у Митровицу, код кнеза Милоша, који није желео да прихвати понуђене услове па је, на Цветкову жалост, цео посао пропао. Након тога он се вероватно више није бавио трговином.

7 This document is property of Paolo Rajevich. It is provided confidentially and cannot be duplicated or published without written authorization of the owner.

8 По неким изворима Цветко је имао 12 година када је отишао у Ријеку.

9 У Одеси ја научио руски па је поред немачког и италијанској језика за то време био прави полиглота.

10 Браћа су трговала са пшеницом, ражи и јечмом.

Око 1825, по одлуци Јеврема Обреновића, Цветко је постављен за његовог секретара у Шапцу, а након тога, на позив кнеза Милоша, дошао је у Крагујевац да ради као његов секретар. Године 1829. био је послат, као депутат, у Влашку где је присуствовао закључењу Једренског мира, а по повратку у Србију именован је за члана законодавне комисије.[11]

У пролеће 1830, заједно са Аврамом Петронијевић, отишао је, преко Влашке, у Петроград код цара Николаја I и због добро обављеног посла Цветко је добио руски орден.[12]

По повратку, кнез Милош, га је поставио за директора полиције и за председника окружног у Београду. Са те функцији Цветко је био послат на Дрину да Турке из Лознице протера, а по повратку у Београд био је постављен за попечитеља грађевине. Између осталог његова дужност је била и да расели Савамалу.[13]

По налогу кнеза, 1835, због Милетине буне, Цветко је кренуо, преко Гроцке и Смедерева до Пожаревца где се током ноћи, заједно са другим главешинама, међу којима су били Јеврем Обреновић, Милутин Гарашанин и Јокса Милосављевић, састао са кнезом.[14] У Крагујевцу, у то време, буна се већ стишала, народ је отишао својим кућама, а Стојан Симић, Аврам Петронијевић и Георгије Протић су се повукли у Крушевац.[15] Из Пожаревца, кнез се са својом свитом упутио у Крагујевац где је саставио прокламацију у којој је било наведено да ће на Сретење бити усвојен устав са законима на којима се више година радило.

На дан Сретења, 1835, у Крагујевцу су се скупиле, старешине, свештенство и народ, а на средини је било формирано узвишење за кнеза и његову фамилију. Када је кнез дошао народ га је бурно поздравио, а у име народа Милета Раденковић донео је кнезу со и хлеб, једну позлаћену сабљу са брилијантима, икону и скупоцену чашу. Кнез се обратио народу са поруком да ће владати по закону, а затим је и прочитао закон и положио заклетву.[16] Велико весеље међу народом и чашћење трајало је три дана - точило се вино по свим сокацима, народ је певао и пуцао, а четврти дан су сви заједно отишли у двор да поздраве кнеза. Следећих дана устројен је совјет, а сви чиновници су добили уверења о постављењу оверена печатом.

После извесног времена Цветко је, заједно са кнезом, отишао у Београд да ради као чиновник, а за време кнежевог пута у Цариград водио је рачуна о свим министарствима. Тих дана Цветко је дао да се поправи и типографија коју је он, 1830, донео у Београд. По повратку кнеза у Београд Цветко је био постављен за главног војног комесара регуларне војске и за председника Београдског суда. Године 1837. Цветко Рајовић постао је кнежев ађутант.

Године 1838, са предлогом новог устава, српска депутација, са представником Аврамом Петронијевићем, отишла је у Цариград, а по повратку у домовину Цветко Рајовић постао је члан новог совјета. Године 1839. кнез Милош се одрекао власти у корист свога сина кнеза Милана који је, због болести, убрзо умро, а за кнеза је, уз одобрење из Цариграда, постављен кнез Михаило као и намесништво од три члана - Јеврем Обреновић, Аврам Петронијевић и Тома Вучић.

У исто време спремао се преврат; односно била је тенденција да се Обреновићи смене и да се постави уставобранитељска Комисија чији су чланови били Лазар Тодоровић, Илија Гарашанин, Макса Ранковић и Раденковић.

У наставку својих белешки Цветко Рајовић даје лични коментар у коме износи да ова Комисија није радила оно за шта је била изабрана, већ да је по наређењима Вучића и Петронијевића почела да оговара кнеза Милоша и целу његову фамилију, а да хвали Карађорђа и његовог сина Александра Карађорђевића који је у Влашкој раскалашно живео. Следећи корак је био долазак Александра Карађорђевића у Неготин, где је он од стране владе био заустављен и протеран. Међутим, Петронијевић и Вучић сместили су Александра код Аге паше који га је препоручио Цариграду.

Кнез Милош је у Цариграду примио инвеституру од цара Махмута II, али више није био наследни него изборни кнез па се као такав вратио у Београд и био свечано,

11 Једренски мир је био склопљен између Османског царства и Русије, а Србима су дозволили да анектира шест нахија које су за време Првог српског устанка освојили устаници.

12 Цветко Рајовић је добио Орден Светог Владимира IV степена. Том приликом је из Петрограда донео штампарију у којој су се штампале *Новине српске*.

13 Кнез Милош је желео да на Савамали развије трговачки део града и у том циљу срушио је кућерке, у једном дану, које су се ту налазиле и подигао, о државном трошку, 46 дућана који су бесплатно понуђени трговцима. У прво време, жалећи се да су удаљени од пазара, трговци нису желели да се преселе, али уз присилу населили су радње и тако је настала Абациjска чаршија.

14 Милетина буна је била буна против Кенза Милоша 1835. године. У то време Цветко је био управник београдске вароши. Јеврем Обреновић – Горња Добриња 1790 – Марашешти, Румунија, 1856; Милутин Гарашанин – Гараши, 1812 – Гроцка, 1874.

15 Стојан Симић – Бољевци, 1797 – Београд, 1852; Аврам Петронијевић – Текија, 1791 – Цариград, 1852.

16 *Устав Кнежевине Србије* или *Сретењски устав* био је први модеран српски устав и један од првих демократских устава у Европи. Донет је на Скупштини у Крагујевцу 2/14. фебруара 1835, али је на снази де факто био само 14 дана.

од народа, дочекан. Цветко, као привременог попечитеља финансија, био је именован за церемонијал мајстора којом је приликом прочитао, пред скупштином и народом. кнежевски Берат у коме је било назначено да су Аврам Петронијевић и Вучић Перишић постављени за туторе кнезу Михаилу под именом кабинетских саветника.

Ова изјава наишла на негодовање народа и свих старешине, а било је изражено велико незадовољство и неповерење према Петронијевићу и Вучићу. У жељи да спречи сукоб кнез је позвао у скупштину београдског пашу, руског генералног конзула, царског комесара, митрополита, проте и владике, мирско тако и духовно свештенство, све свештенике и све остале више и ниже чиновника. На скупштини је било речи о народном незадовољству у вези Берата као и о тајним радњама кабинетских саветника. Овакво стање младог кнеза довело је у врло незгодан положај. Знао је да уколико прихвати Берат увредио би народ, а уколико их врати супротставиће се Порти и Русији.

После велике дебате за и против, на молбу паше, конзула, комесара, митрополита кнез прими Берат. Скупштина се разиђе, а код народа се појави неповерење. Да би заштитио кнежево достојанство и кнеза Михаила од његових силом и противзаконито наметнутих тутора народ је, из свих крајева Србије, почео да се скупља у Топчидеру. Државни челници покушавали су да врате народ кућама, али све је било узалуд.

Известан број људи који су били одани сердар Јован Мићићу наговорила је народ да захтевала суђење Вучића, Петронијевића и Стојана Симића и њихово удаљавање од кнежеве личности. На тужбу ових одметника Порта је послала свог комесара Мусу -Ефендију Шерета, да оде и да успостави и под контролу стави српско Правитељство. У разговору са Муса – Ефендијом било је договорено да се оформи посебан суд са 17 чланова и једним чланом Савета као председавајућем. Међутим, на дан суђења нико од оптужених се није појавио – претходних дана они су се приклонили Турцима. Изневерени кнез Михаило, са једним делом народом, отишао је у Крагујевац где се издао указ да се и Правитељство из Београда пресели у Крагујевац.

Присталице *издајника* су се договорили са Мусом - Ефендијом да оду у Видин, а прваци у Цариград и да код Порте туже кнеза и његово Правитељство да неће да их прихвати као туторе. Међутим, Порта није хтела да интервенише и они су се вратили у отаџбину. Такав став прихватио је и кнез Михаило с примедбом да Вучић, Гарашанин и Стојан Симић остану ван Србије, а пошто су добили одређене пензије они се вратише у Цариград и Видин.

Овим ситуација није била решена. И даље се покушавало да се дигне буна, да се Правитељство обори и кнез Михаило убије или отера из земље, а да се за кнеза постави Александар Карађорђевић. По наговор Турака кнез дозволи, 1841, да се ова тројица врате у Србију, а после разговора са царским ађутантом кнез се вратио у Београд. Све се то дешавало до августа 1842. када је Вучић прешао у Земун, а затим у Смедерево па у Крагујевац где је узео топове и дигао буну. Кнез Михаило је покушао да са војском и топовима угуши буну, али пошто у томе није успео прешао је у Аустрију.

Цветко Рајовић је, на предлог кнеза, као попечитељ војске отишао у Крушевац да служи код Цукића. Али, због турских нереда на граници Цветковић је позвао лесковачког пашу да пошаље свог човека на састанак са њим у Јанкову клисуру. Те ноћи на састанак су дошли Јован Вељковић и официр Марковић са 400 људи и опколили су Рајовића и ставили га под присмотру. Након тога Цветка су одвели у Алексинац, па у Ћуприју где је био ухапшен и стављен у окове. После 30 дана вратили су га у Београд, а затим пустили, 1844, да оде у Шабац.

У Шапцу га је посетио Младен Вукашиновић из округа Крагујевачког и позвао га да се прикључи завери у вези подизања буне, на шта он није пристао. Али почетком 1844. поново су га ухапсили и премештали из затвора у затвор – из Смедерева у Крагујевац, из Крагујевца у Књажевац где је био три године, а 1846. пусте га на слободу те Цветко оде кући у Београд.

Године 1850. Цветко је био постављен за члана Касационог суда, а од 1852. до 1857. био је представник тог суда. У договору са Тенком Цветко се залагао да се кнез Милош и кнез Михаило врате у земљу, али се завера откри и они буду ухапшени. Цветка осуде на доживотну робију одвевши га у Гургусовачку кулу, а 1857. био је премештен у Ниш.[17] Неколико месеци касније Свето Андрејска скупштина збацила је Александра Карађорђевића, а кнеза Милоша позвала да се врати у Србију. Када се кнез вратио и Цветко Рајовић се вратио и био је постављен, почетком 1859, за председника владе и министра спољних послова. Службовао је све до 1869. када је био пензионисан.

У Пролеће 1860. Цветко је заједно са кнезом Милошем, шабачким протом, секретаром Јованом Ристићем и саветником Миливојем Јовановићем шест месеци провео у Цариграду код Султана.

17 Гургусовачка кула, у Књажевцу, била је тамница за политичке противнике Александра Карађорђевића. Саграђена је око 1844, а архитекта је био Франц Јанке. Баш је Цветко Рајовић 1834. довео првог страног инжењера у Београд, а то је био Франц Јанке који је пројектовао његову кућу у Београду у коме се данас налази Педагошки музеј.

Завршавајући своје белешке он наводи да и даље живи, као пензионер, у својој кући у Београду. Поред тога даје и опис своје личности - пише да је високог стаса, брзих покрета, повеликог носа, црномањаст, разборит и речит, добре нарави, патриота и да је љубазан.[18]

Резиме

Стручњацима који се баве заштитом архивске грађе остаје као трајни задатак успостављање веза са приватним лицима у чијем се поседу налазе документа како би тај материјал био евидентиран, заштићен и презентован стручној и широј јавности. Имајући у виду значај докумената, односно архивске грађе која служи за утврђивање тачности историјских чињеница, о начину живота и вредностима које су постојале у једном друштву, државни архиви су у обавези да имају стални надзор над приватним архивима било да се ради о породичним или неким другим.

Рано детињство Цветко Рајовић провео је на Кастел Ластви у селу Гоолубовићево, а затим је отишао у Ријеку где је завршио трогодишњу трговачку школу на италијанском језику. Током живота бавио се трговином, био је секретар Јеврема Обреновића, био је полицијски директор и председник Окружног суда у Београду. За време Милетине буне, 1835, био је у Пожаревцу где је током ноћи, заједно са другим главешинама међу којима су били Јеврем Обреновић, Милутим Гарашанин и Јокса Милосављевић, примио кнез. Буран политички живот водио је све до 1869. када је пензионисан.

Литература

1. Богосављевић Мирјана, *Однос између приватних и јавних архива: теорија и пракса*, у: Атланти, година 28, бр. 1, Архивски центар за стручне и техничке проблеме, Марибор, 2018.

2. Закон о архивској грађи и архивској делатности, Службени гласник РС, бр. 6/2020, Београд, 2020.

3. Михалић Владан, *Приватне збирке дароване граду Загребу и њихова улога у културном развоју града*, Музејски документацијски центар, Загреб, 2008.

4. Поповић Јован, *Нормативно уређење: значај, места, улоге и заштите приватне архивске грађе и приватних архива са освртом на уређење у државама Србији и Црној Гори*, у: Атланти, година 28, бр. 1, Архивски центар за стручне и техничке проблеме, Марибор, 2018.

5. Урошевић Љубомир, (2000). *Неки проблеми проналажења евиденције, заштите и коришћења архивске грађе у приватном власништву*, у: Архивска грађа као извор за историју, Архив Србије, Београд, 2000.

Private archives - diary notes Cvetko Rajovic

Abstract: Many institutions, such as archives, museums and libraries, hold archival material that serves a great deal of research. But there are also private, family or personal archives that are in the private hands and which, like those in the state, should be protected and accessible to researchers. The legislation resolves the issue of the survival of such material, as well as the actions of experts working in institutions of protection. Of course, one of the main issues is the ownership of these documents, their legal protection as well as the liability related to the purpose of using that information. To this end, representatives of archives and other institutions should work to communicate with the owners, gain their trust and enable the protection and use of the information contained in those documents through psychological action and information.

Key words: private archives, Cvetko Rajović, political history of Serbia.

18 Био је ожењен Анком ћерком Карађорђевог секретара Јанићија Ђурића. У браку је имао четворо деце, а ћерка Драгу удала се за пуковника Антонија Орешковића.

Јасмина ЖИВКОВИЋ, мср.[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 930.253(497.11)"2005/2015"

Стручни рад.

ЗАШТИТА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И ДОКУМЕНТАРНОГ МАТЕРИЈАЛА КОД СТВАРАЛАЦА У ПРАКСИ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ - 15 ГОДИНА ИЗА НАС -

Апстракт: Заштита архивске грађе и документарног материјала код стваралаца један је од најважнијих стручних послова у сваком архиву. Прописно поступања са документарним материјалом правних лица у току њиховог настајања и оперативне функције, основни је предуслов најпре за потпусност и очуваност архивске грађе која се одабира из документарног материјала, вредновање у смислу историјског значаја, стручне обраде и коришћења у интересу науке, истраживања, јавно и приватно правне сврхе. Стога архиви овом сегменту стручног рада посвећују значајну пажњу.

У реду је приказани домети заштите архивске грађе код стваралаца на територијалној надлежности Историјског архива Пожаревац, у периоду од 2005. до 2020. године. На основу изнетог искуства, могуће је извести закључке и дати евентуалне стручне препоруке за будући рад.

Кључне речи: заштита архивске грађе, документарни материјал, ствараоци, регистратуре, културно добро, стручни прописи и и упутства

Увод

Практична заштита архивске грађе настале на регионалним подручјима Србије постала је реалност 1948. године када је, на основу *Наредбе о привременом обезбеђењу архива*, Министарство просвете НРС основало 16 архивских средишта на подручју Србије, без покрајина, и то у седиштима некадашњих окружних одбора.[2] Истом Одлуком формирано је и архивско средиште у Пожаревцу са задатком да „евидентира грађу на свом подручју, заштити је од уништавања и пропадања и преузме грађу ликвидираних установа".[3] Тако је на територији Браничева успостављен први организовани облик заштите архивске грађе, четрдесет осам година после оснивања Државне архиве у Београду.

Прва количина архивске грађе преузета је у архивско средиште у Пожаревцу у другој половини 1949. године. Руководилац средишта је највећи део радног времена проводио на терену радећи на проналажењу докумената од „историјско-друштвене вредности". Непосредним обиласком стваралаца на терену, обављао је и евидентирање архивске грађе. Архивска грађа је евидентирана и путем расписа упућеним ствараоцима и имаоцима архивске грађе. Први такав распис упућен је 29. маја 1948. године свим Среским народним одборима. У њему је тражено да органи власти попишу „стару архиву" на својој територији.[4]

У то време се теренски послови нису обављали према „очигледно нараслим потребама регистратура", већ према могућностима. Требало је евидентирати и пратити бројне организационе и статусне промене у регистратурама, евидентирати, утврђивати и преузимати архивску грађу,

1 Ауторка је дипломирани правник – мастер историчар, архивски саветник за заштиту архивске грађе ван архива у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: jasminazivkovic@arhivpozarevac.org.rs

2 Никола Шкеровић, *Стање архивске службе у НР Србији*, у: „Архивист", бр.1, Београд, 1951, 21. Б. Лекић, *Развој архивске службе у Србији без покрајина*, у: „Архивски преглед", 1-2/1976, Београд, 1976, 25. Јасмина Живковић, *Заштита архивске грађе ван архива у Браничевском округу*, Посебна издања, књига 10, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2013, 18-44.

3 Живорад Сарафиновић, *Заштита архивске грађе и регистратурског материјала ван архива, у:* Група аутора, Историјски архив Пожаревац, Шездесет година, монографија, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2008, 45-63. Ј. Живковић, *нав. дело*, 18-44.

4 *Исто.* Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, Посебна издања, књига 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009, 79-123.

шкартирати непотребну и безвредну архиву и борити се за бољу заштиту архивске грађе у регистратурама. Ове послове је у првим годинама спољна служба углавном „кампањски“ радила.

Анализом рада Историјског архива Пожаревац у првог деценији постојања (1952-1962) у погледу рада спољне службе архива уочавало се да потреба за „бољим увидом над архивском грађом на терену“. Архивски повереници су улагали напоре, али значајнијих резултата „није било“, јер се брига о архивалијама на терену „понекад кампањски“ одвијала, један број архвских повереника на терену се „бринуо о архивској грађи у оОграниченој мери“, због чега резултати нису били значајније видљиви. Један од предлога је тада био да се отворе архвска средишта у Великом Градишту, Петровцу и Кучеву, али иницијатива није уродила плодом убог недостатка „разумевања и материјалних средстава“.[5]

Крајем 1958.године Савет за културу НРС упутио је препоруку да се у архиве уведе посебна служба која би искључиво радила у регистратурама. А у пожаревачком архиву се осећала потреба за оснивањем посебног „одсека ради континуираног обиласка регистратура и одржавања сталних веза са писарницама у регистратурама“. Ова потреба је 1962. године инкорпорирана у општи акт о систематизацији радних места. Оснивањем радног места „референта за прикупљање историјске грађе“, послови спољне службе пожаревачког архива су почели да добијају организоване облике.[6] Коначно, 1964. године, одмах после Архива у Београду, Нишу и Приштини, у Историјском архиву у Пожаревцу је образована спољна служба, као посебан самостални радни реферат за заштиту архивске грађе у регистратурама.[7]

Задатак спољне службе је био описан у *Правилнику о унутрашњој организацији пожаревачког архива* од 2. марта 1965. Ту су били наведени: вођење евиденција о регистратурама, пружање стручне помоћи и вршење надзора над радом регистратура, преузимање архивске грађе, шкартирање непотребног материјала у регистратурама и унапређење заштите архивске грађе. Развој спољне службе је представљао приоритет, који је произашао из потребе превентивне заштите архивске грађе у регистратурама. Архивска пракса је потврђивала констатацију да добра заштита регистратурског материјала и архивске грађе у регистратурама значи предуслов и наду да ће се у целости сачувати архивски фондови у регистратурама.[8] У каснијим архивским прописима, значајан део је био посвеће заштити архивске грађе и регистратурског материјала у поступку њиховог настајања код стваралаца. Добра и потпуна претходна заштита архивске грађе чини предуслов за исто такву архивистичку заштиту, обраду и коришћење архивске грађе. Важећи *Закон о културним*

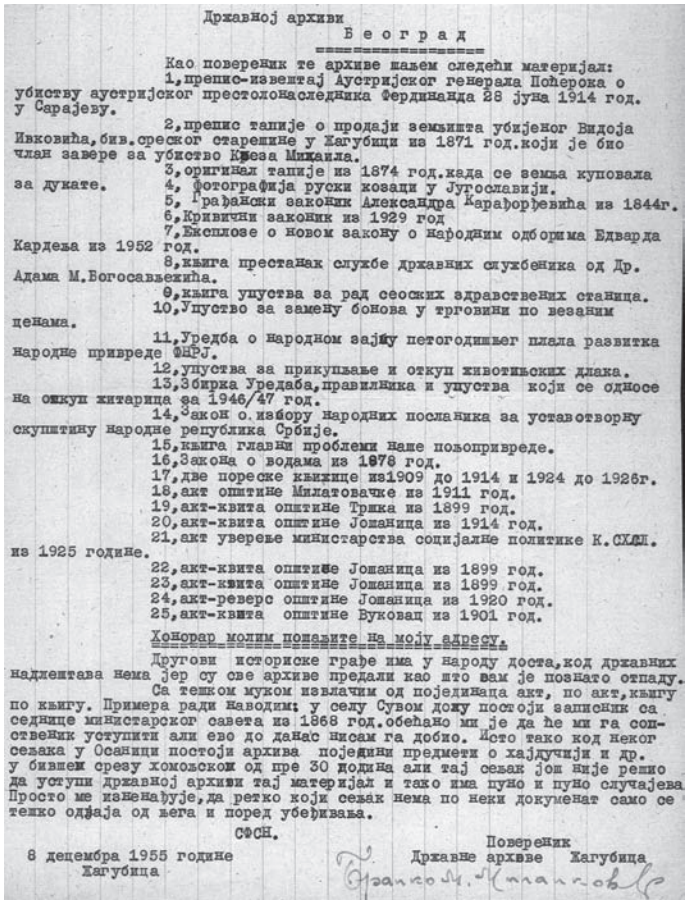

Државној архиви
Београд

Као повереник те архиве шаљем следећи материјал:
1,препис-извештај Аустријског генерала Потерока о убиству аустријског престолонаследника Фердинанда 28 јуна 1914 год. у Сарајеву.
2,препис тапије о продаји земљита убијеног Видоја Ивковића,быв.среског старешине у Жагубици из 1871 год.који је био члан завере за убиство Кнеза Михаила.
3,оригинал тапије из 1874 год.када се земља куповала за дукате.
4, фотографија руски козаци у Југославији.
5, Грађански законик Александра Карађорђевића из 1844г.
6,Кривични законик из 1929 год
7,Експлозе о новом закону о народним одборима Едварда Кардеља из 1952 год.
8,књига престанак службе државних службеника од Др. Адама М.Богосављевића.
9,књига упутства за рад сеоских здравствених станица.
10,Упутство за замену бонова у трговини по незаним ценама.
11,Уредба о народном зајму петогодишњег плана развитка народне привреде ФНРЈ.
12,упутства за прикупљање и откуп животињских длака.
13,Збирка Уредаба,правилника и упутства који се односе на откуп житарица за 1946/47 год.
14,Закон о.избору народних посланика за уставотворну скупштину народне републике Србије.
15,књига главни проблеми наше пољопривреде.
16,Закона о водама из 1878 год.
17,две пореске књижице из1909 до 1914 и 1924 до 1926г.
18,акт општине Милатовачке из 1911 год.
19,акт-квита општине Трика из 1899 год.
20,акт-квита општине Јошаница из 1914 год.
21,акт уверење министарства социјалне политике К.СХДЛ. из 1925 године.
22,акт-квита општине Јошаница из 1899 год.
23,акт-квита општине Јошаница из 1899 год.
24,акт-реверс општине Јошаница из 1920 год.
25,акт-квита општине Буковац из 1901 год.

Хонорар молим пошаљите на моју адресу.

Другови историске грађе има у народу доста,код државних надлештава нема јер су све архиве предали као што вам је познато отпаду. Са теком муком извлачим од појединаца акт, по акт,књигу по књигу. Примера ради Наводим: у селу Сувом долу постоји записник са седнице министарског савета из 1868 год.обећано ми је да ће ми га сопственик уступити али ево до данас нисам га добио. Исто тако код неког сеоака у Осаници постоји архива појединих предмети о хајдучији и др. у бившем срезу хомољском од пре 30 година али тај сеоак још није решио да уступи државној архиви тај материјал и тако има пуно и пуно случајева Просто ме изненађује,да ретко који сеоак нема по неки документат само се тешко одваја од њега и поред убеђивања.

СФСН.

8 децембра 1955 године
Жагубица

Повереник
Државне архиве Жагубица

Прилог 1: Извештај повереника Државне архиве у Пожаревцу са терена, Жагубица, 1955.(ИАП)

5 ИАП, а.ф. Историјски архив Пожаревац, Анализа десетогодишњег рада Историјског архива у Пожаревцу, 1952-1962. година

6 *Исто.*

7 *Исто.*

8 Богдан Лекић, *Архивистика*, Београд, 2006, 56. Zoran S. Mačkić, *Kancelarijsko i arhivsko poslovanje, Priručnik za neupućene ili podsjetnik za upućene*, Banja Luka, 2013, 1-16. Ј. Живковић, *нав. дело*, 43-46.

добрима (1994)[9] такође у неколико одредби сажето предвиђа права и обавезе стваралаца архивске грађе као културног добра и регистратурског материјала као добра које ужива претходну заштиту. Надлежност Историјског архива Пожаревац данас је уређена *Решењем о утврђивању територије архива* (1996)[10] и обухвата подручје Браничевског управног округа (у највећем делу).

На прагу новог миленијума: спољна служба у периоду од 2005. до 2019. године

Основне смернице рада на заштити архивске грађе ван архива данас налазе се у *Шеми Номенклатуре послова у архивима Србије*,[11] према којој се класификовани сви стручни послови заштите архивске грађе код стваралаца. Тако, основну групу послова на заштити архивске грађе ван архива (у оквиру Одсека за заштиту архивске грађе), у претходном петнаестогодишњем периоду су чинили: евидентирање регистратура, архивске грађе и регистратурском материјалу ван Архива, преглед архивске грађе и регистратурског материјала у регистратурама и пружање стручне помоћи регистратурама на њихов захтев, послови око вредновање Листи категорија регистратурског материјала са роковима чувања, послови у вези са излучивањем безвредног регистратурског материјала, припреме за преузимање и преузимање архивске грађе.

У складу са њима, у периоду од 2005. до 2019/2020. године, планирани су и реализовани годишњи програми, као и оперативни планови рада на заштити архивске грађе код стваралаца, на нивоу једне календарске године. Очигледни су били напори одговорних стручних лица да се заштита архивске грађе и регистратурског материјала код стваралаца осавремени, интензивира, превазиђе вишегодишња инертност архивске делатности у времену изгубљеном у похарама непризнатог грађанског рада на подручју некадашње Југославије, а спољна служба пожаревачког, као и свих других архива у Србији припреми струковно и кадровски за изазове које је пред архиве постављала потреба примарне заштите архивске баштине у времену озбиљних промена друштвеног, политичког и економског карактера на овим просторима.

На стручним пословима заштите архивске грађе и регистратурског материјала ван Архива, углавном је радило једно запослено лице: најпре је то био виши архивски помоћник, историчар по образовању, пототом архивист, виши архивист, данас архивски саветник, по образовању дипломирани правник и мастер историчар.[12]

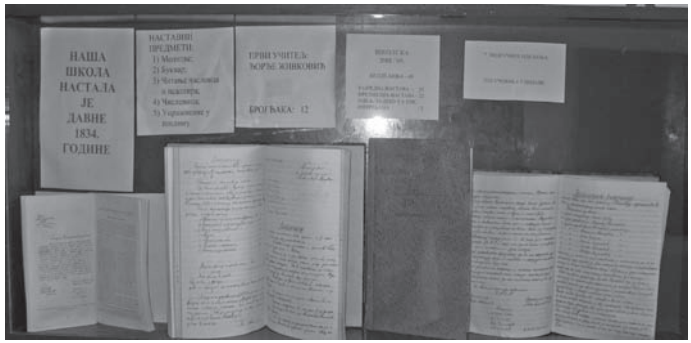

Прилог 2: У регистратурама на територији Браничевског управног округа се још увек налази значајна архивска грађа из прошлости овог краја, ОШ „Бата Булић“ Петровац на Млави (2008)

Евидентирање регистратура

Предмет евидентирања у циљу заштите архивске грађе и регистратурског материјала ван архива су стваоци архивске грађе, као и архивска грађа односно регистратурски материјал који настаје код евидентираних стваралаца. У надлежност Историјског архива Пожаревац спада евидентирање стваралаца, архивске грађе и регистратурског материјала на територији Града Пожаревца, Општина Жабари, Мало Црниће, Петровац, Жагубица, Кучево, Велико Градиште и Голубац.

9 *Закон о културним добрима*, Службени гласник РС, бр. 71/1994. Нови Закон о архивској грађи и архивској делатности донет је почетком 2020. године, и објављен у Службеном гласнику РС, бр. 6/2020, а његова примена почиње истеком године дана од дана његовог ступања на снагу.

10 *Решење о утврђивању територије архива*, Службени гласник РС, бр.7/1996.

11 Драган Ђировић, *Методологија за утврђивање норми рада с номенклатуром послова у архивима Социјалистичке Републике Србије*, у: „Архивски преглед“, бр. 1-2/1977, Београд, 1977, 99-108.

12 У периоду од 2011. до 2019. године, одговорност за стручни рад на пословима заштите ван архива је преузео по образовању дипломирани правник и мастер историчар, виши архивист, данас у звању архивског саветника. У мањим временским интервалима, током 2007. и 2008. године, у тадашњој спољној служби (Одељењу) су радила два односно три стручна лица, а оптирала је стручна спрема правне и историјске струке. Видети: ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац*, документација опште службе, 2005-2019.

Прилог 3: Супротности - архива Основног суда у Пожаревцу (судска јединица у Кучеву и седиште суда у Пожаревцу), 2009.

Вишегодишњи континуиран истраживачки рад на евидентирању активних, новооснованих или регистратура престалих са радом, као ствараоца архивске грађе, подразумевао је проучавање службених гласила, локалне штампе и архивске грађе из преузетих архивских фондова. Коришћени су подаци који се односе на оснивање, рад, организацију рада, делатност и престанак рада регистратура из расположивих службених евиденција, доступне базе података са интернет портала и други легитимних извора. Подаци о евидентираним регистратурама се редовно ажурирају у погледу статусних, организационих или промена у делатнотси.

У складу са *Правилником о начину вођења евиденције регистратурског материјала који ужива претходну заштиту* (1996),[13] у претходном петнаестогодишњем периоду је извршена ревизија постојећих евиденција

13 *Правилник о начину вођења евиденције регистратурског материјала који ужива претходну заштиту* Службени гласник РС, бр. 29/1996., објављено у:" Архивски преглед", 1-4, 1996-1997, Београд, 1997, 129-136.

стваралаца архивске грађе и регистратурског материјала и устројена недостајућа основна и помоћна евиденција. Основне евиденције које се воде о ствараоцима архивске грађе и регистратурског материјала у Историјском архиву Пожаревац су: *Регистар активних регистратура*, *Регистар регистратура престалих са радом*, *Картотека регистратура* и *Досијеа регистратура*.Такође, образоване су помоћне евиденције, и то: *Евиденција архивске грађе у приватном власништву*, *Евиденција архивске грађе предате у депозит*, *Евиденција примљених листа категорија*, *Евиденција архивске грађе доселе за преузимање*, *Евиденција о излучивању безвредног регистратурског материјала у регистратурама*, *Евиденција извршених стручних прегледа*, *Евиденција примљених архивских књига*, *Евиденција регистратура у поступку приватизације*, *Евиденција регистратура у стечају*.[14]

Кроз *Регистар активних регистратура* је до сада евидентирано укупно 848 регистратура са неопходним подацима. На територији Браничевског управног округа је у једном периоду забележено 2496 регистратура и потенцијалних ствараоца архивске грађе и регистратурског материјала.[15] С обзиром на честе статусне промене, реструктурирање, престанак са радом, приватизацију и друге промене које су задесиле правна лица током процеса транзиције у Србији, број евидентираних потенцијалних стваралаца регистратурског материјала је био сведен на 1497 правних лица. Важно је знати да све евидентиране регистратуре не представљају истовремено и ствараоце архивске грађе као културног добра. Велики број правних лица спада у ред стваралаца регистратурског материјала као дела оперативе и свакодневног текућег пословања, док је још увек актуелно питање категоризације регистратура према важности и значају, на основу чега се вреднује регистратурски материјал који оне стварају својим радом. Стога је број евидентираних регистратура на подручју Браничевског округа подложан корекцијама.

Година		Број отворених Досијеа регистратура	Преовлађујућа делатност регистратура за које су отворена нова Досијеа
2005		-	Највећи број Досијеа регистратура је отворен за сектор привреде и то: 1. регистратуре у стечају - 36 досијеа 2. активне регистратуре у привреди - 24 досијеа Следи: 1. сектор образовања – 15 регистратура 2. здравство – 8 регистратура 3. правосуђе – 4 регистратуре 4. јавна предузећа - 5 регистратура 5. управа – 3 регистратуре 6. остало припада другим делатностима и ревизији већ постојећих Досијеа регистратура
2006		8	
2007		12	
2008		22	
2009		10	
2010		29	
2011		16	
2012		3	
2013		9	
2014		2	
2015		5	
2016		5	
2017		15	
2018		15	
2019		5	
УКУПНО		**144**	

Табеларни приказ броја новоотворених Досијеа регистратура, са претежном делатношћу

Прилог 4:Архива Општине Петровац на Млави (део), 2009. (2011)

14 ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац, 1948-*, службене евиденције о заштити архивске грађе и регистратурског материјала ван архива, 2006-2019.

15НИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац, 1948-*, Извештаји о раду Одељења заштите архивске грађе и регистратурског материјала ван архива, 2006-2017.

Прилог 5:Архива Града Пожаревца

Прилог 6: Стручни надзор у регистратури ОШ „Моша Пијаде“ Жагубица (2008)

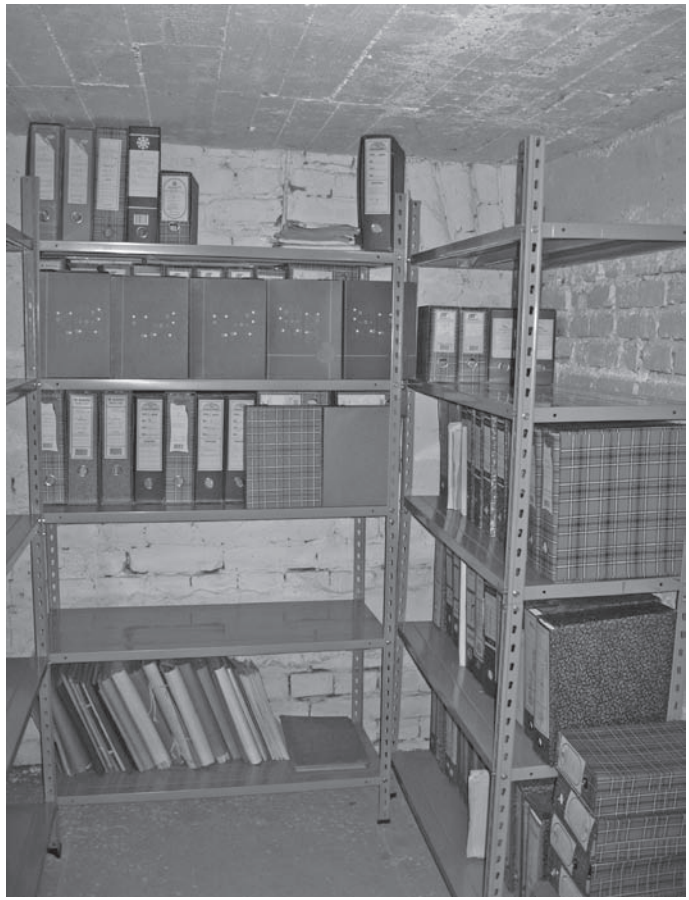

Прилог 7: Део архиве Музичке школе у Пожаревцу приликом вршења стручног надзора (2009)

Такође, динамика уноса података у *Регистар регистратура престалих са радом* зависила је од динамике престанка рада некадашњих активних регистратура на територији Браничевског округа. Тако је током 2009. године *Регистар* допуњен одацима о 22 угашене регистратуре, у 2010. години је уведено 11 пасивних регистратура, а до краја 2017. године су евидентиране 92 регистратуре које су престале са радом.[16]

16 ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац, 1948-*, Извештаји о раду Одељења заштите архивске грађе и регистратурског материјала ван архива, 2010-2017.

Преглед архивске грађе и регистратурског материјала у регистратурама и пружање стручне помоћи стваоцима и имаоцима архивске грађе

Непосредни преглед заштите архивске грађе и регистратурског материјала у регистратурама врши се на основу критеријума из Листе приоритетних регистратура односно „Календара“ контроле заштите архивске грађе и регистратурског материјала у регистратурама, али и по захтевима регистратура за заштиту архивске грађе и регистратурског материјала који је настао њиховим радом или се код исте налази по било ком правном основу. У претходном десетогодшњем периоду, поред редовног стручног надзора према приоритету код регистратура управне, судске и делатности јавних служби, утврђен је и додатни, актуелни приоритет у корист регистратура привредне делатности која су се налазила у поступку стечаја, ликвидације, трасформације или на други начин престанка рада.

У оквире стручног надзора над стањем заштите архивске грађе и регистратурског материјала код стваралаца, сврстани су послови: непосредни стручни надзор (преглед) регистратура по Листи приоиритета, контролни прегледи ради праћења спровођења наложених мера заштите (пример ствараоца Друштвено политичка организација Социјалистичка Србије - Општински одбор Пожаревац), ванредни стручни надзори (у случајевима елементарних непогода и ванредних стања: пример регистратуре Дом здравља Пожаревац или Виши суд у Пожаревцу), продужење рокова налогом архива (као што је био случај код регистратура Предузеће за путеве „Пожаревац“ Пожаревац, Привредни суд Пожаревац, Основни суд Жабари, Општина Голубац, ЈП „Топлификација“ Пожаревац), преглед просторија опредељених за смештај архиве код стваралаца и израда писмених препроука по истом (пример Здравствени центар Пожаревац РЈ Дом здравља Костолац, Општина Мало Црниће, ЈП „Електропривреда“ органак „ТЕ-КО“ Костолац), као и пружање стручне помоћи регистратурама по питању заштите њихове архивске грађе и регистратурског материјала. Стручна помоћ на заштити архивске грађе и регистратурског материјала пружа се свим регистратурама у току прегледа стања заштите архивске грађе и регистратурског материјала и током контролног прегледа спровођења наложених мера заштите архивске грађе и регистратурског материјала, као и оним стваоцима који се тим поводом посебно обрате Архиву.

Година	Број регистратура: стручни надзор, контролни стручни надзор, стручна помоћ, ванредни стручни преглед	ДЕЛАТНОСТ								
		Управа	Правосуђе	Јавне службе	Образовае	Здравство	Јавна предузећа	-Привреда	Стечајеви	Остало
2005	31	2	4	-	-	5	-	-	17	3
2006	63	5	4	3	6	4	3	3	30	5
2007	22	2	2	3	2	-	2	2	6	3
2008	42	8	9	-	15	1	2	2	2	3
2009	34	6	4	1	4	3	3	5	5	3
2010	23	5	4	1	-	2	2	5	3	1
2011	23	3	2	2	-	1	1	1	13	-
2012	16	2	3	-	2	2	2	3	2	-
2013	37	7	5	1	2	5	5	4	7	1
2014	35	8	8	2	1	7	3	-	4	2
2015	23	6	4	-	2	8	2	-	1	-
2016	15	7	1	-	-	1	2	1	3	-
2017	25	6	8	1	2	4	-	3	1	-
2018	23	4	3	1	4	3	3	4	1	-
2019	38	10	10	4	4	3	1	4	1	1
УКУПНО	**450**	**81**	**71**	**19**	**44**	**49**	**33**	**37**	**96**	**22**

Статистика у области стручног надзора код стваралац и ималаца архивске грађе и регистратурског материјала (2005-201

Она се углавном у претходном периоду односила на израду и уређење архивског депоа, стандардизацију архивских полица и њихов распоред у депоу, појашњавање принципа регистратурског сређивања архивске грађе и документарног материјала, формирање и обележавање архивских јединица, упис архивске грађе и регистратурског материјала у Архивску књигу, одабирање архивске грађе и предају доспеле грађе Архиву Пожаревац, издвајање и уништавање безвредног регистратурског материјала, тумачење законских и подзаконских аката, као и низ других практичних потреба регистратура, све до захтева за уређење архиве по захтевима ISSO стандарда и заштити електронских докумената. Напомиње се да ова врста стручне помоћи није једнократног катактера, већ процес који траје. Током овог процеса успоставља се неопходна стручна методологија, којом се интезивира законит и целовит рад на претходној заштити регистратурског материјала и сталној заштити архивске грађе у регистратурама. О свим стручним надзорима У Одељењу се израђују записници о нађеном стању и решења са наложеним мерама заштите, а вођена је и службена евиденција о контроли спровођења наложенх мера код регистратура, као и свим другим видовима стручних савета и помоћи пруженој регистратурама у циљу побољшања система заштите архивске грађе у поступку настајања. Свеукупна стручна помоћ коју Одељење пружа регистратурама може се мерити и бројем одлазака у регистратуру и интервенцијама које на годишњем нивоу износе и до 130 обилазака регистратура – стваралаца архвске грађе и регистратурског материјала.[17]

Прилог 8: Прилаз депоу архиве Општине Мало Црниће (некад и сад) и припрема архиве овог стваоца за дислокацију због радова на депоу (2008,2016,2018)

17 ИАП, а.ф. *Историјски архив Пожаревац*, 1948-, Извештај о раду Одељења заштите архивске грађе ван архива за 2010. годину.

Прилог 9: Архива општине Кучево у поступку сређивања (2018)

Прилог 10: Архива Градске општине Костолац после адаптације депоа (2015)

Прилог 11. Сређена архива Општине Велико Градиште у неадекватном смештајном простору (2008)

Прилог 12: Графички приказ динамике стручног надзора по питању стања заштите архивске грађе код стваралаца (редовни, контролни, ванредни преглед, стручна помоћ), 2005-2019.

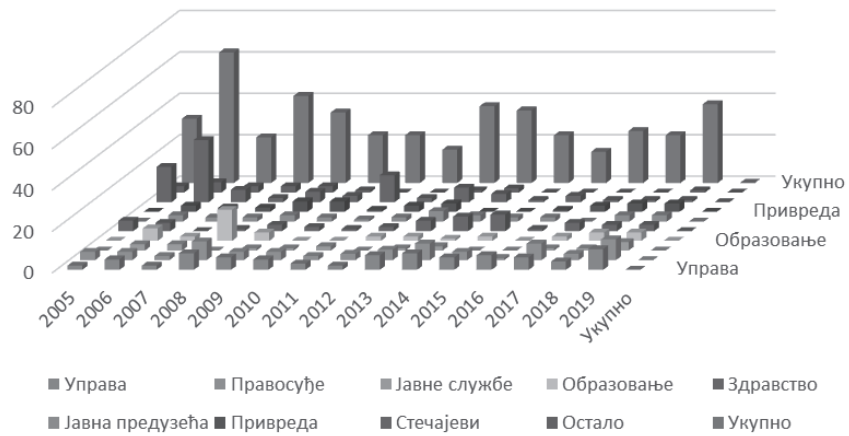

Листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања

Листа категорија регистратурског материјала са роковима чувања је документ који су, према Закону о културним добрима, обавезна да поседују сва правна лица – ствараоци и имаоци архивске грађе и регистратурског материјала. Листом се утврђује рок чувања сваком документу који настаје радом једне регистратуре. Тиме се валоризују све категорије регистратурског материјала, при чему се утврђују категорије архивске грађе за трајно чување, као културног добра, и категорије ограниченог, оперативног чувања које се после истека рока чувања издвајају и уништавају као безвредан регистратурски материјал. Листа категорија постаје пуноважна када се са њом сагласи надлежни историјски архив.

Поред тога, значајан број регистатура се налази у законској обавези да утврди и начин евидентирања регистратурског материјала, његовог чувања класификације и архивирања, као и начин заштите и коришћења података и докумената насталих у процесу аутоматске обраде података (уређење електронског канцеларијског пословања, електронске архиве, дигитализације и микрофилмовања архивске грађе). Ова обавеза регистратура се огледа у изради интерног акта – Правилника о канцеларијском и архивском пословању односно Процедуре/правилника о електорнском канцеларијском пословање и електронској архиви. Досадашња пракса је показала да су оба поменута интерна акта (Правилник и Листа) у међусобној повезаности, те регистратуре у Браничевском округу листе категорија утврђују као саставни део Правилника о канцеларијском и архивском пословању, али и у виду посебног нормативног акта –Правилник о листама категорија регистратурског материјала са роковима чувања.[18]

Један број регистратура није утврдио листе категорија регистратурског материјала до 2011. године, а разлог томе представљало је непотпуно спровођење одредаба *Закона о културним добрима* и одговарајућих подзаконских аката у регистратурама, недостатак одговарајућих стручних радника, минимизирања значаја заштите архивске грађе и регистратурског материјала, као и у други текући проблеми са којима се регистратуре свакодневно сусрећу. Да би се поспешио рад на одабирању архивске грађе у регистратурама, а тиме добрим делом и преузимању доспеле архивске грађе у Историјски архив Пожаревац, на једној страни, те издвајању и уништавању безвредног регистра-

18 *Гилер Б. Олга, Анализа стања и проблема одабирања у архивима СФРЈ*, у: „Архивист“XXX/1980 - бр. 1, Београд, 1980, 67-88.

Година	Број регистратура у којима су донети Правилници о листама категорија регистратурског материјала (стручна помоћ, припрема, сагласност на листе)	ДЕЛАТНОСТ						
		Управа	Правосуђе	Јавне службе	Образовање	Здравство	Јавна предузећа	Привреда
2005	**1**	-	-	-	-	1	-	-
2006	**9**	-	1	1	2	1	1	3
2007	**12**	-	-	1	2	-	1	8
2008	**11**	1	4	1	1	-	2	2
2009	**10**	-	-	1	8	-	-	1
2010	**9**	1	2	1	-	2	-	3
2011	**7**	2	-	-	-	-	-	5
2012	**6**	-	2	-	-	-	1	3
2013	**11**	-	2	-	-	3	1	5
2014	**12**	-	-	-	-	4	2	6
2015	**9**	-	-	-	-	5	-	4
2016	**11**	2	2	-	1	1	1	4
2017	**6**	1	-	1	-	-	-	4
2018	**12**	2	2	-	-	4	-	4
2019	**12**	4		2		1	1	4
УКУПНО	**138**	**13**	**15**	**8**	**14**	**22**	**10**	**56**

Статистика регистратура (укупно и по делатности) у којима су утврђене листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања (2005-2019)

турског материјала у регистратурама, на другој страни, у пракси спољне службе пожаревачког Архива заживела је израда оријентационих листа категорија регистратурског материјала по врстама делатности стваралаца. Примера ради, урађене су листе категорија регистратурског материјала са роковима чувања за правосудне органе, за васпитно – образовне установе (основне, средње школе, предшколска установе), за привреду (јавна предузећа, привредна друштва, банке), за друштвено политичке организације, политичке странке, синдикална удружења, државне органе, јавне службе (здравствена делатност).[19]

Такође, служба заштите архивске грађе ван архива је израдила нацрт Правилника о канцеларијском и архивском пословању, који регистратурама представља полазну тачку код израде свог интерног акта. Овим Правилником се регулише начин доспећа, евидентирања, обраде, дистрибуције, архивирања, сређивања, чувања, одабирања архивске грађе, предаја архивске грађе Историјском архиву Пожаревац и издвајање и уништавање безвредног регистратурсог материјала. Доношењем Правилника о листама категорија и Правилника о канцеларијском и архивском пословању, регистратуре су обезбедиле законско-правни основ за заштиту архивске грађе и регистратурског материјала који је настао њиховим радом или су правни следбеници, односно имаоци истог.

Излучивање безвредног регистратурског материјала

Излучивање безвредног регистратурског материјала је поступак код заштите архивске грађе и регистратурског материјала којим регистратуре, на прописани начин и по утврђеној методологији, издвајају и уништавају категорије регистратурског материјала чија је оперативна вредност за даљи рад ствараоца престала, истекао им је рок чувања по Листи категорија регистратурског материјала са роковима чувања, немају никакву архивистичку вредност, већ се издвајају и уништавају као секундарна сировина.

Методологија излучивања и уништавања безвредног регистратурског материјала ван Архива подразумева стручну помоћ регистратурама у изради пописа и предлога за излучивање, припрему истог од стране регистратуре, преузимање пописа безвредног регистратурског материјала, обраду истог, припрему записника, излазак Комисије за излучивање на лице места и непосредан увид у материјал предложен за излучивање, рад у Комисији за излучивање, обрада предлога за одобрење излучивања и достављање истог директору односно стручном већу, образложење предлога на стручном већу, непосредан контакт са регистратурама у смислу доставе одобрења и објашњења поступка непосредно уништавања безвредног регистратурског материјала. Пошто Историјски архив Пожаревац добије Записник о начину уништавања дозвољеног за уништавње безвредног регистратурског материјала од дате регистратуре, сматра се да је завршен поступак излучивања и уништавања безвредног регистратурског материјала у регистратури.

19 ИАП, а.ф.Историјски архив Пожаревац, 1948-, службене евиденције Одељења заштите архивске грађе ван архива (спољна служба), 2007-2017.

Прилог 14: Делимично збринута/незбринута архивска грађа и регистратурски материјал Основног суда у Петровцу на Млави (2008-2016)

Прилог 15:Приручна архива писарнице Браничевског управног округа (2017)

Такође, у поступку приватизације и оснивања нових приватних предузећа, власници истих не посвећују увек неопходну пажњу документацији чији су правни наследници. За овакво поступање разлози су различити. Свакако, један од узрока проблема представља неусклађеност законодавне регулативе која се директно или индиректно односи на заштиту архивске грађе. Из тога произилази и схватање нових „привредника“ о необавезности примене, иначе недоречених прописа, што доводи до примера баханатости и потпуне немарности према наслеђеној писаној или на други начин забележеној документацији из рада правног претходника. Све то, у крајњој линији, представља ненадокнадиву штету причињену значајним историјским изворима о привредном развоју једног региона или државе у целини. Стога, са занимањем и пхрабрењем очекујемо почетак примене новог *Закона о архивској грађи и архивској делатности* (2020).

Приказ количине излученог безвредног регистратурског материјала у периоду 2006-2019. година(нису специфицирани подаци по делатностима за 2005, 2006. годину)[20]

Година	Количина излученог безвредног регистратурског материјала	Број регистратура у којима је извршено излучивање	Количина излученог безвредног регистратурског материјала ван архива, по делатностима регистратура, 2006-2017. у дужним метрима							
			Управа	Правосуђе	Јавне службе	Образовање	Здравство	Јавна предузећа	Привреда	
									Активне регистратуре	Пасивне регистратуре
2005	**750,00**	6	-	-	-	-	-	-	-	-
2006	**1684,00**	6	100,00	14,00	-	-	230,00	-	-	1340,00
2007	**4373,00**	6	-	90,00	-	-	-	-	80,00	4203,00
2008	**130,00**	3	-	40,00	-		-	-	90,00	-
2009	**900,00**	7	-	15,00	10,00	-	5,00	-	108,00	762,00
2010	**552,50**	7	-	319,00	-	-	40,00	103,00	90,50	-
2011	**1197,33**	9	-	381,50	27,93	-	11,00	-	208,90	568,00
2012	**640,00**	10	-	122,00	-	-	250,00	11,00	195,00	62,00
2013	**74,00**	5	-	-	-	-	15,00	-	59,00	-
2014	**408,20**	12	-	-	17,20	-	-	200,00	116,00	75,00
2015	**753,20**	16	-	-	7,20	-	358,00	-	294,44	91,00
2016	**2611,19**	17	-	348,69	71,50	-	25,00	151,00	1135,00	880,00
2017	**869,25**	10	-	36,00	11,50	-	50,00	-	749,75	22,00
2018	**1663,70**	22	50,5	112,00	240,00	-	416,00	348,20	358,00	139,00
2019	**2.012,02**	12	857,00	508,06	16,46	-	-	221,00	308,50	100,00
УКУПНО	**18618,13**	**148**	**1007,5**	**1986,25**	**401,79**	-	**1400,00**	**1034,2**	**3793,09**	**8242,00**

20 Због другачије израде годишњих извештаја, за 2005. и 2006. годину ниву специфицирани аналитички подаци у погледу количине безвредног регистратурског материјала по врстама делатности стваралаца. Дати су само збирни податак за целу годину.

Из тога разлога, петнаестогодишња статистика у поступку заштите архивске грађе регистратура престалих са радом указује на посебну ажурност стручне лица одговорних за заштиту архивске грађе ван архива пожаревачког архива, која се огледа у напорима да се пре стечаја, приватизације и сличних статусних промена, архивску грађу и регистратурски материјал код таквих стваралаца заштити на најбољи могући начин. О значају и резултатима превенције у овој области сведочи значајна количина до сада излученог безвредног регистратурског материјала код стечајних регистратура, али и количина заштићене и преузете архивске грађе регистратура које су престале са радом, а у складу са чл. 41 *Закона о културним добрима*.

Прилог 16: Графички приказ количине излученог безвредног регистратурског материјала код правних лица по делатностима (2005-2019)

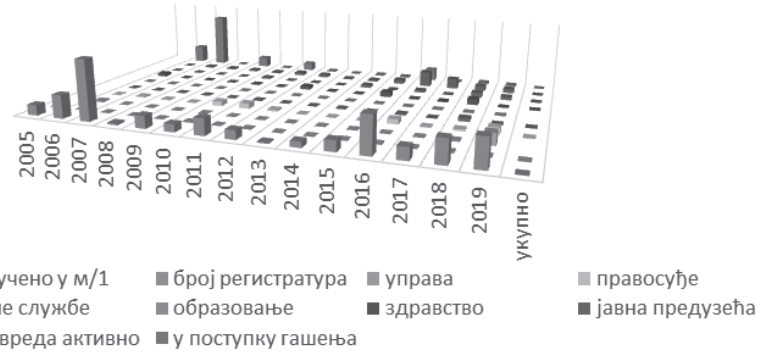

Током извештајног периода вршена је и припрема архивске грађе и регистратурског материјала код стваралаца, за преузимање у Историјски архив Пожаревац, на даље чување према законским одредбама. Шематски приказ броја регистратура и количине архивске грађе припремљене за преузимање у извештајном периоду не обухвата регистратурски материјал доспео за преузимање није обухваћен овом табелом.

Година	Број регистратура	Количина припремљене архивске грађе за преузимање
2005	**12**	**546,00**
2006	**7**	**416,00**
2007	-	-
2008	**9**	**258,00**
2009	-	-
2010	-	-
2011	**5**	**75,00**
2012	**3**	**9,50**
2013	**4**	**113,50**
2014	**5**	**145,40**
2015	**4**	**295,00**
2016	**4**	**69,00**
2017	**8**	**106,80**
2018	**5**	**141,50**
2019	**7**	**37,6**
УКУПНО:	**73**	**2.213,30**

Шематски приказ броја регистратура и количине архивске грађе припремљене за преузимање периоду 2005-2019. година

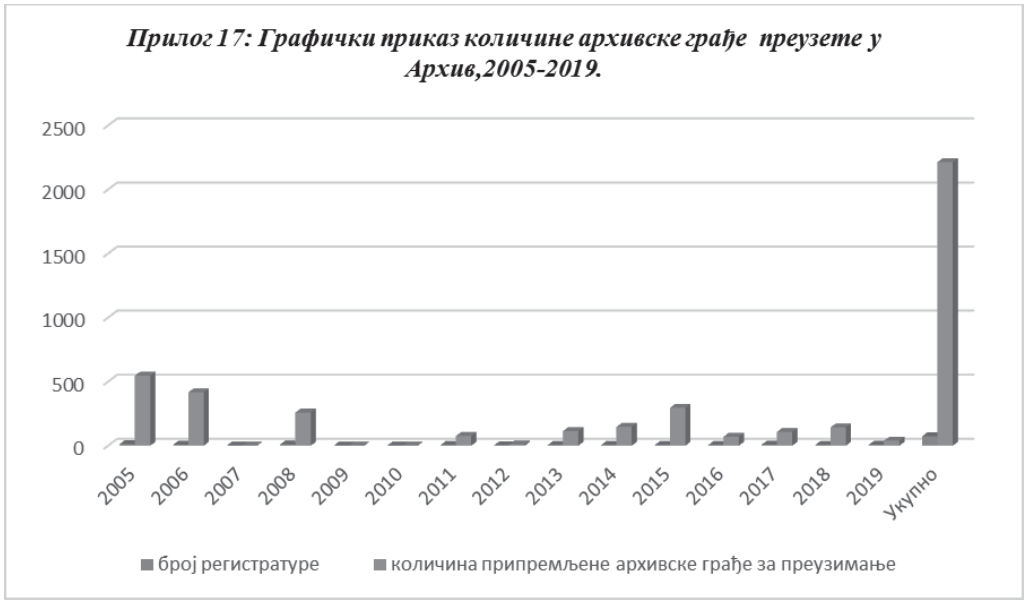

По подацима из службених евиденција, током 2009. године је у регистратурама на територији Браничевског управног округа постојало, оквирно речено, око **2000 м/1** доспеле архивске грађе и регистратурског материјала за преузимање, да би у 2011. године евидентирано доспело за преузимање око 1500 м/1 на терену. Уочено је да је у 2015. године припремљена за преузимање три пута већа количина архивске грађе, у односу на 2014. годину (када је припремљено 57,63 м/1), што значи у процентима остварен учинак у овој области рада за 150% већи у односу на исти период према извештају у 2014. години. Значајан део непреузетог материјала код регистратура чини управо архивске грађе доспела за преузимање.Због недостатка адекватног простора за смештај архивске грађе у депоу Архива, последњих година је смањен обим преузимања архивске грађе.

У последњих петнаест година, надлежна стручна служба Историјског архива у Пожаревцу настоји да се у регистратурама спроводи прописно регистратурско сређивање архивске грађе и регистратурског материјала, издвајање безвредног регистратурског материјала, што је обавеза ствараоца архивске грађе у складу са чл. 37. ст. 1. тачка 3. и 4, ст. 2. *Закона о културним добрима*. На тај начин, за преузимање у Архив се припрема само архивска грађа као део регистратурског материјала које има својство културног добра и трајно се чува по Листи категорија регистратурског материјала са роковима чувања.

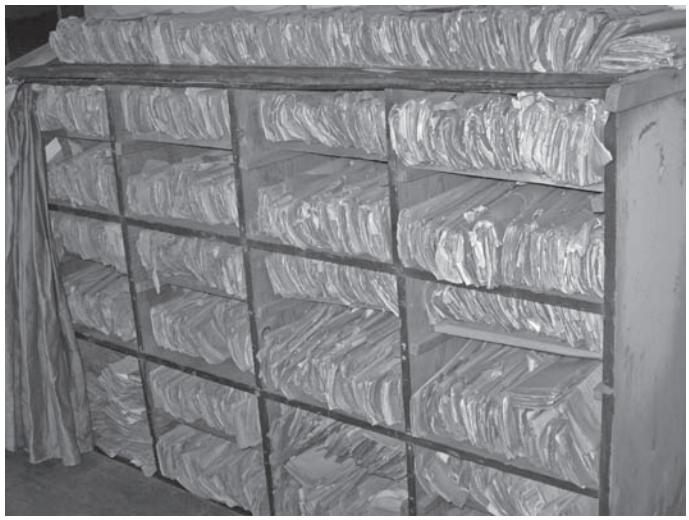

Прилог 18: Архивска грађа Основног суда у Великом Градишту доспела за преузимање у Архив: архива Среског суда у Голупцу из периода 1937-1943. година (2009)

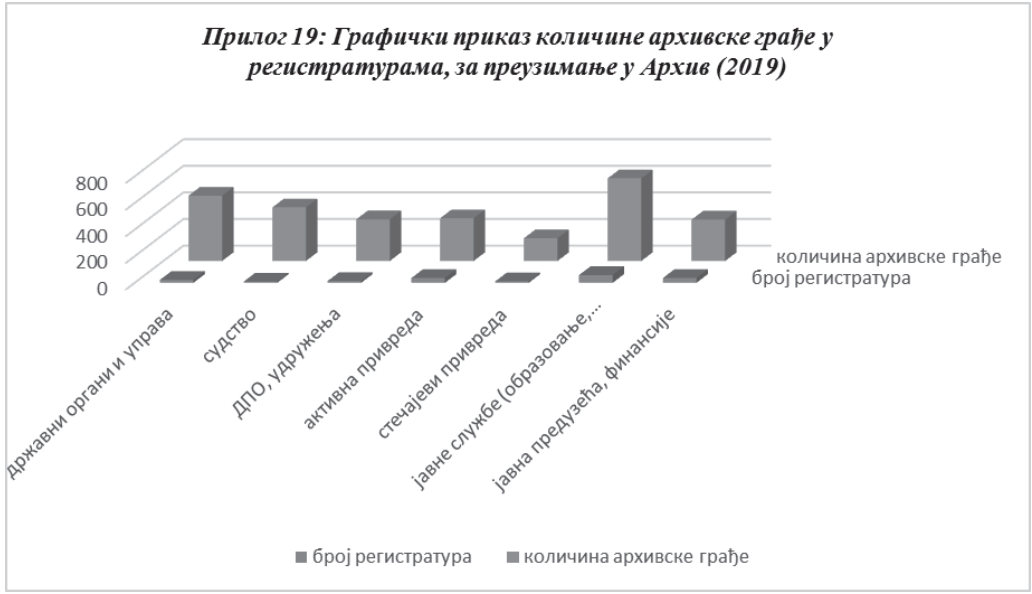

Делатност	Број регистратура	Количина архивске грађе и регистратурског материјала у дужним метрима	Напомена
Органи власти и управни органи	**21**	**390 м/1**	Садржи и архиву некадашњих месних заједница
Судска и правосудна делатност	**11**	**402 м/1**	Судови, тужилаштва, казнени заводи, правобранилаштва
Друштвено-политичке организације, политичке партије, удружења	**12**	**312 м/1**	Садржи веома значајну архивску грађу, делимично преузета у Архив
Привредна делатност (индустрија, рударство, занатство, стамбено-комунална област – јавна предузећа у раду)	**35**	**320 м/1**	Превентивна заштита код ових стваралаца бележи позитиван помак
Привреда – пасивне регистратуре (стечај, ликвидација, банкрот)	**10**		Архивска грађа регистратура у стечају је у великом делу преузета
Установе културне, здравствене и социјалне делатности (образовање, здравство, култура, социјално и пензијско инвалидска заштита, информативни медији, спортске организације, клубови)	**58**	**620 м/1**	Преузета је веома мала количина архивске грађе ове провенијенције
Јавна предузећа, финансије и осигурање (банке, осигурање, привредна комора)	**35**	**310 м/1**	Од чега, непреузета архивска грађа *Регионалне привредне коморе Пожаревац око 50,00 м/1*
УКУПНО	**180**	**2624 м /1**	-

Шематски приказ количине архивске грађе и регистратурског материјала који се налази код регистратура (према подацима из 2019)

Посебно изражен проблем, на који служба за заштиту архивске грађе ван архива указује са „ознаком хитности“ јесте решавања смештајног простора, односно опредељивања простора за смештај архивске грађе која је доспела за преузимање а налази се у регистратурама. Ово из разлога што је већ више година у поступку друштвено-политичка, социјална и привредна „транзиција“, те и поред бриге регистратура, стручног надзора и стручне помоћи Историјског архива Пожаревац, постоји латентна опасност да се значајна количина архивске грађе доспеле за преузимање оштети, загуби или чак трајно уништи.

***

Уместо закључка истакнимо основну сврху и мисију заштите архивске грађе и документарног материјала ван архива, код стваралаца: правовремена, потпуна, законита и стручна примарна заштита архивалија као културног добра гарантује квалитет архивистичке, секундарне, институционалне њене заштите, са крајњим циљем њене доступности и коришћења у истраживачке и јавне сврхе. Утемељену на архивском законодавству, стручним стандардима и упутствима, окренуту достигнућима савремене архивистике, службу која се бави заштитом архивске грађе у току њеног настајања, видимо као „прву међу једнакима“ у сложеном и тако важном задатку да сачувамо за будућност писане трагове наше прошлости.

Прилог 20: Примери добро уређене архиве у регистратурама привредне делатности

Комерцијална банка
Филијала Пожаревац
(2015)

ЈП ЕПС огранак
ТЕ КО Костолац (201 6)

ПД „Аутотранспорт
„Костолац (2018)

Концерн „Бамби“
Пожаревац (2019

Извори и литература

Необјављени извори (архивска грађа и документарни материјал):

1. Архивски фонд *Историјски архив Пожаревац, 1948-* (службене евиденције о архивској грађи и стваралаоцима исте ван архива, архива опште службе)

Објављени извори (правни извори, литература, чланци):

2. *Закон о културним добрима*, Службени гласник РС, бр. 71/1994
3. *Решење о утврђивању територије архива*, Службени гласник РС, бр.7/1996.
4. *Правилник о начину вођења евиденције регистратурског материјала који ужива претходну заштиту*, Службени гласник РС, бр. 29/1996, објављено у: „Архивски преглед", 1-4, 1996-1997, Београд, 1997.
5. Живковић, Јасмина, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, Посебна издања, књига 6, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009.
6. Живковић, Јасмина, *Заштита архивске грађе ван архива у Браничевском округу*, Посебна издања, књига 10, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2013.
7. Лекић, Богдан, *Архивистика*, Београд, 2006.
8. Лекић, Богдан, *Развој архивске службе у Србији без покрајина*, у: „Архивски преглед", 1-2/1976, Београд, 1976.
9. Гилер Б. Олга, *Анализа стања и проблема одабирања у архивима СФРЈ*, у: „Архивист" XXX/1980 - бр. 1, Београд, 1980.
10. Mačkić, Zoran S, *Kancelarijsko i arhivsko poslovanje, Priručnik za neupućene ili podsjetnik za upućene*, Banja Luka, 2013.
11. Сарафиновић, Живорад, *Заштита архивске грађе и регистратурског материјала ван архива, у:* Група аутора, Историјски архив Пожаревац - Шездесет година, монографија, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2008.
12. Ћировић, Драган, *Методологија за утврђивање норми рада с номенклатуром послова у архивима Социјалистичке Републике Србије*, у: „Архивски преглед", бр. 1-2/1977, Београд, 1977.
13. Шкеровић, Никола, *Стање архивске службе у НР Србији*, у: „Архивист", бр.1, Београд, 1951.

Фотографије: Историјски архив Пожаревац (снимила: Јасмина Живковић)

The Protection of Archival and Documentary Material Provided by Authors, in the Experience of the Historical Archive of Požarevac – 15 Years Behind Us

Abstpact: Insisting that the authors protect archival materials is one of the most important tasks of every archive. Proper handling of documentary materials by legal entities during their making and use is an essential precondition for the preservation and integrity of archival materials extracted from them, their historical valorization, professional processing and use for scientific, research and legal purposes, both public and private. Therefore, archives devote special attention to this segment of their professional work. The paper shows the range of protection of archival materials by the authors within the competence of the Historical Archive of Požarevac between 2005 and 2020. The presented experience can lead to certain conclusions and give possible professional guidelines for future work.

Key words: *protection of archival materials, documentary materials, authors, registries, cultural treasure, professional regulations and guidelines*

Горан МИТИЋ
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 930.25:2-182

Стручни рад.

АРХИВИСТИКА КАО ЖИВОТНИ ФАТУМ

Апстракт: У овом тексту се указује на неке од кључних проблема са којима се савремена архивистика у Србији сусреће, а посебно на однос према регистратурском материјалу и неопходност боље заштите архивске грађе. Потом се истичу и инспиративни, привлачни и подстицајни аспекти архивистичког посла, а нарочито се апострофира начин на који се током истраживања долази до вредних историјских података путем посредних извора у архивској области.

Кључне речи: *архивистика, историјски архив, архивска грађа, регистратурски материјал, архивска документација, архивар, приватне агенције и канцеларије, посредни извори.*

Вишевековне наслаге различитих слојева симбола и искустава представљају културу једног народа. Та култура народу даје исконску снагу и чврсто је уткана у његов карактер. О српском националном карактеру годинама се веома бојажљиво или мало говорило. Иако вековима уобличаван, често потврђиван и дубоко уврежен у свести људи с ових простора, српски национални образац није увек био на стабилним ногама и понекад је био подложан свакојаким варијацијама или мистификацијама, али је упркос томе увек остајао дубоко укорењен у светосављу и косовском завету. А како се чува, приближава људима и у сведенијем облику показује вековно обликовање живота једног народа и његова борба за очување националног карактера? Архивска грађа која сведочи о томе чува се, у својим најразноврснијим видовима и формама, у националним и локалним архивима.

Мада се понекад о архивима окоштало размишља као о вишегодишњим угашеним вулканима, они су пре налик стално ускомешаној врелој магми која се ваља испод наоко утихлога гротла. Та пламена маса која се крије иза наизглед хладних архитектонских здања најчешће се при дефинисању смисла и сврхе историјских архива сублимира у речима о значају заштите и чувања архивске грађе, тог документованог сведочења о идентитету народа. Али није се увек тако размишљало у јавности и вишедимензионална функција историјских архива није свагда имала одговарајући одјек.

Дуго година су многи архиви имали проблема са простором неопходним за смештај архивске грађе, а поједини га имају и сада. Каткад несигурна и повремено мањкава координација између Министарства културе Републике Србије и Архива Србије, недовољно посвећена пажња регистратурском материјалу, архивској грађи, а у оквиру тога и непостојање у регистратурама потребног броја радника који би се бавили овим питањима, законски недефинисан већи број радника у архивима на заштити архивске грађе с обзиром на количину архивског материјала – само су неке од константи које одвајкада прате рад поменутих установа. У новије време упада у очи и нападна појава приватних агенција и канцеларија које својим пословима улазе у домен архивске струке. Такве агенције се врло перфидно позивају на то да историјски архиви не стижу да обаве све послове у своме делокругу, па су се, ето, појавиле оне које су, веома забринуте за стање драгоцене архивске грађе, спремне да преузму одговорност и професионално обављају архивску делатност.

Истина је, међутим, сасвим другачија и почива на озбиљним манипулацијама с информацијама и стварању свеопште збрке у јавном дискурсу и у свести људи. Пошто се прећуткују питања како су регистроване ове агенције, за коју врсту активности и да ли имају одговарајуће кадрове за стручне послове, постепено се, са свесном намером или без ње – сасвим је свеједно, на свим нивоима умањује значај историјских архива као јавних установа, док се тим „фантомским“ агенцијама допушта да залазе у домен послова ових институција од изузетног значаја за

1 Аутор је архивски помоћник прве врсте у депоу у Одсеку заштите архивске грађе...Историјског архива Пожаревац;

државу и њену будућност. Уместо да се законски дефинише да архивари из одређених органа, организација и предузећа добијају лиценцу за рад од стране архива после завршене обуке и уместо да се инсистира на већој контроли стања архивске грађе у регистратурама, све више се регистратуре ослањају на свакојаке, често непроверене и сумњиве приватне агенције и канцеларије.

Уколико би се прецизније регулисала ова област и више инсистирало на контроли вођења архивских књига у бројним регистратурама, поново би се учврстиле позиције и истакао значај архива и његове улоге. Управо зато што се вешто и лукаво изоставља питање о вођењу архивске књиге од стране регистратура, као и поређење оног што је некада настало и што је тренутно у регистратури, недопустиво се у други план ставља проблем стања регистратурског материјала и архивске грађе. Слика јасног историјског континуитета једнога народа и цивилизацијско-културолошки аспекти развоја државе и функционисања њених институција током историје иманентне су вредности уткане у непрегледну масу архивског материјала, па је сасвим разумљиво да тај материјал захтева сталан инспекцијски надзор и подразумева питање безбедног чувања, континуираног одржавања и предвиђања потенцијалних опасности, као и спречавања било какве манипулације аутентичним документима. Сходно томе је и потребно боље законски регулисати статус културних добара и инсистирати на томе да је архивска грађа дубоко повезана с идентитетом једне државе и народа.

У овом ћемо се тексту позабавити једним питањем које се одувек наметало радницима у архивима, али и бројним истраживачима фокусираним на проучавање одређене тематике и проналажење одговарајуће грађе у вези с њом.

Неприкосновени моменат сусрета с изненада пронађеном архивском документацијом и траженим чињеницама, али и дуго, очајничко трагање без очекиваних резултата уобичајене су појаве у свакодневном послу оних који раде у архивима или истражују одређене теме. Архивистика је налик вијугавој реци која следи свој главни ток и има своје изворе, вирове и ушћа, али и бројне, каткад непредвидиве и немирне рукавце. Овде је реч управо о тим рукавцима, односно о посредним, неформалним изворима у архивској грађи, изворима с којима се, радећи архивске послове и истражујући по фундусима, константно суочавамо. Уме архивистика да буде чудан гласник, неочекиван, изненадан и ироничан. Када очекујемо да ћемо сигурно пронаћи одговарајуће податке, она нас остави празних шака, али нас понекад, пружајући нам неочекиване индиректне доказе за које нисмо веровали да постоје, несебично заспе бујицом изненадне радости.

Почетна истраживања, ти први дани суочавања с неслућеном садржином и разгранатошћу разноврсне архивске грађе могу код одређених истраживача да изазову трајну разочараност. То се најчешће дешава када неискусни истраживачи први пут пристигну у архив: иако наоружани великим знањем и самопоуздањем и амбициозном визијом да ће све податке о одређеној теми одмах пронаћи у једноме фонду или у првом архивском фонду за који су се определили, они се неретко разочарају чим убрзо схвате да је копање по архивској грађи дуготрајан и мукотрпан посао препун свакојаких изненађења. Због тога и фасцинира свако неочекивано откриће значајних детаља који се уклапају у тему коју је истраживач одабрао и о којој ће писати. Биографије појединих учитеља и лекара могу бити обогаћене додатним подацима пронађеним у Службеним новинама Југославије, у којима се, исто тако, непланирано могу открити периоди изградње појединих школа. Скоро па невероватно звучи чињеница да, прегледом садржаја архивске грађе коју су за собом оставили градски народни одбори и њихова одељења за социјално старање, сред статистичких набрајања и понављања бројки за оне који могу добити брашно и купоне за хлеб одједном изрони попис лица која су за време Другог светског рата одведена у немачке логоре. Али може се и потпуно супротно догодити – да при припреми за писање монографије неког места или изучавању рада појединих удружења или друштава, као што су, на пример, Друштво грчко-српског пријатељства или Друштво француско-српског пријатељства, истраживач остане кратких рукава и током претраге у одговарајућим архивским фондовима пронађе веома мало релевантних докумената. Искрсне, међутим, и другачији резултат, па тако сасвим ненадано може да се догоди значајно откриће да је састанак једног познатог певачког друштва, основаног још током XIX века, морао бити одложен јер је град захватила велика поплава. Као што се јасно уочава на овом примеру, неуобичајено се дошло до податка који није био у фокусу истраживача, што значи да до појединих чињеница за којима се у одређеној области дуго трагало по архивским фондовима истраживач може доћи и

истраживањем које нема блиске везе с темом на коју се пронађени факти односе.

Сами извори, као и пут којим се долази до података, често су крајње непредвидиви. Осим из архивске грађе, и из бројних националних, али и локалних, не увек тако лако препознатљивих листова, магазина и часописа извиру на површину врло вредни текстови који могу да користе ономе ко припрема рад на задату или одабрану тему. Веома квалитетни текстови с новим подацима појављују се у националним новинама и часописима, али ништа мање студиозни текстови умеју да красе и издања локалног карактера. Тако се у неком часопису, који је, рецимо, кратко излазио у Бечеју, неочекивано може пронаћи текст о некој кинематографији или аутору, као што се биографије појединих учитеља или војсковођа могу употпунити и детаљима из њихових живота које су проводили у одређеном крају, на пример ваљевском, пожаревачком или пиротском, управо тамо где је часопис излазио, па и сведочио о томе. Информације о броју библиотека у Србији или текстови о овдашњој биоскопској мрежи, али и зачуђујуће детаљни записи о свакодневној и свечаној одећи, култури облачења, народној ношњи и надолазећој моди, па и о томе како је стигла прва пегла у српске крајеве, исто тако могу да испуњавају странице појединих провинцијских часописа. Баш ти подаци, до којих долазимо на посредан начин, а не директно, мултидимензионално су сведочанство о преламању живота било које прохујале епохе кроз архивску грађу. Као што у животу понекад у трену дођемо до одговора на неко питање које нас је дуго мучило, тако нам исто и архиви изненада „понуде“ податак за којим смо дуго трагали, и то онда кад смо већ помислили да никада нећемо пронаћи наречену информациону иглу у огромном пласту небројених факата. Изоштрена аналитичност у приступу историјским околностима унутар којих су се одређени догађаји одвијали а документи настајали и мозаична структура слагања чињеница прикупљених током истраживања у архивима укрштају се и комбинују у архивистици готово на сваком кораку.

Нажалост, одређен број архива у Србији скоро и да не поседује архивску грађу из XIX века, што је резултат тешке и бурне историје. И због тога, али и због недовољно озбиљног приступа очувању националне културне баштине, неадекватног вредновања архивске грађе и помањкања неопходне бриге о њој, догађало се да поједини фондови стигну у депое историјских архива несређени, непотпуни или оштећени. Било је несвакидашњих ситуација, чак и таквих у којима се, услед непостојања регистара, деловодних протокола, помоћних архивских књига, евиденција и оскудне архивске грађе, тешко могла направити класификациона шема одељења и реферата који су постојали и радили у оквиру органа чија је архива примљена. На основу неког интерног списка, рецимо евиденције сакупљеног новца с исписаним именима радника и називом одељења коме припадају, архивски радници су успели да реконструишу организацију рада тог органа чија је архива стигла у депо. Тако се малтене ни од чега стигло до прилично прецизне реконструкције која ће трасирати будуће сређивање примљеног фонда.

Међу бројним истраживачима који посећују архиве има оних који се искључиво баве једном темом (Први светски рат, медицина, културни живот, спорт...), али и оних чије се интересовање простире на више разноликих тематских поља. Исто је тако приметна код истраживача и разлика у начину третирања пронађених података и опхођењу с њиховим колегама. Док поједини врло радо размењују податке које су пронашли, други љубоморно чувају информације до којих су дошли. Једни су предусретљиви и желе да свима обзнане своје проналаске и изворе чињеница које су открили, чак и да скрену пажњу на то где се неочекивано могу наћи интересантни детаљи везани за одређену тему. Други врло мало говоре о свом „рударењу“, о напорном истраживачком путу. И једни и други могу се истицати завидном упорношћу током трагања кроз архивске фондове – тада је реч о правим посвећеницима, каквих има и код људи који раде у архивима и архивским депоима. У том би смислу било корисно да се формира јединствена евиденција или регистар где би истраживачи могли да уписују и наводе у којим су фондовима, књигама, часописима или новинама долазили до одређених података током својих истраживања. Од изузетног би значаја било и истицање литературе, серијских публикација или архиве где су сасвим непланирано нашли податке о својој теми. Најбоље би било да та евиденција буде у оквиру Архива Србије и да буде приступачна свим истраживачима, а да се подаци уписују добровољно, без наметања било каквих обавеза.

Вратимо се сада посредном начину долажења до података у архивским истраживањима. Ево два изванредна примера која показују какав је значај ове врсте проналажења података. Прегледом судских фондова и увидом у

оставинске предмете Среског суда Пожаревац јасно ће се приметити да је у 1934. години било неуобичајено много оставинских предмета. Претпоставља се да се то поклопило са сређивањем стања у земљокњижном одељењу и обавезом пријављивања наследства и имовине. И тако се, изненада, у оставинама из наведене године скрило обиље података о страдалим борцима током Првог светског рата. Али још један, можда и упечатљивији пример у вези с борцима који су учествовали у Балканским ратовима и Првом светском рату пронашли смо у оквиру архивског фонда Скупштине општине Голубац. Наиме, Скупштина општине Голубац је на заједничкој седници Општинског већа и Већа радних заједница, одржаној 14. новембра 1969. године, донела одлуку о праву на повлашћену вожњу носиоцима Албанске споменице и Карађорђеве звезде. Са циљем да се обезбеди боља здравствена заштита и саобраћајни превоз за носиоце Албанске споменице и ордена Карађорђеве звезде начињен је споразум са Железничко-транспортним предузећем у Београду, као и с локалним радним организацијама за превоз путника. Представници месних заједница из свих места голубачке општине доставили су списак лица носилаца Албанске споменице и Карађорђеве звезде, где се поред имена и презимена лица обавезно стављао и број уверења или указа којим је додељено дато одликовање. На тај смо начин стигли до правог „блага“, прецизних евиденција бораца из голубачког краја у периоду ратова од 1912. до 1918. године. Предмет садржи појединачне извештаје из сваког села, али и збирни списак, при чему се поједини подаци из појединачних извештаја не поклапају с подацима збирног списка носилаца Албанске споменице и Карађорђеве звезде. Определили смо се да представимо збирни списак као прави пример вредности посредних извора у архивској грађи.

Списак бораца носилаца Албанске споменице и Карађорђеве звезде и учесника ратова од 1912. до 1918. године са територије општине Голубац (1969):

Ред. број	Презиме и име	Датум и место рођења	Настањен у	Број и датум споменице и указа о одликовању
1.	Стокић Б. Милован	5. III 1894, Усије	Голубац	33 од 22. III 1920. (нечитко)
2.	Радовановић Љупко	15.VIII 1899, Винци	Голубац	7517 од 23. XI 1921.
3.	Ђокић Миливоје	1904, Голубац	Голубац	7517 од 23. XI 1921.
4.	Кнежевић Светозар Тоза	1895, Голубац	Голубац	7517 од 23. XI 1921.
5.	Јосић Обрад	1887, Голубац	Голубац	7517 од 23. XI 1921.
6.	Пајкић Ј. Милован	1895, Голубац	Голубац	7517 од 23. XI 1921.
7.	Јовић Стојан	Голубац	Голубац	7517 од 23. XI 1921.
8.	Милојковић Живко	1893, Голубац	Голубац	7517 од 23. XI 1921.
9.	Димитријевић Глигорије	1883, Д. Топоница	Голубац	Увер. бр. 2479/919
10.	Несторовић Милутин. Душан	1884, В. Црниће	Голубац	7517 од 23. XI 1921.
11.	Миленковић К. Љубисав	1889, Винце	Винце	7517 од 23. XI 1921.
12.	Михаиловић Анђелко Ђела	Винце	Винце	7517 од 23. XI 1921.
13.	Поповић Рафаило	Винце	Винце	Увер. бр. 500 од 6. V/23
14.	Милошевић Љубисав	Винце	Винце	7517 од 21. XI 1921.
15.	Јовановић Богоје	Винце	Винце	7517 од 21. XI 1921.
16.	Живковић А. Милован	Винце	Винце	7517 од 21. XI 1921.
17.	Ћирковић Добросав	1891, Војилово	Војилово	Лег. бр. 10 од 31. VI/938
18.	Миљковић Антоније	1895, Војилово	Војилово	7517 од 23. XI 1921.
19.	Стокић Добросав	1889, Усије	Усије	7517 од 23. XI 1921.
20.	Милићевић Андреја	1899, Усије	Усије	Уверење бр. 195
21.	Арсић Ж. Љубомир	Добра	Добра	7517 од 23. XI 1921.

22.	Јовић Чедомир	Душманић	Душманић	7517 од 23. XI 1921.
23.	Живковић Филипов Милојко	Доња Крушевица	Доња Крушевица	Лег. Удружења бр. 26
24.	Станојевић Јанков Живко	Доња Крушевица	Доња Крушевица	Има одликовање
25.	Грујић Живојинов Милован	Доња Крушевица	Доња Крушевица	7517 од 23. XI 1921.
26.	Карамарковић Вл. Војислав	В. Градиште	Д. Крушевица	7517 од 23. XI 1921.
27.	Вујић Иванов Живота	Доња Крушевица	Доња Крушевица	7517 од 23. XI 1921.
28.	Петровић Димитрија Божидар	Доња Крушевица	Доња Крушевица	7517 од 23. XI 1921.
29.	Васић Димитрија Јован	Барич	Барич	7517 од 23. XI 1921.
30.	Јовић Дамњанов Павле	Барич	Барич	7517 од 23. XI 1921.
31.	Мирковић Животин Стеван	Барич	Барич	7517 од 23. XI 1921.
32.	Дамњановић Михаило	Браничево	Браничево	7517 од 23. XI 1921.
33.	Илић Димитрије	Браничево	Браничево	7517 од 23. XI 1921.
34.	Стокић Драгутин	Браничево	Браничево	7517 од 23. XI 1921.
35.	Стокић Милисав	Браничево	Браничево	7517 од 23. XI 1921.
36.	Милуновић Живко	Браничево	Браничево	7517 од 23. XI 1921.
37.	Ђокић Љубомир	Браничево	Браничево	7517 од 23. XI 1921.
38.	Дамњановић Коста	Браничево	Браничево	7517 од 23. XI 1921.
39.	Живковић Ђорђе	Клење	Клење	7517 од 23. XI 1921.
40.	Стокић Живојин	Клење	Клење	7517 од 23. XI 1921.
41.	Давидовић Милан (умро)	Клење	Клење	7517 од 23. XI 1921.
42.	Манојловић Светозар	Клење	Клење	7517 од 23. XI 1921.
43.	Митић Светомир	Клење	Клење	7517 од 23. XI 1921.
44.	Ђокић Љубомир	Клење	Клење	7517 од 23. XI 1921.
45.	Живковић Александар	Сладинац	Сладинац	7517 од 23. XI 1921.
46.	Стевић Димитрија Милан	Шувајић	Шувајић	7517 од 23. XI 1921.

Са циљем да се комплетира попис носилаца Албанске споменице и Карађорђеве звезде у општини Голубац упоредили смо извештаје месних заједница са збирним списком и утврдили да неколико лица није нашло своје место на збирном списку, па ћемо и њих навести са достављеним, већ наведеним подацима:

1. Путниковић Димитрија Милош, рођен 29. VII 1898. године у Београду, са местом сталног становања у Голупцу.
2. Мартиновић Живко из Житковице. Поседује Албанску споменицу указом од 6. XI 1921. г. и указом од 5. IV 1920. г. Први указ бр. 49221, други указ бр. 151855.
3. Јовановић Љубомир из Кудреша. Поседује чланску легитимацију Удружења носилаца Албанске споменице сп. бр. 80. Споменица се налази у СО Голубац.
4. Станковић Н. Велимир из Мрчковца, нема уверење.
5. Раденковић В. Лалко из Мрчковца, нема уверење.
6. Миленковић Јована Милосав из Миљевића, рођен 1887. године. Број и датум споменице, указа и сл. о одликовању: 7517 од 23. XI 1921. г.
7. Миленковић Вулета Драгољуб из Миљевића, рођен 1892. године. Оштетио споменицу потпуно.
8. Ивановић Станојла Љубомир, рођен 1892. године. Немци су му поцепали споменицу.

Детаљна евидентирања бораца из Балканских ратова и Првог светског рата и истицање прецизних сазнања о њима више су пута, нажалост, покретана и остајала на

пола пута. Сама идеја израде пописа често је померана и одлагана за нека друга времена. Кад се напокон кренуло с израдом пописа, он није урађен у потпуности. Овде ћемо се, када је реч о Браничевском срезу, због ширине теме а ради јаснијег сагледавања стања, задржати само на примеру места Голубац и изнети пронађени попис носилаца Албанске споменице за ово место.

Списак се налази у збирци варија Историјског архива Пожаревац заједно с фото-албумима, што спада у покушај да се и фотографијама посведочи и употпуни попис бораца у ратовима вођеним од 1912. до 1918. године. Иницијални одбор је формиран 1956. године и на једном од његових састанака је и донета одлука о изради пописа и прибављању фотографија бораца. Овакви спискови, где се иде од места до места и од човека до човека, умеју да буду веома тачни и изузетно значајни. Међутим, планирани задатак није до краја урађен и овај списак се разликује од имена на списку који је део архивске грађе Скупштине општине Голубац из 1969. године. Наиме, нема наведених бројева указа или уверења за разлику од документованије архивске грађе у голубачкој општини, па смо због тога овој другој и посветили већу пажњу, желећи да осветлимо ово питање са свих страна. Али превасходни нам је задатак био да потцртамо изузетну фактографско-историјску вредност архивске документације и назначимо да се до релевантних, несумњиво поузданих података често долази на посредан начин, из секундарних или накнадних извора.

Списак старих бораца носилаца Албанске споменице и учесника ратова од 1912. до 1918. године за место Голубац (1956):[2]

Редни број	Презиме и име	Година рођења	Војна јед. у којој је служио	Чин	Последњи командант јединице
1.	Стокић Б. Милован	1894.	Трећа чета Другог бат. 14. пука Тим. див.	Редов	Потпуковник Митровић Димитрије
2.	Стојковић М. Обрад	1884.	Прва чета Пионирског полубатаљона	Поднаредник	Командир Адамовић Коста
3.	Радојковић В. Милан	1886.	Митраљ. одељење 9. пука	Редов	Пук. Грујић Панта
4.	Кнежевић М. Светозар	1895.	Трећа чета Трећег мит. одељења 9. пука	Поднаредник	Момчиловић Миливоје
5.	Гајић Павле	1886.	Прва чета Трећег батаљона 9. пука	Поднаредник	Дулић Драгутин
6.	Миловановић А. Милан	1892.	Прво телеграф. одељење Штаба Врх. коман.	Редов	Јорговановић Ђорђе
7.	Јанковић М. Миладин	1880.	Трећи брд. батаљон Дун. дивизије	Редов	Антић Велимир
8.	Ђокић Д. Миливоје	1894.	Бојна комора 9. Пука	Редов	Илић Драги
9.	Матејић Т. Павле	1890.	Други бат. пољске артиљ. Дунавске див. (нечитко)	Поднаредник	Непознат
10.	Митровић И. Милан	1891.	Санит. одељење 1. пука Морав. Дивизије	- -	Пуковник Николић Стојан
11.	Митровић В. Милош	1889.	Телеграф. одељење 9. Пука	Редов	Момчиловић Миливоје
12.	Петровић Р. Војислав	1894.	9. пук	- -	- -
13.	Петровић М. Вујица	1890.	Прва хаубич. батерија Дунав. Дивизије	- -	Непознат
14.	Панић Г. Велимир	1888.	Трећа чета Трећег бат. 10. пука	Наред-ник	Непознат

2 На појединим местима скраћенице и делови списка доста су нечитки. Желели смо, без обзира на то, да уврстимо и ову документацију као прилог наведеној тематици.

15.	Милетић Л. Борисав	1890.	Телефониста штаба Дунав. дивизије	- -	- -
16.	Милић Р. Анђелко	1889.	Болн. чета Дунав. дивизије	Поднаредник	- -
17.	Спасојевић М. Милош	1889.	- - -	Редов	- -
18.	Вељковић С. Миљко	1884. нечитко	Телефон. од. 9 пука Дунав. дивизије	Каплар	Пук. Момчиловић Миливоје
19.	Животић М. Милан, Усије	- -	- -	Поднаредник	- -
20.	Биволаревић Вићентије, Брњица	1894.	2. пук Резервне трупе Крагујевац	Редов	- -

Закључак

Архивистика је делатност од суштинског значаја за друштво јер обухвата читав низ планских активности које су усмерене на прикупљање, сређивање, чување, заштиту и давање на увид разноврсне архивске грађе, чији су саставни део и значајни примарни и секундарни извори за историјска, социолошка, статистичка и друга истраживања. Савремена архивистика у Србији се, међутим, суочава с бројним проблемима који отежавају архиварски посао и функционисање државних архива: намеће се, најпре, питање безбедности регистратурског материјала и архивске грађе и поузданих начина њиховог чувања, недовољно се пажње поклања вођењу архивских књига од стране регистратура, а нејасан је и однос између државне архивске службе и све бројнијих приватних агенција и канцеларија које у новије време обављају поједине делатности у домену архивске струке.

Архивски послови, с друге стране, имају и своју привлачну и примамљиву страну јер су рад и истраживања у архивској служби често засновани на племенитим побудама и прожети откривалачким намерама и циљевима. Посебно је у том смислу инспиративна метода којом се до података током истраживања долази путем посредних извора у архивској грађи. Таквог, посредног проналажења занимљивих и значајних информација присећају се многи истраживачи који су имали контакте с архивском грађом, што је показатељ колика је вредност постојаног трагања за релевантним подацима и сталног укрштања и упоређивања очекиваних истраживачких резултата с неочекивано новопронађеним чињеницама.

Два примера најбоље показују какав је значај ове врсте проналажења података. Многи подаци о борцима из пожаревачког краја страдалим у Првом светском рату пронађени су прегледом судских фондова и увидом у оставинске предмете Среског суда Пожаревац из 1934. године када је, после сређивања земљокњижног одељења и законске обавезе да се пријаве наследство и имовина, уочен неуобичајено велик број оставинских предмета. Још упечатљивије податке о борцима у Балканским ратовима и Првом светском рату пружио је архивски фонд Скупштине општине Голубац с обзиром на то да је на заједничкој седници Општинског већа и Већа радних заједница, одржаној 14. новембра 1969. године, донета одлука о праву на повлашћену вожњу носиоцима Албанске споменице и Карађорђеве звезде и тим поводом начињен споразум са Железничко-транспортним предузећем у Београду и локалним радним организацијама за превоз путника. Представници месних заједница из свих места голубачке општине доставили су списак носилаца Албанске споменице и Карађорђеве звезде, а поред сваког имена и презимена обавезно се стављао и број уверења или указа којим је додељено дато одликовање. Тако се посредним путем стигло до прецизних евиденција бораца из голубачког краја у периоду од 1912. до 1918. године, с појединачним извештајима из сваког села, али и до збирнога списка, мада се извесни подаци из појединачних извештаја не поклапају у свему с подацима збирног списка носилаца Албанске споменице и Карађорђеве звезде.

Детаљна евидентирања бораца из Балканских ратова и Првог светског рата у Браничевском срезу више су пута покретана и остајала недовршена. Идеја израде пописа је стално одлагана и он никада није урађен у потпуности. Списак носилаца Албанске споменице из Голупца направљен је када је иницијални одбор из 1956. године донео одлуку о попису и прикупљању борачких фотографија. Задатак није до краја обављен па се овај списак разликује

од оног који је део архивске грађе Скупштине општине Голубац из 1969, јер нема наведених бројева указа или уверења за разлику од документованије архивске грађе у голубачкој општини.

Извори и литература:

1. Удружење старих ратника, учесника ратова 1912–1918. у Браничевском округу. Збирка варија, Историјски архив Пожаревац.

2. Скупштина општине Голубац 1969–1970, Одељење за друштвене службе. Историјски архив Пожаревац.

ARCHIVAL SCIENCE AS ONE'S FATE

Abstact: This paper points out some of the key issues that contemporary archival science encounters, especially the attitude towards registry materials and the need for better protection of archival materials. Next, the inspiring, appealing and stimulating aspects of archival science are pointed out, with special emphasis on the way in which valuable historical data are obtained through indirect sources in archival science.

Key words: *archival science, historical archive, archival materials, registry materials, archival documents, archivist, private agencies and offices, indirect sources*

Рената МИНИЋ, МА[1]
Народна библиотека
„Илија М. Петровић“ Пожаревац
Република Србија

UDK: 347.78.035
026/027:342.727
930.253:342.727

Претходно саопштење.

АУТОРСКО ПРАВО И ПРАВО НА ПОШТОВАЊЕ ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ СЛОБОДА

Сажетак: Људски род се од свог постанка бави преписивањем, преношењем и разменом информација. Тежња да подели и пренесе оно што је чуо, видео или прочитао, у човеку никада није нестала. Наравно да је ауторско право, врста власништва и да држава има право и обавезу да га заштити, али треба узети у обзир да је ово власничко право и замишљено тако да обезбеди равнотежу између аутора садашњих и будућих и њихових дела. Закон о ауторским правима који се примењује у нашој земљи, иако је писан у складу са минималним захтевима Европске Заједнице, доста је флексибилнији од других закона који важе у развијеним земљама и земљама Европске Уније. Закон мора да садржи одредбе о изузецима и ограничењима ових права која се примењују на библиотеке и архиве. Без постојања изузетака библиотеке би престале да постоје јер би изгубиле своју основну функцију, а то је да кориснику обезбеде приступ информацијама. Без постојања изузетака носиоци ауторских права имали би апсолутни монопол на коришћење свих материјала, за свако јавно дело и његово коришћење требало би платити и тражити дозволу аутора и рад библиотека био би онемогућен.

Кључне речи: Библиотеке, Архиви, Интернет, Ауторско право, Знање, Књиге, Документи, Законски прописи

Живимо у добу наглог развоја дигиталних технологија, које човеку олакшавају и убрзавају размену информација. Преко ИНТЕРНЕТ-а, светске рачунарске мреже, нуди се слободан приступ многим информацијама – спектар разноразних програма, фајлова, електронских књига, мулти медија, које могу бесплатно да се преузимају (*free download, скачать*) са разноразних сајтова. Многи корисници World Wide Web-а[2], слободно шетају тим виртуелним светом, користећи све његове погодности, без свести да можда чине нешто противзаконито. Како можемо знати шта од понуђеног јесте а шта није легално? Којим својим актом ми можемо да угрозимо интелектуалну својину неког аутора или нарушимо ауторска права неког дела?

Сам термин „интелектуална својина“ подразумева различите креације ума за која су призната власничка права. Када говоримо о интелектуалној својини као праву, требало би да се запитамо што оно пружа свом носиоцу и од чега се састоји?

У оквиру *Конвенције о оснивању Светске организације за интелектуалну својину*[3] дата је дефиниција интелектуалне својине по којој она означава права која се односе на:

- књижевна, уметничка и научна дела,
- интерпретације уметника и интерпретатора и извођења уметника извођача, фонограме и радио-емисије,
- проналаске у свим областима људске активности,
- научна открића,
- индустријске узорке и моделе,
- фабричке, трговачке и услужне жигове, као и трговачка имена и трговачке називе,
- заштиту од нелојалне утакмице и сва друга права ве-

1 Ауторка је дипломирани библиотекар саветник у Библиотеци Костолац као огранку Народне библиотеке „Илија М. Петровић“ у Пожаревцу; renataminic@gmail.com; моб. 064/018-5454

2 Светска комуникациона мрежа (енгл. World Wide Web, W3, WWW), позната и само као веб (енгл. the Web), систем је међусобно повезаних, хипертекстуалних докумената који се налазе на интернету. Уз помоћ веб-претраживача, корисници могу да посећују веб-странице које садрже текст, слике, аудио и видео записе

3 Уредба о ратификацији Конвенције о оснивању светске организације за интелектуалну својину (“Сл. лист СФРЈ - Међународни уговори и други споразуми”, бр. 31/72 и “Сл. лист СФРЈ - Међународни уговори”, бр. 4/86 - др. уредба)

зана за интелектуалну активност у индустријској, научној, књижевној и уметничкој области.

Права интелектуалне својине се обично деле на:

- проналазачко право (патенти, корисни модели, топографије интегрисаних кола, нове биљне сорте, know-how[4]),

- право знакова разликовања (жигови, имена порекла и географске ознаке, индустријски дизајн, пословно име)

- право конкуренције (сузбијање нелојалне конкуренције).

Под ауторским правом се подразумева право које уживају аутори књижевних, научних и уметничких дела. Сам назив - ауторско право потиче од латинске речи ***auctor***, којом се означавао стваралац, зачетник, творац, док је у модерном језику изведеница аутор постала синоним за ствараоца књижевних, музичких и других уметничких и научних дела. У *Закону о ауторским и сродним законима* пише да је ауторско дело „оригинална духовна творевина аутора, изражена у одређеној форми без обзира на његову уметничку, научну или другу вредност, његову намену, величину, садржину и начин испољавања, као и допуштеност јавног саопштавања његове садржине“[5].

Ауторским делом сматрају се:

1) писана дела (књиге, брошуре, чланци, преводи, рачунарски програми са пратећом техничком и корисничком документацијом у било којем облику њиховог изражавања, укључујући и припремни материјал за њихову израду и др.);

2) говорна дела (предавања, говори, беседе и др.);

3) драмска, драмско-музичка, кореографска и пантомимска дела, као и дела која потичу из фолклора;

4) музичка дела, са речима или без речи;

5) филмска дела (кинематографска и телевизијска дела);

6) дела ликовне уметности (слике, цртежи, скице, графике, скулптуре и др.);

7) дела архитектуре, примењене уметности и индустријског обликовања;

8) картографска дела (географске и топографске карте);

9) планови, скице, макете и фотографије;

10) позоришна режија.

Носилац ауторског права има известан монопол над експлоатацијом свог дела, на исти начин као што и власник неке ствари одлучује о њеној употреби. Аутор може да одобри или забрани коришћење свог дела на било који начин а може и да уступи имовинска права која произилазе из његовог дела другима са или без накнаде. Тиме се потврђује апсолутност (деловање према свима) ауторских имовинских права, која нарочито обухватају право репродукције, право дистрибуције (стављања у саобраћај), право саопштавања јавности и право прераде. Ауторским правом се не штите научна открића, математички концепти, пословни модели и правила игре. Закони, подзаконски акти и други прописи из подручја законодавства, управе и правосуђа, као и њихове збирке које су објављене ради службеног информисања јавности, не могу бити заштићени ауторским правом. Дневне новине и друге вести које имају карактер обичне медијске информације не могу рачунати на ауторско-правну заштиту.

Појава нових медија, чији садржај захтева правну заштиту, поставили су нове дилеме, а да се старе још нису ни разрешиле. На пример - питање цитираности остаје као дилема око нарушавања ауторских права. За разлику од других облика интелектуалне својине као што су на пример патенти, за регистрацију ауторског дела није потребан никакав формалан поступак - аутор постаје носилац ауторског права самим издавањем дела. Израз copyright - копирајт[6] је преузет из енглеског језика и

4 Know-how – скуп недокументованих информација, које нису подложне класичној заштити и регистрацији. Пословне тајне.

5 “Сл. гласник РС”, бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012, 29/2016 - одлука УС и 66/2019, члан 2.

6 Симбол copyright -а “©” користи се како би се указало да је неко дело заштићено ауторским правом.

представља начин заштите права објављивања или умножавања научног или уметничког дела, тј. ауторско право. Белешка о заштити ауторског права се ставља на видно место у књизи, на полеђини насловног листа и садржи податке о датуму издања и власнику ауторског права, уписане након заштитног знака copyright.

Објављена ауторска дела могу да се користе без ауторовог одобрења и без плаћања накнаде, само у случајевима када то закон изричито допушта:

1. привремене радње репродукције ауторског дела;

2. репродукција ауторског дела - физичка особа може репродуковати ауторско дело на било коју подлогу ако то чини за приватно коришћење, као и репродуковати ауторско дело у облику фотокопије и за друго сопствено коришћење, које нема директно или посредно комерцијалну сврху и није намењено или приступачно јавности. Није допуштена репродукција целе књиге (осим ако су примерци те књиге распродани најмање две године), нотних записа, електроничких база података, картографских дела као ни изградња архитектонског објекта;

3. ефемерне снимке - организација за радиодифузију која има одобрење за емитовање ауторског дела може да сними то дело сопственим средствима на носач звука, слике или текста за потребе сопственог емитовања;

4. јавни архиви, јавне библиотеке, образовне и научне установе, установе за предшколско васпитање и социјалне установе, а које своје услуге не наплаћују, могу из властитог примерка репродуковати ауторско дело на било коју подлогу у највише једном примерку;

5. коришћење ауторског дела у настави или научном истраживању, судским и управним одлукама, у сврху информисања јавности;

6. цитати - допуштено је дословно навођење одломака ауторског дела које је на законит начин постало приступачно јавности, ради научног истраживања, наставе, критике, полемике, рецензије, осврта, у мери оправданој сврхом која се жели да се постигне и у складу с добрим обичајима, тиме да се мора назначити извор и име аутора;

7. допуштено је репродуковање ауторских дела која су трајно смештена на улицама, трговима, парковима или другим местима приступачним јавности те дистрибуисање и приопштавање јавности таквих репродукција.;

8. допуштена је прерада ауторског дела у пародију, у мери која је потребна за њен смисао, као и карикатуру, а уз навођење дела које се прерађује и његовог аутора.

Постоји нека нераскидива веза између библиотечке делатности и ауторског права, али су интереси једне и друге стране у суштини различити. Библиотеке постоје због корисника и у суштини су непрофитне организације, које би требало да се у потпуности финансирају и подржавају од стране државе. Оне су посредници између аутора и корисника и било би незамисливо замислити савремену културу, науку и образовање без библиотека.

Закон о ауторским правима који се примењује у нашој земљи, иако је писан у складу са минималним захтевима Европске заједнице, доста је флексибилнији од других закона који важе у развијеним земљама. Изузеци и ограничења ових права се примењују у библиотекама, архивима и образовним установама. Без постојања изузетака носиоци ауторских права имали би апсолутни монопол на коришћење свих материјала, за свако јавно дело и његово коришћење требало би платити и тражити дозволу аутора и самим тим, рад поменутих установа био би онемогућен.

У смерницама Већа Европе за библиотеке EBLIDA (European Bureau of Library, Information and Documentation Associations) прецизирано је да библиотеке морају бити споменуте у Закону о ауторском и сродним правима као јавне установе чији је задатак олакшање доступности и коришћење информација. Библиотекама се мора допустити да обављају своју јавну функцију без обзира на врсту грађе коју пружају: штампану, аудиовизуалну или дигиталну. Политички управни органи морају осигурати правне и финансијске услове и гарантовати несметан приступ културним, научним, образовним и

друштвеним информацијама, путем библиотека, без обзира на облик у коме су информације похрањене, преношене или објављене. Библиотеке морају да осигурају слободан приступ информацијама склапањем колективних уговора, лиценци и на друге начине. Коришћење грађе доступне путем електронских мрежа мора бити бесплатно за кориснике у просторијама библиотеке. Мора се допустити копирање и умножавање у библиотеци у складу с националним прописима о ауторском праву.

Европска платформа за кориснике ауторских права ECUP (European Copyright User Platform) такође разматра улогу библиотека у области заштите ауторских права. Дате су смернице библиотекама на шта све имају права у оквиру своје делатности.

Библиотеке имају право:

- Користити електронску технологију за заштиту грађе у својој збирци;
- Пружити приступ електронској грађи у свом простору;
- Пружити приступ грађи и с другог места регистрованим корисницима.

Корисници библиотеке могу слободно:

- Користити службене публикације и грађу која није заштићена ауторским правом (public domain);
- Дигитализовати грађу која није заштићена ауторским правом.

Носиоци права могу тражити од библиотека:

- Да уведу техничке и правне мере заштите које ће омогућити поштовање уговора са носиоцима права;
- Да их обавесте ако утврде да корисници крше ауторска права, иако за то кршење нису одговорне;
- Да кориснике информишу о ограничењима у коришћењу грађе.

Заштита ауторског права у библиотекама најчешће се односи на умереност код умножавања штампаних материјала. Библиотекама је по закону дато право и могућност да дела аутора уступају корисницима на привремено коришћење, без потребе ауторове сагласности и исплаћивања хонорара. То уступање, иако се сматра видом дистрибуције публикација, ни у ком случају не нарушава ауторска права и апсолотно је законито јер спада у домен FAIR USE[7]. Законом су дозвољени одређени видови коришћења књига у циљу образовне, информационе, научне, критичке и друге сврхе, при чему је наравно забрањено копирање целих књига и нотних текстова без сагласности аутора. Библиотеке могу да репродукују чланке и мање радове објављене у зборницима, новинама и другим периодичним издањима, кратке одломке из писаних дела. Копирање треба да се у тим случајевима ради само у једном примерку и то бесплатно. Библиотеке имају обавезу да надгледају коришћење књига и да упознају кориснике са законском одговорношћу при нарушавању ауторских права и имовинских интереса библиотеке. Библиотечке базе података, прикази, библиографије, анотације и друга дела која стварају радници библиотеке, такође спадају у домен ауторског права.

Правилно управљање интелектуалном својином може постати моћно средство раста и прогреса у друштву. Њена заштита мора да се подржава одговарајућим прописима у тој области и јаком опредељеношћу владе да успостави ефективне инструменте за њено спровођење и коришћење. Закон о интелектуалној својини регулише шта и колико дуго може бити заштићено неко дело. Ауторско право у нашој замљи траје за живота аутора и седамдесет година након његове смрти, без обзира када је ауторско дело законито објављено. Ауторско право на анонимном ауторском делу или дело објављено под псеудонимом траје седамдесет година од законите објаве тог дела. Престанком ауторског права, ауторско дело постаје јавно добро, те може слободно да се користи уз обавезу признања ауторства, поштовања ауторског дела те части или угледа аутора. Код објављивања неког дела, ауторска права се примењују аутоматски и није потребно посебно регистровати ауторско дело у посебној ауторској агенцији. За сва дела за која ауторско право није истекло потребно је тражити дозволу аутора да би се користила.

Оно што је поражавајућа истина данас је да се дешава веома често да аутори туђе идеје присвајају као своје, туђи текстови се преписују и присвајају, без навођења извора, стране књиге се преводе и потписују у име преводиоца, а не у име аутора. Интернет, та мрежа јавно доступних информација се све више злоупотребљава. Слободна култура све више постаје колатерална штета рата против пиратерије и злоупотребе ауторских права уопште. Ауторска права све више нагињу екстрему, а корисници – научни, књижевни и информативни радници су под све већим притиском. При свом раду морају да се

7 FAIR USE – термин из ауторског права САД, која дозвољава ограничену употребу копирајт материјала, без потребе тражења дозволе власника права, а све у циљу опште користи.

ослањају на коришћење одређене литературе и туђе сазнање, а самим тим долазе у опасност да се свесно или несвесно огреше о неког аутора и његово дело. То је нека врста магичног кола, јер огрешујући се о ауторска права неког дела, долазе до тога да могу да сносе законске последице - материјалне или затворске, или пак у блажем случају – психолошке, да буду прозивани као плагијатори.

Поново је актуелна стара дилема о ЗНАЊУ – да ли је оно универзално и треба ли да буде доступно свима или је пак индивидуално, т.ј. својина само привилегованих појединаца? Да ли се забраном фотокопирања и штампања, преснимавања, скенирања одређених делова из законом заштићених публикација, уместо да се заштите ауторска права, у ствари спречава и успорава настанак нових научних и књижевних дела и на тај начин спречава прогрес и просперитет људске врсте?

Задатак Закона о ауторским правима је да обезбеди равнотежу између права власника и права корисника материјала као што су појединци и библиотеке. Сврха система права на интелектуалну својину је и да пружи подстицај иноваторима за стварање нових дела и изума. Друштво би добило заузврат стабилан проток иновација које покрећу привредни, културни и социјални напредак и обогаћују наше културно наслеђе. Ауторска права стимулишу развој локалних култура и охрабрују њихово ширење у свету. То охрабрује производњу широког асортимана роба и услуга, и помаже одржавању здраве конкуренције. Технологије и стваралаштво које су дотакле и промениле милионе живота вероватно данас не би ни постојале да није било подстицаја који даје право на интелектуалну својину.

Литература:

1. Вранеш, Александра. Од рукописа до библиотеке: појмовик. Београд: Филолошки факултет, 2006.

2. Марковић, Слободан М. Право интелектуалне својине. Београд: Службени гласник, 2000.

3. Бесаровић, Весна. Интелектуална својина / Индустријска и ауторско право. Београд: Чигоја штампа, 2000.

4. Клејтон, Питер; Горман, Гари Јуџин. Управљање изворима информација у библиотекама. Београд: Клио, 2003.

5. Поповић, Душан. Интелектуална својина и интернет. Београд: Правни факултет Универзитета; Центар за издаваштво и информисање, 2018.

6. Богацка, С.Г. (2005. година). Ауторско право у библиотечкој делатности. Годишњак Библиотеке Матице српске, стр. 168-175.

7. Филипи Матутиновић, Стела; Прља, Драган. Ауторска права за библиотекаре: приручник, Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић", 2013.

8. Закон о ауторским и сродним правима („Сл. гласник РС", бр. 104/2009, 99/2011, 119/2012, 29/2016 - одлука УС и 66/2019)

Електронски извори:

1. http://www.unilib.rs/
2. http://www.autorskaagencija.com
3. http://www.zis.gov.rs/
4. https://sr.wikipedia.org/
5. http://projuris.org/
6. http://www.autorskaagencija.com/
7. https://www.copyright.gov/

Copyright and the right to intellectual freedom

Summary:

Since the beginning of civilisation, human kind has been transferring, copying and exchanging information. Striving to share and transfer the knowledge learned, things seen and read has never disappeared. Although the copyright is a type of ownership and the state has the right and obligation to protect it, this type of ownership has been constructed in order to provide the balance between the authors (present and future ones) and their works. Although Serbian law on copyright is in line with minimal requests by the EU, it is far more flexible than laws applied in other developed and EU countries. The Law has to contain exception and limitation articles which are applied to libraries and archives. Without existence of these exceptions the libraries would cease to exist because they would loose its primary function which is providing the information to the customers. Without these exceptions, the copyright owners would have an absolute monopoly over the use of all materials and every public work and its utilisation would have to be paid and a permit asked from the owner which would unable any further work in libraries.

Keywords: Libraries, Archives, Internet, Copyright, Knowledge, Books, Documents, Legal principles

Мирјана СТЕПАНОВИЋ
Историјски Архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 027.6:930.253(497.11)

Претходно саопштење.

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ „МОЋАН КУЛТУРНО – ИНФОРМАЦИОНИ ЦЕНТАР“

Апстракт: Књига је водич кроз културне институције, њихове сложене системе, технологију и методе рада, али и увид у њихову међусобну сарадњу. Делатност архивске библиотеке обухвата набавку, размену, чување и заштиту библиотечке грађе. Архивске библиотеке су специјализоване, стручне или приручне библиотеке које сакупљају, обрађују, чувају и дају на коришћење сав библиотечко-информациони материјал. У библиотеци Историјског архива Пожаревац, сакупљају се и чувају књиге, часописи, новине, службени листови, приручници, стара и ретка књига, стенографске белешке, монографије, биографије, мемоари, споменице и све што може да чини део специјалне архивске библиотеке доступне истраживачу.

Кључне речи: архив, књижни фонд, архивска библиотека, библиографска грађа, едукација, коришћење библиотечког фонда.

Књига је водич кроз културне иституције, њихове сложене системе, технологију и методе рада, али и увид у њихову међусобну сарадњу. Ма колико претенциозно звучало, она има амбицију да буде увод у анатомију и филозофију културе. Веома значајна организациона јединица сваке архивске установе јесте библотека. Њен значај приостиче из уске повезаности са основном делатнишћу архивске службе, а задаци су јој да помогне корисницима архивске грађе пре свега, научним радницима и архивистима који раде на пословима обраде архивалија. У складу са извесним задацима формира се и књижни фонд архивске библиотеке.

Архивске библиотеке су специјалне, стручне или приручне библиотеке, које сакупљају, обрађују, чувају и дају на коришћење сав библиотечки материјал. Посебно треба истаћи, као важан сегмент, оне својим фондовима сакупљају архивску литературу попут архивистичких приручника, лексикона и архивских речника, архивских инвентара (сумарних и аналитичких), пописе предмета, водиче архивске грађе, пописе архивских збирки, каталоге и прегледе фондова, објављена документа, зборнике архивске грађе и архивистичке часописе. Из тог разлога архивске библиотеке се разликују од других библиотека по томе што обезбеђују детаљније информације из области, војне и друштвене историје, историје уметности, етнологије, просвете, привреде, економије...)[1]

Основни проблем у току организационог периода била је брига како да се нађе место постојећим специјалним библиотекама. Један број специјалних библиотека нашао је своје место у народним и универзитетским библиотекама у облику специјалног одељења, или као нека врста референтних бироа. Почетком овог века није било ни мало лако утврдити шта је специјална библиотека. Међутим постепено се уочавају непрекидни пораст броја специјалних библиотека, као и њихови интереси. Свакако се „пионири” покрета за оснивање специјалног библиотекарства знали да је дефиниција појма „специјална библиотека” од прворазредног значаја.[2]

Једну библиотеку сматрамо специјалном библиотеком:

- ако јењен књижни фонд специјализован у оквиру једне науке;
- ако опслужује специјализоване клијенте;
- ако је њено особље завршило специјализирану обуку у посебној предметној области или методологији;
- ако пружа специјалне и обично појединачне, личне услуге;

1 Др Т. Кикић, Т. Јовановић, *Архив Србије*, Архивска пракса бр. 19, 2016, Тузла, стр. 405.

2 Др Бранко Б. Кнежевић, *Специјално библиотекарство*, Београд, 2002, стр.7.

- ако се библиотека налази у саставу матичне организације чији примарни интерес није пружање библиотечких услуга.[3]

Библиотека је огранак матичне организације. Ниједна библиотека, а нарочито библиотека при архиву, не може да претендује да у свој фонд укључи сав материјал који би могао да занима њене читаоце. Ни по каквим околностима, а најмање ограниченим материјалним и просторним могућностима у којима данас ради већина архивских библиотека, не може савладати и набавити сав штампани материјал којим издавач непрестално засипа читалачку публику. Није ни потребно!

Основна функција библиотеке је да библиотечким материјалом из области архивистике омогући рад и развој основних делатностии архива. Без архивистичке литературе није могуће пратити теоријско-практична достигнућа архивистичке мисли ни код нас ни у свету. Рад једног савременог архива незамислив је без коришћења архивистичке литературе. Библиотека архива треба да има за циљ да подигне научни ниво рада архивиста, нарочито у оним делатностима који траже научноистраживачки приступ у решавању бројних задатака из основне делатности.[4]

Није више циљ библиотеке при архиву да пружи кориснику библиотечке грађе, тј. читаоцу сваку тражену књигу из сопствене полице, него да му да обавештења о постојању књижног материјала и да га упути како да дође до жељених извора. Архивска библиотека треба да, опредељујући се за своје науке и у оквиру њих, врши селективну набавку само оног библиотелког материјала чија ће вредност бити потврђена масовним и многоструком употребом у оквиру историјских истраживања. Водећи своју политику попуњавања фондова, треба ићи за набавком оних издања која ће читаоцу пружити највећу меру информација за најкраће уложено време.

Библиотека, у надлежности Историјског архива у Пожаревцу је специјализована библиотека намењена стручним и научним радницима, истраживачима, студентима и другим корисницима. С обзиром на то да су чување архивске и библиотечке грађе сродне делатности, специјална библиотека у склопу установе као што је Историјски архив Пожаревац има значајну улогу у представљању делатности Архива као установе од регионалног значаја.

Судбина библиотеке Историјског архива Пожаревац је увек била везана за судбину установе у чијем је окриљу настала. Од оснивања архива па до данашњег дана библиотека је у саставу информативно-културно просветног одељења. Књижни фонд којим располаже библиотека архива Пожареваца, прикупљен је куповином, поклоном, разменом и откупом књига, претплатом на новине и часописе. У њој се чувају старе и ретке књиге, завичајна издања, као што су књиге, дела из различитих области опште и националне историје, помоћних историјских наука, социологије, политичке економије, филозофије, географије, као и периодика, плакати, фотографије, писма, разгледнице, аудио-визуелна грађа и сл. Напоменимо да се чувају бројни зборници закона и уредби и неколико врста енциклопедија, речници, календари, споменице, лексикони, билтени, сл. гласници итд. У архивској библитеци Пожаревачког архива чува се и грађа која долази из регистратура које имају своје приручне библиотеке које се предају архивима и њиховим библиотекама. Од помоћних историјских наука потребна је литература из палеографије, хронологије, сфрагистике, генеологије, хералдике, метрологије, историјске географије.

Други део основне структуре књижног фонда чини историјска литература. Ова литература својим садржајем прати структуру грађе фондова и збирки архива. Историјска литература према обиму може бити општа, национална, завичајна. Која ће литература превладати из националне или локалне историје зависи од стварне и територијалне надлежости архива. Овај део књижног фонда треба да садржи законе и друге прописе, публикације из историје државних органа, публикације о административно-територијалној подели земље, разна јубиларна издања стваралоца грађе и друга.[5]

Данас библиотека Историјског архива Пожаревац броји 15.000 библиотечких јединица. Ради се о књигама, часописима, серијским издањима и разним публикацијама које се баве проучавањем друштвенх и природнх науке. Најстарија издања потичу из XIX века. Сакупљају се и чувају књиге, часописи, новине, службени листови, извештаји, приручници, стара и ретка књига, шематизми, закони, статистика, стенографске белешке, монографије, библиографије, мемоари, споменице и све што може да чини део специјализоване библиотеке. Обогаћивањем

3 Др Бранко Б. Кнежевић, *Специјално библиотекарство*, Београд, 2002, стр. 5-6.

4 Б. Лекић, *Архивистика*, 2006, стр. 254.

5 Б. Лекић, *Архивистика*, 2006, стр. 254-255.

књижног фонда се долази куповином, поклоном аутора, издавача, дародаваца, као и путем обавезног примерка – аутора који су издали књигу на основу архивске грађе који су истраживали у архиву, разменом са другим институцијама или Архивима. Обрада књижног фонда библиотеке Пожаревачког архива обавља се по утврђеним библиотечким стандардима и прилагођена је и стоји на располагању свим корисницима – истраживачима. Библиотека Архива је затвореног типа, што значи да се књижни фонд као и архивалије, користе искључиво у архивским просторијама.Сврха постојања организационе јединеце при архиву као што је библиотека је да стварају могућност за што непосредније проналажење научне информације у интересу основне делатност установе.

Слика 1. Део стручне библиотеке Историјског архива Пожаревац

Савремена архивска библиотека треба да игра улогу приручног информативног центра који омогућује усмеравање допунских истраживања у области историјских изучавања. У архивској грађи веома се често крију библиотечке јединице које могу да представљају праву реткост. Њих истраживати јесте својеврсн тежак посао тамо где се оне не разлучују од архивске грађе. Ове јединице не појављују се у каталозима у облику у коме би се појавиле у библиотечком фонду и њихово постојање већином се открива случајно, приликом коришћења архивских докумената.[6]

6 Мр Љиљана Мирковић, *Из архивске службе*, Архвски преглед 1-2, Београд, 1978, стр.111-114.

Слика 2. Део стручне библиотеке Историјског архива Пожаревац

У архивској библиотеци историја је на првом месту у свим својим видовима: као историја друштва и догађаја, као историја научне мисли, као историографија. Архивска библиотека је стога у ситуацији да се за разлику од већине специјализованих библиотека, интезивно бави набавком давно издатих књига, између осталог и ради допуне започетих колекција и серијских издања, формирајући тако природним путем збирке старих и ретких издања.

У власништву Пожаревачког архива чува се библиотечки материјал-каталог старих и ретких књига, где је библиографска грађа сређена хронолиошки, а у оквиру сваке године распоређена је по алфабетском распореду. Пописана је 21 библиографска јединица, чији је опис урађен методом de visu по међународним стандардима за опис монографских публикаија и старе и ретке књиге ISBD(M) и ISBD(A). Код библиографског описа сваке публикације поштован је језик, писмо и правопис публикације. Одредницу чини име и презиме аутора или наслов публикације у фонетском облику. У подручју општих напомена наведени су подаци о ауторима предговора или поговора, преводиоцима и др. Напомене садрже и податке који су карактеристични за примерак књиге као што су посвете, рукописни записи или потписи, печати и сл. На крају сваке напомене наведен је податак о власништву. Библиографска обрада и истраживање ове врсте грађе, која припада наведеним фондовима, први је покушај

бележења најстаријих сачуваних издања до 1967. године и битна је као извор за даља истраживања библиотекарима, библиографима, научним радницима, студентима и осталим стручњацима друштвених и хуманистичких наука.[7]

Слика 3. Део фонда „Стара и ретка књига 1752-1864" Историјског архива Пожаревац

Основни садржај рада, циљеви и задаци архивске библиотекеПожаревачког архива, осликавају се кроз:

- праћење издавачке продукције;
- прикупљање и чување завичајне грађе на територији општине;
- обнављање, комплетирање, попуњавање библиотечког фонда, куповином, откупом, разменом и поклонима књига, периодичних и серијских публикација и другог библиотечког материјала;
- стручна обрада библиотечког материјала (одабир, евидентирање и инвентарисање, монографских и серијских публикација);
- презентовање библиотечких информација и њихово коришћење у научне, културно-образовне и друге сврхе;
- разни видови сарадње са културним установама и установама сличног карактера;
- континуирано праћење издавачке продукције, (преко каталога, приказа или осврта на друге публикације, преко рекламних огласа, интернет мреже, итд.);
- презентовање и давање на коришћење библиотечког материјала, корисницима архивске грађе – истраживачима, приступити стварању јединствене библиотечке базе података, кроз јединствени библиотечко-инфорамациони систем у виду претраживача, ради ефикаснијег приступања траженим подацима;
- непосредна комуникација архив – библиотека – корисник (истраживач);
- фотокопирање и скенирање библиотечке грађе;
- статистички преглед који се огледа кроз евиденцију о истраживачима који су користили библиотечки материјал у архиву;
- спремност директора и колектива установе да настави арфимацију библиотечке делатности.

Посебан значај за архивску библиотеку има политика набавке библиотечког материјала куповином. Архив нема потребе да утиче на структуру поклона библиотечког материјала, али има важну улогу да литературта која улази у архивску библиотеку путем куповине буде селектована тј. да се задржи библиотечки материјал који је значајан за архив. За политику куповине библиотечког материјала која улази у архив, одговорно је стручно тело састављено од архивиста, историчара и библиотекара, познаваоца архивске грађе и библиотечког фонда. Комуникација са научним, културним и другим институцијама, кроз размену публикација показало се као добар начин обогаћивања књижног фонда.[8]

Истраживање и одабирање библиотечке грађе за рад корисника, врши се на основу информативних средстава којима Архив располаже. То су евиденције (инвентарни лист за монографске публикације и инвентарни лист за серијске публикације). Раритетни књжни фонд Историјског архива Пожаревац „Фонд стара и ретка књига" не издаје се истраживачима. Коришћење библиотечке грађе је бесплатно, осим у случајевима када је то правилником другачије регулисано. Према статистичким подацима којима располаже Пожаревачки архив, у току календарске 2017. године око 40% истраживача су корисници библиотечког материјала. Истраживања се најчешће спроводе ради писања монографија села, предузећа, школа, за израду научних, семинарских и дипломских радова, за истраживање личних и породичних родослова, приликом обележавања годишњица и других културно-научних остварења.

7 В. Зарић Митровић, Т. Јовановић Негоцић, М. Степановић, *Фонд старе и ретке књиге Историјског архива Пожаревац*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", година V, број 5, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016, страна 56.

8 Др Богдан Лекић, *Архивистика*, 2006, стр. 255.

За континуирано обављање библиотечке делатности у архиву и њено унапређивање неопходно је набавити савременију опрему који омогућава предуслове за електронском обрадом књижног фонда, омогућити едукацију стручног кадра, стварање јединствене библиотечке базе података и јединственог информационог система. Претрагом библиографско-каталошке базе података, архивском библиотекару као и кориснику је омогућена бржа доступност у којима се тражена публикација налази, као и доступност података о расположивој грађи.

У досадашњој пракси Архив је имао контакт са људима који су имали различите погледе на ту установу културе. Многи нису знали основну функцију архивске службе као и циљеве и задатке библиотеке која је у служби архива као посебна организациона јединица, која слови за динамичну службу у оквиру архива. Она захтева непрекидан прилив нове библиотечке грађе како би осигурала непрестану актуелност и поузданост за научно-истраживачки рад.

Традиција ове већ седамдесетогодишње службе јој намеће и даље брижљиво чување и заштиту дела библиотечког фонда. Њени задаци су очигледно прерасли деловање у оквиру сопствених зидова. Савременизација библиотеке, ставља јој у дужност старање о библиотечким пословима, развијајући своје функције у односу на сопствни архив, брижљиво одабирјући материјал који ће ући у библиотечке фондове, највећу могућу потпуност и прецизност у обезбеђивању научне информације, непрекидно трагање за ретким примерцима који би били од посебног значаја за попуњавање књижног фонда.

Библиотека у свом деловању настоји да достигне прописане стандарде, нормативе и критеријуме рада. Улога библиотеке у оквиру Пожаревачког архива је обавезујућа, од пресудног је значаја за сваку дугорочну стратегију снабдевања информација, економског, друштвеног и културног развитка.

Специјалне библиотеке при архивима су институције којима код нас до сада није поклањало довољно пажње, за шта свакако постоје разлози. С друге стране, од оснивача и, опет, библиотекара, зависи какво ће место архивска библиотека, заузети у свом окружењу: да ли ће то бити озбиљан информативно-едукативни центар, или само место за мирно чекање пензије ислужених чиновника.

Историјски архив Пожаревац је са бројним изложбама, дигитализованом грађом, научним скуповима изузетно заступљен и јавном културном животу града чиме су све службе, укључујући и библиотеку активно укључене, а сама библиотека представља документационо-информациони центар на нивоу Браничевског округа. Радимо и радићемо на томе да целокупни књижни фонд буде обрађен и да корисницима стоји на располагању.

Рад једног савременог архива незамислив је без коришћења архивистичке литературе. Иако специфичност одређује врсту корисника која посећује библиотеку Пожаревачког ахива, а када се тај податак преточи у бројке, можемо рећи да она има једну сталну, завидну, френкфенцију корисника.

Фотографије у тексту: Историјски архив Пожаревац

The Library of the Historical Archive of Požarevac - a Powerful Center of Culture and Information

Abstract: A book is a guide to cultural institutions, their complex systems, technology and working methods, and their mutual cooperation. The activities of an archival library include the acquisition, exchange, preservation and protection of library holdings. Archival libraries are specialized, professional or reference libraries which collect, process, protect and lend all library and informational materials. The Library of the Historical Archive of Požarevac collects books, magazines, newspapers, official publications, reference books, old and rare books, stenographic notes, monographs, biographies, memoirs, testimonials and everything else that can be part of a special archival library available to researchers.

Key words: *archive, library holdings, archival library, bibliographic material, education, use of library holdings*

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая,

No. 830

Объявитель сего, Россійскій подданный отставной Капитанъ Христе Богдановъ Стоядиновъ

которому для свободнаго туда и обратно провзда, данъ сей пашпортъ за подписаніемъ и съ приложеніемъ печати моего лица съ срокомъ на [illegible] мѣсяцъ. Апрѣля [illegible] дня 180[illegible] года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Херсонскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

А. Булгаковъ

У обудѣ Г. Началника

Благородному Господину
Писару Среза Рѣчко-Звишкога
Горду Богдановику

Познавши Његова Свѣтлость Милостивѣйшій Господаръ и Кнезъ Нашъ, да се на многимъ мѣстима курїе и кудови као и скварет палаче благовато с одъ 13 тек. С. №. 1553. високайшій Налогъ Свесокославномъ Попечительству внушени двѣ изданїи, да се не испаравостав ова часть ове уреде доведе

Покоравајући дакле ово високом Свесокославномъ Попечительству одъ 14 тек. Г. №. 4864 Се Свѣтлости Началнику

Господину

Христе Богдановъ Стоядиновъ

Народъ Округа Ваше зивъ дрекетом в
ове Малог великина. Пана вуро
валъ се одъ стране Началническог
ах ви то не знате при вама у
на изданой уредбы Народъ Среза ва
врученог обявите тако, какъ сте свами знати
на времіе дошли, и на предаю Ваш сиче у знан
при коемъ моли, Ваш не се Пана [illegible] у мед
ниве т. Е. Р. С. мо. отворити. —

№ 958

Априлиа 8по

у Пожареву

Началник
Округа Поже
Живко Бо

Писар Начал
Мирко Свет

историографија

istoriografija

historiography

historiography
istoriografija
историографија

Др Маријана МРАОВИЋ[1]
Др Јасмина НИКОЛИЋ[2]
Кбб Горан ПЕТРОВИЋ[3]
Војни архив Министарства одбране Републике Србије
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 94:314.116-058.65(=163.41)"1941/1945"
94:343.819(=163)"1941/1945"

Изворни научни рад.

СТРАДАЊЕ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА, ИЗБЕГЛИЧКО ПИТАЊЕ И СУДБИНА РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА У НЕМАЧКИМ ВОЈНИМ ЛОГОРИМА[4]

Апстракт: Сучељавање дијаметрално супротних идеологија, друштвених и политичких норми и интереса великих сила и њихових савезница у Другом светском рату било је изузетно оштро, посебно страдање и егзодус цивилног становништва, према коме су извршени масовни и најбројнији ратни злочини. О томе сведочи број погинулих лица: између 55 и 60 милиона, близу 35 милиона рањених, уз огромна ратна разарања каква свет до тада није видео и од којих се деценијама након тога привреда и економија већине земаља нису могле опоравити.

Предмет нашег рада је страдање цивилног становништва, избегличко питање и судбина ратних заробљеника у немачким војним логорима, као најмасовнијим логорима за војнике и официре сила Антанте и њених савезника.

Кључне речи: *Други светски рат, Србија, страдање становништва, избеглице, ратни заробљеници, немачки војни логори;*

I Страдање цивилног становништва и избегличко питање

Србија је у Другом светском рату претрпела велике губитке, а највећи број односи се управо на цивилно становништво. Велике људске жртве, невиђени терор над цивилима и огромна материјална штета били су последица борби које су покрети отпора водили са немачким окупационим снагама, као и грађанског рата који се разбуктао крајем 1941. године на окупираној српској територији. Партизанске јединице су прибегавале герилском начину ратовања, као и јединице Равногорског покрета, што је условљавало и преношење ратних операција са једног подручја на друго и тиме излагало становништво ширих области освети окупаторских снага, терору и пљачки.

Према досадашњим истраживањима у српској историографији највећи погром становништва у Србији учинили су припадници немачких и других окупационих власти.[5]

1 Др Маријана Мраовић је доктор историјских наука, научни сарадник, виши архивист и начелник Одељења архивске грађе отворене за истраживаче у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије Београд; e-mail: marijanamraovic@gmail.com

2 Др Јасмина Николић је доктор антропологије – етнологије, архивски саветник и директорка Историјског архива Пожаревац; e-mail: info@arhivpozarevac.org.rs; jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs

3 Капетан бојног брода Горан Петровић је директор Војног архива Министарства одбране Републике Србије Београд; e-mail: vojniarhiv@mod.gov.rs

4 Рад је део заједничког мултимедијалног пројекта Историјског архива Пожаревац и Војног архива Министарства одбране Републике Србије, посвећен 75-годишњици од победе савезника у Другом светком рату, а која тема ће бити презентована (уз виртуелну изложбу) међународној научној јавности на Међународној научној конференцији у Москви у Руској Федерацији, у 2020. години, по позиву и у организацији Регионалне делегације Међународног комитета Црвеног крста за Руску Федерацију, Белорусију и Молдавију и Руске Федералне Архивске Агенције у Москви (РФ);
Иначе, заједнички мултимедијални пројекат Историјског архива Пожаревац и Војног архива Министарства одбране Републике Србије (поводом обележавања 75 година од победе над фашизмом у Другом светском рату) обухвата: изложбу са каталогом „Ратна слика Србије у Другом светском рату 1941-1945“, зборник докумената “Деловање народноослободилачких јединица на територији Србије и Пожаревачког округа у Другом светском рату – одабрана документа“, научни рад за часопис националног значаја „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац“ и излагање са виртуелном изложбом на Међународној научној конференцији „Хуманитарни проблеми у првој половини 20. века – документарно наслеђе“, у Москви у Руској Федерацији;

5 М. Писари, Н. Радић, *Октобар 1941: 31 дан злочина Холокауста*,

Група стрељаних грађана 21. октобра 1941. у Крагујевцу, Архива Музеја „21. октобар" у Крагујевцу (Спомен-парк „Крагујевачки октобар")

Појавом покрета отпора у окупираној Србији, посебно порастом све успешнијих оружаних акција партизанских јединица, немачке власти су почеле са терором над недужним становништвом како би застрашивањем спречиле ширење отпора. На основу одредбе од 16. августа 1941. године почело се са применом мера одмазди: убиства стрељањем и вешањем којом се убиство немачких војника кажњавало са 100 српских живота, а рањених са 50, потом узимањем талаца, паљењем кућа и осталих зграда, пљачком хране и стоке и друго. Немци су вршили репресалије посебно у крајевима где су партизанске јединице нападале њихове оружане снаге, као и на породице оних који су се налазили у партизанима. На основу наредбе Војноуправног заповедника Србије од 28. јуна 1941. године, 5. јула извршено је прво масовније стрељање 13 талаца. Од тада су стрељања и хапшења грађана Србије вршена свакодневно. За ухапшене је већ 5. јула формиран први концентрациони логор Бањица у Београду. Сличне логоре окупатор је формирао и у Нишу, Шапцу, [6] Смедереву, Крагујевцу, Краљеву.[7] Нацисти су почели и спаљивање кућа и читавих насеља у Србији, те је током јула стрељано преко 400 талаца. У августу су поштрене мере одмазде тако да је стрељано преко 1.000 талаца (укључујући и чувено вешање пет лица на Теразијама). У септембру и октобру 1941. године нацисти су наставили да масовно стрељају становништво по окрузима. У Краљеву су 15. октобра стрељали близу 2.000 лица, а 21. октобра у Крагујевцу, према немачким изворима, стрељано је 2.300 лица, а према другим изворима близу 7.000 лица.[8]

На удару су посебно били Роми и Јевреји[9] тако да је само у периоду од августа до децембра 1941. страдало преко 15.000 Јевреја и 3.000 Рома. Од децембра 1941. до маја 1942. године страдало је готово сво јеврејско становништво у окупираној Србији и део Рома.

Група обешених грађана на краљевачком централном тргу 28. августа 1941; Народни музеј Краљево, Стална поставка (Копија фотографије, AJ-R2-II-1004)

геноцида и терора нацистичке и колаборационистичке власти у Србији, Историјски архив Београд, Београд, 2016, 4-21., Стеван К. Павловић., *Хитлеров нови антипоредак – Други светски рат у Југославији*, Београд, 2009.

6 *Зборник докумената и података НОР-а*, том I, Документи НОВЈ - Борбе у Србији, књ. 1, 459-460.

7 Милан Кољанин, *Репресија као систем – логори у окупираној Србији 1941-1945*, Hereticus, 2007.

8 *Зборник докумената и података НОР-а*, том I, Документи НОВЈ - Борбе у Србији, књ. 1, Наредба Франца Бемеа од 10.10.1941. године, 501-503; Силвија Крејаковић, *Између мита и истине: Масовна одмазда у Краљеву*, „Срби и рат у Југославији 1941. године.Тематски зборник радова", Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида и Институт за славистику Руске академије наука, стр. 411-436; С. Бркић, Н. Ђорђевић, Каталог Музеја „21. октобар".

9 М. Ристовић, *Немачки нови поредак и Југоисточна Европа 1940/41-1944/45: планови о будућности и пракса*, Београд, 1991, 88-89.

Број злочина је порастао у прва два месеца 1942. године, што је било могуће услед реорганизације немачких служби, посебо полицијске. Према прорачунима Штаба војног заповедника од 1. септембра 1941. године до 12. фебруара у Србији је за само 5 месеци лишено живота око 30.000 лица. Од 1. јануара до 28. маја 1943. године нацисти су стрељали 2.672 лица, а наставили су и током 1944. године, мада је у складу са изменама немачких спољнополитичких смерница и деловањем специјалног опуномоћеника немачког МИП-а за Балкан Хермана Нојбахера, дошло до ублажавања мера масовне одмазде (50 за убиство, 25 за рањавање).[10] Према подацима др Венцеслава Глишића[11] кроз логоре и затворе прошло је преко 100.000 лица док је око 70.000 радника одведено на принудни рад у Немачку. У Норвешку је интернирано близу 5.000 лица, а десетине хиљада одведено је у концентрационе логоре у Немачку. У заробљеништву у Немачкој се од априла 1941. године налазило и око 200.000 бивших југословенских војника углавном српског порекла. Нацисти су, осим тога, потпуно разрушили, опљачкали и онеспособили привредни живот у Србији. Највећи број становника окупатори су уништили у градским насељима, поред комуникација у којима су се кретали или на оним теренима где су били нападани од стране покрета отпора.

Поред нациста, злочине и терор над становништвом Србије вршиле су и бугарске окупационе власти у својој окупационој зони, све до пораза и прогона из Србије. Највеће злочине починили су у селима на Јастрепцу и у околини Велике Плане (где су стрељали сво мушко становништво).

На пролеће и јесен 1944. године у Србији је страдао и велики број цивилног становништва у савезничком бомбардовању већих градова у Србији. Само током једног таласа бомбардовања, у Београду је убијено преко 2.000 лица, а у Лесковцу око 6.500 лица, као и у Нишу. Учињена је и огромна материјална штета рушењем државних објеката, болница, предузећа и зграда за становање.

Власти вазалне немачке државе НДХ (проглашене 10. априла 1941. године) су спроводиле бескомпромисну политику асимилације, протеривања и уништавања нехрватског становништва, пре свега око 1,9 милиона Срба који су чинили једну трећину становништва на хрватској територији.[12] Хапшења Срба и Јевреја су почела одмах по уласку Немаца у Загреб - убијања у мају 1941. године, рације и слање у логоре у јуну. Масовна протеривања Срба почела су пре споразума немачких и хрватских власти од јуна 1941. године о „методичном пресељавању". Прва на удару била је интелигенција, посебно православно свештенство, као и становници одређених села.[13] Према споразуму између Војног заповедника Србије и вазалне творевине НДХ план је био да се са територије НДХ на подручје Србије пресели 195.000 Срба и од њих преузме сва покретна и непокретна имовина. Средином јуна 1941. године протерано је 11.000 људи српске националности.[14] Концентрациони логори стављени су у новембру 1941. године под надлежност Кватерника Млађег. Највећи од концентрационих логора – Јасеновац, могао је, према изјавама припадника Усташке надзорне службе, „да прихвати неограничен број особа".[15] Број жртава у логорима предмет је бројних истраживања, која се данас континуирано обављају у Музеју жртава геноцида, као и у другим сродним државним институцијама Републике Србије.

Масовна убиства Срба почела су крајем априла 1941. године у подручју око Загреба, почевши од покоља српског становништва и спаљивања православне цркве у Глини 12. маја 1941. године. Уз терор држава је увела и „програм за преобраћење православног српског становништва у католичку веру", који је функционисао само на папиру, док је у стварности био начин за вршење политичког притиска и терора над православним свештенством и становништвом. Римокатоличка црква на челу са надбискупом Алојзијем Степинцом поздравила је

10 Х. Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд, 2008.

11 Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд, 1970.

12 Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату - окупациона управа, избеглице и просвета*, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2015, 117-118.

13 Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1978, Beograd, 1980, 206.

14 Војни архив (даље: ВА), група фондова НДХ, К 170, бр. рег. 2/12, К 163, бр.рег. 35/1.

15 Маријана Мраовић, Зоран Вигњевић, *Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", година VII, број 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018, 221-233.

успостављање вазалне НДХ.[16] Значајан део свештенства подржавао је усташки режим у погледу уништавања Православне цркве у Хрватској.[17]

Злочини над српским живљем у Независној држави Хрватској и Босни за време Другог светског рата, 1941-1945. (Приватна збирка Д. Шалер)

Прогони којима су суседне државе изложиле српско становништво[18] одразиле су се двојако на колаборационистичке власти у окупираној Србији, прво на Савет комесара, а потом на новопостављену владу Милана Недића. Са једне стране, морале су да се постарају за збрињавање мноштва избеглица које су свакодневно пристизале у Србију, док су, са друге стране, морале да уложе напоре за побољшање положаја Срба изван Србије. За фолксдојчере су бринуле немачке власти, за припаднике мађарске мањине у Банату мађарска влада, Албанци у Косовском округу су добили велике повластице, док за Јевреје - због антисемитизма људи најутицајнијих у колаборационистичкој влади, као и антисемитизма окупатора - српске власти не само што нису хтеле да се брину, већ су и лојално сарађивале у спровођењу антисемитских мера и ширењу антисемитске идеологије. Однос према Ромима био је такав да су били препуштени немилости нацистичке и домаће расне политике. Праксу заштите прогоњених Срба ван Србије, започео је Савет комесара који је радио на пријему избеглих Срба из НДХ, Босне и Херцеговине, Војводине и других крајева, као и на обавештавању јавности о страдању српског народа. Милан Аћимовић је новопостављеном команданту Србије, генералу Шредеру, почетком јуна 1941. године, упутио меморандум са молбом да заштити српско становништво од хрватског, бугарског, мађарског и албанског терора.[19] Српска православна црква је 9. јула 1941. године генералу Шредеру предала експозе о страдању свештенства и народа у НДХ. У поменутом експозеу помиње се број од 100.000 Срба страдалих у НДХ од њеног оснивања. У меморандуму генералу Данкелману, предатом крајем августа 1941. године, наводи се податак о 180.000 страдалих Срба до тог времена.[20] Представници власти упутили су у децембру 1941. године молбу немачком Министарству спољних послова за обустављање прогона над Србима, распуштање логора и за престанак насилног превођења српског становништва у католичку веру.[21]

16 Branimir Stojanović, *Alojzije Stepinac, zločinac ili svetac (dokumenti o izdaji i zločinu)*, Beograd, 1985, 206-208.

17 Viktor Novak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd, 1986, 33-34.

18 Милан Кољанин, *Ратни злочини у Југославији у Другом светском рату, проблем утврђивања*, Историја XX века, год. XVI, бр.2, Београд, 1980, 90.

19 Б. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Ваљево, 2010, 21.

20 С. Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату*, Ниш, 2004, 238; М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, 35; R. Radić, *Država i verske zajednice 1945-1970*, I, Београд, 2002, 59.

21 Историјски архив Београда, BdS, Општа архива, К 201.

Посебан сегмент представљао је однос према католичком свештенству на територији окупиране Србије. Окружна начелства достављала су Влади редовне извештаје о акцијама католичког свештенства, такозване „црне интернационале“ на територији Србије, посебно на подручју Ниша. Лица католичке вероисповести, хрватске и словеначке народности окупљала су се у просторијама католичког жупног уреда и просторијама обданишта „Штросмајер“.[22] Према извештају Стевана Луковића, начелника у Нишу, поднетог управнику полиције у Нишу, мрежа „црне интернационале“ деловала је међу балканским народима. Заплењено је и писмо припадника цркве Христа Краља у Београду од 21. октобра 1941. године упућено једном поручнику Поглавникове телесне војне о акцијама католичке цркве у „будућем католичком Београду“. Католичка пропаганда је каналисана преко Ниша и Скопља све до Солуна. Деловала је и специјална курирска служба католичке цркве. Нишки начелник предвиђао је у наведеном извештају да ће „хрватска католичка црква подржати усташе, као и припаднике католичке и мухамеданске вероисповети који су се нарочито истакли у клању и истребљењу српског живља у Хрватској“.[23] Управа нишке полиције притворила је неколико католика осумњичених за припадништво „црној интернационали“, а међу њима Јосипа Бркића који је по специјалном упутству католичког свештенства из Ниша путовао изван Србије, по Метохији и „делио извесне брошуре, кипове Св. Антона, металне медаљоне са ликом Исуса и разне слике које потичу из католичке и пропагандистичке кујне“. У извештају се помиње појачана активност исусоваца, католичких самостана, крижарске омладине и франковаца. Било је честих случајева пребацивања усташких јединица у Србију, који су преобучени у српске униформе нападали представнике немачких власти. Јавности је пласирана слика српског народа који се налазио „у средини и под немилосрдним шибањем црвене и црне интернационале“. Наведено је требало да читавој проблематици српско-хрватских односа да посебну тежину.

Припадници српске националности су пред терором окупатора и његових савезника напуштали своја огњишта из разних делова некадашње Краљевине Југославије. Подаци о коначном броју избеглих и расељених лица која су се доселила на окупирану српску територију, о њиховом узрасту, полној и социјалној структури, варирају од 240.000 до скоро 400.000 избеглица.[24] Према сачуваној архивској грађи фонда „НДХ“, из НДХ је до септембра 1941. године протерано 118.110 Срба. Утврђено је да су интензивна масовна пресељавања из НДХ на територију окупиране Србије трајала до половине 1942. године. До почетка јуна 1941. године само са простора Бачке пребегло око 25.000 Срба, а масовно се бежало и од албанских злочина на простору Косова и Метохије, као и са територија које је заузела Бугарска.[25]

У Загребу и осталим градовима у којима је преовладавало српско становништво, усташе су према усвојеним антисрпским законима почели пописивања српског становништва и њихове имовине, најчешће ноћу упадале у приватне куће и имања и одводили Србе у сабирне логоре, а потом их депортовали. У унутрашњости НДХ и у пасивним крајевима, незаштићено српско становништво је у збеговима покушавало да дође до обала Дрине и пређе на територију окупиране Србије. Тежина избегличког живота додатно је погоршала положај избеглица, утицала чак и на појаву пегавог тифуса. На основу истраживања др Слободана Д. Милошевића, само у току 1942. године евидентирано је 4.050 смртних случајева од пегавог тифуса у карантинским станицама широм окупиране Србије.[26]

Колаборационистичка влада је улагала знатне напоре да олакша уз одобрење немачких власти долазак српских и словеначких избеглица на територију под јурисдикцијом Војног заповедника у Србији. Савет комесара и касније влада Милана Недића, улагали су велике напоре да се организује прихват, збрињавање и ресоцијализација избеглих и расељених лица. Средином јуна 1941. године

22 ВА, група фондова Нда, К 20, бр. рег. 55/4.

23 ВА, група фондова Нда, К 20, бр. рег. 47/3-1, Извештај од 7. фебруара 1942. године.

24 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Београд, 1980, 206; Милан Ристовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 2007, 841; ВА, група фондова НдА, К 40, бр.рег. 9/20, Извештај о бројном стању избеглица из бивше Независне Државе Хрватске и Словеније, Београд, 18. јануар 1945.

25 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 251–252.

26 Међу значајније радове посвећене изеблицама у окупираној Србији убрајају се: Слободан Д. Милошевић, „Избеглице и пресељеници у Србији 1941. године“, *НОР и револуција у Србији 1941–1945*, Београд, 1972; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981; Слободан Ђ. Керкез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, 77–99.

основан је Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева, страдалог у експлозији тврђаве.[27]

Детаљно су планиране активности упошљавања избеглих лица која су била радно способна, потом збрињавања њихове деце како би родитељи без ометања били ангажовани на радовима, као и збрињавања деце без родитеља и старих лица. Савет комесара донео је одлуку о постављању Изванредног опуномоћеног комесара за избеглице и расељенике 6. јула 1941. године, а крајем октобра за комесара је постављен комесар Тома Максимовић.[28]Организовано пописивање избеглица и издавање избегличких легитимација почело је у Београду средином августа 1941. године.[29] Казна за непријављени боравак избеглица у Београду била је кажњавање принудним радом и депортација у унутрашњост земље. Српска православна црква водила је посебну евиденцију о избеглим лицима.[30]

Живот избеглица у највећој мери био је тегобан. Припадници мушког пола били су ангажовани за рад на селу и у привреди, у Националној служби рада, борском руднику, државној и локалној администрацији, просвети. „Одлуком о службеним односима државних и бановинских службеника са територија изван области војног заповедника у Србији“ објављеном у септембру 1941. године сви избегли службеници примљени у службу сматрали су се српским службеницима, а њихово преузимање сматрало се као ново запослење. [31] Незапослена избегла лица била су препуштени на старање Комесару за избеглице, док су „национално непоуздана“ лица морала да сносе тешке последице од слања на принудни рад, до одузимања избегличког статуса и материјалне помоћи.

Обим помоћи коју су избегличке породице добијале од домаћих власти зависио је од више фактора, а првенствено од броја деце. Велики број деце пристизао је на

Избегличка колона током Другог светског рата, Архив Југословенске кинотеке, фототека

територију окупиране Србије без родитељског старања. Посебна акција покренута је током 1941. када је апеловано на породице да преузму током зиме чување и бригу о избегличкој деци. [32]

Током 1942. године „Влада народног спаса“ наставила је са радом на спасавању српских избеглица те је у априлу формиран мостобран код Вишеграда у циљу проширења српске територије и ради заштите српских избеглица из Босне које су под заштитом Српске државне страже, неретко уз помоћ немачких официра, пребациване у Србију.[33]

Председник „Владе народног спаса“ упућивао је редовно писма др Харалду Турнеру у којима га је упозоравао на последице прогона српског становништва у НДХ. У допису од фебруара 1942. године Милан Недић је молио да се Србима који су у лошим животним условима били затворени у усташким логорима пошаље помоћ преко српског и немачког Црвеног крста. Наставио да упућује континуиране протесте 10. априла, 15. јуна и 20. августа исте године, као и да упозорава шефа Војноуправног

27 Љ. С, „У Србији се налази око 40.000 избеглица из свих крајева бивше Југославије“, *Ново време*, 18. јун 1941, стр 2; Љ. С., „У Београду је основан Централни одбор за збрињавање избеглица и обнову Смедерева“, *Ново време*, 19. јун 1941. стр. 1 и 3.

28 Уредба је објављена у *Службеним новинама* бр. 124, од 12. новембра 1941. године.

29 Попис и регистровање избеглица“, *Ново време*, 12. август 1941., стр. 5. Попис је вршен азбучним редом по презимену избеглица, у периоду од 14. до 20. августа 1941. године.

30 *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944* (приредио др Александар Стојановић), Група аутора, „Како живе избеглице“: избегла и расељена лица у окупираној Србији на страницама колаборационистичке штампе, стр. 386-404, Београд, 2015.

31 *Службене новине*, бр. 109, 23. септембар 1941, стр. 3.

32 *Ново време*, 19. новембар 1941; *Обнова*, 8. октобар 1941. Овакве акције настављене су и наредних година окупације (Боро Мајданац, *Избегличка деца у београдским породицама 1942. години*, у *Архивски преглед*, 1–4/1990, 177–193).

33 Немачке власти нису званично дале одобрење за ширење српске територије, али је пребацивање избеглица захваљујући поменутом мостобрану трајало несметано скоро две године.; ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 5/7.

штаба на повећање прилива избеглих лица. Ипак, није дошло до побољшања положаја српског живља у НДХ.[34] У меморандуму упућеном генералу Бадеру 16. септембра 1942. године, председник „Владе народног спаса“ бавио се и питањем прогона Срба у Срему и питањем могућности издржавања избегличке масе која је досегла број од 400.000. Усташка акција против партизана у Срему коју је водио Виктор Томић проузроковала је многе српске цивилне жртве, али је заустављена немачком интервенцијом у Загребу. У овом случају Недићева интервенција је успела, а заустављање покоља Срба у Срему био је један од Недићевих услова које је било могуће испунити без негативних последица по немачку политику. Наведеном је ишла у прилог чињеница да је већина немачких официра ангажованих у НДХ била против усташке политике погрома Срба.[35]

Већина хуманитарних политичких интервенција „Владе народног спаса“ није резултовала успехом јер је била усмерена на територије које су биле под управом немачких савезника или је била супротстављена немачким интересима. Изузетно тешко материјално стање у коме се налазило домаће становништво окупиране Србије отежало је збрињавање избеглих лица, иако је колаборационистичка управа организовала низ хуманитарних акција и давала предност пријему избеглих у јавну службу. Већина избеглица била је приморана да се услед ратних околности прихвати разноликих послова на тржишту. Посебна пажња јавности била је усмерена на проблем избегличке деце, у чијем су решавању постигнути значајнији успеси домаће управе.

II Судбина ратних заробљеника у немачким војним логорима

Статус ратних заробљеника Војске Краљевине Југославије

Први дани окупације били су обележени одвођењем припадника југословенске војске у заробљеништво. Генерал Хелмут Ферстер предвидео је у објави почетком окупације најстрожије казне за припаднике војске који се не покоре ратним војним законима.[36] Биле су прописане и казне за сваки недопуштени однос са ратним или цивилним заробљеницима који су били под стражом немачких власти или чиновника.[37] Највећи део југословенских војних заробљеника транспортован је ван окупиране територије у другој половини априла 1941. године. Поједине групе послате су у логоре ван земље до јуна 1941. године.[38]

Комесарска управа је у складу са административним и управно-економским ингеренцијама које је имала организовала током маја 1941. године пријављивање војних обвезника[39] који су се сматрали ратним заробљеницима

34 Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату...*, 470.

35 Vasa Kazimirović, *Srbija i Jugoslavija*, IV, Kragujevac: Centar-folm, Prizma, 1995, 24, 115-118; Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 46-48; Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana, Beograd, 1979, 234-235.

36 „Објава ваздухопловног генерала Хелмута Ферстера становницима Србије од 22. априла 1941. године“, *Општинске новине*, бр. 12, 24. април 1941, стр. 3.

37 „Наредба о полицијској власти команданта места“,*Општинске новине*, бр. 13, 25. април 1941, стр. 3.

38 Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941-1945*, Београд, 2011, 15. Димитријевић наводи број од 300.000 ратних заробљеника који су у другој половини априла 1941. године окупљани у сабирним центрима ради слања у Немачку; Бранко Петрановић наводи број од 375.000 заробљених југословенских официра и војника, углавном Срба, Словенаца и Црногораца, који су одведени у заробљеништво, Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu (1939–1945)*, Beograd, 1992, 108; Јозо Томашевић наводи податак из немачких извора према којем је у немачком заробљеништву до 21. јуна 1941. године било 181.258 заробљеника, Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, 78; Према подацима немачких јединица које су учествовале у Априлском рату, заробљено је, на подручју Југославије до 6. маја 1941. године, 268.395 припадника Југословенске војске., Војни архив, Микрофилмована архивска грађа Националног архива Вашингтон, НАВ-Т-77, р. 1222, с. 9332975). Од тога је 234.721 војника и подофицира и 2.653 официра било смештено у четири прихватна логора на територији 18. војног округа и то: Пудлаху, замку Рецхоф, Радгони и Хрушици; и два прихватна логора на подручју 17. војног округа: Аjзенштат и Хајнбург. Осим тога, на подручју окупиране Србије остало је, 28. априла 1941. године, 27.195 заробљених војника и подофицира и 1.571 официра. На подручју Загреба, Сарајева и Бања Луке остало је 152 официра и 2.103 војника и подофицира., *Зборник НОР*, Том XII , књ. 1, док. бр. 47; Венцеслав Глишић у својој монографији наводи број од 325.000 југословенских ратних заробљеника из Априлског рата, а на другом месту, у истој монографији, истиче да је у првим месецима окупације по логорима у Грчкој, Бугарској и Југославији било око 240.000 југословенских заробљеника., Венцеслав Глишић, *Терор и злочин нацистичке Немачке у Србији 1941 - 1944*, Београд, 1968, 36; Слободан Керкез наводи податке о 350. 000 заробљених Срба, Црногораца и Словенаца у немачком и италијанском заробљеништву, Слободан Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш, 2004, 44.

39 „Наредба Војног заповедника у Србији од 15. маја 1941. године“, *Лист уредаба војног заповедника у Србији*, 22. мај 1941.

на основу *Наредбе Војног заповедника у Србији.*[40] Ратним заробљеницима су се сматрали припадници српске и словенске националности који су се налазили на окупираној територији, а који су пре или почетком рата примили војни позив или обављали дужност у својству војника, чак и ако су их немачке војне јединице пустиле на слободу и дале им о томе потврду (уверење).[41] На подручју града Београда сви бивши војни обвезници Срби и Словенци пријављивали су се у Градском поглаварству. У случају неодазивања прописана је казна моменталног упућивања у логор и стављања непослушних лица пред војни суд. Сваки војни обвезник који је био унет на листе добијао је „Објаву" о привременом одсуствовању из ратног заробљеништва, са потписом крајскоманданта и службеним печатом. Уз основне (личне) податке о војном обвезнику (ратном заробљенику), у поменутом документу наводило се да се, као залог за пуштање из немачког заробљеништва, заробљеник има уздржавати од сваког непријатељског поступка према немачком народу и војсци, као и према савезницима и пријатељима немачке државе. Заробљеницима је било забрањено да на више од 5 дана напусте место пребивалишта без дозволе надлежног немачког крајскоманданта. Непоштовање прописаних мера повлачило је за собом хапшење заробљеника и осуду по немачким војним законима.

Сви главни немачки логори у Србији имали су у свом називу ознаку „транзитни" (dulag). Постојали су транзитни логори у Београду, Крагујевцу и Нишу. Припадници ЈВуО који су били заробљени без борбе у операцији „Шварц" транспортовани су у логор на Београдском сајмишту. Одатле су упућивани у немачке заробљеничке логоре у Грчкој и Рајху. Најпознатији немачки заробљенички логори били су познати као stalags (логори за све категорије војске) и oflags (логори за официре).

Група официра/војника Југословенске војске, ратних заробљеника вероватно са припадницима других армија у логору STALAG II D Stargard (Старгард Шћећински, Пољска) и Oflags VI B, датум непознат. Војни архив, фонд „Откупљене и поклоњене архивске грађе"

Логор на Београдском сајмишту служио је и као заробљенички транзитни логор у периоду од маја до септембра 1943. године. У другој половини јула 1943. године Хитлер је наредио да се са заробљеним припадницима НОВЈ поступа као са ратним заробљеницима. Заробљенике је требало прикупљати у сабирне заробљеничке логоре те их као радну снагу транспортовати у немачке логоре

40 „Наредба председника Општине града Београда: „Када и где треба да се у Београду пријаве они војни обвезници који се сматрају ратним заробљеницима на основу Наредбе Војног заповедника у Србији", *Ново време*, 27. мај 1941, стр. 2.

41 Наредба Војног заповедника у Србији није се односила на припаднике жандармеријских и полицијских снага за које је предвиђено да се јаве у места предратне службе. У циљу одржавања реда у Управи града Београда организован је у априлу 1941. године рад Специјалне полиције по предратној организацији и основана је жандармерија 6. маја 1941. године, Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд, 1998, 60-64, 110; Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд, 2003, 30; Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941-1942*, Београд, 2013, 48.

ратних заробљеника. У заробљенички логор на Ушћу (који је носио ознаку Дулаг 172, Семлин од краја 1943. године) су, осим италијанских, совјетских и других ратних заробљеника, интернирани и заробљени припадници НОВЈ са територије НДХ. Остатак партизана са других територија пребациван је у логор на Београдском сајмишту. Логор на Ушћу је страдао током бомбардовања Београда и Земуна на Ускрс 16. и 17. априла 1944. године, а велики број заробљеника изгубио је живот. Остатак заробљеника пребачен је у Милишићеву циглану на Звездари.[42]

Током јуна 1941. године комесарске власти су регулисале поштански саобраћај према заробљеничким логорима у Немачкој и Италији.[43] Цензура је била свеприсутна. Осим дописних карата почело је слање отворених писама упућених Београду и унутрашњости. У отвореним писмима заробљеници су опширно писали породицама, рођацима и пријатељима о себи, свом здравственом стању и распитивали се о ближњима.[44] Отворена писма су пре слања била цензурисана уколико је постојала потреба за наведеним. Објављено је саопштење опуномоћеника немачког Црвеног Крста у Србији о начину комуникације са заробљеницима у немачким и италијанским логорима.[45] Дописивање са заробљеницима у транзитним логорима у Србији није било дозвољено.

У време комесарске управе немачке власти су одобриле ослобађање непунолетних, болесних и заробљеника у дубокој старости. Одсек за збрињавање заробљеника при Председништву Министарског савета водио је током читавог периода окупације рачуна о слању пакета заробљеницима, обавештавању породица о њиховом стању, редовном одржавању контакта заробљеника са породицама, пријемом писама подршке Председнику Владе и прикупљањем помоћи. Немачка Врховна команда одобрила је слање пакета заробљеницима крајем августа 1941. године. Пристав VII групе Одељења за социјално старање Министарства социјалне политике и народног здравља Милан Кечић био је ангажован као шеф делегације при Немачком фронту рада у Берлину. Повремено је сарађивао са немачким Црвеним Крстом на решавању заробљеничких питања и послова. Одржавао је редовни контакт са Одсеком за збрињавање заробљеника. У августу 1943. године отворена је канцеларија за српске раднике у Бечу, као вид експозитуре берлинске канцеларије.

Однос Недићеве Владе према заробљеничком питању 1941-1944. године

Колаборационистичка влада водила је у другој половини 1941. године пропагандну кампању за побољшање положаја ратних заробљеника и пуштање што већег броја из немачких логора како би се повећала основа за оружану акцију против устаника у Србији.[46] Јавност је свакодневно уверавана у добре намере немачке војне управе према ратним заробљеницима и у посвећеност немачких власти стварању повољне климе за живот у заробљеништву. Пропаганда је спровођена и међу заробљеним српским официрима, како би пружили подршку генералу Недићу и „Влади народног спаса". Домаће власти су планирале организовање сукцесивног повратка заробљеника у земљу по етапама: пуштање болесних и инвалида, заробљеника старијих годишта и одређених занимања, као и олакшавање положаја онима који остају у заробљеничким логорима путем слања пакета, намирница и доњег рубља. Влада је требало да за породице које немају новца ни средстава да шаљу пакете месечно обезбеђује намирнице из својих средстава.[47] Упућен је и апел становништву, а

42 Милан Кољанин немачке логоре у окупираној Србији дефинише као подсистем логора који је служио за прикупљање и даље упућивање присилне радне снаге, Милан Кољанин, *Немачки логори у окупационом систему у Југославији (1941-1944)*, Други свјетски рат - 50 година касније, том II, радови са научног скупа Црногорске академије наука и умјетности и Српске академије наука и уметности, одржаном у Подгорици 20-22. септембра 1995, Подгорица, 1997, стр. 269-288., *Зборник НОР*, Том XII , књ. 3, док. бр. 535; Јован Марјановић, *Англоамеричко бомбардовање, Бомбардовање Београда у Другом светском рату*, Београд, 1975, 47-49.

43 Вл. С., „Писма из заробљеничких логора", *Ново време*, 4. јун 1941, стр. 3.

44 Вл. С., „Од наших заробљеника пристижу сада и писма", *Ново време*, 15. јун 1941, стр. 3. Уз свако отворено писмо било је приложено и писмо за одговор са адресом са које се сваки појединн заробљеник јављао.

45 Непотписани прилог, „Поштански саобраћај са заробљеницима", *Ново време*, 21. јун 1941, стр. 1. Чланак је објављен у дну насловне стране, мање уочљив од осталих прилога.

46 Записник са саслушања Милана Недића „бившег армијског генерала и председника „Српске владе" израђен у канцеларији ОЗН-е за Србију у јануару и фебруару 1946. године., ВА, група фондова ЈВуО, К 269, бр. рег. 38/1-5.

47 "Важно саопштење Црвеног Крста. Како ће се отпремати пакети за заробљенике...и шта се све може слати", *Обнова*, 29. август 1941, стр. 5., Непотписани прилог, „Шта ће влада учинити за наше заробљенике", *Ново време*, 11. септембар 1941, стр.1., М. Мар., „Делатност Црвеног Крста. Вагони са пакетима за наше заробљенике стигли су у Берлин и већ се деле по логорима" уз фотографију добровољне радне службе, *Ново време*, 5. октобар 1941, стр. 5.

посебно породицама заробљеника да допринесу одржавању реда, мира и стабилности, како би убрзали повратак својих најдражих кућама.

Недићева влада је током новембра организовала посету министра Милана Аћимовића заробљеничким логорима у Немачкој.[48] Међу заробљеним генералима и осталим официрима су већ у тим тренуцима постојале велике разлике у гледиштима на тренутну ситуацију у окупираној Србији. Министар је обилазио логоре у пратњи мајора немачке Врховне команде фон Келера. У изјави са саслушања Недић је споменуо да је министру Аћимовићу издао директиву да се у Нирнбергу обрати армијском генералу и начелнику Штаба Врховне команде Данилу Калафатовићу и генералу Милутину Недићу како би га обавестили о расположењу заробљеника према његовој влади и спремности да се врате у земљу.[49] Састављена је и „Нирнбершка изјава" коју је требало да потпишу сви официри који су подржавали Недићеву владу.[50] Порука коју је генерал Данило Калафатовић упутио 15. новембра 1941. године заробљеним активним и резервним официрима југословенске војске обилује драматиком у виду наглашавања тежине ратне ситуације уз позив официрском кору да потпишу изјаву. Изјава је била заснована на вестима које су из Србије добијали преко новинских чланака, говора и апела Председника Владе, односно из одабраних, цензурисаних извора базираних на материјалу Одељења за пропаганду. Од официра се тражило да осуде комунизам и да се сврстају уз Недићеву владу. Осим потписивања изјаве, официри су, у случају да их немачке власти пусте на одсуство из ратног заробљеништва, потписивали и изјаву да неће помагати другим ратним заробљеницима и да неће предузимати ништа што би угрозило Немачку или њене савезнике. Део официрског кора у заробљеништву дао је подршку потписивању „Нирнбершке изјаве". Ипак, официри нису били вољни да се одмах врате у земљу на Аћимовићев позив.[51] Изузетак су били пуковник Боривоје Јонић и капетан Данило Стојановић који су се средином децембра 1941. године вратили у Београд. Јонић је постао командант Српске државне страже 7. јуна 1942. године и добио је генералски чин, док је Стојановић у чину мајора постављен на место начелника Штаба Српске државне страже.[52]

Након Аћимовићевог повратка у земљу састављен је списак заробљеника које је Влада планирала да након пуштања употреби као стручњаке за обнову појединих привредних грана и осталих официра које је требало уврстити у састав војних одреда. У списак су унети и болесни, као и сиромашни заробљеници. Наведени списак домаће власти предале су заробљеничком одељењу у Берлину на даље поступање.[53] Штампа је известила домаћу јавност о одлуци српских заробљеника у Нирнбергу о месечном слању прилога у висини од 1.400,000 динара Зимској помоћи.[54]

Имајући у виду да је Аћимовић приликом обиласка логора утврдио да део официрског кора у заробљеништву симпатише емигрантску владу или пак комунистички покрет, уследиле су реакције Владе и захтев немачким властима да се такви елементи удаље од национално здравих официра. Недић се 22. јуна 1942. године обратио генералу Бадеру предлогом за предузимање мера против јеврејских и левичарских ратних заробљеника у логору *Оснабрику* услед њихове „деструктивне акције". Према његовим проценама у наведеном логору боравило је око 340 Јевреја и одређени број комунистички оријен-

48 „Посета министра г. Аћимовића нашим заробљеницима у Немачкој: „Поздравите Отаџбину, поздравите нашу децу, наше породице и наш народ" поручују српски официри и војници", *Ново време*, 30. новембар 1941. године, стр. 1, 3. Током посете Аћимовић је заједно са групом заробљених официра уз пратњу немачке војске обишао нирнбершко гробље на којима су сахрањивани и преминули заробљеници.

49 ВА, група фондова Нда, К 269, Ф 1, д 39-21.

50 ВА, П 18, фонд Логори и заробљени припадници Војске Краљевине Југославије у Немачкој од 1941. до 1945. , К 2, Ф 2, д 3.

51 Сачувано је сведочанство (од 12. октобра 1942. године) бригадног генерала Љубише Хаџи-Поповића који је био оптужен за ширење комунистичке пропаганде у логору Оснабрик, у коме осуђује генерала Милутина Недића, као и све официре који су потписали „Нирнбершку изјаву". Описао је активности у логору и односе активних и резервни официра.; ВА, П 18, фонд Логори и заробљени припадници Војске Краљевине Југославије у Немачкој од 1941. до 1945, К 2, Ф 3, Д 1.

52 Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941-1945*, 312-313.

53 „Апел листа "Српски гласник" Сталага II B заробљеним официрима за сакупљање помоћи народу у Србији", *Коло*, бр. 51, 19. децембар 1942, стр. 4. „Министар унутрашњих послова г. Милан Аћимовић прича за читаоце „Кола" о својој узбудљивој посети српским заробљеничким логорима у Немачкој", *Коло*, бр. 3, 16. јануар 1942, стр. 5.

54 Мића Димитријевић, „Министар унутрашњих послова г. Милан Аћимовић прича за читаоце „Кола" о својој узбудљивој посети српским заробљеничким логорима у Немачкој", *Коло*, бр. 3, 16. јануар 1942., стр. 5.

тисаних активних и резервних официра. Немци су након одређеног времена реаговали на наведену молбу и у логору *Оснабрик* основали логор „D“ у који су сместили око 700 ратних заробљеника који би могли лоше утицати на остатак групе.[55]

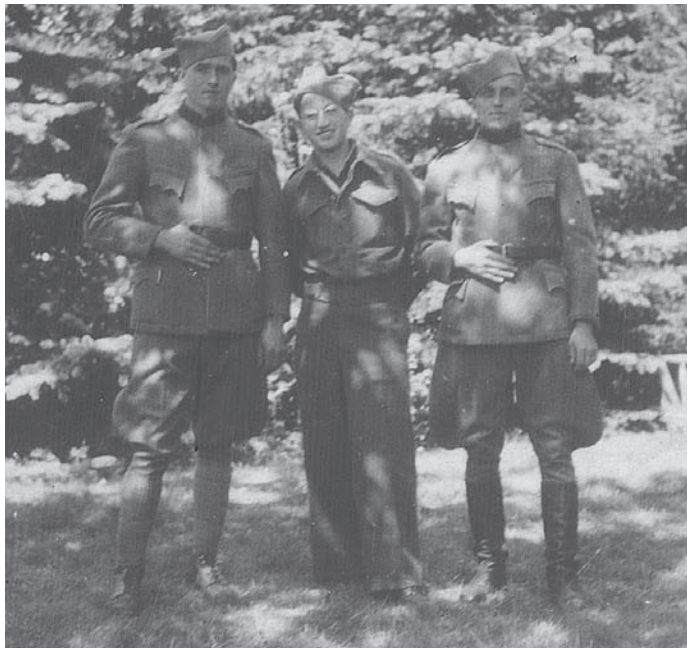

Група ратних заробљеника Југословенске војске у логору STALAG II D Stargard (Старгард Шћећински, Пољска), 1941. година. На полеђини фотографије пише: „За успомену и дуго сећање српском комитету Америка од браће Срба Мирка, Живорада и Драгутина. Ово је слика од 41. када смо дошли у ропству. У чизме то сам ја...“,
Војни архив, фонд „Откупљене и поклоњене архивске грађе“

Током 1942. године настављена је пропагандна кампања домаћих власти за пуштање заробљеника из логора у Немачкој. Заробљени официри су исто тако били предмет пропаганде имајући у виду чињеницу да их је Влада редовно обавештавала о догађајима у земљи достављањем престоничких листова из домовине и листова наменски штампаних у Немачкој. Један од таквих листова биле су *Илустроване новине*.[56] Лист је припреман у

Група ратних заробљеника Југословенске војске, највероватније фотографисано 27.11.1943; Војни архив, фонд „Откупљене и поклоњене архивске грађе“

заробљеничком логору *Лукенвалду*, а штампан је у Берлину, одакле је дистрибуиран по свим логорима у којима је било српских логораша. Објављивани су чланци о ситуацији у свету, извештаји из Берлина и других европских градова, разне рубрике везане за домовину и једна специјална рубрика посвећена заробљеницима о дешавањима у њиховим породицама, као и о дешавањима у логорском животу.[57] На овај начин је обављана својеврсна припрема за повратак официра у домовину.[58] *Коло* је 31. јануара 1942. године почело са објављивањем редовне илустроване рубрике под насловом „Наши у заробљеништву“, у којој су читаоци могли да сазнају детаље из културног и спортског живота заробљених официра у немачким логорима, али и да доставе своје песме и поруке упућене

55 Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvinslinška uprava 1941-1944*, knjiga prva (1941-1942), Beograd, 1979, 306.

56 Писмо дописника С. М. Јанковића, „Илустроване новине за наше заробљенике“, *Ново време*, 10. април 1942, стр. 3.

57 Б. З. М., „Како се спрема српски лист “Илустроване новине“, *Ново време*, 20. септембар 1942, стр. 3.

58 Др Милорад Недељковић, „Из заробљеништва опет у своју отаџбину“, *Ново време*, 4-7. април 1942, стр. 6.

рођацима у заробљеништву. Редакција листа примала је и објављивала фотографије заробљеника, као и њихове песме и писма генералу Недићу и породицама.[59]

У логору *Сталаг VIII A* заробљеници интелектуалци су организовали културне течајеве за остатак заробљеника који су хтели да се усавршавају, од течајева за учење страних језика до могућности да се баве уметношћу. Заробљенички лист *Српски весник* излазио је у поменутом логору и личио је на праве новине по материјалу и репортажама.[60]Француски лагерски лист у *Сталагу II Б* почео је да излази 1941. године под насловом *Оптимист* са додатком на српском језику под називом *Српски гласник*. Наведени додатак садржао је значајне информације за српске заробљенике, а већ након трећег броја *Оптимист*-а почео је да излази самостално. *У Сталагу VI J* излазио је лист *Весник*, а у *Сталагу VIII A Српски весник*. Били су активни и Српско логорско позориште, Српска логорска школа и библиотека.

Прву половину марта 1942. године обележиле су вести о повратку из Немачке прве групе од 400 српских заробљеника.[61] У извештају су до детаља описани сусрети заробљеника са представницима домаћих власти и чланова Одбора: бригадног генерала Аце Станојевића, санитетског генерала др Јакшић Лукића, генерала Светозара Пешића и саветника МУП-а Богдана Бранковића.

Следећој групи официра повратника који су у Београд из логора у Нирнбергу[62] крајем марта 1942. године, домаће власти приредиле су готово идентичан дочек, као и претходној. Организовани повратак официра из заробљеништва настављен је током маја и јуна 1942. године. Одељење за пропаганду објавило је након повратка прве групе официра сведочанство Мирослава Томића, дивизијског генерала пуштеног из заробљеништва, о организацији и животу заробљеника у логору у облику брошуре која је штампана у великом тиражу. Брошура је написана у циљу да шире јавност, посебно породице заробљеника, увери у коректне односе немачке војне управе према заробљеним српским официрима и војницима (наводи се број од око осам хиљада заробљеника) и у труд коју су немачке власти уложиле како би створиле повољне услове за живот заробљеника у поменутом нирнбершком логору.[63] Генерал Томић је нагласио да су слични услови постојали и у другим логорима, *Варбургу* и *Оснабрику*, уз одавање признања немачким лекарима, особљу и властима. Током марта 1942. године недељни лист *Коло* и дневни лист *Ново време* објавили су низ репортажа са специјалним снимцима и извештајима Виктора Петерса о животу заробљених официра у Нирнбергу.[64]

Средином јануара 1943. године у Београд је допутовала још једна група заробљених официра и подофицира из Немачке (у *Новом времену* наведен је податак од 70 официра и 453 подофицира). Крајем јануара и крајем марта 1943. године објављене су вести о транспорту нових група болесних заробљеника из Немачке. Следећи транспорти уследили су крајем августа и средином септембра, од којих је последњи, према прилозима објављеним у штампи, био најмасовнији до тада.

Одељење за пропаганду наставило је током 1944. године са устаљеним начином праћења живота и рада српских ратних заробљеника у немачким логорима, извештавања о повратку заробљеничких група у домовину, пружања помоћи сиромашним породицама заробљеника.[65] Штампа је детаљно извештавала о дочеку прве групе болесних ратних заробљеника која се у 1944. години из Немачке вратила у Србију.[66] Министар Недељковић организовао је средином

59 *Коло*, бр. 5, 31. јануар 1942, стр. 5; Илустрована рубрика „Наши у заробљеништву"- песма Милице Миленковић: „Брату у туђини", песма М. Станић: „Сину", *Коло*, бр. 50, 12. децембар 1942, стр. 4.

60 Непотписани прилог, *„Српски весник" - заробљенички лист"*, *Ново време*, 3. април 1943, стр. 4.

61 Непотписани прилог, „Повратак из Немачке прве групе наших заробљеника", *Ново време*, 13. март 1942, стр. 1., „Наши се враћају... Јутрос је у Београд стигао први транспорт српских заробљеника из Немачке", *Обнова*, 13. март 1942, стр. 3, „Дирљиви призори на железничкој станици", стр. 5.

62 Вл. С., „Нова група официра вратила се из заробљеништва. Јучерашњи срдачан дочек на београдској железничкој станици", фотографија новопридошле групе официра, *Ново време*, 28. март 1942, стр. 3.

63 ВА, група фондова Нда, К 47 II, бр. рег. 14/1.

64 Низ репортажа са специјалним снимцима и извештајима г. В. Петерса, В. Петерс, „Међу српским заробљеницима. Град официра" (специјална репортажа за „Ново време"), *Ново време*, 22. март 1942, стр. 5, фотографија из логора у Нирнбергу: „Свакодневно стиже „Ново време" у логор", Прва репортажа В. Петерса, нарочитог извештача „Кола" о животу заробљених српских официра, *Коло*, бр. 13, 28. март 1942, стр. 5, Друга репортажа В. Петерса, *Коло*, бр. 14, 4. април 1942, стр. 5, Трећа репортажа В. Петерса, *Коло*, бр. 15, 11. април 1942, стр. 5, Четврта репортажа В. Петерса, *Коло*, бр. 16, 18. април 1942, стр. 5, Последња од Петерсових репортажа објављена је у *Колу* 2. маја 1942. године.

65 У периоду од јануара до краја септембра 1944. године недељни лист *Коло* наставио је са објављивањем илустроване рубрике под насловом: „Наши у заробљеништву".

66 „Позив заробљеничким породицама", *Ново време*, 19. март 1944, стр. 2.

марта пријем контигента од 619 заробљеника, док је нову групу десетак дана касније у име Председника Владе дочекао министар Ђура Докић.[67] Током августа 1944. године у Србију су приспели нови транспорти заробљених српских официра, подофицира и војника из *Офлаґа VI C – Оснабрика*[68] и *Сталаґа XVII A* и *XVIII A и B*.[69]

Одељење за пропаганду је осим развијене кампање у штампи настојало и путем радио-емисија дочарати јавности положај српских заробљеника у логорима у Немачкој. Организовани су радио-преноси њихових изјава, говора и поздрава ближњима и отаџбини. Заступљеност тема које су се односиле на положај српских ратних заробљеника и које су биле готово свакодневно разматране у домаћим листовима била је показатељ растуће тенденције Недићеве владе да усмерава пажњу јавности у жељеном правцу, контролише јавно мњење и мобилише га за сопствене циљеве. Искривљена слика стварности презентована путем наведених пропагандних садржаја утицала је на стварање потпуно новог рељефа ратног пејзажа Србије под окупацијом.

Ослобођење ратних заробљеника из немачких логора

Немачки положај и ситуација на фронтовима у августу 1944. године била је изразито неповољна имајући у виду небрањену Румунију и предстојећи упад Црвене армије, празан простор који се протезао од Београда до северне Мађарске, потискивање немачке војске на линију Римини-Фиренца и прекид дипломатских односа Турске и Немачке. Немци су били принуђени да евакуишу област око Егејског мора и потом и Балкан.[70] Штаб немачке армије и немачка полиција напустили су Београд 5. октобра 1944. године.

У најтежим условима један број ратних заробљеника развио је активан антифашистички отпор у логорима у Немачкој , Италији, Бугарској, Мађарској, а по злу су остали упамћени логори на Бањици, у Нишу, Рабу, Мамули, у Бару, логори у Грчкој и Италији, логори Клос и Каваја у Албанији. Близу 5.000 официра ВКЈ налазило се у немачким логорима у Норвешкој. У народноослободилачкој борби стварале су оружане јединице од припадника националних мањина, италијанских војника, страних заробљеника и затвореника ослобођених на југословенској територији, непријатељских војника пребеглих на страну НОВЈ, као и добровољаца антифашистичке оријентације из других држава. Покрету отпора прикључили су се и инетрнирци. Логори смрти у Јасеновцу, Дахауу, Матхаузену, Бухенвалду, сведочанства су ужаса погрома над недужним становништвом сами по себи.[71]

Приближавањем ослобођења и краја рата, а у складу са стањем на светским фронтовима почетком 1945. године отпочела је евакуација ратних заробљеника из немачких логора, међу њима и оних српског и југословенског порекла. У јануару 1945. године евакуисан је делимично логор *Сталаґ VIII B* кроз који је током трајања рата прошло око 300.000 савезничких војника, међу њима и оних југословенског порекла. Када га је 17. марта 1945. заузела Совјетска армија постао је логор за заробљене Немце и интернирање Немаца из Слезије.

Почетком априла 1945. године Американци су били у близини села Хамелбург (удаљени око 80 км) када је генерал Патон наредио да се формира оклопна група за ослобађање логора *XIII C*. Након што је било случајева пуцања на српске заробљенике и страдања оклопне групе заробљеници су у логору остали скоро до 6. априла 1945. године када су у њега ушли припадници америчког 47. батаљона. Логор је коначно ослобођен 8. маја 1945. године.

Логор *Сталаґ X B (Сандбоστел)* имао је преко 50.000 заробљеника, са Русима као највећом групом. Био је за велики број заробљеника транзитни камп, са лошим животним условима, СС јединице су у априлу 1945. године из других логора довеле нових 9.000 заробљеника што је изазвало епидемију тифуса. Британске трупе су 29. априла 1945. године ослободиле логор.

67 Непотписани прилог, „Министар др Недељковић поздравио 619 бивших заробљеника“, *Ново време*, 18. март 1944, стр. 2; „Јуче је стигао нов транспорт заробљеника“, *Обнова*, 17. март 1944, стр. 3, „Нов транспорт заробљеника из Немачке. Министар Ђура Докић поздравио у име генерала Недића“, фотографија: „Министар Ђура Докић поздравља заробљенике који су се вратили у Отаџбину“, *Ново време*, март 1944, стр. 2. У транспорту приспелом крајем марта био је 871 заробљеник из логора Сталага II A, II B, II C, II D, II E, X B, XI A, XI B. Сви болесни заробљеници прикупили су се у лагеру II A код Ној Бранденбурга пре поласка за Београд.

68 Непотписани прилог, „Долазак једне групе наших заробљених официра из Оснабрика“, *Ново време*, 1. август 1944, стр. 2. У групи од 160 болесних ратних заробљеника било је 17 генерала, већи број официра и 60 војника и подофицира.

69 Непотписани прилог, „Стигао нов транспорт заробљеника. Дочек 390 враћених подофицира и војника“, *Ново време*, 3. август 1944, стр. 2.

70 Х. Нојбахер, *н.д.*, 163.

71 B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, 372-373.

Испраћај посмртних остатака ратних заробљеника у логору STALAG II C Greifswald (Грајфсвалд, Немачка) погинулих у ваздушном нападу 13.5.1944. Војни архив, фонд „Откупљене и поклоњене архивске грађе“.

*****

Након рата, до краја 1949. године, одржана су и завршена суђења пред југословенским војним судовима немачким ратним заробљеницима који су оптужени за ратне злочине извршене за време Другог светског рата на југословенској територији.[72] Врховни војни суд Југословенске армије доносио је одлуке као другостепени суд. На основу података из судских уписника војних судова правоснажно је осуђено 1.392 немачка ратна заробљеника, највећи број је успео да избегне суђења јер су се повукли у време продора јединица НОВЈ и Црвене армије у Немачку, а потом емигрирали у прекоморске земље.[73]

Архивски извори:

Војни архив (ВА)

- група фондова: “Логори и заробљени припадници Војске Краљевине Југославије у Немачкој од 1941. до 1945.”

- група фондова: “Српска влада Милана Недића” (Недићева архива)

- група фондова: “Немачка окупаторска војска” (Немачка архива),

- група фондова: “Југословенска војска у отаџбини” (Четничка архива)

- група фондова: “Независна Држава Хрватска” (НДХ)

- група фондова: “Народноослободилачка војска Југославије” (НОВЈ)

- Микротека: микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону

Историјски архив Београда (ИАБ)

- фонд: БдС (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdients–Заповедник полиције безбедности и службе безбедности), Општа архива.

Штампа и периодика:

1. *Лист уредби војног заповедника у Србији*
2. „*Службене новине*“ (окупирана Србија 1941–1944)
3. „*Ново време*“
4. “ *Обнова*“
5. “Коло”

72 Милош Гојковић, *Историја југословенског војног правосуђа*, Београд, 1999, 148.

73 Јелена Ђ. Лопичић Јанчић, *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941-1945*, Београд, 2010, 5-10.

Литература:

1. Milan **B**orković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvinslinška uprava 1941-1944*, knjiga prva (1941-1942), Beograd, 1979.

2. Бранислав **Б**ожовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд, 1998.

3. Бранислав **Б**ожовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд, 2003.

4. Станиша **Б**ркић, Ненад Ђорђевић, Каталог изложбе Музеја „21. октобар" у PDF;

5. Милош **Г**ојковић, *Историја југословенског војног правосуђа*, Београд, 1999.

6. Венцеслав **Г**лишић, *Терор и злочин нацистичке Немачке у Србији 1941 - 1944*, Београд, 1968.

7. Група аутора, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944 (*приредио др Александар Стојановић), Београд, 2015.

8. Бојан **Д**имитријевић, *Војска Недићеве Србије: оружане снаге српске владе 1941-1945*, Београд, 2011.

9. Јелена Ђ. **Ј**анчић Лопичић, *Ратни злочини немачких окупатора у Југославији 1941-1945*, Београд, 2010.

10. Милан **К**ољанин, *Немачки логори у окупационом систему у Југославији (1941-1944)*, Други свјетски рат - 50 година касније, том II, радови са научног скупа Црногорске академије наука и умјетности и Српске академије наука и уметности, одржаном у Подгорици 20-22. септембра 1995, Подгорица, 1997.

11. Милан **К**ољанин, *Ратни злочини у Југославији у Другом светском рату, проблем утврђивања*, Историја XX века, год. XVI, бр.2, Београд, 1980.

12. Милан **К**ољанин, *Репресија као систем – логори у окупираној Србији 1941-1945*, Hereticus, 2007.

13. Слободан Ђ. **К**еркез, *Друштво Србије у Другом светском рату 1941–1945*, Ниш, 2004.

14. Слободан Ђ. **К**еркез, *Образовно-културне прилике у Недићевој Србији*, Ниш: Центар за балканске студије,2008.

15. Б. М. **К**арапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945*, Ваљево, 2010.

16. Силвија **К**рејаковић, *Између мита и истине: Масовна одмазда у Краљеву*, у: „Срби и рат у Југославији 1941. године.Тематски зборник радова", Институт за новију историју Србије, Музеј жртава геноцида и Институт за славистику Руске академије наука, стр. 411-436.

17. Vasa **K**azimirović, *Srbija i Jugoslavija*, IV, Kragujevac: Centar-folm, Prizma, 1995.

18. Јован **М**арјановић, *Англоамеричко бомбардовање, Бомбардовање Београда у Другом светском рату*, Београд, 1975.

19. Боро **М**ајданац, *Избегличка деца у београдским породицама 1942. године*, у *Архивски преглед*, 1–4, Београд, 1990.

20. Слободан Д. **М**илошевић, *Избеглице и пресељеници у Србији 1941. године*, у: *НОР и револуција у Србији 1941–1945*, Београд, 1972.

21. 23. Slobodan D. **M**iloševi ć, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1981.

22. Маријана **М**раовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, *Србија и Пожаревац у Другом светском рату - окупациона управа, избеглице и просвета*, Посебна издања, књига 13, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2015.

23. Маријана **М**раовић, Зоран Вигњевић, *Значај и улога пропаганде у злочинима усташких и односу клерикалних власти према српском становништву у Независној држави Хрватској*, у: „Записи - Годишњак Историјског архива Пожаревац", година VII, број 7, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2018.

24. Viktor **N**ovak, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Beograd, 1986.

25. Херман **Н**ојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд, 2008.

26. Branko **P**etranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu (1939–1945)*, Beograd, 1992.

27. Branko **P**etranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Београд, 1980.

28. Милован **П**исари, Н. Радић, *Октобар 1941: 31 дан злочина Холокауста, геноцида и терора нацистичке и колаборационистичке власти у Србији*, Историјски архив Београд, Београд, 2016.

29. Стеван К. **П**авловић., *Хитлеров нови антипоредак – Други светски рат у Југославији*, Београд, 2009.

30. Раде **Р**истановић, *Акције комунистичких илегалаца у Београду 1941-1942*, Београд, 2013.

31. Милан **Р**истовић, *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд, 2007.

32. Милан **Р**истовић, *Немачки нови поредак и Југоисточна Европа 1940/41-1944/45: планови о будућности и пракса*, Београд, 1991.

33. Radmila **R**adić, *Država i verske zajednice 1945-1970*, I, Београд, 2002.

34. Branimir **S**tojanović, *Alojzije Stepinac, zločinac ili svetac (dokumenti o izdaji i zločinu)*, Beograd, 1985.

35. Jozo **T**omašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979.

36. Tone **F**erenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana, Beograd, 1979.

37. Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том XII--Документи немачког Рајха књ. 1 и 3, Београд 1973-1979.

38. Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа и народности Југославије, том I - Борбе у Србији, књ. 1, Београд 1949-1965.

Фотографије:

Војни архив – фонд „Откупљене и поклоњене архивске грађе“ (фотографије ратних заробљеника југословенске краљевске војске у немачким заробљеничким логорима)

Архив Југословенске Кинотеке, Фототека

Историјски архив Пожаревац – збирка *Varia 1791 - /*

Музеј „21 октобар“ у Крагујевцу (Спомен-парк „Крагујевачки октобар“)

Народни музеј Краљево, Збирка фотографија

Приватна збирка Д. Шалер

The Suffering of Civilians, the Issue of Refugees and the Fate of Prisoners of War in German Military Camps, 1941-1945

Abstract: The clashes of opposite ideologies, social and political norms and the interests of great powers and their allies in the Second World War were fierce. Especially devastating were the hardships and the mass exodus of civilians who suffered numerous war crimes. The death toll proves this: 55-60 million deaths, nearly 35 million wounded, with widespread devastation on an unprecedented scale. Decades after the war, the industries and economies of most countries were incapable of recovering. The subject of this paper is the suffering of civilians, the issue of refugees and the fate of POWs in German military camps – the largest prison camps for the soldiers and officers of Entente Powers and their allies.

Key words: *the Second World War, Serbia, suffering of civilians, refugees, prisoners of war, German military camps*

Др Горан В. АНЂЕЛКОВИЋ[1]
АГ Архитектура | AG architecture, Београд
Република Србија

UDK: 72.071.1 Милосављевић Д.

Изворни научни рад.

ДОПРИНОС АРХИТЕКТЕ ДАНИЦЕ ДАНЕ МИЛОСАВЉЕВИЋ САВРЕМЕНОЈ ПОЖАРЕВАЧКОЈ АРХИТЕКТУРИ

Сажетак: Архитектура Данице Дане Милосављевић (1919–2018) није била до сада предмет истраживања наших историчара и теоретичара архитектуре. Њен допринос укупном стваралаштву послератне српске архитектуре приметан је на подручју изградње предшколских и школских установа широм Србије и бивше Југославије. Међу изведеним делима посебно место заузима дечји вртић „Пчелица“ (1973–1974) предшколске установе „Љубица Вребалов“, изграђен током модернизације централне зоне Пожаревца у осмој деценији XX века.

Кључне речи: *Даница Дана Милосављевић, архитектура предшколских установа, послератни модернизам, регионализам*

Уводне напомене

О животу и делу архитекте **Данице Дане Милосављевић** (1919–2018)[2] (Сл. 1) има мало података у архитектонској историографији. Осим скромних приказа скоријег датума,[3] њена пројектантска пракса и градитељска делатност нису довољно познате стручној и широј јавности. Због своје велике скромности, врлине која краси породицу Милосављевић, за живота слабо је говорила о свом раду. У позним годинама углавном је истицала дела другог супруга,[4] архитекте **Мирослава Мирка Јовановића** (1924–2003), и рођеног брата, сликара **Предрага Пеђе Милосављевића** (1908–1987). Тиме је њено стваралаштво остало у другом плану.

На основу прегледа сачуване, доста оскудне, пројектне документације изведених објеката, може се стећи само увид у део њене плодоносне пројектантске праксе и гра-

Слика 1. Архитекта Даница Дана Милосављевић (1919-2018), 1962. (фотографска документација породице Милосављевић)

1 Аутор је унив. дипл. инж. арх; e-mail: gioranoangelo@gmail.com

2 Даница Дана Милосављевић (1919–2018) имала је старијег брата, Предрага, и две старије сестре, Ружицу и Милицу. Учитељски позив њихових родитеља, Светолика и Ангелине, утицао је на честу промену места боравка. Тако се она, стицајем околности, као четврто дете у породици, родила у Скопљу. Са непуних седам година, са својом породицом, прелази у Београд. Крајем четврте деценије XX века уписује Архитектонски одсек Техничког факултета. Слушала је предавања код значајних архитеката тога доба. То су били: Богдан Несторовић (1901–1975), Михаило Радовановић (1899–1973), Ђурђе Бошковић (1904–1990), Александар Дероко (1894–1989), Милан Злоковић (1898–1965), Бранислав Којић (1899–1987), Петар Крстић (1899–1991), Димитрије М. Леко (1887–1964), Миливоје Тричковић (1895–1981) и други. Други светски рат (1941–1945) прекинуо је њене студије, које завршава у првим послератним годинама.

3 Погледати: Горан В. Анђелковић, *Најстарија жена српске архитектуре*, Политика, 17.11.2017, 23; Горан В. Анђелковић, *In memoriam: Арх. Даница Милосављевић*, Архитект: гласник Друштва архитеката Ниша, 61–62, Ниш, 2018, 47–48; Goran V. Anđelković, *In memoriam: arhitekta Danica Milosavljević*, DANS: časopis za arhitekturu i urbanizam, 84, Novi Sad, 2018, 86–87.

4 Архитекта Милосављевић била је прво удата за сликара Славољуба Славу Богојевића (1922–1978). Са њим је добила сина Првослава Ћићија Богојевића (1948).

дительске делатности.[5] Међутим, то није довољно за вредновање њеног целовитог ауторског опуса,[6] као и њеног доприноса укупној слици нашег послератног архитектонског стваралаштва. И поред тог очигледног ограничења, вредности изведених појединачних дела, у већини примера предшколских и школских установа, изграђених широм Србије и бивше Југославије, могу се утврдити путем подробних анализа. Она су сведочанство њеног стваралачког тридеценијског напора, који заслужује већу пажњу историчара и теоретичара архитектуре. То се посебно односи на изведена дела ван Београда. Међу њима посебно место заузима дечји вртић „Пчелица“ (1973–1974) предшколске установе „Љубица Вребалов“ у Пожаревцу.

Историјске и политичко-друштвене околности настанка предшколских установа у послератној Југославији и Србији

Наше предшколство има дугу традицију. О педагошким приступима и васпитно-образовним методама на распологању је обимна литература. То се не може рећи и за подручје архитектуре предшколских установа.[7] До данашњег дана не постоји јединствен и систематичан преглед развоја ове типологије објеката код нас, који би, са подробно указаним специфичностима развоја просторно-функционалне организације и обликовања, обогатио нашу архитектонску историографију.

Масовнија изградња предшколских установа, па самим тим и последично већа посвећеност архитеката том пројектном задатку, почиње тек након Другог светског рата (1941–1945) и доношења савезне *Уредбе о оснивању дечјих јасала и дечјих вртића* (1948).[8] Тешко оштећен дотадашњи грађевински фонд васпитно-образовних објеката широм земље, различитог квалитета, функционалних, здравствених и хигијенских стандарда, захтевао је адаптацију старих и изградњу нових објеката, који би могли, са одговарајућим просторним капацитетима, да одговоре савременим захтевима и методама наставе и васпитања. Због тога се у првим послератним годинама обнове земље јавио јак императив да се ово питање на одговарајући начин брзо реши. Поменута уредба (1948) допринела је остварењу два циља – *институционализацији друштвене бриге за децу*, те *„ослобађању“ жене и њене еманципације у новом социјалистичком друштву*. И поред опречних ставова о остварености ових циљева, они су успоставили заједничке друштвене службе за пружање услуга, као што су чишћење, кување, прање, брига о деци итд.[9] Такође, омогућен је, по први пут, одређен степен аутономије овог типа објекта у оквиру шире типологије васпитно-образовних објеката у нашој пројектантској пракси.

Током педесетих и шездесетих година граде се једноставна, функционална, рационална, често и типска, решења предшколских установа. Она су претежно квадратних и правоугаоних основа, или њихових комбинација, са, понекад, предвиђеним унутрашњим атријумом. Пред архитекте тога доба стављао се сложен задатак складног повезивања унутрашњег и спољашњег простора, са циљем обезбеђивања наизменичног боравка деце у затвореном (просторије) и отвореном простору (двориште), те успостављања тесне везе објекта са непосредним природним окружењем. То се, у пракси, најчешће постизало великим стакленим фасадним површинама и максималном искоришћеношћу свих фасада објекта, што се може сматрати својеврсном спецификом ове типологије објеката.

Седамдесете године означиле су значајну прекретницу у развоју савремене архитектуре на светском плану и најавиле промену дотадашњег модернистичког дискурса.

5 Сачуване су пројектне документације следећих објеката: дечја установа „Скадарлија“ у Улици Џорџа Вашингтона 23, Београд (1970); дечја установа „Љубица Вребалов“ у Немањиној улици 8, Пожаревац (1973–1974); комбинована дечја установа „Дечје царство“ у Булевару Деспота Стефана 38, Велика Плана (1974); комбинована дечја установа „Браћа Срнић“ (данас „Света Петка“) на Топчидерском венцу 1, Београд (1978).

6 Нису сачуване пројектне документације следећих објеката: Основна школа „Ђуро Ђаковић“ (данас „Скадарлија“) у Француској улици 26, Београд (1958–1959); угаона стамбено-пословна зграда у Његошевој улици 44, Београд (1960–1961); Основна школа „Дринка Павловић“ у Косовској улици 19, Београд (1963); дечји вртић „Чика Јова Змај“ у Улици Светог Саве 9, Бијељина (1977); дечји вртић „Сунце“ предшколске установе „Јелица Обрадовић“ у Улици Спасоја Павловића бб, Младеновац (1980).

7 Највећи допринос на том подручју дала је архитекта Надежда Нада Богојевић (1914–1997), са својим рефератом *О дечјим јаслама и вртићима*, изнетим на Првом саветовању архитеката и урбаниста Југославије у Дубровнику 1950. године.

8 Према Емини Копас-Вукашиновић (1959), тада је први пут употребљен термин „дечји вртић“ за предшколске установе. Погледати: Emina Kopas-Vukašinović, *Karakteristike i razvoj programa za predškolsko vaspitanje i obrazovanje u Srbiji*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2004, 58.

9 Goran V. Anđelković, *Specifičnosti in pomen tlorisne zasnove večstanovanjske arhitekture modernizma v obdobju 1950–1973 v Beogradu, Ljubljani in Zagrebu*, doktorska disertacija, Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 2018, 118–121.

Сви тадашњи догађаји били су само последица неколико деценија ранијих критика, упућених тада владајућем, издоктринираном, модернизму, како на теоретском, тако и на практичном плану, и размимоилажења главних актера на архитектонској сцени у концепцијским погледима даљег развоја архитектуре. Такве околности пренеле су се и на наше просторе. Отварају се нове архитектонске и урбанистичке теме, критички се преиспитују сви дотадашњи модернистички обрасци, архитекте постају друштвено ангажованије и активније, те све чешће учествују у мултидисциплинарним тимовима итд.

На подручју архитектуре предшколских установа, поред уважавања поменутих начела пројектовања, јављају се доста динамичније форме објеката, прилагођене дечјој маштовитости, са јасном тежњом побуђивања њихове знатижеље и осећаја припадности свом месту боравка изван стана и породице, као јасна критика дотадашњих изграђених, махом репетитивних, униформних и монотоних, решења.

У таквим околностима, архитекта Милосављевић, после педагошког рада у *Грађевинском школском центру*,[10] наставља своју пројектантску праксу и градитељску делатност у *Центру за пројектовање и опремање Завода за унапређење домаћинства града Београда*.[11] Овај период представља трећу, зрелу и последњу, фазу њеног деловања у архитектури.[12] Током осме деценије XX века, заједно са бројним сарадницима,[13] изнедрила је авангардну серију предшколских установа широм Србије и бивше Југославије, која, још увек, није била предмет истраживања наших историчара и теоретичара архитектуре. Њоме је показала да ова типологија објеката може достићи висок ниво обликовности и потупно равноправно стати са другим објектима јавне намене.

Главне карактеристике њених предшколских установа огледају се у прилагођавању објекта постојећем затеченом и природном контексту, интеграцији спољашњег и унутрашњег простора као јединствене целине, иновативној примени француског прозора као архитектонског елемента обликовања, те интерпретацији традиционалних елемената на савремен језик архитектуре.

Околности настанка, пројектни програм и концептуална поставка дечјег вртића у Пожаревцу

Осма деценија XX века донела је Пожаревцу праву модернизацију. У центру града подижу се значајни објекти, као што су нова зграда Окружног суда (1974–1977, арх. Љупко Ћурчић), данас Вишег суда, у Улици Јована Шербановића 4,[14] Дом омладине и пионира (1976–1982, арх. Милош Бојовић), данас Центар за културу, у Улици Јована Шербановића 1,[15] Робна кућа „Београд“ (1977–1978, арх. Петар Петровић) на Тргу ослобођења итд. Изградња ових објеката, претежно јавне намене, који су пратили актуелне токове у савременој архитектури, говори истовремено о подизању значаја Пожаревца као политичког, привредног, културног и економског центра овог дела наше земље, формирању савремене слике града и трансформацији његовог средишта, што ће бити заокружено током следеће и наредне, десете, деценије реконструкцијом централне градске зоне у оквиру ширег процеса регенерације градова у Србији.[16]

Састављање пројектног задатка и програма, те пројектовање и извођење новог, модерног, дечјег вртића, на адреси Немањина улица 8, реализовано је током 1973. и 1974. године.[17] Нема података о доласцима архитекте Милосављевић у Пожаревац током трајања читавог процеса,

10 У *Грађевинском школском центру*, односно у данашњој *Архитектонској техничкој школи*, предавала је пројектовање и нацртну геометрију. Била је један од омиљених наставника у школи, због чега су је, од мила, деца звала *Мајка Дана*.

11 Седиште је било у Француској улици 6, у Београду. У тренутку пројектовања и изградње пожаревачког дечјег вртића на месту директора Завода била је Нада Жунић.

12 G. V. Anđelković, *nav. delo*, 86–87.

13 На пројектима и реализацијама објеката сарађивале су следеће архитекте и техничари: тех. Н. Грујић („Скадарлија“, 1970), арх. В. Шарчевић („Пчелица“, Пожаревац, 1974), тех. В. Удовичић („Пчелица“, Пожаревац, 1974), тех. З. Јеринић („Браћа Срнић“, Београд, 1978) и арх. К. Розман („Браћа Срнић“, Београд, 1978).

14 Погледати: Tatjana Stojanović, *Okružni sud u Požarevcu*, Arhitektura urbanizam: časopis za arhitekturu, urbanizam, primenjenu umetnost i industrijsko oblikovanje, 83–84, Beograd, 1979, 55–57.

15 Погледати: Mila Đurđev i Maja Momirov, *Programsko prostorne i morfološke karakteristike objekata Domova kulture i kulturnih centara u Republici Srbiji, tematski zbornik Arhitektura objekata domova kulture u Republici Srbiji* (ur. Radivoje Dinulović, Dragana Konstantinović i Miljana Zeković), Novi Sad, 2014, 151–152.

16 Архитекта Предраг Цагић (1941–2016) радио је реконструкцију уже централне зоне Пожаревца (1988–1995). Погледати: Предраг Цагић, *Реконструкција уже зоне центра Пожаревца*, Архитектура и урбанизам: часопис за просторно планирање, урбанизам и архитектуру, 2, Београд, 1995, 33–37.

17 Тада је управник дечјег вртића и јаслица била Милена Милић.

нити о обиласцима текућег градилишта, што је била једна од одлика њене пројектантске праксе и градитељске делатности. Породична фотографска документација потврђује њену велику активност обилазака текућих градилишта и завршених објеката током седамдесетих година XX века. Сходно томе, може се само претпоставити да је обишла и ово пожаревачко градилиште.

Инвеститор је био тадашњи *Комунални завод за социјално осигурање*. Цена изградње објекта, планиране укупне површине 1.543 м² и спратности Су+Пр+1, и његовог унутрашњег уређења износила је 6.213.800,00 ондашњих нових динара (око 363.805 ондашњих америчких долара).[18]

Према тада важећем *Генералном урбанистичком плану Пожаревца*,[19] дечји вртић подигнут је у дубини катастарске парцеле бр. 838 (Сл. 2).[20] Она је оивичена Немањином и Ужичком улицом, те окружена суседним, постојећим, стамбеним објектима и синагогом.[21] Концентричност објекта, као и његова већа удаљеност од регулационих линија поменутих улица, била је у циљу максималног искоришћавања слободног простора при стварању заштитног појаса зеленила, те самим тим и мирнијег и интимнијег микроамбијента – *дворишта за игру деце*.[22]

Концептуална поставка дечјег вртића заснована је на *синтези концентрисаног и децентрисаног система*,[23] са јаким степеном аутономије свих група спољашњих и унутрашњих простора на хоризонталном и вертикалном плану објекта.

Планирана су два, јасно диференцирана и потпуно аутономна, дворишта различитих величина, намена и габарита (двориште за игру деце и економско двориште), са својим самосталним прилазима и улазима из Немањине улице (главни и економски улаз). Диференцијацију дворишта, такође њиховог прилаза и улаза, прати и диференцијација различитих група корисника, сасвим уобичајена за ову типологију објеката. Другим речима, главни улаз намењен је родитељима са децом,[24] а економски улаз особљу вртића, за доставу намирница и одвоз смећа.[25]

У северо-источном делу објекта предвиђено је *типско решење кухињског блока*,[26] *блока за васпитаче* и *двокраког степеништа са хигијенско-санитарним блоком*, са посебним улазом на северној страни. Зона кухињског блока и блока за васпитаче решена је једноставним низањем просторија дуж уског, недиференцираног, крака ходника. Двокрако степениште, пре свега због везе са мањом терасом првог спрата и предвиђеном већом кровном терасом, непосредно је повезано са ширим делом ходника са гардеробериме.

Планирани капацитет дечјег вртића био је 120 деце, разврстаних према узрасту у пет боравишних јединица.[27] Две су предвиђене у приземљу (Сл. 3),[28] а три на спрату (Сл. 4).[29] Боравишне јединице имају остварен одређен степен аутономије унутар објекта. Већина има оријентацију према јужној страни. Свака је састављена од хигијенско-санитарног блока, такозваног „спартанског" типа, и јединственог, двонаменског, простора дневног боравка, са могућношћу одељивања помоћу хармоника врата.

18 Danica Milosavljević, *Rekapitulacija*, Beograd, 1974, nepagirano.

19 Архитекта Михаило Радовановић радио је *Регулациони план Пожаревца* (1934) и *Генерални урбанистички план Пожаревца* у послератном периоду. Погледати: Слободанка Цветановић, Наташа Милошевић Дулић и Петар Винкић, *Архитектура Пожаревца између два светска рата*, Пожаревац, 2016, 17; Михаило Радовановић, *Пожаревац, Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња: 1946–1951* (ур. Михајло Митровић), Београд, 1953, 105–110.

20 Вртић је удаљен од Немањине улице 25 m (јужна страна), од Ужичке улице 15 m (западна страна), 9.4 m од синагоге (источна страна) и 1.6 m од суседне парцеле (северна страна).

21 Danica Milosavljević, *Tehnički opis uz idejni projekat dečje ustanove „Ljubica Vrebalov" u Požarevcu*, Beograd, 1974, 1.

22 На ободу дворишта за игру деце предвиђена је трафо-станица, вешто инкорпорирана у околни природни амбијент. Приземни објекат осмоугаоне основе има завршну опечну материјализацију и испуштену бетонску надстрешу, додатно наглашену челичном оградом једноставног и сведеног дизајна.

23 Nada Blagojević, *O dečjim jaslama i vrtićima, Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih* (prir. Branislav Krstić), Beograd, 2014, 112–113.

24 Улазни хол има вишенаменску улогу. Истовремено служи као чекаоница за родитеље и као место за окупљање гостију пред почетак приредбе у сали.

25 Према пројектном задатку предвиђено је 23 запослених. Погледати: Milena Milić, *Projektni zadatak za izgradnju novog objekta dečjeg vrtića i jaslica u Požarevcu*, Požarevac, 1974, 2–3.

26 Дистрибутивна кухиња, предвиђена у приземљу и на првом спрату, повезана је теретним лифтом са централном кухињом у сутерену.

27 D. Milosavljević, *nav. delo*, 2.

28 Обе групе имале су капацитет по 20 деце, узраста 2–3 и 3–4 године.

29 Две групе имале су капацитет по 25 деце, узраста 4–5 и 5–6 година, а трећа 30 деце узраста 6–7 година.

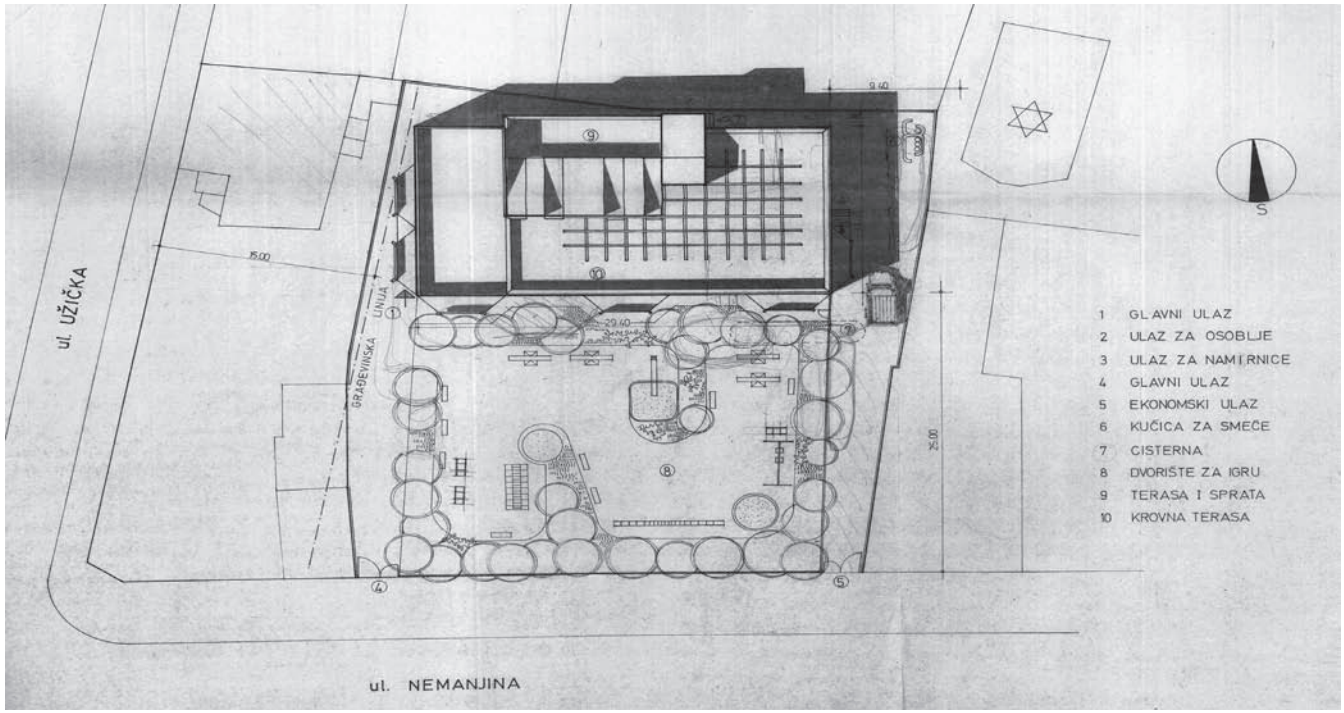

Слика 2. Ситуација дечјег вртића „Пчелица“ предшколске установе „Љубица Вребалов“, 1974. (приватна архива арх. др Г. В. Анђелковића)

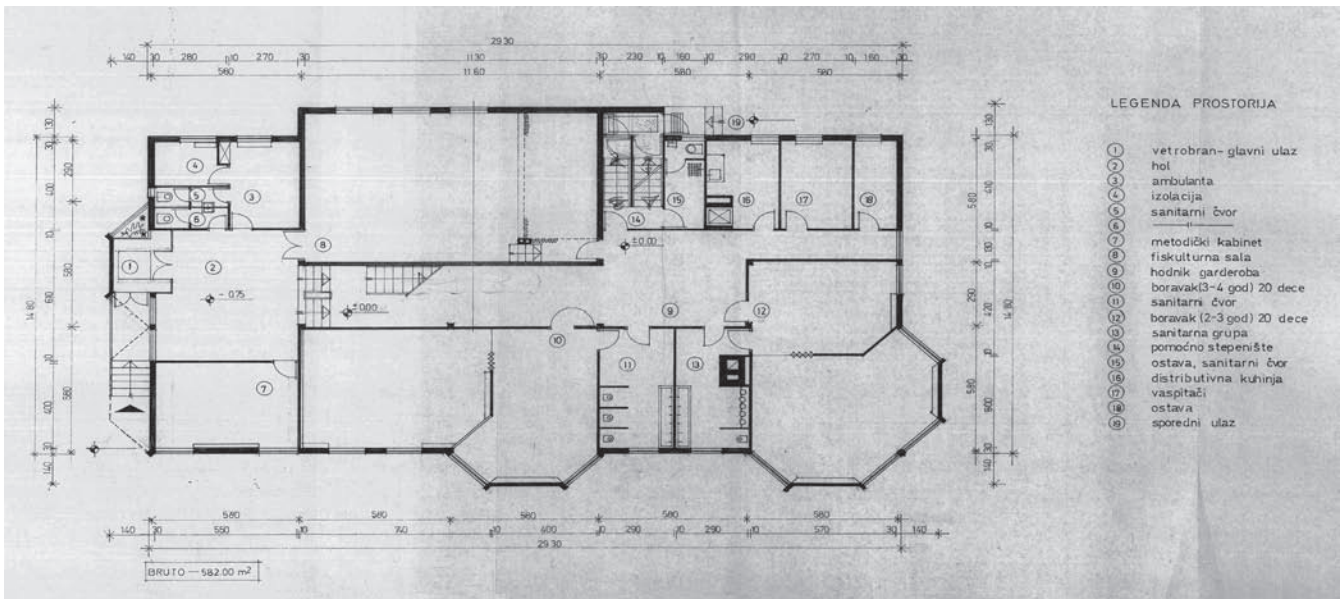

Слика 3. Основа приземља дечјег вртића „Пчелица“ предшколске установе „Љубица Вребалов“, 1974. (приватна архива арх. др Г. В. Анђелковића)

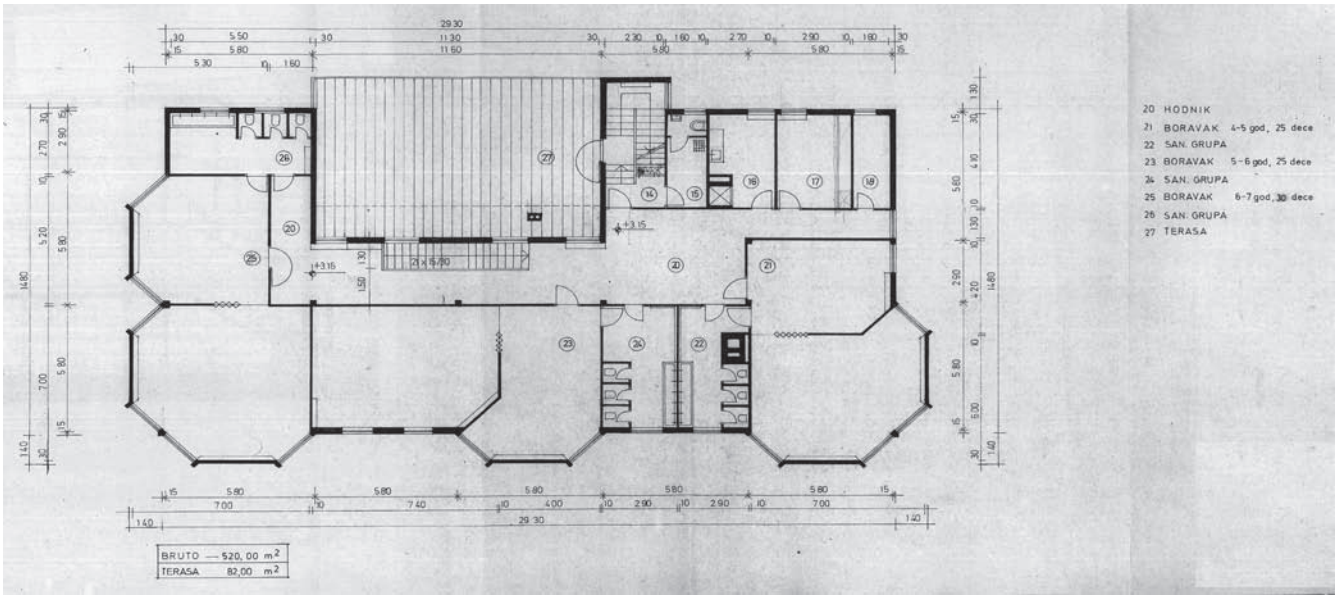

Слика 4. Основа спрата дечјег вртића „Пчелица" предшколске установе „Љубица Вребалов", 1974. (приватна архива арх. др Г. В. Анђелковића)

Посебно треба нагласити „куткове" већих просторија дневног боравка, како их назива архитекта Милосављевић у техничком опису.[30] Трапезасте нише „куткова" са косим кровом и плафоном, у дужини једног основног конструктивног распона, представљају повезујући тродимензионални обликовни елемент ентеријера и ентеријера, који својим габаритом „излази" из главног корпуса објекта и „улази" у спољашњи ваздушни простор.

Терасе су имале основни циљ надомешћивања недовољне површине дворишта.[31] Мања реализована тераса првог спрата, позиционирана изнад сале у приземљу, била је оријентисана према северној страни.[32] Планирана кровна тераса са перголама, поред основне улоге повећавања површине за игру деце, пружала је могућност максималног искоришћавања потенцијала пете фасаде, али и њене обликовне компоненте као завршног акцента објекта. Њеном нереализацијом пропуштена је јединствена прилика да се један од идеала модерног покрета, недовољно искоришћен у нашој пројектантској пракси, просторно отелотвори и идејно осмисли, иако је заснован као предлог у циљу минимализирања поменутог мањка отвореног простора.

Извори утицаја на архитектонску концепцију и њихово тумачење

Иако нема података о утицајима на стваралаштво архитекте Милосављевић, на основу детаљног прегледа пројектне документације изведених предшколских установа широм Србије и бивше Југославије они се могу наслутити. Као и у примеру њеног старијег рођеног брата,[33] очигледни су утицаји народног неимарства са простора данашње Северне Македоније. У потврђивању ове тезе од велике помоћи су бројни текстови архитекте **Јована Крунића** (1915–2001),[34]

30 D. Milosavljević, *nav. delo*, 4.

31 Исто, 5.

32 Дечји вртић је 2009. године надграђен за један спрат, у циљу проширивања постојећих капацитета. Надграђивањем објекта затворена је постојећа тераса првог спрата.

33 На стваралаштво сликара Милосављевића доста је утицало значајно археолошко налазиште Стоби у Северној Македонији, где је, још у раном детињству, остварио први додир са уметношћу. Погледати: Здравко Вучинић, *Предраг Пеђа Милосављевић*, Београд, 2015, 12.

34 Погледати: Jovan Krunić, *Neke naše stare konstrukcije i njihove forme*, Urbanizam–arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umetnost, 9–12, Zagreb, 1951, 95–99; Јован Крунић, *Облици народних кућа Охрида, Кичевице, Галичника и Крушева као карактеристичне нијансе израза народне архитектуре*

којима је покушавао да докаже чврсту везу народног неимарства, нарочито са поменутог географског подручја, са савременом архитектуром, као њеним извором и кореном, те постојање прекинутог континуитета нашег архитектонског развоја. Своје тезе сублимисао је тројством: *принцип (стандардизација)*, *конструктивни систем (скелет)* и *резултат (склад)*.[35] Крунићево тројство, које се, заправо, наслања на раније постављене принципе хармоније у архитектури, прилагођене нашим условима и приликама, присутно је у конкретном примеру пожаревачког дечјег вртића архитекте Милосављевић. *Стандардизацијом група просторија*, јасно просторно-функционално дефинисаних и аутономно заснованих унутар објекта, *унификацијом основног* (5.80 m) *и помоћног конструктивног распона* (2.90 m) примењеног скелетног система, прилагођеног више природи просторно-функционалне организације објекта, те *двојношћу примењених фасадних материјала и фасадних модула* постигнута је једна хармонична архитектонска композиција објекта, са максималним искоришћењем свих вредности и потенцијала функције, конструкције и форме. Резултату такве хармоничности, највероватније, допринела је јединствена и универзална идејна основа ове, младе, типологије објеката у нашој пројектантској пракси.

Двојност примењених фасадних материјала, односно *опеке* и *натур-бетона*, често обложеног белим терапластом или кулијеом, може се приписати утицају архитекте Јовановића. Она се, по први пут, јасно појављује код њених значајних београдских реализација, *Основне школе „Ђуро Ђаковић“ (данас „Скадарлија“) у Француској улици 26* (1958–1959) и *угаоне стамбено-пословне зграде у Његошевој улици 44* (1960–1961), насталих у време пројектовања и изградње Јовановићевог Дома београдских уметника у Париској улици 14 (1956–1960). Иако су, према речима архитекте Милосављевић, постојале приче око сличности њихових стамбених кућа, па тиме пословично ко је од кога „преузео“ идеју двојне материјализације са француским прозорима,[36] њихови ауторски рукописи били су сасвим различити. Архитекта Милосављевић имала је робуснији, грубљи, приступ обликовању у односу на архитекту Јовановића, који је неговао доста нежнији приступ, са израженом склоношћу ка детаљу. Двојност фасадних материјала не може се приписати тада актуелној тенденцији *брутализма* у архитектури, оличеној у **Ле Корбизјеовим** (Le Corbusier) (1887–1965) послератним реализацијама. Пре би се могло говорити о једној савременој и вештој интерпретацији наших бондручара, са видљивим хоризонталним и вертикалним носећим елементима скелетног система. Такође, примена ових материјала произашла је из ондашњих економских прилика у нашој земљи и њихове боље доступности, са основним циљем колоритног „отопљавања“ физичких, увелико индустријализованих, структура објеката. Препознавање традиционалних локалних корена географског подручја Пожаревца, односно Крунићевим речником *нијансе израза*, са применом доступних материјала, као и у примеру архитекте Јовановића,[37] указује на зачетне облике регионализма у архитектури Данице Милосављевић.

Фасадни модул је саставни елемент елевације пожаревачког дечјег вртића (Сл. 5). Примењена су два типа фасадног модула у дужини основног конструктивног распона, са типским елементима француских прозора правоугаоног и трапезног облика, те црвеним опечним и белим терапластним паноима. Двотипност фасадног модула не прати стриктно предвиђену намену просторија унутар објекта, што је била јасна последица насталих промена у даљој фази пројектовања и потоњег извођења објекта.

Први тип у равни фасаде јављао се и раније у пројектантској пракси и градитељској делатности архитекте Милосављевић,[38] и представља даљу надградњу њених почетних замисли. У ободним зонама предвиђена су два француска прозора правоугаоног облика, са малим степеником унутар дневног боравка, јасно израженим на фасади објекта у виду додатног „проширења“ горње ивице хоризонталне греде. То је први пример одступања од њеног дотадашњег манира наглашавања надпрозорних греда, односно доњих ивица хоризонталних греда, који се може тумачити као прилагођавање природи будућих корисника објекта. Такође, француски прозори су додатно наглашени челичном оградом једноставног и сведеног дизајна. У средишњој зони, између два поменута француска прозора, предвиђен је опечни пано.

Македоније, Зборник радова Архитектонског факултета (ред. од. Ђурђе Бошковић и др.), Београд, 1951–52, 64–78.

35 Krunić, *nav. delo*, 96–99.

36 Интервју аутора рада са архитектом Даницом Милосављевић, 18.11.2013. и 10.01.2014, Београд.

37 Горан В. Анђелковић, *Дом београдских уметника у Париској улици 14*, Годишњак града Београда, LXV, Београд, 2018, 116.

38 Тип фасадног модула са два ободна француска прозора и средишњим опечним паноом појављује се први пут код угаоне стамбено-пословне зграде у Његошевој улици 44, у Београду.

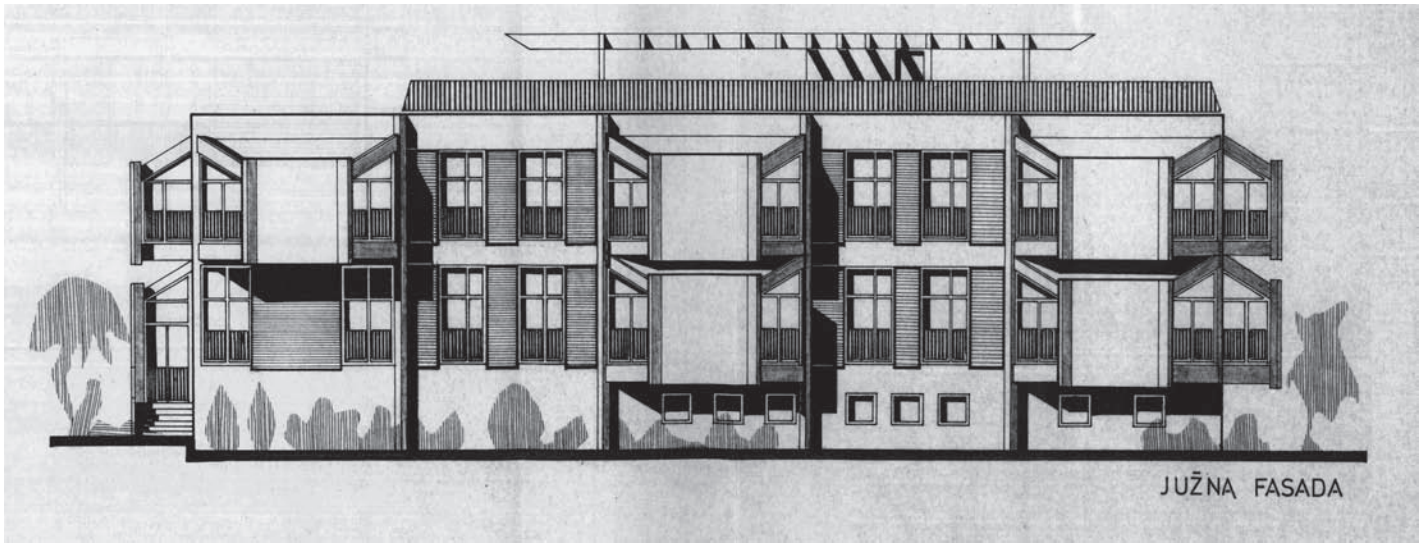

Слика 5. Фасадни модули у елевацији дечјег вртића „Пчелица" предшколске установе „Љубица Вребалов", првобитно решење, 1974. (приватна архива арх. др Г. В. Анђелковића)

Други тип, до тада неуобичајен у њеној пројектантској пракси и грађитељској делатности, представља својеврсну тродимензионалну, савремено опросторену, реминисценцију *доксата*, затвореног „кутка" веће просторије дневног боравка. Са функционалног аспекта „проширивање" основе дневног боравка у спољашњи простор може се приписати иновативном начину остваривања задовољавајућих просторних капацитета, а са обликовног препознатљивости форме објекта. Тиме је остварен додатни квалитет у повезивању екстеријера и ентеријера. Ова веза је, по први пут у нашој архитектури предшколских установа, отелотворена иновативним прелазним тродимензионалним елементом – *доксатом ни на небу ни на земљи*. Отварање искључиво бочних поља са француским прозорима трапезног облика, додатно наглашеним челичним оградама једноставног и сведеног дизајна, говори о промишљеној секундарној функцији поменутог „кутка" – *обезбеђивању ефиксанијег начина проветравања дневног боравка*. Тиме је, поред функционалног и обликовног квалитета, постигнут задовољавајући ниво квалитета хигијенског и здравственог стандарда овог објекта.

Анализом идејног пројекта уочено је занимљиво, нереализовано, решење угла објекта. Постављањем поменутих прелазних тродимензионалних елемената на угловима објекта постигнута је савремена интерпретација „ћошка", спратног испуштеног угаоног елемента бондручара из источних и јужних крајева наше земље, те суседне Северне Македоније.[39] Детаљним анализирањем основе првобитне концепције пожаревачког дечјег вртића установљена је сличност са решењем углова основе, тачније заротираних кристала, београдског Музеја савремене уметности (1960–1965), архитектонског остварења **Ивана Антића** (1923–2005) и **Иванке Распоповић** (1930–2015). Породична фотографска документација потврђује блиске односе архитекте Милосављевић са њима. Међутим, то није довољно за тврдњу о иницијалном мотиву њеног решења из два разлога. Први се тиче њеног јачег наслањања на локалну и изворну традицију елемената датог географског подручја, вешто интерпретираних на савремен језик архитектуре. Други се тиче различите природе пројектних задатака и њиховог конкретизовања у простору. То указује, недвосмислено, на постојање одређених разлика у њиховим концепцијама и поред очигледне сличности у основама, које су биле проузроковане применом модула при решавању просторно-функционалне организације објеката и њихове елевације (Сл. 6).

39 Детаљније о том елементу погледати: Александар Дероко, *Фолклорна архитектура у Југославији*, Београд, 1964, 55, 69.

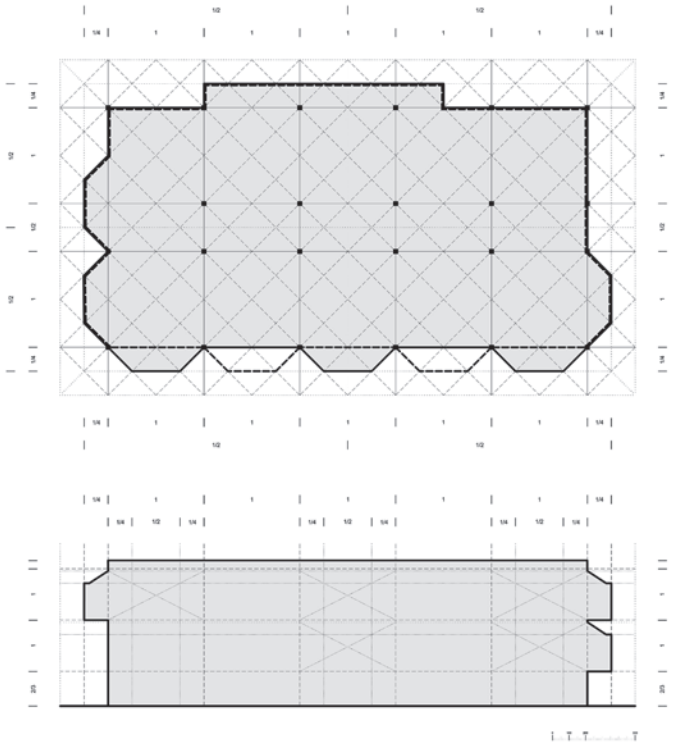

Слика 6. Примена модула у основи и елевацији дечјег вртића „Пчелица“ предшколске установе „Љубица Вребалов“ (цртеж аутора рада)

Наизменичном „пар-непар“ шемом фасадног модула, доста бољим решењем у односу на првобитно, монотоно, понављање оба типа на истим позицијама, постигнута је динамична, покренута и разиграна елевација пожаревачког дечјег вртића.

Француски прозор, као елемент архитектонског обликовања, са челичном оградом једноставног и сведеног дизајна, често је коришћен у послератној вишепородичној стамбеној архитектури код нас. Међу првим зградама са француским прозорима у послератном Београду био је поменути Јовановићев Дом београдских уметника. Примена овог елемента у ауторском опусу архитекте Милосављевић може се, такође, приписати Јовановићевом утицају. У осмој деценији XX века прва смело уводи његову примену код предшколских установа, као иновативно решење повезивања екстеријера и ентеријера.[40] Применом два типа француског прозора архитекта Милосављевић постиже *максималну искоришћеност основе објекта* за све потребне намене без балкона и лођа, често погрешно интерпретираних у овој типологији објеката, *типизацију* као значајан економски параметар у тадашњим условима серијске производње грађевинских елемената, те *стварање присније и индивидуалније контакта са непосредним природним окружењем*.

Улазни део објекта са степеништем обично је наткривен једноставном, хоризонталном или каскадираном, надстрехом. Наткривени степенишни крак прате, са једне или обе стране, танки челични ваљкасти стубови. Надстреха, у појединим примерима, има намерно остављен отвор зарад максималног искоришћавања задовољавајућих количина дневне светлости у првим, улазним, деловима објекта.[41] Овом, посебном, пројектантском темом у архитектури предшколских и школских установа архитекта Милосављевић неспорно је постигла препознатљивост својих ауторских остварења, почев од ране па до закључне, зреле, фазе свог деловања у пројектантској пракси и градитељској делатности.

Закључак

Специфичне одлике архитектуре предшколских установа архитекте Милосављевић, са препознатљивим ауторским изразом и достигнутим високим нивоом обликовности, уочавају се у јасној концепцији решења објекта, логичној диференцијацији намена, употреби традиционалних елемената на савремен начин, те у складном повезивању спољашњег и унутрашњег простора помоћу нових, иновативних, елемената. Као саставни део њене авангардне серије предшколских установа, пожаревачки дечји вртић представља *јединствен и специфичан пример синтезе традиционалних и модерних елемената*, односно *народног неимарства* и *модернистичких образаца*, смело интерпретираних у промењеним околностима осме деценије XX века, критичког преиспитивања дотадашњих начела модернистичког дискурса, те тражења новијих и иновативнијих обликовних елемената у циљу „разбијања“ дотадашње праксе репетитивних, униформних и монотоних решења предшколских установа код нас.

40 Француски прозор појављује се први пут, додуше у минималној мери, код београдског дечјег вртића „Скадарлија“.

41 Такви примери надстрехе појављују се код Основне школе „Скадарлија“ (Београд), дечјег вртића „Скадарлија“ (Београд) и дечјег вртића „Чика Јова Змај“ (Бијељина).

Литература

-Анђелковић, Горан В. *Интервју са архитектом Даницом Милосављевић*. Београд, 18.11.2013. и 10.01.2014.

-Анђелковић, Г. В. *Најстарија жена српске архитектуре*. Политика, 17.11.2017, 23.

-Anđelković, Goran V. *Specifičnosti in pomen tlorisne zasnove večstanovanjske arhitekture modernizma v obdobju 1950–1973 v Beogradu, Ljubljani in Zagrebu*. Doktorska disertacija, Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 2018.

-Анђелковић, Горан В. *In memoriam: Арх. Даница Милосављевић*. Архитект: гласник Друштва архитеката Ниша, 61–62, Ниш, 2018.

-Anđelković, Goran V. *In memoriam: arhitekta Danica Milosavljević*. DANS: časopis za arhitekturu i urbanizam, 84, Novi Sad, 2018.

-Анђелковић, Горан В. *Дом београдских уметника у Париској улици 14*. Годишњак града Београда, LXV, Београд, 2018.

-Blagojević, Nada. *O dečjim jaslama i vrtićima, Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih* (prir. Branislav Krstić), Beograd, 2014.

-Вучинић, Здравко. *Предраг Пеђа Милосављевић*. Београд, 2015.

-Дероко, Александар *Фолклорна архитектура у Југославији*. Београд, 1964.

-Đurđev, Mila i Momirov, Maja. *Programsko prostorne i morfološke karakteristike objekata Domova kulture i kulturnih centara u Republici Srbiji, tematski zbornik Arhitektura objekata domova kulture u Republici Srbiji* (ur. Radivoje Dinulović, Dragana Konstantinović i Miljana Zeković), Novi Sad, 2014.

-Kopas-Vukašinović, Emina. *Karakteristike i razvoj programa za predškolsko vaspitanje i obrazovanje u Srbiji*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad, 2004.

-Krunić, Jovan. *Neke naše stare konstrukcije i njihove forme*. Urbanizam–arhitektura: časopis za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umetnost, 9–12, Zagreb, 1951.

-Крунић, Јован. *Облици народних кућа Охрида, Киченице, Галичника и Крушева као карактеристичне нијансе израза народне архитектуре Македоније, Зборник радова Архитектонског факултета* (ред. од. Ђурђе Бошковић и др.), Београд, 1951–52.

-Milić, Milena. *Projektni zadatak za izgradnju novog objekta dečjeg vrtića i jaslica u Požarevcu*. Požarevac, 1974.

-Milosavljević, Danica. *Rekapitulacija*. Beograd, 1974.

-Milosavljević, Danica. *Tehnički opis uz idejni projekat dečje ustanove „Ljubica Vrebalov" u Požarevcu*. Beograd, 1974.

-Радовановић, Михаило. *Пожаревац, Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња: 1946–1951* (ур. Михајло Митровић), Београд, 1953.

-Stojanović, Tatjana. *Okružni sud u Požarevcu*. Arhitektura urbanizam: časopis za arhitekturu, urbanizam, primenjenu umetnost i industrijsko oblikovanje, 83–84, Beograd, 1979.

-Цагић, Предраг. *Реконструкција уже зоне центра Пожаревца*. Архитектура и урбанизам: часопис за просторно планирање, урбанизам и архитектуру, 2, Београд, 1995.

-Цветковић, Слободанка, Милошевић Дулић, Наташа и Винкић, Петар. *Архитектура Пожаревца у периоду између два светска рата*, Изложбени каталози, каталог 21, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2016.

The contribution of an architect Danica Dana Milosavljević to Požarevac contemporary architecture

Summary

Architecture of Danica Dana Milosavljević (1919–2018) has not been in the focus of researchers of Serbian architectural historiography. Her contribution has been the largest in the field of kindergarten architecture. Particularly important is her mature architectural design phase over the decade from 1970 to 1980, when realizing a series of avant--garde kindergartens across Serbia and former Yugoslavia. Their main features were: *adapting to the existing and natural context*, *integration of external and internal spaces as a unique whole*, *innovative use of french windows*, and *contemporary interpretation of traditional elements*. These are also the features of her authorial expression in architecture.

During the 1970s, Požarevac experienced a real modernization as a significant political, economic, cultural and economic center of this part of Serbia and Yugoslavia. Public buildings are being built, whose architecture follows the contemporary currents. Among them, a special place in Požarevac contemporary architecture has a modern kindergarten „Bee".

The kindergarten is based on the *synthesis of a centralized and decentralized system*, with the autonomy of all groups of exterior and interior spaces. It is a unique and specific example of the *synthesis of traditional and modern elements*. Recognition of traditional local roots of the Požarevac geographical area indicates the early forms of *regionalism* in hers architecture. She boldly introduces new innovations: *porch* as a transitional three-dimensional element in connecting exteriors and interiors, and *french window*, first applied in Serbian and Yugoslav kindergarten architecture, as a rational solution in maximizing the utilization a floor plan of the object, a typification in the conditions of serial production of building elements, and creating a closer and more individual contact with the immediate natural environment.

With this kindergarten, an architect Milosavljević showed that this typology of objects can reach a high level of architectural design and she set new standards in Serbian and Yugoslav kindergarten architecture in the 1970s.

Keywords: Danica Dana Milosavljević, Kindergarten architecture, post-war modernism, regionalism

Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 94(=411.16)(497.11 Пожаревац)(091)(093)

Прегледни рад.

ЈЕВРЕЈСКА ЗАЈЕДНИЦА У ПОЖАРЕВЦУ КРОЗ ФОНДОВЕ И ЗБИРКЕ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Апстракт: Јеврејска заједница у Пожаревцу никада није био велика. Иако малобројни, Јевреји су активно учествовали у економском, друштвеном и културном животу Пожаревца. Јеврејска заједница у Пожаревцу је дала већи број угледних и способних јавних радника. У раду ће, након кратког осврта на досељавање и живот Јевреја у Србији, бити приказан живот јеврејске заједнице у Пожаревцу и објављен списак јеврејских породица које су живеле у Пожаревцу у периоду пре Другог светског рата. Тај списак из Регистара становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства представља извор значајних информација о јеврејској заједници у Пожаревцу, које могу подстаћи нова истраживања.

***Кључне речи**: регистар становништва, Јевреји, занимања, вероисповест, матерњи језик*

Јевреји у Србији до Другог светског рата – грађанске и верске слободе

Претпоставља се да су Јевреји почели пристизати на тло јужнословенских земаља у раздобљу слободнијег кретања људи и преплитања култура у области Средоземља, за време владавине Александра Великог у 4. веку п.н.е[2]. Докази о животу Јевреја на простору данашње Србије датирају из 8. и 9. века, из ког времена потичу археолошки налази – некропола и насеље у Челареву, у коме су пронађени фрагменти опека и гробови на којима су урезани јеврејски симболи и хебрејска (јеврејска) слова. Јевреји настањени у то доба на овим просторима називали су се „Романиоти" (оријентални или Источни Јевреји). Ова група се временом стопила са осталим јеврејским становништвом са ових простора, претежно са сефардском заједницом.[3]

Од тог времена па све до масовнијег досељавања Јевреја на Балкан у 15. веку не постоје докази о континуираном животу Јевреја на овим просторима. Досељавање већег броја Јевреја на територију Балкана везује се за прогон Јевреја из Шпаније 1492. и из Португалије 1497. године. Управо ће Сефарди бити Јевреји који ће претежно настанити територије Балканског полуострва,[4] док ће се Ашкенази, који су првобитно насељавали долину реке Рајне и Француску, након Крсташких ратова селити ка истоку – у Пољску, Литванију, Русију итд. На територију данашње Србије Јевреји су вероватно дошли преко Француске, Италије и Грчке (Солуна).[5] На простору данашње Србије живели су највише на територији данашње Војводине, али и у Београду.[6]

Током средњег века Јевреји на Балкану живели су претежно у земљама под турском влашћу, у којима нису уживали сва права која су припадала муслиманском живљу. Ипак, имали су својеврсну аутономију која се огледала у животу у одвојеним четвртима – махалама. Најразвијеније јеврејске четврти под турском влашћу на овим просторима биле су у Београду и Сарајеву. Развој јеврејске, већински сефардске заједнице у овом периоду био је плодотворан. Са доласком Аустријанаца на просторе

1 Ауторка је архивист у Историјском архиву Пожаревац; e-mail: natasamilosevicdulic@arhivpozarevac.org.rs

2 Група аутора, *Портрети и сећања јеврејске заједнице у Србији пре Холокауста*, Приручник за наставнике и наставнице, Савез јеврејских општина Србије, Београд ,2015, 15, доступно на: https://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/en/education/serbian/book.pdf

3 http://haver.rs/kratka-istorija-jevreja-na-prostoru-danasnje-srbije/21.5.2020.

4 Сефарди су говорили јудео-шпанским дијалектом названим ладино, који је био мешавина хебрејског и шпанског језика.

5 Исто.

6 Ова група Јевреја говорила је јидиш – мешавину старонемачког и хебрејског језика.

данашње Србије, 1688. године, знатно се погоршава положај Јевреја на овим просторима. Војвођански Јевреји, који су се на територију данашње Војводине почели досељавати по коначном повлачењу Турака, живели су под другачијим околностима у односу на своје сународнике у Србији. То су били Ашкенази који су у Војводину дошли бежећи из Немачке, Аустрије, Мађарске, Чешке и Пољске, где су антијеврејске уредбе биле ригорозније спровођене него на територији данашње Војводине. Први Јевреји су се настанили у данашњој Војводини 1693. године у Рацком Селу (Нови Сад).[7] Војвођански Јевреји се 1867. године формално изједначавају са свим другим становницима у земљи и признаје им се слобода вероисповести, те се од тада лагано крећу ка равноправном учествовању у политичком, друштвеном, привредном и културном животу овог дела Србије.

Подаци о присуству и животу Јевреја у Србији, а посебно у Београду, у периоду од почетних турских освајања српских земаља крајем 14. века, па све до окончања Српске револуције у 19. веку, садржани су углавном у записима чланова бројних дипломатских делегација из Аустрије, Угарске, Италије, Немачке, Француске, Енглеске, Русије, али и обичних путописаца који су пролазећи овим крајевима бележили и своја запажања о њима. Тридесетих и четрдесетих година 19. века интензивирано је досељавање Ашкеназа из Хабзбуршке монархије услед ригорозног спровођења антијеврејских закона у тој држави.

Слобода бављења трговином проглашена у Србији 1838. године привукла је Јевреје из Хабзбуршке монархије. За време владавине Кнеза Милоша Јевреји су уживали посебну заштиту, да би се након његове абдикације њихов положај знатно погоршао. Наиме, уставобранитељи су забранили Јеврејима држање дућана, куповину непокретних добара и подизање богомоља у унутрашњости земље, тачније изван београдског шанца.

Промењен став званичних фактора у Србији према Јеврејима илуструју два дописа из 1844. године: првим актом начелник Округа пожаревачког налаже начелнику Среза речко-звишког да обрати пажњу и спречи улазак без пасоша за чланове 30 породица „убогих" Јевреја које путују из Сарајева у Србију,[8] а другим актом начелник Округа пожаревачког налаже начелнику Среза речко-звишког да не дозволи боравак и настањивање у Срезу речко-звишком Јеврејима трговцима који долазе из Београда[9]. Уставобранитељска Уредба о еснафима из 1847. године имала је за циљ да заштити домаће занатлије. Примењујући ову Уредбу полицијске власти и еснафи су размартали сваку појединачну молбу за пријем у еснаф.[10] Овај пропис се није односио само на Јевреје, али је властима пружао могућност да га посебно тумачи када су у питању Јевреји. Тако се Игл Вигнфелд у својој молби за отварање радње и пријем у Еснаф терзијско-шнајдерски, упућеној Попечитељству унутрашњих дела 1850. године, жали Попечитељству да, иако је већ пуних 13 година у Београду и у овом послу, 7 година како је ожењен и отац је двоје деце и већ 3 године како плаћа порез, „славно Управитељство варошко" је одбило његов захтев[11]. Решењем В№ од 30. октобра 1856, потврђена је одлука Попечитељства внутрени дела о молбама београдских Јевреја од 31. јануара и 16. фебруара 1856, а којим им се дозвољава да оно што су до тада практиковали унутар београдског шанца раде у целој вароши и предграђу Београда[12], али не и изван тог простора.

По повратку кнеза Милоша на власт, Народна скупштина добила је задатак да изради нацрт закона о правној једнакости свих српских поданика, без обзира на расу и религију. Иначе, боравивши у иностранству, кнез Милош је увидео моћ јеврејског капитала и учинак који има у трансформисању укупног просперитета западних градова, а на Јевреје је још и од раније благонаклоно гледао, јер су помагали устанике.[13] И пре тога су у пракси Јевреји очигледно налазили начине да „заобиђу" прописана ограничења. То потврђује и акт из времена кнеза Михаила Обреновића, којим је санкционисано већ постојеће стање.[14] Наиме, 4. новембра 1861. године издато је Тумачење Решења из 1856. године и Расписа попечитеља финансије из фебруара 1861, којим је Јеврејима делимично одобрено

7 Група аутора, *Портрети и сећања јеврејске заједнице у Србији пре Холокауста*, 15.

8 250 (даље: Историјски архив Пожаревац), Начелство Среза звишког, Кучево (даље: НСЗ) 1844 LXX 731.

9 250 НСЗ 1844 LXXI 939.

10 Наташа Мишковић, *Базари и булевари, свет живота у Београду 19. века*, Музеј града Београда, Београд, 2010, 176.

11 Исто, 176

12 *Зборник закона и уредаба бр. 30*, 340-341.

13 Наташа Мишковић, *наведено дело*, 178.

14 Арон Албахари, *Јевреји у Србији и Београду хроника једног присуства кроз документе српских владара, путописе странаца и службене протоколе*, доступно на: file:///E:/jevreji/JEVREJI%20U%20SRBIJI%20I%20BEOGRADU%20HRONIKA%20JEDNOG%20PRISUSTVA.pdf

насељавање, живот и рад и по унутрашњости Србије: дозвољено им је да остану у варошима у којима су већ били настањени и раде у већ отвореним радњама, али не и да промене место становања и отварају нове радње. У члану 4 прецизирано је да се одобрење односи само на рад радњи, а не на куповину кућа и других непокретних добара, за које је и даље остала на снази забрана из 1856. године.[15]

Законом од 14. јула 1878. године усвојени су чланци Берлинског уговора који су се односили на Србију, међу којима и чланак XXXV, према коме разлика у вери није смела бити основ за ограничавање грађанских и политичких права, нити разлог да неко „не буде примљен у јавне службе, звања или части, или да не врши разне занате и индустрије ма у ком месту то било".[16] Прихватањем те одредбе која се нашла у Берлинском уговору услед жалбе Јевреја да у појединим европским државама не уживају пуну равноправност са њиховим грађанима, стављени су ван снаге сви прописи донети у циљу заштите домаћег занатства и трговине којима ни на који начин није била угрожена верска слобода Јевреја. Од 1878. године Јевреји су се могли слободно настањивати и радити и ван вароши у којима су до тада живели, а њихова пуна равноправност била је потврђена и Уставом из 1888. године.

Стварањем југословенске државе 1918. године, у једној држави су се нашли и Јевреји из Србије и Јевреји из крајева који су до тада били у саставу Аустро-Угарске. Око две трећине Јевреја који су насељавали територију Краљевине Југославије пореклом су били из Чешке, Словачке, Мађарске, Пољске, Аустрије и Немачке, а једна трећина водила је порекло из Шпаније, Португалије, Италије и Турске.[17] И Сефарди и Ашкенази су употребљавали језик средине у којој су живели, али су у својим домаћинствима очували свој матерњи језик, ладино или јидиш. Југословенска држава је јеврејским грађанима гарантовала индивидуална и колективна грађанска права. Јачање привредне и културне сарадње између јеврејског становништва и других култура и народа у Србији, резултирало је и првим мешаним браковима. Развој јеврејске заједнице је био је усмерен на настојања да се уклопе у локалну средину са већинским српским становништвом. Јеврејске школе проширују свој наставни програм према актуелном државном закону и усвајају званичне језике (српски, хрватски, мађарски), које су јеврејска деца до тад учила искључиво на улици. Без обзира на то што су имали своје школе, Јевреји своју децу уписују у државне школе (гимназије, трговачке школе итд.), а потом и на факултете и на академије у којима наставу похађају на српском, а само веронауку слушају на матерњем језику. Оснивају се часописи и пишу књиге на српском, хрватском и мађарском језику са јеврејском тематиком. Центри јеврејског живота, поред религијских заједница, у том периоду постају и многобројна друштва и организације културног, образовног, спортско-рекреативног, политичког и хуманитарног карактера, те је у свакој заједници постојало бар по неко јеврејско друштво.[18]

Правно регулисање статуса, живота и рада Јевреја и њихове верске заједнице, извршено је Законом о Верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији[19], који је 14. децембра 1929. године прописао и објавио Краљ Александар Карађорђевић. Након убиства Краља Александра 1934. године, сви Јевреји чије држављанство није било регулисано протерани су из Краљевине Југославије. Последњих година пред Други светски рат и у Краљевини Југославији су профашистички и реакционарни режими почели и званично да подржавају антисемитизам. Важну улогу у томе играле су и разне фашистичке и профашистичке организације (љотићевци, усташе, крижари, културбундовци итд.).[20] Услед свега тога, положај Јевреја у Краљевини Југославији се погоршавао. Систематска антисемитска пропаганда све је више узимала маха, а у 1940. години долази и до првих законских мера којима се ограничава формална грађанска равноправност. На седници Министарског савета одржаној септембра 1939.

15 Тумачење Решења о Јеврејима од 30. октобра 1856. и другог од 29. септембра 1859. и расписа попечит. финансије од 28. фебруара 1861. о томе, "да они не могу имати непокретности у унутрашњости Србије и да се њино трговање ограничи на личност садањих Јевреја трговаца од 4. новембра 1861", *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији за 1861 годину*, бр. 14, стр. 193.

16 Закон од 14. јула 1878, којим се узимају на знање чланци берлинскога уговора тичући се Србије, *Зборник закона и уредаба изданих у Књажеству Србији од 5. јула до 28. октобра 1878 године*, XXXIII, стр. 62.

17 Младенка Иванковић, *Јевреји у Југославији*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2009, 15.

18 Група аутора, *Портрети и сећања јеврејске заједнице у Србији пре Холокауста*, 19.

19 *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 301-CXXVII/29.

20 Алберт Вајс, *Јевреји у новој Југославији*, доступно на: file:///E:/Jevreji%20U%20Jugoslaviji%201918%201952%20-%20EL%20MUNDO%20SEFARAD_files/JAL%2001%2001%20DR%20ALBERT%20VAJS%20-%20JEVREJI%20U%20NOVOJ%20JUGOSLAVIJI.pdf, 22

донете су Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радња са предметима људске исхране и Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа.[21]

Од првих дана окупације у Србији је успостављен строг режим, чији су циљеви били застрашивање становништва и онемогућавање сваког вида отпора и развоја устаничких активности, као и потпуна изолација, а затим и уништење целокупног јеврејског становништва.[22] Поред општих репресивних одредби, које су важиле за све становнике Србије, посебне мере нациста су се односиле на Јевреје и Роме. Већ 16. априла 1941. године наређено је регистровање свих Јевреја и Рома, а три дана касније отпочело је њихово обележавање и издвајање у јавном простору обавезним ношењем жуте траке и Давидове звезде, односно натписа „Циганин". До 13. јула у Београду је регистровано 9.435 Јевреја и 3.050 Рома.[23] Током пролећа 1941. године свим Јеврејима и Ромима је наметнута обавеза принудног рада на рашчишћавању рушевина априлског бомбардовања. Истовремено им је забрањено мешање са „аријевцима" – улазак у позоришта, биоскопе, музеје, паркове, трамваје и на пијаце ван одређене сатнице, као и лечење у болницама са осталим грађанима. Наредбом од 30. маја исте године Јевреји су били у обавези да пријаве целокупну имовину, након чега су им одузета сва грађанска права. За мање од месец дана од почетка рата, Јевреји и Роми су се нашли у својеврсном „гету без зидова", под сталним надзором полицијско-безбедносног апарата.[24] Уследила су хапшења, интернирања у логоре и масовна стрељања. Пре Другог светског рата на територији данашње Србије укупно је живело 33.800 Јевреја од којих је за време Другог светског рата убијено 83%.[25]

По ослобођењу, имовина Јевреја која је била узурпирана од стране окупационих или квислиншких власти, била је потом узурпирана од нових комунистичких власти. Правни основ за овакво деловање била је Одлука коју је АВНОЈ донео 21. новембра 1944. године и која је налагала да се највећим делом југословенски Јевреји више не могу сматрати правним сопственицима своје имовине, као „одбегли или одсутни". Сходно овој одлуци, имовина није могла директно бити враћена присутним власницима, чак ни ако су располагали правоснажним доказима о власништву, већ је морала бити уступљена трећем лицу или правном сопственику имања, кога би именовали за то задужени представници државних власти.[26] Последица оваквих одлука била је конфискација или национализација јеврејске имовине. Јеврејска имовина је третирана као и имовина оних српских породица које су проглашене као антинародни елемент или су се сматрали симпатизерима прошлог система. Велики број јеврејских породица са наших простора иселио се 1948. године за Израел.

Јевреји у државним пописима становништва

Број Јевреја настањених најпре у Србији, а затим и Југославији, може се пратити кроз званичне пописе становништва. Све до 1834. године предузимани су само делимични пописи у фискалне и војне сврхе (пореске обавезе и харач), у којима је умањиван број харачких глава (мушка популација) ради смањења суме данка који је Србија плаћала Порти. Такви су спискови, по налогу кнеза Милоша, састављани већ за Скупштину 1815. године, а затим следе пописи из 1818, 1819. и 1822. године.[27] Почев од 1834, па закључно са 1877, у Кнежевини Србији је у неједнаким временским размацима спроведено укупно 10 пописа становништва. Попис из 1863. године обављен је из фискалних разлога и даје само сумарне податке о укупној популацији. Поменуто је да Јевреји у Београду нису пописани, јер их тада још увек није било, као ни Цигана мухамеданске вере[28]. Ни пописом из 1866. године нису обухваћени Јевреји. У попису из 1874. године у рубрици *Становништво Кнежевине Србије према вероисповести* уписано је 2.049 становника Мојсијеве вере[29]. Попис из 1890. године био је први попис обављен по Закону о попису становништва и домаће стоке, донесеном исте године. Коментар уз рубри-

21 *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 229-LXXX-A/40.

22 *ХОЛОКАУСТ у Југославији*, Јеврејска општина Земун, Београд, 2013, 20

23 Исто, 21.

24 Исто, 22.

25 Исто, 23

26 Жељко Лазић, *Правни аспекти грађанских и верских слобода јеврејске заједнице на нашим просторима*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 71, 2015, 305, доступно на: http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z71/20z71.pdf

27 *ДВА века развоја Србије: статистички преглед*, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2008, 39.

28 Радило се о томе да је ово становништво избегло у Земун после српско-турског сукоба 1862. године

29 *ДВА века развоја Србије: статистички преглед*, 45.

ку у којој су пописани Јевреји нешто је опширнији: „Приликом пописа становништва неки су Јевреји бележили у пописне листе и свој матерњи језик, али већина је као такав назначила 'јеврејски'. Из ових пописа се јасно види да подаци о матерњем језику Јевреја нису тачни и да је требало већу пажњу обратити на ово при самом попису“[30]. Дата је и табела са бројем Јевреја по пописаном матерњем језику: јеврејски 3.173, шпањолски 875, немачки 382, мађарски 53, словенски 27, укупно 4.510[31].

У попису становништва Краљевине Југославије из 1931. године, последњем пре Другог светског рата, пописано је 71000 Јевреја. Према подацима из 1938. године, у Краљевини Југославији је било укупно 17.370 јеврејских домаћинстава, са укупно 71.342 члана, 35.854 мушких и 35.488 женских чланова и око 4-5.000 Јевреја страног држављанства, који су из разних европских држава дошли у Краљевину Југославију.

Као што је већ поменуто, пре Другог светског рата на територији данашње Србије укупно је живело 33.800 Јевреја од којих је за време Другог светског рата убијено 83%. За разлику од данашње Војводине, у којој је већи део јеврејског становништва припадао слоју интелектуалаца, трговаца и заступника, на простору данашње централне Србије Јевреји су били претежно занатлије, ситни трговци, радници и нижи чиновници. Број запослених жена био је низак. Забележено је да је 1940. године тај број био око 1.800 запослених жена. Јевреји су се бавили разноликим занимањима, а како су махом живели у урбаним градским срединама (свега 5% укупног јеврејског становништва у Југославији живело је у селима), тек мали број њих се бавио земљорадњом. Судећи по учешћу у привредним гранама, јеврејско становништво се најмање бавило пољопривредом, нешто више занатством, затим индустријом, а највише трговином и банкарством.[32] Били су често истакнути и успешни у својим занимањима. Број Јевреја у Краљевини Југославији никада није био велики, ни у односу на укупно југословенско становништво (око 0.5%) ни у односу на укупан број Јевреја у свету (испод 0.5%)[33]. Стога они нису представљали важан фактор ни у животу Краљевине Југославије ни у општејеврејском збивању. Упркос томе, они су активно учествовали у економском, друштвеном и културном животу Краљевине Југославије, као и у животу јеврејског народа, дајући на оба поља велики број угледних и способних јавних радника и културних стваралаца.

Јевреји у Пожаревцу

На подручју града Пожаревца нема трагова о боравку Јевреја све до четрдесетих година 19. века. Први сачувани документ који сведочи о животу Јевреја у Пожаревцу је акт пожаревачких Јевреја упућен децембра 1832. године Кнезу Милошу, у коме га моле за смањење пореза и дажбина[34]. Досељавање Јевреја на територију Округа пожаревачког је за време уставобранитеља било забрањено[35]. На снази је била забрана боравка и поседовања некретнина у унутрашњости земље, због чега су се јеврејске породице из Пожаревца иселиле у Београд[36].

Године 1862. године у Пожаревцу је живело 12 јеврејских породица. Чини се да ови пожаревачки Јевреји нису били упознати са делимичним укидањем забране 1861. године, те су се обратили кнезу Михаилу. Молећи га да промени одлуку Попечитељства финансија на основу које је месна полицијска власт од њих захтевала да се у року од 7 дана иселе и затворе своје дућане, они су подсетили кнеза да је његов отац уважио молбу београдских Јевреја и дозволио им да се настањују изван Београда и отварају своје дућане. Из списка Јевреја који су тада живели у Пожаревцу, а који је на захтев Попечитељства финансија сачинило Начелство Округа пожаревачког, може се видети да су се неки од њих родили у Пожаревцу и непрестано су ту живели (двојица), а сви остали су се доселили из Београда у периоду од пре 1 до 20 година. Њих осморица су се бавила трговином кожама и вуном, двојица су имала дућан са меким еспапом, а један је био тенеџекција[37].

30 *ДВА века развоја Србије: статистички преглед, 46.*

31 Мирјана Павловић, Младена Прелић, *Држава, статистика, мањине и мој: етнички „други“ у Кнежевини и Краљевини Србији у огледалу пописа становништва*, Гласник Етнографског института САНУ 63/1, Етнографски институт САНУ, Београд , 2015, 155

32 Младенка Иванковић, *наведено дело*, 16.

33 Алберт Вајс, *Јевреји у новој Југославији*, доступно на: file:///E:/Jevreji%20U%20Jugoslaviji%201918%201952%20-%20EL%20MUNDO%20SEFARAD_files/JAL%2001%2001%20DR%20ALBERT%20VAJS%20-%20JEVREJI%20U%20NOVOJ%20JUGOSLAVIJI.pdf

34 Бранко Перуничић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977, 671.

35 250 НСЗ 1844 LXXI 939

36 Наташа Мишковић, *наведено дело*, 184.

37 Бранко Перуничић, *наведено дело*, 1466-1470.

Број јеврејских породица се незнатно увећао у наредним годинама, што се може видети из спора јеврејског свештеника из Пожаревца Давида Јосефа Сасона са тројицом чланова његове заједнице у Пожаревцу. Архиепископ Београдски и митрополит Српски Михаило Јовановић, реагујући на писмо локалног православног свештеника Ђорђа, пише 15. јануара 1868. године писмо кнезу Михаилу и тражећи решење, између осталог, пише: „У Пожаревцу има 18 кућа еврејских, од њих само је једна добила дозвољење да држи тамо дућан; али у течају разни околности, доселило се још 17 (Јевреја, о.а.). Они сада имају своју богомољу, при којој им постоји и школа, а имају и свога свештеника, који је уједно и учитељ њихове деце. Томе је име Давид Сасон..."[38] .

Јеврејска заједница у Пожаревцу формирана је углавном од београдских Јевреја. По доласку у Пожаревац они су се уклопили у пожаревачку средину и створили су своју заједницу. Везујући се трајно за ову варош, основали су своју школу и синагогу, које су се налазиле у Немањиној улици.[39] У годинама пре подизања синагоге, упис рођења је вршен у црквеним православним протоколима/књигама рођених, са напоменом „жидов", без да је иједан податак новорођенчета и родитеља мењан.[40] Храм "Кал" (синагога) у Пожаревцу био је лепа и велика зграда са галеријом за жене (езрат-нешим) и огромним двориштем. У дворишту је била школа (мелдар), стан за хахама (рабина)[41]. У дворишту се налазила и зграда Црквено јеврејске општине[42].

Пожаревачки Јевреји бавили су се различитим занимањима. Бележи се рад 2 лекара, и то др Рафаила Алфандарија и др Боре Мандиловића. Др Рафаило Алфандари је као и већина других лекара, због учествовања у ратовима, прекидао свој рад у Пожаревцу, где је од 1912. до 1914. године радио као приватни лекар. По завршетку Великог рата, а након стицања звања кожног лекара, постављен је за шефа Кожно-венеричног одељења Обласне болнице у Пожаревцу у септембру 1926. године. Вршио је дужност управника Бановинске болнице у Пожаревцу од маја 1931. до априла 1935. године.[43] Као један од 17 чланова Друштва лекара присуствовао је првом стручном предавању тог Друштва у Пожаревцу одржаном 22. маја 1930. године.[44] Био је активан и у здравственом просвећивању народа, што се види из чланака објављиваних у листу *Грађанин*.[45]

Особље Бановинске болнице у Пожаревцу - седе слева: ?, др Душан Несторовић, др Рафаило Алфандари, др Надежда Рутар, др Војислав Поповић (Преузето из: Група аутора, 175 година болнице у Пожаревцу, Здравствени центар Пожаревац, 2008)

38 Жени Лебл, *До 'Коначног решења' Јевреји у Србији*, Чигоја штампа, Београд,2002, 210-211.

39 Жени Лебл, *Јеврејске књиге штампане у Београду 1837-1905*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1990, 40.

40 Драгана Милорадовић, *Костим као сегмент социокултурних промена у пожаревцу крајем XIX и почетком XX века*-магистарска теза у рукопису, Библиотека Филозофског факултета у Београду, Београд 2014,115.

41 Мирољуб Манојловић, *Јевреји у Пожаревцу*, рукопис.

42 Градимир Вуловић, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез*, Пожаревац, 1939, 13.

43 Група аутора, *175 година болнице у Пожаревцу: Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века* Здравствени центар Пожаревац, Пожаревац, 2008, 117.

44 Душан Кастратовић, *Историја медицине пожаревачког округа, 1822-1914*. Медицински центар, 1991, 71.

45 *Грађанин*, 45/1931.

Др Бора Мандиловић је примљен за грађанина Пожаревца 21. марта 1934. године,[46] а на списку лекара Пожаревца 1939. године наведен је са адресом Цветни трг 13.[47]

Јевреји су у пожаревачкој чаршији држали мењачнице, трговине оделима, били су трговци житарицама, чиновници. Учествовали су у раду Пожаревачке трговачке омладине, у Удружењу пожаревачких занатлија и раденика „Слога“, у свим хуманитарним акцијама у граду, били су професори Пожаревачке гимназије и Трговачке школе...[48] Једина мењачница у Пожаревцу 1939. године била је у власништву Марка Анафа у Краљевој улици број 6. Трговину зрнастом храном за фирму Соломона Карија из Београда[49] обављао је Жика Карijo у улици Милановој број 11, а за фирму Контек-спорт из Београда Моша Мандил у улици Синђелићевој број 12.[50] Забележено је да су 1939. године од Јевреја телефонски прикључак код поште Пожаревац имали Соломон Карijo, извозник, са становима у улицама Кнез Михајловој број 5 и Милановој број 15, и Мандил Моша, житарски трговац, са станом у улици Синђелићевој број 12.[51]

Пожаревачки Јевреји ретко су склапали мешовите бракове, а позиве за свадбено славље као и други грађани Пожаревца, објављивали су у локалном листу *Грађанин*[52].

Породица Анаф
(Приватна колекција др М.Манојловића)

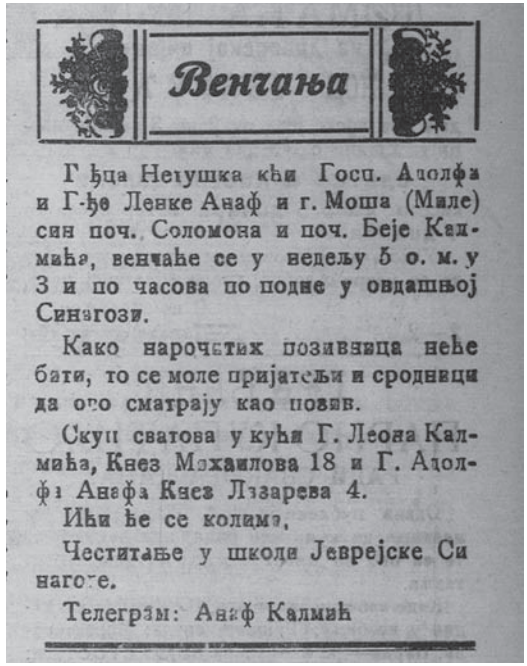

Венчања

Г ђца Нетушка кћи Госп. Адолфа и Г-ђе Ленке Анаф и г. Моша (Маје) син поч. Соломона и поч. Беје Калмића, венчаће се у недељу 5 о. м. у 3 и по часова по подне у овдашњој Синагози.

Како нарочитих позивница неће бити, то се моле пријатељи и сродници да ово сматрају као позив.

Скуп сватова у кући Г. Леона Калмића, Кнез Михаилова 18 и Г. Адолфа Анафа Кнез Лазарева 4.

Ићи ће се колима.

Честитање у школи Јеврејске Синагоге.

Телеграм: Анаф Калмић

Позив на венчање Нетушке Анаф и Моше Калмића
(Грађанин, 1926, бр 96, страна 3)

46 Регистар становништва града Пожаревца по носиоцу домаћинства, књига ИАП ГПП IV, 955.

47 Градимир Вуловић, наведено дело, 14. У регистру становништва града Пожаревца по носиоцу домаћинства заведен је на адреси Тамбурашева 3.

48 Мирољуб Манојловић, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши*, Народни музеј Пожаревац, 2005, 159-160

49 Соломон Карijo је финансијски помагао рад Недељно-празничне школе Пожаревачке трговачке омладине, 13 Историјски архив Пожаревац (даље 13), Пожаревачка трговачка омладина, (даље ПТО) 1940 XLVIII 1174.

50 Градимир Вуловић, наведено дело, 12-13.

51 Градимир Вуловић, наведено дело, 12-13.

52 Драгана Милорадовић, *Освајање сфере јавног живота:улога жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, Едиција Посебна издања, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019, 49.

Као и Јевреји у другим градовима и пожаревачки Јевреји су улагали напоре да се уклопе у средину у којој су живели. Тако се бележе захтеви за пријем у чланство Удружења пожаревачких занатлија и раденика „Слога“ грађевинара Ферка Пфафа из 1903. године[53] и трговца Исака Габаја из 1911. године[54]. Многи истакнути Јевреји Пожаревца били су на важним местима у локалној власти, хуманитарним, спортским и друштвеним организацијама града, почевши од председника Јеврејске општине Давида Анафа, Лазара М. Албахарија, Аврама Р. Амара, већ поменутог, Исака Габаја[55], Цадика Коена, Менахема М. Бенароја и других. На то да су уживали поштовање заједнице указује њихов избор на одређене функције у удружењима чији су били чланови. Тако се из акта из 1905. године, којим Исак Каријо подноси оставку на место члана Надзорног одбора у удружењу „Слога“[56], види се да је он вршио ову, за Удружење важну функцију. У свим областима јавног живота нарочито се истицао брачни пар Каријо, већ поменути Исак и Ракила. Исак Каријо је био дугогодишњи председник јеврејске црквене општине, „потпомажући“ члан Удружења пожаревачких занатлија и раденика „Слога“ и Удружења Црвеног крста и добротвор Пожаревачке трговачке омладине. Ракила Каријо била је дугогодишња председница јеврејског женског удружења, чланица Пожаревачког женског удружења и добротвор Пожаревачке трговачке омладине.[57]

Као лојални грађани државе у којој су живели, многи Јевреји су се определили да је бране, укључујући се у антифашистички покрет. Неколико пожаревачких Јевреја исказало је свој патриотизам укључујући се у Пожаревачки партизански одред, попут правника Анафа Соломона, који је на почетку рата био активан члан покрета отпора у Пожаревцу и касније се прикључио Пожаревачком партизанском одреду[58] и студената Исака Кариа и Марка Анафа који су своје животе уградили у слободу наше земље.

Браћа Анаф: Марко, Живко и Соломон (Приватна колекција др М. Манојловића)[59]

Нажалост, почетком Другог светског рата и пожаревачке Јевреје задесила је судбина читавог јеврејског народа. Највећи број пожаревачких Јевреја стрељан је 9. децембра 1941. на Бањици. У логору Бањица евидентирани су: Зунана Рахамин (рођен 1.12.1896. у Пожаревцу, живео у Београду), Анаф Самуило (рођен 4.10.1882. у Пожаревцу, живео у Београду), Зунана Меворах (рођен 26.2.1897. у Пожаревцу, живео у Београду), Екштајн Јосиф (рођен 19.3.1900. у Ђекањежу-Мађарска, живео у Пожаревцу, Душанова 14., стрељан 15.12.1941), Ириц Карло, (рођен 25.2.1897.у Кумане, живео у Пожаревцу, Поп Лукина 6, стрељан 15.12.1941.), Ириц Ђура (рођен 1.4. 1901. у Мелници, живео у Пожаревцу, Краљев трг 1, стрељан 15.12.1941.), Нахмијас Аврам, рођен 9.12.1903. у Нишу,

53 Историјски архив Пожаревац (даље ИАП), Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“, (даље СЛОГА) 1904XL415.

54 13СЛОГА1911XLI781.

55 Исак Габај је био познати пожаревачки грађевинар. Сачуван је план куће Удружења пожаревачких занатлија и раденика „Слога“, који је управо он израдио и по коме је ову кућу и сазидао (13СЛОГА1904XL377)

56 13СЛОГА1905XLI426.

57 13 ПТО 1940 XLVIII 1174.

58 Саша Марковић, *Сйазама смелих*, Браничево, Пожаревац, 1979,19.

59 Захваљујемо др Мирољубу Манојловићу на уступљеним фотографијама за илустрацију овог текста.

живео у Пожаревцу, Јованова 6, стрељан 15.12.1941.), Мандил Моша, рођен 6.12. 1904. у Нишу, живео у Пожаревцу, Светог Саве 9а, стрељан 15.12.1941.), Ириц Гаврило, (рођен 1899. у Батошу, живео у Пожаревцу, Таковска 5, стрељан 15.12.1941.), Бенародјо Леон, (рођен 1878 у Београду, живео у Пожаревцу, Кнез Михајлова 7, стрељан 15.12.1941.), Бенародјо Лазар, (рођен 1916. у Пожаревцу, живео у Пожаревцу, Кнез Михајлова 7, стрељан 15.12.1941.), Нахмијас Исак (рођен 1899. у Нишу, Јованова 6, стрељан 15.12.1941.), Варон Рафаило (рођен 1899. у Нишу, живео у Пожаревцу, Цара Лазара 8, пуштен 15.12.1941.), Калмић Леон (рођен 1900. у Београду, живео у Пожаревцу, Кнеза Лазара 6, стрељан 15.12.1941.), Маркус Нахмијас (рођен 1870. у Нишу, живео у Пожаревцу, Јованова 6, стрељан 15.12.1941.), Мандил Соломон (рођен 1907. у Нишу, живео у Пожаревцу, Кнеза Лазара 8, стрељан 15.12.1941.), Карић Живко (рођен 1896. у Пожаревцу), Туви Вукица (рођена 9.3.1902 у Пожаревцу, живела у Београду, стрељана 9.5.1942.), Туви Луџа (рођена 10.6 1923 у Пожаревцу, живела у Београду, стрељана 9.5.1942.), Коен Рифка (рођена 2.8.1906. у Пожаревцу, стрељана 9.5.1942.), Коен Жанка (рођена 7.7.1910. у Пожаревцу, стрељана 9.5.1942.), Ешкенази Ленка (рођена 1882. у Пожаревцу, стрељана 28.5.1942.), Коен Евген (рођен 4.8.1892. у Пожаревцу, живео у Београду), Алкалај Исак (рођен 1870. у Пожаревцу, живео у Аранђеловцу).[60]

Поред Логора Бањица, пожаревачки Јевреји су страдали и у другим логорима. Према поименичном попису жртава Другог светског рата број страдалих пожаревачких Јевреја у рату износи 51.[61] После Другог светског рата јеврејска заједница у Пожаревцу није обновљена. Синагога је уништена током Другог светског рата. Црквени предмети и јеврејске црквене књиге, сачувани заслугом професора Пожаревачке гимназије, Николе Бошковића и Георгија Орлова, који су за време Другог светског рата радили као кустоси Браничевског музеја,[62] су по завршетку рата, у априлу 1945. године, пренети из Браничевског музеја у београдску синагогу. Године 1946. бивша зграда Јеврејске црквене општине у Пожаревцу у Немањиној улици конфискована је и предата Градском народном одбору Пожаревац[63]. Трајно сведочанство о јеврејској заједници у Пожаревцу представља јеврејско гробље са петнаестак споменика.

Јеврејске породице у Регистрима становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства

Архивски фондови настали радом органа управљања представљају извор значајних веродостојних података за проучавање различитих тема. У Историјском архиву Пожаревац чува се архивски фонд „Градско поглаварство Пожаревац“ и у оквиру њега књиге Регистри становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства. Наиме, Општина пожаревачка (касније Градско поглаварство Пожаревац) је у периоду 1931-1940 водила регистре становништва града Пожаревца по носиоцу домаћинства, у којима су садржани подаци о становницима, о датуму и месту њиховог рођења, занимања, поданства, народности и вери и матерњем језику.

Сачувано је 5 књига, за које се, захваљујући нумерацији страна у регистратури, може закључити да нису комплетне. Регистри су вођени по азбучном реду презимена носиоца домаћинства. При томе је поштована методологија по којој су обављани пописи 1921. и 1931. године, која је подразумевала да су члановима домаћинства, поред чланова породице, сматрана сва лица која живе у домаћинству, без обзира на постојање или непостојање сродства са старешином домаћинства (послуга, подстанари, привремено присутна лица)[64]. У регистрима су пописани и сви гости хотела у тренутку пописивања, запослени и присутни у судовима, школама. Ови регистри садрже мноштво података на основу којих се стиче потпуна слика о становницима Пожаревца, између осталих и о Јеврејима. На основу података из регистра становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства, сачињен је списак јеврејских породица које су живеле у Пожаревцу у периоду пре Другог светског рата.

У регистрима је уписано 15 јеврејских домаћинстава и 4 самца[65]. Укупно је пописан 61 Јеврej – 17 мушкараца, 17

60 Исидора Стојановић, др Јасмина Николић, Снежана Лазић, *Логор Бањица 1941-1944: заточеници из Пожаревца и Браничевског округа*, едиција „Изложбени каталози“, каталог 23, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017, 42-55.

61 *Жртве рата 1941-1945. Јевреји*, Савезни завод за статистику, Београд, 1964.

62 Мирољуб Манојловић, *Браничевски алманах*, Културно просветна заједница Пожаревац, Пожаревац, 2002, 135.

63 Историјски архив Пожаревац (даље: ИАП), Срески народни одбор Пожаревац (даље: СНОПож) 1946.

64 *ДВА века развоја Србије: статистички преглед*, 52.

65 Број није коначан, јер се на основу нумерације страна у реги-

жена и 27 деце. Када је реч о занимањима, извозом су се бавила четворица, двојица су били мењачи, двојица лекари, двојица трговци, двојица чиновници, затим по један капар, шлосер, надничар и трговачки путник. Носилац једног домаћинства је кројачица, једно лице је евидентирано као неспособно и за једног носиоца домаћинства није уписано занимање. Међу децом преовлађују ђаци, а има и студената медицине и фармације. Од свих уписаних породица само је један мешовити брак. Када се говори о месту рођења, највише је рођених у Пожаревцу, мада су се носиоци домаћинстава углавном доселили из Београда. Као матерњи језик већина је навела јеврејски, следи српски, а има и оних којима је матерњи језик немачки и шпански, а само је једна породица као матерњи језик навела српско-хрватски. Ако се анализирају адресе становања, интересантно је да се не може говорити о одређеном кварту (јеврејска мала), где су јеврејске породице првобитно живеле по досељавању у Пожаревац. Вероватно је до досељавања или пресељења дошло након озакоњења одлука Берлинског конгреса, када је Јевреји-ма и дозвољено да се настањују ван јеврејских четврти.

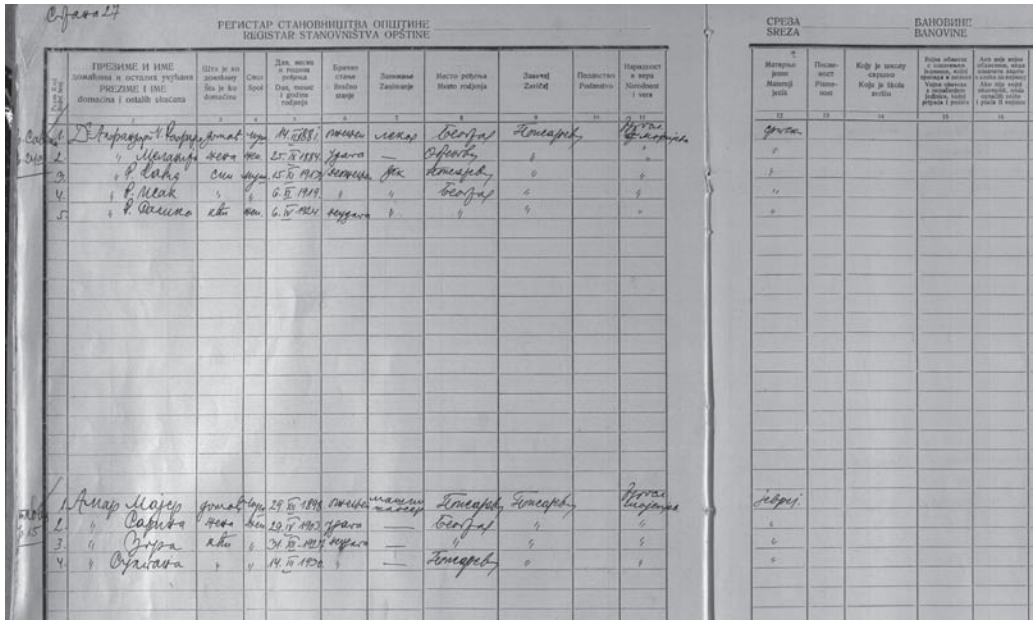

Корица и једна од страна Регистра становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства, на којој су уписане јеврејске ~

Регистар становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства (ИАП ГПП IV и 13 ГПП II)

стрима закључује да већи број страна недостаје. На то указује и упоређивање спискова Јевреја страдалих у логору Бањица, као и Списак страдалих лица према поименичном попису жртава Другог светског рата, на којима се налазе лица која нису уписана у регистрима.

Извод из регистра становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства[1]

Презиме и име домаћина и осталих укућана	Шта је ко домаћину	спол	Дан, месец и година рођења	Брачно стање	Занимање	Место рођења	завичај	поданство	Народност и вера	Матерњи језик
Улица Св. Савска бр. 24а										
Алфандори Рафајло	домаћин	муш.	14. 2. 1881.	жењен	лекар	Београд	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	српски
Меланија	жена	жен.	25.9.1884.	удата	/	Обреновац	□□		□□	□□
Давид	син	муш.	15.11. 1913.	неожење н	ђак	Пожаревац	□□		□□	□□
Исак	син	муш.	6.11. 1919.	неожење н	□□	Београд	□□		□□	□□
Ралика	кћи	жен.	6.4. 1924.	неудата	□□	Београд	□□		□□	□□
Назив улице - нечитко										
Амар Мајер	домаћин	муш.	29.12. 1898.	ожењен	Машин. шлосер	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	Јеврej.
Сарина	жена	жен.	29.4. 1903.	удата	/	Београд	□□		□□	□□
Зора	кћи	жен.	31.12. 1927.	неудата	/	□□	□□		□□	□□
Султана	кћи	жен.	14.3. 1930.	неудата	/	Пожаревац	□□		□□	□□
Назив улице - нечитко										
Анаф Алдоф	домаћин	муш.	13.3. 1873.	ожењен	мењач	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	Јеврej.
Ленка	жена	жен.	15.6.	удата	/	Београд	□□		□□	□□

[1] Прегледом 5 књига регистра становништва Општине пожаревачке по носиоцу домаћинства сачињен је извод са пописом свих домаћинстава јеврејске заједнице у Пожаревцу

			1860.							
Сара	кћи	жен.	1.12. 1919.	неудата	/	Пожаревац	□□		□□	□□

Улица Кнеза Лазара бр. 8

Анаф Исак	домаћин	муш.	19.7. 1880.	ожењен	мењач	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	Јеврej.
Бусица	жена	жен.	1.12. 1888.	удата	/	Београд	□□		□□	□□
Матилда	ташта	жен.	4.5. 1860.	удата	/	Београд	□□		□□	□□
Живко	син	муш.	18.2. 1911.	неожење н	студ. фармац.	Пожаревац	□□		□□	□□
Соломон	син	муш.	24.12. 1913.	неожење н	ђак	Пожаревац	□□		□□	□□
Привремено одсутна лица:										
Марко	син	муш.	24.12. 1909.	неожење н	студ. медицине	Пожаревац	□□		□□	□□

Нема уписа улице и броја

Бела Кон	домаћин	муш.	8.4. 1899.	ожењен	трговац	М. Петер. Барања	Југосл.		Југослов. Мојсијева	Немачки
Маргита	жена	жен.	20.4. 1906.	удата	домаћица	Панчево	□□		□□	□□
Илзе	кћи	жен.	27.11. 1929.	дете	/	Дебељача Ковачички-Дунавски	□□		□□	□□

Улица Кнез Михајлова бр. 7

Бенариј Леон	домаћин	муш.	22.5. 1873.	ожењен	трговац	Београд	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	Јеврej.
Матилда	жена	жен.	5.4. 1883.	удата	домаћица	Пожаревац	□□		□□	□□
Султана	кћи	жен.	29.9. 1908.	неудата	□□	Београд	□□		□□	□□
Сара	кћи	жен.	27.11. 1929.	□□	□□	Пожаревац	□□		□□	□□
Привремено одсутна лица:										
Бенариј Лазар	син	муш.	29.1. 1916.	нежењен	ученик	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	Јеврej.

Улица Миланова бр. 8

Бенаријо Мошо	подстанар	муш.	12.6. 1860.	удов.	шлогиран - неспособан	Београд	Београд		Југослов. Мојсијева	Јеврej.

Улица Кнез Михајлова бр. 34

Глик Натан	домаћин	муш.	8.2. 1909.	ожењен	капар	Буда-Пешт	Мађарска		Пољска Мојсијева	Немачки
Флора	жена	жен.	16.9. 1907.	удата	домаћица	Београд	Београд		Пољска Мојсијева	Српски
Маркус	син	муш.	3.2. 1930.	неожењен	дете	□□	□□		□□	□□

Бранков трг 5

Гондштајн Роза	домаћ.	жен.	7.1. 1903.	разведен.	кројачица	Румунија	/		Јеврej. Мојсијева	Јеврej.
Матушевић Паула	кћи	жен.	22.12. 1925.	неудата	кројачица	Београд	/		Јеврej. Мојсијева	Јеврej.

Улица Немањина бр.4

Демајо Јосиф	домаћ.	муш.	20.8. 1876.	ожењен	персонал. над.	Грчка	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	Јеврej.
Бука	жена	жен.	8.9. 1890.	удата	домаћица	Бугарска	□□		□□	□□
Мајир	син	муш.	8.5. 1920.	неожењен	ђак	Неготин	□□		□□	□□
Бојана	кћи	жен.	28.3. 1912.	неудата	ђак	Бугарска	□□		□□	□□
Рашела	кћи	жен.	1.9. 1916.	неудата	ђак	Неготин	□□		□□	□□

Улица Јошкина бр. 9

Ешкенази Јакоб	домаћ.	муш.	13.10. 1909.	нежењен	чиновник	Бијељина	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	Срп-хрватски

Улица Кнез Михајлова бр. 6.

Каријо И Живко	домаћ.	муш.	16.2. 1896.	ожењен	Прив. чиновник	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	јеврејски
Каријо Анка	жена	жен.	19.3. 1900.	удата	домаћица	Опово	Ковачица	Опово	Југосл, римо-	српски

									католичка	
-II- Рејица	кћи	жен.	24.4. 1923.	дете	“	Земун	□□		Југослов. Мојсијева	□□
-II- Матилда	кћи	жен.	21.3. 1926.	дете	“	Пожаревац	□□		Југослов. Мојсије ва	□□
Улица Кнеза Лазара 6										
Каријо Исак	домаћ.	муш.	/.9. 1865.	ожењен	извозник	Лесковац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	Јеврej.
Каријо Ракила	жена	жен.	Фебр. 1865.	удата	домаћица	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	јеврej
Каријо Исак	унук	муш.	11.5. 1921.	нежењен	“	“	“		”	”
Каријо Соломон					извозник					
Улица Тамбурашева 3										
Мандиловић [2]Бора	домаћ.	муш.	25.6. 1899.	ожењен	лекар	Ниш	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	
Мандиловић Нела[3]	жена	жен.	22.3. 1903.	удата	домаћица	Београд	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	
Кнез Михајлова бр. 24.										
Привремено присутно лице код Обрадовић Даринке					Домаћица-пензионер					
Адања Мика	самац	муш.	3.6. 1889	нежења	извозник	Београд			Југослов. Мојсијева	српски
Хофман Оскар[4]		муш.	22.8. 1908.	нежења		Вилив	Израиљске			српски

[2] Примљен за грађанина 21.3.1934.
[3] Примљен за грађанина 21.3.1934.
[4] У попису Пука Стеван Синђелић, на броју 236 уписан је Хофман Оскар

Нема уписа улице и броја

Самуиловић М. Ерма Ерне	домаћ.	жен.				Удова Нова Градишка			Југ. Срп.	јеврејски
Самуиловић Силвије	син	муш.	5.6. 1920.			Загреб			Југ .Срп.	Јеврејски
Самуиловић Борис	син	муш.	5.6. 1923.	ђак	Тргов.акад.	Загреб			Југ .Срп.	Јеврејски

Улица Дунавска 17.

Тајтацак М. Мартин	домаћ.	муш.	30.7. 1883.	ожењен	извозник	Смедерево	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	шпански
Тајтацак Маргита	жена	жен.	26.10. 1887.	удата	домаћица	Јасеново	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	шпански

Улица Кнез Михајлова бр. 7.

Туви Аврам	домаћ.	муш.	24.10, 1894.	ожењен	Трг. путник	Румунија	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	јеврејски
Туви Бранкица	жена	жен.	9.3. 1902.	удата	домаћица	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	јеврејски
-II- Луjза	кћи	жен.	15.7. 1923.	девојка	/	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	јеврејски
-II- Ленка	кћи	жен.	7.1. 1925.	девојка	/	Крагујевац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	јеврејски
-II- Солмон	син	муш.	11.4. 1927.	дете	/	Београд	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	јеврејски
-II- Ленка	кћи	жен.	11.12. 1930.	дете	/	Пожаревац	Пожаревац		Југослов. Мојсијева	јеврејски

Резиме

Присуство Јевреја на територији града Пожаревца бележи се од четрдесетих година 19. века па до Другог светског рата. За то време ова мала заједница је оставила траг у различитим сферама живота. Иако су имали своју цркву (синагога) и своју школу, они су настојали да се уклопе у средину у којој су живели. Активно су учествовали у свим сферама живота, у одбрани земље у Великом и у Другом светском рату, у раду удружења и хуманитарних организација. Нажалост, почетком Другог светског рата већи део пожаревачких Јевреја је ухапшен, интерниран у логоре и стрељан на Сајмишту и у Јајинцима. После Другог светског рата јеврејска заједница у Пожаревцу није обновљена. Успомену на Јевреје који су пре тога живели у Пожаревцу чувају и документа похрањена у фондовима Историјског архива Пожаревац, од којих су нека представљена у овом раду.

Архивски извори:

Историјски архив Пожаревац

- Градско поглаварство Пожаревац, Пожаревац 1922-1946.
- Удружење пожаревачких занатлија и раденика „Слога“, 1892-1953.
- Пожаревачка трговачка омладина, 1903-1947.
- Начелство Среза звишког, Кучево, 1839-1944.
- Збирка Varia 1791- .
- Срески народни одбор Пожаревац

- Приватна колекција др Мирољуба Манојловића (две фотографије)

Штампа и периодика:

- *Грађанин*
- *Службене новине Краљевине Југославије.*

Литература:

1. Арон **А**лбахари, *Јевреји у Србији и Београду хроника једног присуства кроз документе српских владара, путописе странаца и службене протоколе*, доступно на: file:///E:/jevreji/JEVREJI%20U%20SRBIJI%20I%20BEOGRADU%20HRONIKA%20JEDNOG%20PRISUSTVA.pdf

2.Алберт **В**ајс, *Јевреји у новој Југославији*, доступно на: file:///E:/Jevreji%20U%20Jugoslaviji%201918%201952%20-%20EL%20MUNDO%20SEFARAD_files/JAL%2001%2001%20DR%20ALBERT%20VAJS%20-%20JEVREJI%20U%20NOVOJ%20JUGOSLAVIJI.pdf

3. Соња **В**иличић, др Драгана **С**тојановић Ђенка, Вера **М**еворах, *Портрети и сећања јеврејске заједнице у Србији пре Холокауста*, Приручник за наставнике и наставнице, Савез јеврејских општина Србије, Београд ,2015.

4. Градимир **В**уловић, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез*, Пожаревац, 1939.

5. Група аутора, *175 година болнице у Пожаревцу: Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века*, Здравствени центар Пожаревац, Пожаревац, 2008.

6. ДВА века развоја Србије: статистички преглед, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2008, 39.

7. Жртве рата 1941-1945. Јевреји, Савезни завод за статистику, Београд, 1964.

8. Младенка **И**ванковић, *Јевреји у Југославији*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2009.

9. Жељко **Л**азић, *Правни аспекти грађанских и верских слобода јеврејске заједнице на нашим просторима*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, бр. 71, 2015, 305, доступно на: http://www.prafak.ni.ac.rs/files/zbornik/sadrzaj/zbornici/z71/20z71.pdf

10. Жени **Л**ебл, *До 'Коначног решења' Јевреји у Србији*, Чигоја штампа, Београд, 2002.

11. Жени **Л**ебл, *Јеврејске књиге штампане у Београду 1837-1905*, Дечје новине, Горњи Милановац, 1990.

12. Мирољуб **М**анојловић, *Браничевски алманах*, Културно просветна заједница Пожаревац, Пожаревац, 2002.

13. Мирољуб **М**анојловић, *Јевреји у Пожаревцу*, рукопис.

14. Мирољуб **М**анојловић, *Пожаревац од турске касабе до српске вароши*, Народни музеј Пожаревац, 2005.

15. Саша **М**арковић, *Стазама смелих*, Браничево, Пожаревац, 1979.

16. Драгана **М**илорадовић, *Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем 19. и почетком 20. века*, магистарска теза у рукопису, Библиотека Филозофског факултета у Београду, Београд, 2014.

17. Драгана **М**илорадовић, *Освајање сфере јавног живота: улога жена у друштвеном и културном животу Пожаревца крајем XIX и почетком XX века*, едиција Посебна издања, књига 16, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2019.

18. Наташа **М**ишковић, *Базари и булевари, свет живота у Београду 19. века*, Музеј града Београда, Београд, 2010.

19. Мирјана **П**авловић, Младена **П**релић, *Држава, статистика, мањине и мој: етнички „други“ у Кнежевини и Краљевини Србији у огледалу пописа становништва*, Гласник Етнографског института САНУ 63/1, Етнографски институт САНУ, Београд, 2015.

20. Бранко **П**еруничић, *Град Пожаревац и његово управно подручје*, Београд, 1977.

21. Исидора **С**тојановић, др Јасмина Николић, Снежана Лазић, *Логор Бањица 1941-1944: заточеници из Пожаревца и Браничевског округа*, едиција „Изложбени каталози“, каталог 23, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017.

22. Група аутора, *175 година болнице у Пожаревцу*, Здравствени центар Пожаревац, Пожаревац, 2008.

23. ХОЛОКАУСТ у Југославији, Јеврејска општина Земун, Београд, 2013.

The Jewish Community in Požarevac in the Fonds and Collections of the Historical Archive of Požarevac

The Jewish community in Požarevac has never been large. Although few in number, Jews used to actively participate in the economic, social and cultural life of Požarevac. The Jewish community in Požarevac has produced many respectable and capable public-sector workers. After a short review of the immigration and life of Jews in Serbia, this paper will present the life of the Jewish community in Požarevac and list the Jewish families who had lived in Požarevac in the period before the Second World War. The list of heads of household from the Population Register of the Municipality of Požarevac is a source of important information about the Jewish community in Požarevac, and can encourage new research.

Key words: *population register, Jews, professions, religion, mother tongue*

Abstract:

According to the records, Jews were present at the teritory of Požarevac since the 1840s to the Second World War. During that period this small community left its mark in various areas of life. Even though they had their own church (synagogue) and their own school, they tried to assimilate into the environment in which they lived. They actively took part in all areas of life, defending the country in the Great and Second World Wars, participating in associations and humanitarian organizations. Unfortunately, at the beginning of the Second World War, most of the Jews from Požarevac were arrested, interned in camps and executed at Sajmište and Jajinci. After the Second World War the Jewish community in Požarevac was not reestablished. The memory of the Jews who had previously lived in Požarevac is also preserved in the documents stored in the fonds of the Historical Archive of Požarevac, some of which are presented in this paper.

Никола АРСИЋ[1]
Историјски архив Ниш
Република Србија

UDK: 141.7:929 Јовановић В.

Прегледни рад.

ПОЛИТИЧКА ФИЛОЗОФИЈА ВЛАДИМИРА ЈОВАНОВИЋА

Апстракт: Владимир Јовановић (1833–1922), врхунски интелектуалац свога времена, човек великих достигнућа и уверења, оставио је иза себе аманет о неопходности синтезе науке, слободе и нације. Захваљујући његовим погледима и расправама, српски либерализам је успео да помири српски национализам и европске либералне идеје. Циљ овог рада је научно разматрање политичке филозофије политичке филозофије Владимира Јовановића. Представиће се његови погледи на политичку заједницу, друштво, порекло и карактер државне власти, облик државног уређења (републиканство и уставну монархију), начело народности и национализма који су повезани са правом народа на слободу, самосталност и уједињење, и све то са становишта либералних идеја и слободе.

Кључне речи: Владимир Јовановић, политика, либерализам, слобода, нација.

Владимир Јовановић рођен је 28. септембра 1833. године у Шапцу, као једно од шесторо деце Илије Јовановића, ћурчије, и Анђелије Спужић, ћерке Карађорђевог војводе Остоје Спужа.

Похађао је ниже школе у Шапцу и као добар ђак добио је стипендију за наставак школовања у вишој гимназији у Београду, где је стигао 1848. године и сместио се код рођака Димитрија Матића, у то време већ познатог правника и једног од првих либерала у Србији. Године 1850. уписује Лицеј, прво филозофски, а потом правни одсек, који завршава са високим оценама. Одмах је добио стипендију за наставак студија у иностранству, али не политичке економије, како је желео, већ пољопривредне академије у Мађарској од лета 1854. године.

После неколико месеци, затражио је од Министарства унутрашњих дела премештај у бољу пољопривредну академију у Хокенхајму у Немачкој. У Београд се вратио септембра 1856, и те две године обухватају једино формално образовање које је Јовановић стекао ван Србије. Штавише, другу годину студија углавном је провео на два студијска путовања. Прво путовање била је пловодба Рајном до Брисела и потом посета пољопривредној изложби у Паризу 1855. године, а друго седмомесечни обилазак Аустрије и Мађарске и посета изложбе у Прагу 1856. године.

Следеће двадесет четири године, до 1880, биле су бурне у Јовановићевом животу јер је каткад био на власти, укључујући и министарску позицију, а дуже се сврставао у опозицију. Извесно време је живео у Кнежевини Србији из које је и политички протеривaн, много времена је проводио у иностранству, двапут је затваран из политичких разлога. И као професор и као новинар пуно је писао, како стручна дела тако и политичке памфлете.[2]

Млад је пензионисан, 1881. године, и следеће четири деценије живео је далеко мирније, ван главних политичких токова, осим десетак година када је био члан Државног савета. Посветио се писању, али главнина написаног остала је у рукопису, необјављена.

Преминуо је у Београду 3. марта 1922. године. Владимир је био отац Слободану Јовановићу, једном од најумнијих и најзначајнијих Срба свог времена.

Научна „подлога" Владимира Јовановића

Михаило Ђурић каже да је политичка филозофија носилац идејног јединства друштвене мисли, а њен основни принцип може се формулисати овако: да се сва питања која се тичу човека и његовог положаја у друштву морају размотрити у глобалном друштвеном оквиру, са становишта целине која омогућава и одређује заједнички живот људи, и да се све друштвене појаве могу разумети и објаснити само ако се стално имају на уму услови

1 Аутор је професор историје, архивист у Историјском архиву Ниш; доктор правних наука.

2 *Владимир Јовановић/Изабрани списи*, приредио Бошко Мијатовић, Београд 2011, 7-12.

успостављања, одржавања и распадања опште друштвене организације као средишта највише друштвене моћи.[3]

Политичка филозофија заснована је на „веровање у напредак, суштинску доброту човека и аутономију појединца од арбитрарне власти у свим сферама живота", и „наглашава вредност индивидуалне слободе и улогу државе у одбрани права својих грађана".[4] О свим овим питањима расправљао је и Владимир Јовановић у својим многобројним текстовима.

Јовановић је био велики ерудит и плодан писац који се служио обимном литературом на светским језицима. Основни теоретски извор из кога је узимао идеје и податке био је Општи политички речник Мориса Блока, конципиран у основи позитивистичко – еволуционистички и либерално – демократски у традицијама прогресивне грађанске идеологије XVIII и прве половине XIX века.[5] У свом схватању друштва и његове законитости Јовановић полази од органицистичке социолошке школе Платона, Томаса Хобса, Огиста Конта, Херберта Спенсера и др.[6]

Три писца имала су пресудан утицај на формирање ставова младог Владимира Јовановића, а то су били Немци Карл Рау и Вилхелм Рошер и Француз Федерик Бастија. Они су га припремили за брзо прихватање идеја енглеског парламентарног либерализма са којим се непосредно сусрео 1860. и 1863. године приликом своја два боравка у Лондону.[7] Слободан Јовановић сведочи да је његов отац био „један од наших најранијих англомана".[8]

Међу политичким теоретичарима највећи утицај на Јовановића имао је Џон Стјуарт Мил. Његов спис „О слободи" Јовановић је доживео као најбољу теоријску одбрану либерализма, а књигу „О представничкој влади" сам је превео на српски језик и користио у својим текстовима.[9]

Такође, користио је и цео основни идејни фонд просветитеља, француске револуције из 1789. године, француских републиканаца из 1848. године и из 60-тих година XIX века и енглеских либерала.

Све те западне изворе Јовановић је тежио да споји са српском народном традицијом коју је Уједињена омладина српска, чији је идеолог и истакнути члан био, узимала за основу своје романтичарско – либералске идеологије. Српски народ је, по схватањима српских либерала, већ као баштиник аутентичног патријархалног демократизма био предодређен да без већих потреса прихвати и својим потребама прилагоди опште вредности политичке баштине Европе, засноване на начелима политичких слобода и привредног напретка. Требало је, само, да га просвећена елита либералних опредељења, образована на традицијама западне политичке културе, поведе путем пуне политичке и привредне еманципације.[10]

Приличан несклад између идеализоване представе српског народа и његовог стварног цивилизацијског нивоа у том времену Јовановић је објашњавао мањком образовања. Зато је у либералном програму реч просвета добила почасно место. Када Срби прођу кроз школе и образују се, почевши од читања и писања, до пуног израза ће доћи све биолошке, културне и политичке врлине српског народа. Слободан Јовановић је тврдио да је идеализам његовог оца и целе генерације његових истомишљеника био велики и да је свакако патио од недостатка реализма.[11]

Либерализам се код Срба није јавио као производ њиховог практичног и теоријског искуства него су га „унели" малобројни учени људи који су сматрали да ће представничка влада и грађанске слободе благотворно деловати на развој једног заосталог друштва и убрзати национални препород. Либерали су у Србији представљали први нараштај политичара који се није ослањао само на здраву памет и искуство предака него и на књишко знање.[12]

О политици и држави

Љубомир Тадић каже да: „Политичка наука испитује широку област која обухвата проблеме јавне и комуналне управе, уставног система, јавног мњења, законодавства, међународних односа, политичких патрија и политичке

3 Михаило Ђурић, *Историја политичке филозофије*, Београд 2010, 10.

4 Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци - Нови Сад 2005, 7.

5 Андрија Б. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, Југословенски историјски часопис, 1-2, Београд 1972, 33.

6 Исто, 36.

7 Б. Бешлин, нав. дело, 307.

8 Борис Милосављевић, *Владимир Јовановић. Филозофија, наука, политика*, Theoria, година 59, бр. 2, Београд 2016 ,127.

9 Наведено према: *Владимир Јовановић/Изабрани списи*, приредио Бошко Мијатовић, 13.

10 Душан Батаковић, *Владимир Јовановић – Апостол либерализма у Србији*, Либерална мисао у Србији, Београд, 2001, 146.

11 Наведено према: *Владимир Јовановић/Изабрани списи*, приредио Бошко Мијатовић, 23.

12 Б. Бешлин, нав. дело, 11.

теорије."[13] Владимир Јовановић је у првој реченици свог капиталног дела „Политички речник", у Уводу под насловом „Каква је ово књига", дао сличну дефиницију и одредио политику овако: „Књига ова посвећена је политици као науци и вештини. Политика као наука излаже људско знање о држави, о влади, о одношајима између владе и грађана, о одношајима грађана међу собом, излаже опште законе уређења управе и усавршања људског друштва. Као вештина политика тражи, проматра и оцењује услове за остварење општих закона које као наука излаже".[14] Политика се „оснива и подупире" на следеће науке: на филозофију (са науком о моралу), која јој даје начела; на историју, која јој даје доказе и факта; на науку о праву (природном и позитивном); на народну привреду (политичку економију); на статистику; на етнологију; на политичку географију и, најзад, на климатологију.[15]

Доследно традицији која иде од Аристотела преко просветитеља до теоретичара XIX века, нарочито заступника теорије природног права, и Јовановић сматра да су „политичке заједнице" породица, општина, народ и држава, које овим редом проистичу једна из друге. Полазна тачка је патријархална теорија: полази се од породице као „најпростије и најприродније основе друштвеног живота", затим узима као већу политичку заједницу општину, а као посебно значајне истиче уједињене општине у народ и државу.[16]

Као и сви класични либерали, Јовановић се бојао анархије и сматрао државу потребном институцијом. „Тек из сугласности слободе и власти потиче ред и добро друштво", веровао је Јовановић. По његовом мишљењу, „порицати власт значило би отварати поље анархије, ништити само друштво; одрицати слободу значило би подизати деспотизам, излагати друштво редовном експлоатовању од стране једнога или неколицине".[17] Са друге стране, Јовановић сматра да власт путем закона треба да донесе правду, а не да „гуши" личну слободу. Он одбацује као неистинито тврђење „да се законом морају регулисати наша савест, наше мишљење, наше потребе, наша наука, наша чуства, наш рад, наша размена (трговина), наша имовина, наше уживање. Задатак је закону, само спречити да се у тим стварима право једнога не иштети злоупотребљавањем права другога" јер „закон је једном речи правда".[18]

Под државом као политичком заједницом Јовановић разуме удруживање суседних општина „за одржање унутрашње и спољашње слободе, правде, мира, братске узајамности и обштег напретка", или као „друштво слободних људи, са свима условима и јемствима за одржање и усавршавање, за самосталан и независан живот и напредак човека у себи и у роду своме". Пошто Јовановић у духу патријархалне теорије државу изводи из породица, задруга, племена, општина и народа, он разликује и „три историјска ступња државе" – „фамилијарну", „обштинску" и „народну или националну државу". Он не види битне разлике између друштва и државе као политичких заједница, већ сматра да „разлике и противности између друштва и државе може да буде само међу онима који име друштва носе, а не живе као слободни људи; али друштво које се оснива на слободоме удружењу људи, или које бар тежи слободи једнакој за све и за свакога, такво друштво значи управо исто што и држава".[19]

Друштво је одређено „да служи човеку" тиме што „за све и за свакога осигурава слободан развитак свију способности, поштовање свију права, испуњење свију дужности, накратко човечанско усавршавање". Задатак људског друштва је „уопште шири од позива државе": држава се не меша у народну привреду, веру и филозофију, у трговину и друге делатности, већ их она са становишта „laissez faire, laissez passer" само заштићује и ујамчује, док друштво „има дужност да угушује зло и да притиче у помоћ личности", и то „час државом а час слободним удружењем".[20]

Треба пренети надлежност друштва на државу уз тачно одређење њене етичке функције, па у том духу он сматра да „данашњи развитак свести о држави, који тежи слободи једнакој за све и за свакога, као основи државног живота, тежи и обштем добру као цели државног

13 Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Београд 1996, 62.

14 Наведено према: Борис Милосављевић, *Владимир Јовановић. Филозофија, наука, политика*, Theoria, година 59, бр. 2, Београд 2016, 121.

15 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 35.

16 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 52.

17 Наведено према: *Владимир Јовановић/Изабрани списи*, приредио Бошко Мијатовић, 12.

18 Наведено према: *Владимир Јовановић/Изабрани списи*, приредио Бошко Мијатовић, 56.

19 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 54.

20 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 55.

уређења", а за остварење тога циља „држава треба да буде снажна", али под снагом државе он не подразумева силу изнад друштва, већ сматра да је „права снага државе у снази свију". Овом ставу Јовановић додаје елементе биологистичко-органицистичке теорије о држави: заснована на слободи и умности, на „свести друштва о себи израженој у облику јавних нарави, јавних установа и закона" као на „битној основи оне живе свеже и једнине, што државу чини државом", држава помаже да „свест та извире из свију духова, па да се развија као општи ум, општа свест и општа воља", која тиме може да „влада над свима", те се „у томе смислу сматра и јавна власт као природни услов за државу".[21]

Порекло и карактер државне власти Јовановић налази у религији, филозофији, науци, законодавству, политици и другим конституентима надградње друштва. Његова идеологија компромиса и својствен еклектизам долази до изражаја јер спаја теорију о божанском пореклу државне власти и теорије природног права и друштвеног уговора. „Апсолутно суверенство припада самом Богу", сматра Јовановић, Богу пред којим „је све дужност и послушност, све па и сама слобода". Остали суверенитет је у знању моралног закона који је „једини свеопшти". У њему се једино људи, ма како се разликовали по времену и цивилизацији, по народности и државној припадности „више слажу него што се не слажу". Зато су се „на основу тог закона производили и признавали, и производе се и признају сва велика акта суверенитета која се не тичаху само појединих народа, него се шираху и на целокупно човечанство".[22]

Државно уређење

Млади Јовановић за државну форму бира републиканство као форму владавине најближу друштвеном узору (влада и држава су, по теоријама природног права и друштвеног уговора које он заступа, нужне док год су људи овакви какви су). То његово опредељење је изречено у овим речима: „Наука може допустити у друштву само установе које се темеље на слободној вољи свију, па и позив свој налазе у томе да општој вољи служе. А такве се установе тек у републиканством облику развити дају", као што по њему доказују узорне републике САД и Швајцарска.[23]

У расправи о предностима републиканског уређења, Владимир Јовановић је посебно истицао чињеницу да, теоријски узев, „народ је господар од државе и од себе. Као прави суверен, он бира, непосредно или посредно, повереника коме на одређено време поверава државну управу. Бирачко право бира припада свим грађанима; парламент, састојао се од једног или два дома бира се цео народом, на основи општег гласања, те је у толико шире и поље за израз опште воље и заступање општег интереса. Народ је властан, да уреди државу, и да њеним приходима располаже како сам за најбоље налази. Опште гласање заштићава га, истина, од монархијске превласти од експлоатовања једног реда другим, и од злоупотреба које бирачки монопол у уставним монархијама доноси; али механизам власти и управе и остало, је скоро исти као и у уставним монархијама." У републиканским начелима Јовановића је посебно привлачило опште право гласа које није у то време постојало у цензитарним монархијама. Те каже: „Они који буду изабрани за народне посланике, обично бране интерес оних који имају бирачки монопол, па ма ти интереси били и супротни општем интересу. Отуд и сваљивање државних терета поглавито на масу небирача, прекомерно множење посредних пореза, неједнаки разрез пореза у крви, регрутовање чиновника из редова бирача, трошење највећаг дела државних прихода на чиновништво, и уопште жртвовање интереса већег броја небирача интересима мањег броја бирача".[24]

Међутим, када је Јовановић почео политичку каријеру у српској држави, решио је да подржи монархистички облик владавине из практичних разлога. Штавише, је и монархија, наравно уставна, била је за њега сасвим прихватљива на начелном нивоу, пошто је веровао да се на питање – који је облик власти најбољи, одговор може дати тек на локалном нивоу, зависно од околности, с тим да се српски народ определио за монархију на слободној Светоандрејској скупштини. Кад је 1860. године први пут боравио у Енглеској, где је проучавао енглески систем (ограничавања владара) и где су се „његове политичке

21 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 56.

22 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 57.

23 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 59.

24 Наведено према: Д. Батаковић, *Владимир Јовановић – Апостол либерализма у Србији*, 159.

идеје пречистиле", Владимир Јовановић је био одушевљен викторијанским парламентаризмом и желео је да га „одмах и код нас пресади". Швајцарску, у којој је дуже боравио него у Енглеској, доживљавао је („у својој машти јако улепшавао", казаће Слободан Јовановић) као остварење „идеалне демократије о којој су филозофи XVIII века писали – демократија одржавана врлинама својих грађана као какав религиозни ред".[25]

Ипак, Јовановић не мисли да би монархија требало да буде апсолутна, никако. Он каже: „По начелу народног суверенства све власти извиру из народа, и зато су све подчињене општој вољи". Извор јавне власти јесу политичке слободе - „гласа народа, општег гласа, народног гласа".[26]

Јовановић би власт чврсто ограничио уз помоћ устава, који би одлучио о надлежностима; скупштине, која би доносила законе; министарске одговорности, како би се кажњавало угрожавање слободе; и слободне штампе, као народног надзорника над властима. Јовановић је тврдио, по узору на вође и идеологе Француске револуције, да „суверенство припада скупу грађана" и да су „владе дужне да служе интересу народа". Како је касније писао, Србија може добро напредовати „тек као строго уставна и демократијско – представничка држава, у којој би права и дужности, слобода и одговорност, наука и правда за све и за свакога били једнако ујамчени. Таква Србија била би на висини државе организоване за опште добро".[27] Идеје братства и једнакости, важне за Јовановића, ипак су биле ближе егалитарном српском друштву и његовом једнодомном народном представништву него сложене политичке концепције дводомног парламента прилагођеног социјалном саставу Велике Британије. Горњи дом Велике Британије Јовановић је оценио као тело које „природно заступају интересе оних који га бирају или састављају, а представља највиши аристократски сталеж, или богаташе. У колико се интереси које други дом заступа, деле од интереса општег, у толико тај дом улази као трећа страна у борби за опстанак између слободе и власти".[28]

Као основне уставне гаранције у уставној монархији, Јовановић је означио следеће: право грађана на јавне скупове и зборове, право (политичког) удруживања, слобода штампе, науке и вере, право петиције, доступност јавних звања свим грађанима, министарска одговорност. Јовановић је у узорној пројекцији уставне монархије видео могућност да „уговорне стране поделом власти држе равнотежу једна другој, и да обе раде сложно за опште добро. Монархијска власт имала би да се ограничи тако, да владалац држи само крму управе, а влада у ствари да припада народу. Уставне слободе и гаранције требало би да заштићују народ од злоупотреба власти, и уздижу јавно мњење до моћи, која даје правац јавним пословима а доводи унутрашњу и спољну политику у служби општег интереса; а да би све то било требало би: да народ бира најразумније, најспособније, најпоштеније и најенергичније људе за представнике; даље да већина представништва буде заступљена у влади најдостојнијим и најодабранијим члановима; па онда, да влада врши општу вољу народа; а и владалац и народ, да одговорно и сугласно служе истини, разуму правди и општем напретку."[29]

Један разговор Јовановића и кнеза Михаила Обреновића интересантан је не само као израз њихових идејних разлика, већ и политичких прилика у Србији. Не треба сметнути с ума да је кнез Михаило Обреновић владао потпуно лично - апсолутистички и да су институције и полуге власти биле под његовом контролом. Говорећи о путу којим би требало да крене Србија, Јовановић је објашњавао кнезу како је народу потребно дати политичке слободе, укључујући и могућност да народна скупштина постане део система који доноси обавезујуће одлуке и да у неку руку контролише власт, као и слободу штампе, уколико се жели толико потребан напредак. Кнез је мислио потпуно другачије: говорио је да се скупштини сачињеној од неписмених сељака не сме дати власт као да је енглески парламент и да се групици либералних интелектуалаца, набројао их је дванаест, не сме прилагођавати политички систем Србије. Убеђивао је Јовановића да ни он (кнез) ни земља немају времена да чекају да наука и просвета образују народ, у складу са Јовановићевим идејама, него да је потребна брижна, способна и снажна државна власт која ће се борити за напредак Србије на националном и цивилизацијском плану. И нису се сложили: била је то

25 Наведено према: Б. Милосављевић, *Владимир Јовановић. Филозофија, наука, политика*, 127.

26 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 57.

27 Наведено према: *Владимир Јовановић/Изабрани списи*, приредио Бошко Мијатовић, 12.

28 Наведено према: Д. Батаковић, *Владимир Јовановић – Апостол либерализма у Србији*, 153.

29 Наведено према: Д. Батаковић, *Владимир Јовановић – Апостол либерализма у Србији*, 157.

расправа са потпуно супротних позиција између једног конзервативца и једног либерала.[30]

Међу најзначајније тезе политичке теорије несумњиво спада његово схватање решења Источног питања путем остварења балканске федерације или конфедерације. То значи уједињење балканских народа на основама равноправности, а до тог уједињења би дошло после народног ослобођења прво Срба, а затим у свих Јужних Словена и њихових суседа. Јовановићев идеал политичког уређења био је један замишљени спој швајцарске организације конфедералне државе са установама сличним белгијском и енглеском моделу парламентарне демократије. Оно што неће западне хришћанске силе „да учине за хришћанску ствар на Истоку, то угњетени хришћански народи морају сами учинити оснивањем слободних и независних хришћанских држава", пише Јовановић 1863. године.[31]

Тумачењем српске прошлости у својој књизи „Српски народ и Источно питање", Јовановић је разрешио једну од највећих противречности у српском либерализму. Омогућио је, како је рекао његов син Слободан, либералима да помире и пред другима и пре самима собом свој национализам и своје западњаштво.[32]

Национализам

Либерализам је код Срба, као и код других европских народа тога времена (Немаца, Италијана, Мађара, Пољака), деловао једновремено и у тесној спрези са покретом за национално ослобођење. Либерали су сматрали да је без грађанских слобода немогућа национална еманципација, односно да су борба за национално и политичко ослобођење међусобно условљене. Српски либерали су под утицајем немачких и италијанских национал – либерала прихватили учење да свака нација има предодређену мисију у светској историји, и да се њен задатак састоји у томе да у сарадњи са другим нацијама ради на општем напретку човечанства.

Средином деветнаестог века национализам је био повезан са правом народа на слободу, самосталност и уједињење. Владимир Јовановић је могао, прво у немачкој, а потом у Мациниjевој[33] идеологији, да види спој либерализма са идејом уједињења народа у јединствену државу. Управо је у том смислу Јовановић био „либерални патриота". Крајем деветнаестог века националистичка идеологија је усвојила дарвинистичке претпоставке. Према новом разумевању национализма, у дарвинистичкој борби за опстанак само јаке нације и државе могу да преживе, док су слабе осуђене на пропаст. Јовановић, који је сматрао да је теорија социјалног дарвинизма научно доказана, није могао да пренебрегне противречност између дарвинистичког еволуционизма и свог идеалистичког национализма. Пошто је нови национализам био социолошки дарвинизам примењен на национализам, становишта о позитивизму и национализму Владимира Јовановића противречила су једно другом. Он је, ипак, понудио једно решење: „У борби између нација", резоновао је он, „успех не зависи, као у борби између животиња, искључиво од физичких особина, него зависи, и то још у већој мери, од интелектуалних и моралних особина". Из тога је даље изводио да, баш ради успеха у борби за опстанак, „једна нација не сме [да се ослони] само на своју војну снагу; она мора [да има] и један морални идеал у који ће веровати". Наглашавао је да иако „и данас морамо да гледамо страховиту друштвену и међународну борбу за опстанак", постоји „утеха што последња победа, по правилу, не остаје на страни голе физичке силе и варварства, него на страни културне снаге и цивилизације".[34]

Од посебног је значаја и интереса Јовановићев покушај примене ових либералних принципа у организацији српског грађанског друштва и државе. Он захтева да се и држава води „на научној основи". Пошто је срећна околност што је „српска држава још у своме постанку" – „задатак је наш, да развитку њених сила дамо онакав правац, како ће она доћи у ред најнапреднијих држава, и с овима напоредо напредовати".[35] Био је један од великих родољуба свога времена. Није га мучило питање могу ли да се сложе снажни национални осећаји и залагање за либералне идеје. Веровао је да се у оба случаја ради о оправданој и праведној борби за слободу: у првом за спољну, а

30 Наведено према: *Владимир Јовановић/Изабрани списи*, приредио Бошко Мијатовић, 13.

31 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 69.

32 Наведено према: Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, 498.

33 Ђузепе Мацини (1805-1872), италијански родољуб, револуционар, филозог и политичар.

34 Наведено према: Б. Милосављевић, *Владимир Јовановић. Филозофија, наука, политика*, 131.

35 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 66.

у другом за унутрашњу, и да противречност не постоји. Рекао је: „Народност је вечна љубав за слободу и за право и за напредак... она је узор човечанског усавршавања у свом роду и братске једнакости међу људима" и „етапа у приближавању светском братству".[36]

Остварење начела народности, као врхунско начело савременог човечанства, значило би „да се сједине за општу слободу, на собственом земљишту, племена која имају: исту историју, исто порекло, исти језик, исте нарави – једном речи, исте основе политичког живота и исте услове будућности".[37] Јовановић је био уверен да док се питање суверенитета не реши „не може се ништа позитивно тврдити о тим предметима, не може се имати критеријума ни за решавање о дужности или праву, ни за изрицање суда о правди или о истини". Најзад, „после морала, најшире начело суверенитета међу људима јесте начело народно", које је „слога, воља и дела".[38] На овој идеологији је Јовановић поставио темеље Уједињене омладине српске.

Закључак

Излажући ставове о политичкој филозофији Владимира Јовановића, о његовом поимању политике и државе, државног уређења и национализма, долазимо до закључка да су Јовановићева размишљања и идеје, у својој суштини, и данас врло актуелне и да је проучавање интелектуалне заоставштине Владимира Јовановића врло потребно и примамљиво.

Јовановић као врхунски интелектуалац и мислилац свога доба, био је оличење борбе против личних и апсолутистичких режима у Србији, против бирократије и корупције, за уставну и парламентарну монархију (јер је од републиканства морао одустати у датим околностима), за либерални привредни, политички и културни систем који спаја демократске традиције самоуправног српског села са модерним политичким установама по европским узорима.

Рад бих завршио инспиративним речима Владимира Јовановића о слободи, које, по мом мишљењу, имају трајну вредност:

„Слобода значи, да је свако властан од себе. Бити властним од себе, то се зове бити човеком. Заиста, достојанство човека неможе бити ни у чему другоме, него у сагласном развитку његових способности, његових осећања, његових мисли, његових тежња, његове радње, његовог личног живота. Наћи ћемо, да свугде где слобода влада, способности људске развијају се, чуство поштења уздиже се, друштвене врлине распростиру се, свет идеја отвара се, проналасци научни множе се, знања као обште добро све су обилнија, радња се велича, живот постаје племенитији, човек се усавршава, човештво напредује. Када човек само слободом бива човек: онда је дужност сваког човека, и задатак сваког човечанског законодавства, да слободу заступа у свима одношајима људским: у фамилији, у општини, у држави, у привреди, једном речи и у домаћем и у јавном животу, па и у међународним одношајима."[39]

Литература:

1. Батаковић, Душан, Владимир Јовановић – Апостол либерализма у Србији, Либерална мисао у Србији, Београд, 2001.
2. Бешлин, Бранко, Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку, Сремски Карловци; Нови Сад, 2005.
3. Ђурић, Михаило, Историја политичке филозофије, Београд, 2010.
4. Јовановић, Владимир, За слободу и народ, Нови Сад, 1868.
5. Јовановић, Владимир, Изабрани списи; приредио Бошко Мијатовић, Београд, 2011.
6. Милосављевић, Борис, Владимир Јовановић. Филозофија, наука, политика, Theoria, број 2, Београд, 2016.
7. Стојковић, Андрија Б, Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића, ЈИЧ, 1-2, Београд, 1972.
8. Тадић, Љубомир, Наука о политици, Београд, 1996.

36 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 66.

37 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*, 53.

38 Наведено према: А. Стојковић, *Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*,57.

39 Владимир Јовановић, *За слободу и народ*, Нови Сад 1868, 1-4.

Political philosophy of Vladimir Jovanovic

Summary:

Vladimir Jovanović (1833-1922), an excellent intellectual of his time, a man of great achievements and beliefs, left behind a legacy about the necessity of science synthesis, freedom and nation. Thanks to his views and debates, Serbian liberalism managed to reconcile Serbian liberalism and European liberal ideas. The objective of this paper is to elaborate on the political philosophy of Vladimir Jovanović. There will be presented his views on political community, society, origin and the character of state government, the polity (republican and constitutional monarchy), the principle of nationality and nationalism that are connected to peoples' right to freedom, independence and union, and, all that from the point of view of liberal ideas and freedom.

Key words: Vladimir Jovanović, politics, liberalism, freedom, nation.

Др Мартин МАТИЈАШЕВИЋ[1]
Кристијан ЂУЈИЋ[2]
Министарство правде Републике Србије, Београд
Република Србија

UDK: 94(497.1-89)"1914/1918"
342.2(497.1)"1918/1941"
323(497.1)"1918/1941"

Прегледни рад.

ПРВА ЗАЈЕДНИЧКА ДРЖАВА ЈУЖНИХ СЛОВЕНА – СТВАРАЊЕ, ДРУШТВЕНА СТУКТУРА И ДРЖАВНОПРАВНЕ ОДЛИКЕ

Сажетак: Заједничка држава Јужних Словена, као идеја има дугу историју. Та идеја нарочито је стасавала кроз државне и националне програме српске државе у настајању, али и кроз покрете Јужних Словена под Хабзбурзима и у окружењу. Гарашаниново Начертаније (настало на основама програма који је написао Фрањо Зах) није било само свесрпски програм, већ је имало и шире димензије. Национално деловање кнеза Михаила Обреновића, његова дипломатска делатност и уговори које је склапао имали су шири национални контекст. Примера о животу ове идеје унутар српске државе има сијасет. Чињеница је, међутим, да је она сазревала на различит начин код Срба унутар Кнежевине и Краљевине Србије, различито код отоманских Јужних Словена, а на други начин код Јужних Словена под хабзбуршком влашћу. Аутори у раду анализирају стварање, друштвену структуру и државноправне одлике прве заједничке државе Јужних Словена са посебним акцентом на казнени систем.

Кључне речи: држава, краљевина, поредак, казнени, систем.

Увод

Срби, ниже од Саве и Дунава имали су за противника Отоманско царство које је већ више од једног столећа за европске силе било „болесник на Босфору“. Унутар таквог царства Срби су стварали своју државу као вазалну кнежевину, да би након ратова 1876. и 77. године добили и формално признату независну државу на Берлинском конгресу. Национална идеја[3] била је усредсређена на ширење државе[4] и учвршћивање њеног положаја. У првој деценији XX века у Србији долази до смене на престолу. Династија Карађорђевића и политичке снаге које су водиле државу усредсредиле су своје деловање ка ширењу државе на југ, без претензија на хабзбуршке територије насељене Србима.[5] Тек је у време Анексионе кризе 1908. године усталасано јавно мњење показало претензије и ка западу, али првенствено ка Босни као сфери српских, а не југословенских интереса.

Код хабзбуршких Јужних Словена идеја заједничке југословенске државе била је посебно изражена у доба илиризма. Била је и под утицајем идеја пансловенских покрета које су се заснивале на потреби заштите Словена од других етничких група, нарочито Германа. У доба националног романтизма, након Наполеонових ратова, настајући илиризам у Хрватској пропагирао је југословенску идеју која је панславизам ограничила на Јужне Словене.

Хрватска је, укљештена између Аустрије и Мађарске, тражила савез са Словенцима и Србима. На другој страни, Словенци су у оквиру Монархије били подвргнути германизацији, а већи део Срба се налазио у поданичким или вазалним односима према Отоманском царству. Сама Хрватска се у XIX веку налазила у два дела монархије, под три управна режима, у велесили која је победила Наполеона и на Бечком конгресу кројила карту Европе. Након 1868. године Истра и Далмација су се налазиле у оквиру Аустрије, али под утицајем германизације и

1 Аутор је доктор правних наука.

2 Аутор је спец.крим.

3 Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса*, Београд, 2012, 198.

4 Опширније видети: Радош Љушић, *Књига о начертанију, Београд, 2004, 75.*

5 Постоје подаци да је, тада још увек предендент на престо, Петар Карађорђевић, обећао да ће водити аустрофислку политику уколико би му са те стране дошла помоћ за долазак на престо. Васа Казимировић, *Црна рука*, Нови Сад, 2013, 96.

италијанизације, док су Хрватска и Славонија у угарском делу биле подвргнуте мађаризацији. Хрватска није била политички јака да се сама супротстави тим утицајима. Због тога су наде биле окренуте према помоћи јужнословенских суседа, нарочито Србије. Велике силе, међутим, биле су заинтересоване за очување, а не за пропаст Аустро-Угарске, као једног од ослонаца тадашњег политичког поретка у Европи.[6]

Стварање државе Јужних Словена

Хрватски и словеначки политичари гледали су на заједничку државу Јужних Словена као повезивање одвојених нација и државних целина у заједничку федеративну државу. Српски политичари, током Првог светског рата у идеји уједињења видели су између осталог и могућност проширења Србије, нарочито због чињенице да се налазе на страни победничких сила Антанте. Разлике у приступу идеји уједињења биле су и клица сукоба у будућој заједничкој држави.[7]

Избијањем Првог светског рата прилике су се донекле промениле, а током рата ишле све више у прилог стварању заједничке државе. Погрешно је остваривање уједињења свести на поступке владе Србије, круне и савезничких и противничких влада, а да се не сагледа шири контекст догађаја који су на све то утицали. Али се кроз њихове поступке и правне и политичке акте, који су били плодови њиховог деловања, могу сагледати смернице и настајућа основа стварања заједничке државе. Кроз такву призму треба посматрати Нишку декларацију, рад Југословенског одбора, Лондонски уговор, Мајску и Крфску декларацију, Женевску декларацију и стварање и рад Народног Вијећа.

Нишка декларација настала је у време када се Колубарска битка ближила крају, након формирања коалиционе владе скоро свих парламентарних политичких партија Србије, као владина декларација, саопштена пред Народном скупштином. Своју декларацију Влада је 7. децембра 1914. изнела пред Скупштину и у њој је стајало: „Уверени у поверење Народне скупштине докле год све своје силе буде стављала у службу велике народне ствари Српске државе и Српско-Хрватско-Словеначког племена, влада сматра за своју прву дужност да се са бескрајним поштовањем поклони пред светим жртвама, храбро и вољно принесеним на олтар Отаџбине... Уверени у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свог огњишта и своје слободе, Краљевска влада сматра као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно и борбом за ослобођење све наше браће Срба, Хрвата и Словенаца.“[8]

Упоредо са деловањем српске владе деловао је и Југословенски одбор, тело са седиштем у Лондону, састављено од Срба, Хрвата и Словенаца, емиграната из Аустро-Угарске, које је, углавном, могло да помогне ратним напорима Србије кроз пропагандну, политичку и хуманитарну делатност и кроз организовање добровољаца, али је давало и политичку тежину напорима Србије. Присуство Југословенског одбора дало је и извесан легитимитет Крфској декларацији, донетој 20. јула на Крфу. Она је била заједнички акт српске владе и Југословенског одбора и садржином је означила најважније оквире за будућу заједничку државу. У Крфској декларацији објављеној 20. јула 1917. истакнут је принцип верске равноправности.[9]

На другој страни Лондонски уговор (Антанте са Италијом 1915. године) и Мајска декларација, нису били у сагласју са циљевима прокламованим Нишком и Крфском декларацијом. Лондонским уговором је буквално купљен улазак Италије у рат на страни Антанте добрим делом далматинске обале. Мајска декларација (30. маја 1915.) је пак, била одговор тридесеттројице посланика Југословенског клуба у аустријском Царевинском већу, на понуду Карла Хабзбуршког да се Монархија прекомпонује на основи тријализма. Мајска декларација јесте била за југословенско јединство, али под жезлом Хабзбурга.[10]

Пробојем Солунског фронта и унутрашњим урушавањем Аустро-Угарске условљеним ратним поразом и нагомиланим унутрашњим проблемима, стекли су се услови да се реализовање уједињења убрза и стварање

6 Жељко Бартуловић, Небојша Ранђеловић, *Основи уставне историје јужнословенских народа*, Ниш, 2012, 165.

7 Жељко Бартуловић, Небојша Ранђеловић, *Основи уставне историје јужнословенских народа*, passim.

8 Чедомил Митриновић, Милош Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд, 1937, 171.

9 Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917.године*, Београд 1967, 274-275.

10 Жељко Бартуловић, Небојша Ранђеловић, *Основи уставне историје јужнословенских народа*, Ниш, 2012, 165.

заједничке државе оствари. У Загребу 5. на 6. октобар 1918. године, формирано је Народно вијеће које је већину југословенских делова Аустро-Угарске прогласило за Државу Словенаца, Хрвата и Срба. Ова творевина по много чему није могла бити држава, али је имала политички легитимитет и као таква је могла бити претежнији партнер у стварању заједничке државе са владом Србије, у односу на Југословенски одбор. Са таквим учесницима настала је Женевска декларација 9. новембра 1918. године. Ова декларација је доживела неславну судбину, јер је одбачена од српске владе, а у самом Народном вијећу је изазвала раскол. Догађаји су, међутим, претекли политичке расправе, па је Народно вијеће, суочено са нагомиланим проблемима и недостатком оружаних снага упутило делегацију у Београд, која би упутила адресу регенту Александру и испословала уједињење. Делегација је одустала и од тзв. „напутака" Народног вијећа, који се по тренутној процени не би допали српској страни, па је са преиначеном адресом дошло до проглашења уједињења од стране регента Александра 1. децембра 1918. године. Тиме је и формално проглашена заједничка држава Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Као и низа других националних мањина, које су ушле у границе Краљевине.

Друштвена структура заједничке државе

Нова држава је и демографски и етнички и привредно изгледала знатно другачије од онога што је Краљевина Србија унела у њу. Према попису из 1910. године у Краљевини Србији је живело 2. 922. 058 становника, од тога 2.890. 615 српских држављана.[11] Након балканских ратова, територија Србије је увећана територијом Косова, Метохије, Новопазарског санџака и Вардарске Македоније, односно, како су се тада називали ти крајеви, Старом и Јужном Србијом.

И територијално и демографски, присаједињени крајеви чинили су више од једне трећине претходне територије Србије.[12] Тачан број становника и социјална структура нису могли бити прецизно утврђени, јер редован попис, због почетка рата, није могао да буде обављен. Из Првог светског рата Србија је изашла демографски десеткована, изгубила скоро трећину укупног становништва (28%) и скоро половину укупног мушког становништва. У апсолутним бројевима укупне жртве Србије износе 1.247.435. Укупне жртве великих сила, нпр. Француске (1.400.000) или Аустроугарске (1.542.000), говоре да су српске жртве бројчано биле приближне њима. У односу на укупно становништво, процентуално, српске жртве надмашују жртве свих држава учесница рата. Србија је била доведена на границу биолошког истребљења.[13]

У новој држави је према резултатима пописа од 31. јануара 1921. године живело 11.984.991 становника, сврстаних по покрајинама на следећи начин: Србија 4.133.478, Црна Гора 199.227, Босна и Херцеговина 1.890.440, Далмација 620.432, Хрватска, Славонија, Међумурје, острво Крк са општином Кастав 2.739.888, Словенија са Прекомурјем 1.054.919, Банат, Бачка и Барања 1.346.527.[14]

Овакав распоред по покрајинама поклапала се са шест правних подручја (српијанско, црногорско и четири правна подручја са системом наслеђеним од Аустро-Угарске). У попису према етничкој припадности Срби и Хрвати су сврстани у исту категорију, Словенци у посебну, а остале категорије су сматране мањинама (сходно званичном ставу о троименом народу са три племена). Број муслимана и Јевреја у држави могао се утврдити тек према увиду у табелу у којој је становништво разврстано према вероисповести, с тим што је податак за муслимане био збирни и обухватао муслимане словенског порекла, Албанце (Арнауте) и друге. Према овом попису у држави је живело 1.345.271 муслимана и 64.746 „Израелићана" односно Јевреја.[15]

Нова држава се суочила и са обиљем економских проблема. Србија је била економски исцрпљена. И крајеви државе који су припадали Аустро-Угарској били су ратом, и демографски и привредно погођени. По попису предузећа из 1916, на Аустро-угарском окупационом подручју (од Саве и Дрине до Велике Мораве) онеспособљено је 58% индустријских предузећа. Занати су изгубили

11 Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије, пета књига*, Београд, 1900, 253.

12 Само у територијалном смислу новоформирана Краљевина, била је троструко већа од Краљевине Србије.

13 Видети опширније: Драган Марковић, Небојша Ранђеловић, *Государство, парламентаризм и потери Сербии в Первой мировой войне* напечатан в сборнике «Инвалиды Первой мировой войны: исторические и нравственные уроки», Москва,2003, 78.

14 *Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СХС, 31. 1. 1921.*

15 *Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине СХС, 31. 1. 1921.*

половину свог инвентара[16]. Готово да је идентично било и на бугарском окупационом подручју,[17] где су руднике експлоатисали Немци.[18] Током Првог светског рата у Србији су оштећени рудници метала са 50%, а рудници угља са 100%. Порушено је 12.000 тона мостовних конструкција, железничке линије Београд - Ниш - Цариброд, Ниш - Скопље - Ђевђелија и Скопље - Митровица.[19]

Однето је 24.600 тона бакра, 2.970 тона олова, 150.000 тона пирита, 500.000 тона лигнита, 220.000 тона каменог и мрког угља, 750.000 тона терцијарног мрког угља. Затим, 1.610 тона злата и 3.100 тона сребра.[20] За време рата, конфискацијом и одвођењем у непријатељске земље, сточни фонд је уништен за 70%, пољопривредна производња смањена за 70%, а пољопривредни инвентар (објекти, справе, машине, возила) оштећен је за 44% од своје вредности.[21]

Привреда је пропадала, а појединим крајевима (Истра, Далмација, Босна и Херцеговина) претила је глад. До доласка српске војске у многим крајевима је харао такозвани „зелени кадар", паравојне формације састављене од демобилисаних или дезертиралих аустроугарских војника. Долазак српске војске значио је само затишје, јер социјални проблеми нису били решени. Држава је омогућила несметан промет робе и слободу трговине, али је то одлазило у крајност која је погодовала богаћењу појединаца и корупцији чиновништва.

Економске проблеме је оптерећивало и питање валуте, у употреби је било пет валута: српски динар, немачка марка, бугарски лев, црногорски перпер и највише аустријска круна. Урушавање Аустро-Угарске довело је до инфлације круне. Држава је настојала да спречи улазак безвредног новца („папира"), па је у јануару 1919. године на новац у оптицају стављан жиг („жигосање новца"). Жиг се лако фалсификовао, па је новац и даље стизао из Аустрије и Мађарске. Од септембра 1919. године на новчанице је стављана маркица („маркирање") при чему је у корист државе узимано чак 20% износа као мера дефлације (одузета је готово милијарда круна). Тај износ влада није повукла из оптицаја, већ га је поново ставила у промет покривајући мањак у државном буџету, чиме је опет сама иницирала инфлацију круне. Држава је у Бечу купила банкноте у вредности од 300 милиона круна под изговором замене истрошених новчаница. Старе, међутим, нису повучене што је опет повећало инфлацију круне. На тај начин је влада ослабила финансијске потенцијале пречанских крајева који су, и поред ратног пораза, били у економски далеко повољнијем положају од Србије.

Крајем 1918. године однос српског динара и круне био је 1:2, а према неким подацима понекад чак 1:1. Увођење новог динара извршено је тек почетком 1920. године и тада је влада утврдила службени курс динара и круне чак 1:4.[22] Колико је генерално за време рата страдала економија Краљевине Србије, у свим областима и секторима, може се видети по индустрији Србије, посредно о томе говори податак да је број индустријских радника тек након десет година, то јест у периоду 1919-1923. достигао број из 1910. године.[23] У исто време, понављам, Србија је у рату изгубила више од 28% становника, односно 62% мушког радног становништва (53% погинуло и 9% трајних инвалида) између 18 и 55 година.[24]

Овакво преузето, ратно наслеђе које је носила ноформирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца представљало је огромне потешкоће за нормално функционисање политичког система Краљевине, као и самог и друштва.

Државне одлике и унификација права

Прву владу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца са Стојаном Протићем на челу, регент Александар је именовао 20. децембра 1918. године. Структура нове владе изгледала је овако: од 20 министара било је 13 Срба, 4 Хрвата, 2 Словенца и 1 Муслиман, што је јасно показало да су у владу ушли министри који подржавају регентову политику.[25]

16 Nikola Vuco, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Prosveta, Beograd, 1968, 2.

17 Ranko Đunisijevic, *Osnivanje industrijskih preduzeca i razvoj indsutrije u Srbiji do 1918. godine*, Beograd, 1990, str. 253-273.

18 Andrej Mitrovic, *Prodor na Balkan*, Nolit, Beograd, 1981, 382.

19 Smiljana Đurovic, "*Industrijalizacija Srbije – legitimacija za moderni svet XX veka*", u: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, INIS, Beograd, 1994, 139.

20 Smiljana Đurovic, *„Industrija Srbije na pocetku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca", Istorija XX veka*, no. 10, Beograd, 1969, 220–221.

21 Nikola Vuco, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 1958, 6-7.

22 Жељко Бартуловић, Небојша Ранђеловић, *passim*, 187.

23 *Статистика индустрије Краљевине Југославије с адресаром привредних предузећа*, Београд, 1941, 67-73.

24 Ljubodrag Dimic, *Srbi u Jugoslaviji*, Beograd, 1998, 66.

25 Душан Мрђеновић, *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, Београд, 1988, 262.

Напутком Народног вијећа је било предвиђено да у састав владе уђу и државни секретари, али се то није догодило. У владу су ушли и Антон Корошец и Анте Трумбић, иако су обојица били поборници потпуне равноправности свих народа у будућој новој држави. Јавним деловањем и закулисним радњама Никола Пашић им је онемогућио да присуствују преговорима који су довели до Прводецембарсих акта, али и Трумбић и Корошец су се током децембра 1918. године изјаснили за признавање тог акта. У влади су били потребни регенту и као противтежа политици Пашићевих радикала, са којима је сам регент имао затегнуте односе.[26]

Следећи корак је било формирање Привременог народног представништва. Најпре је донет Указ о протезању (примени) Устава Краљевине Србије из 1903. године. Овај указ је донет 8. фебруара 1919. године, али је повучен истог дана са образложењем да је дошло до штампарске грешке и да ће нови текст устава бити штампан ћирилицом, латиницом и словеначким дијалектом. Нови текст Устава посланицима Привременог народног представништва дат је тек у јуну исте године.[27] Уставноправна аномалија Провизоријума било је и протезање устава на присаједињене крајеве у коме је јасно стајало да се Народна скупштина бира на изборима. Уместо тога именовано је Привремено народно представништво на основу спразума постигнутог приликом доношења Прводецембарских аката о уједињењу. До доношења првог устава, централни органи власти у Краљевини СХС били су *краљ*, *влада* и *Привремено народно представништво*. Привремено народно представништво било је законодавни орган, који је све своје акте морао да поднесе уставотворној скупштини на потврду.

Према Прводецембарским актима Привремено народно представништво требало је формирати споразумом Народног већа Срба, Хрвата и Словенаца и представника Србије. Број од 296 чланова одредила је влада (Србија 84, Хрватска с Ријеком и Међимурјем 62, Истра 4, Далмација 12, Босна и Херцеговина 42, Словенија 32, Војводина 26, Црна Гора 12, Македонија 24). У Србији је чланове Привременог народног представништва бирала Народна скупштина, у Црној Гори Подгоричка скупштина, а једино су у Македонији проведени избори уредбом министра унутрашњих послова. На просторима бивше Аустро-Угарске, посланике је требало одредити међустраначким споразумом. Међутим, за Банат, Бачку и Барању то је учинила Велика војвођанска скупштина. Одлуком министра унутрашњих послова представнике у Босни и Херцеговини је изабрао распуштени одбор Народног вијећа. Углавном су изабрани унитаристички оријентисани чланови Демократске странке. Словеначки Народни свет делегирао је такође унитаристички опредељене представнике. Хрватски посланици бирани су међустраначким договором по размери заступљености у сабору. Већину је имала ранија Хрватско-српска коалиција на челу са Прибићевићем. Посланике из Далмације одредила је Народна организација за Далмацију. Када је влада успела да сакупи довољно централистички и монархистички оријентисаних посланика, сазвала је Привремено народно представништво за 01. март 1919. године.[28]

Са таквим стањем почео је да функционише Провизоријм. Када год постоји сметња за пуну законодавну власт, као у овом случају, држава прибегава вршењу власти путем уредби владе. Владање уредбама обележило је и рад Провизоријума до доношења Видовданског устава.

Избори за уставотворну скупштину заказани су за 28. новембар 1920. На изборима, на којима се бирало 419 народних посланика учествовале су 22 странке. Демократска странка добила је 92 посланика, Радикална странка 91, Комунистичка партија Југославије 58 Хрватска пучка сељачка странка (односно Хрватска републиканска сељачка странка Стјепана Радића) 50, Савез земљорадника и Самостална кметијска странка 39, Југословенкса муслиманска организација 24, Словенска људска странка 14, Хрватска пучка и Буњавачко-шокачка странка 13, Социјалдемократска странка 10, Народна турска организација "Џемијет" 8 мандата, док су остале странака добиле мање од 8 мандата.[29]

26 У време Солунског процеса 1917, Александар се приклонио Пашићу, бираући, за себе, мање неповољно решење, што никако није значило да Пашић и његови радикали уживају регентово поверење.

27 Занимљиво је да се нови текст устава разликовао од оригинала из 1903. године у одредбама у престлонаслеђу, где се уместо принципа примогенитуре у престолонаслеђи, за престолонаследника именом одрђује регент Александар. Очигледно је да су ту лежали прави разлози за повлачење већ одштампаног текста устава.

28 Жељко Бартуловић, Небојша Ранђеловић, *passim*, 187

29 Чедомил Митриновић, Милош Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд, 1937, 353.

Уставотворна скупштина се одмах суочила са неколико нацрта устава, са противљењем ХРСС и комуниста монархистичком уређењу државе, са неучествовањем ХРСС у даљем раду скупштине и опструкцијом комуниста. Сукобљавана су унитаристичка и федералистичка гледишта, са низом других несугласица и сукобљених интереса. Устав је, уз компромисе и натезања, усвојен тесном већином на Видовдан 1921. године. Видовданским уставом је Краљевина СХС конституисана као уставна, парламентарна монархија, са династијом Карађорђевића на челу, демократским уређењем и преовладавајућим унитаристичким уређењем. Управо је њен вишенационални састав претпостављао федерално уређење унитарном. Игнорисање националне сложености био је разлог каснијих политичких и социјалних сукоба. Јединство државе објашњавало се једним народом са три различита имена, односно племена. Централна власт била је организована на начелу поделе власти, у облику парламентарног режима. Међутим, одредбама о надлежности централних органа власти ово начело било је деформисано, а битна обележја парламентарног режима негирана. Законодавну власт вршили су краљ и Народна скупштина "заједнички".[30]

Народна скупштина била је једнодомно представничко тело. Министарски савет био је трећи централни орган власти. Овакав систем власти, у којем постоји једновремена политичка одговорност министара и пред круном и пред парламентом, који назива "*монархијским парламентаризмом*". Судови су независни и суде по законима. Организују се као првостепени, апелациони и Касациони суд (са седиштем у Загребу), само један за целу земљу. Касациони суд је надлежан "и за решавања сукоба о надлежности између управне, грађанске или војне и судске власти. Устав предвиђа да се за решавање управних спорова установљавају посебни управни судови. Врховни управни суд у земљи је Државни савет.[31]

Видовдански устав је поред класичних личних и политичких слобода и права, садржао многа социјално-економска права. Међутим, већина проглашених слобода и права, нарочито политичких, била је суспендована обичним законима. По таквим суспензијама био је карактеристичан Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 2. августа 1921.[32]

Јединице административно-територијалне поделе биле су према Видовданском уставу: области, окрузи, срезови и општине. Једна област могла је имати највише 800.000 становника, а подела на области извршена је према природним, социјалним и економским приликама, а не према национално-историјским. Она је била извршена тако да се разбије национална и етничка хомогеност појединих територија и на тај начин омогући вештачко и насилно стварање јединствене нације од више нација. Ограничени број становника области онемогућавао је да ова постане основа за национално груписање. Зато, "уместо малог броја великих области, треба установити велики број малих области" (С. Јовановић). Тиме је омогућено спровођење централизованог државног уређења и остваривање концепције о јединственом народу, којем одговара јединствена национална држава. На челу области налазио се велики жупан.[33]

Пред, сада већ уставно консолидованом државом стајало је питање усаглашавање законодавства и изједначавање правних система. Такав смисао имао је и члан 133. Устава, којим је предвиђен скраћени поступак за изједначавање закона. Уместо тога, држава се суочила са кризама парламентаризма, страначким борбама, опструкцијом, пристанком Хрватске сељачке странке на монархистичко уређење,[34] стављањем комуниста ван закона и низом других проблема. Тако је Народна скупштина, сазвана у редовни сазив за 1925/26. годину била приморана да донесе Закон о продужењу рока за кратки поступак за изједначавање законодавства у земљи.[35] Од прворазредног значаја за прву југословенску државу било је извршити унификацију казненог права и изједначити праксу рада у казненом систему на територији целе краљевине.

Казнени систем Краљевине СХС/Југославије препознавао је две врсте казни, главне и спродне. Споредне казне су се изрицале поред главних, било да ојачају њихово правно дејство или спрече поврат (нпр. полицијски

30 Milos Jovanović , *Politički Sistem Srbije - Hrestomatija*, Beograd, 2009, 25-26.

31 Milos Jovanović , *Politički Sistem Srbije - Hrestomatija, passim.*

32 Milos Jovanović , *Politički Sistem Srbije - Hrestomatija, passim.*

33 Milos Jovanović , *Politički Sistem Srbije - Hrestomatija, passim.*

34 Мирењем са режимом у Београду Хрватска републиканска странка се одрекла републиканизма и из назова избацила одредницу „републиканска".

35 Небојша Ранђеловић, *Правни живот Србије у заједничкој држави*, Србија 1804-2004, Ниш, 2005, с170.

надзор). Казне су се делиле и према правним добрима која су кривичним делом била угрожена. Та правна добра су у српском Казненом законику била живот, слобода, имовина и част.[36] Главне казне су биле: против живота (смртна казна), против слободе (робија, заточење, затвор), против имовине (новчана казна) и против части (лишење звања). Споредне казне су обухватале још и полицијски надзор и протеривање код дела против слободе, против имовине забрану упражњавања радње, одузимање извесних ствари и против части губитак грађанских части.[37]

Закон о условном отпусту криваца из казнителних заведења од 22. маја 1869. године састојао се од девет чланова који су прописивали под којим условима се осуђеници могу условно отпустити. У самом закону није експлицитно наведено да су изузети политички осуђеници, али је у члану 5. било предвиђено да се онај који је условно отпуштен може јавити на издржавање казне ако би учинио и најмање кривично дело, одао се скитњи, ако се меша са рђавим друштвом или таквим лицима која су због тежих преступа или злочинства осуђена била, па и на опомену кмета и полицијске власти он то дружење настави, као и ако би без дозволе месне полицијске власти променио место свог пребивалишта.[38] Чланом 8. је прописано да се не могу пак никако условно отпустити чиновници или свештеници који су због злоупотребе власти и неверне службе били осуђени, осуђеници који су условно отпуштени, али су поново затворени због рђавог владања и осуђеници који су други пут у повратку.[39]

У Правилима о притвореницима и осуђеницима код полицијских и општинских власти детаљно су разрађена упутства поступања, разврставања и третмана. У члану 2. је дефинисано да су у притвору они који су за злочине или преступна дела стављени под кривичну истрагу у смислу члана 131. крив. суд. поступка, с тим да се и слободе лише, а у затвору су они који су осуђени од стране дотичне власти за иступе из III части кривичног закона или су осуђени по коме специјалном закону, или су осуђени од других власти, па је пресуда послата на извршење полицијској или општинској власти.[40] Политички осуђеници помињу се у члану 27. у коме се каже: „Они осуђеници који су осуђени за остала иступна дела по III части кривичног закона или по коме од специјалних закона, од стране полицијских и општинских власти, или су осуђени од стране других власти, па је полицијској или општинској власти дата пресуда на извршење, могу се држати дању и ван апсана, по двориште надлештва код којег издржавају осуду, али никако ни у ком случају не могу се пуштати ван дворишта дотичног надлештва. Ноћу морају бити редовно затворени.[41]

Анализирајући српски казнени законик из тог периода може се видети да се смртна казна од 1900. године примењивала знатно ређе него раније. Нарочито је законом од 13. маја 1902. године укинута у многим случајевима, осим за: дела издаје чл. 85 и 85а, покушај убиства Владаоца или чланова Краљевог дома или у осталим случајевима велеиздаје чл. 87, физичког насиља против владаоца чл. 91, против хајдука чл. 245 и у случајевима тежих кривичних дела, углавном са смртним исходима која узнемирују јавност.[42]

По Закону о штампи из 1925. године изричући осуду у казненом поступку ради дела учињених путем штампе суд је уколико се политичких кривичних дела тиче с обзиром на природу дела установљавао да ли се осуђеном код извршења казне признају ове олакшице. У закону се каже да ће осуђени издржавати казну одељено од кажњеника који су осуђени ради простих кривичних дела, у пристојним просторијама, неће се моћи присилити на обавезан рад него ће се моћи бавити радом који сам одабере и одговара приликама казненог завода и моћи ће носити своје одело и добијати своју храну. Са овим осуђеницима у погледу кућног реда и дисциплине поступаће се блаже него са осталим осуђеницима. Ови осуђеници имају права бити на ваздуху сваког дана бар два сата у за то одређеном месту.[43]

36 Тома Живановић, Основи кривичног права-општи део,Штампарија Гундулић, Београд, 1921, 314.

37 Тома Живановић, Основи кривичног права-општи део, *passim.*

38 Члан 5. Закона о условном отпусту криваца из казнителних заведења од 22. маја 1869, субота 24. мај 1869. У Београду, Српске новине бр. 62

39 Члан 8. Закона о условном отпусту криваца из казнителних заведења од 22. маја 1869, субота 24. мај 1869. У Београду, Српске новине бр. 62

40 Члан 2. Правила о притвореницима и осуђеницима код полицијских и општинских власти, 27. мај, субота, Београд, 1906, бр. 117.

41 Члан 27. Правила о притвореницима и осуђеницима код полицијских и општинских власти, 27. мај, субота, Београд, 1906, бр. 117.

42 Тома Живановић, Основи кривичног права-општи део,Штампарија Гундулић, Београд, 1921, 317.

43 Члан 92. Закона о штампи, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 8. август, субота, Београд, 1925, бр. 179.

Закључак

Пред новом државом, поред нагомиланих економских проблема, стајао је и проблем устројства државе, односно функционисања правног и политичког система до доношења устава који ће успоставити јединствено уставноправно стање у држави. Сукоби око уређења државе великим делом били су одраз великих разлика које су постојале између појединих делова земље у привредном, политичком, географском, културном[44] и правном погледу.

До уласка у заједничку државу на територији крајева који су ушли у њен састав постојало је шест правних подручја: српијанско, црногорско, војвођанско (са Међимурјем и Прекомурјем), словеначко-далматинско, хрватско-славонско и босанско-херцеговачко. Одлике националног и самосталног носила су српијанско и црногорско правно подручје. Војвођанско подручје је имало је одлике мађарског законодавства, а остала аустријског, са извесним одступањима.[45]

До унификације уставног режима и изједначавања законодавства и правосудног система у свим правним подручјима, требало је омогућити функционисање државе. Ти проблеми су стајали пред првом владом и државним стањем које је називано Провизоријумом, све до доношења новог устава.

Већ код формирања прве владе дошло је до несугласица око кадровских решења за кључне ресоре у влади. Српијанска страна је инсистирала на томе да кључне ресоре воде министри из Србије, а да се таквој влади прикључи неколико пречанских министара. Овакав предлог није наишао на одобравање, па је, на пример, на предлог Јосипа Смодлаке, пречанског политичара за министра унутрашњих послова кандидован Светозар Прибићевић, пречански Србин, а уједно и један од вођа хрватско-српске коалиције. Усаглашен предлог је регенту поднео Никола Пашић, као будући председник владе. Регент Александар је овакав предлог одбио и тиме показао да, у кључним питањима, себи даје одлучујућу улогу. На крају је постављен други мандатар, Стојан Протић, а Николи Пашићу је намењена улога представника Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на мировној конференцији у Версају.

Од својих првих дана оснивања заједничка држава Јужних Словена суочила се са бројним потешкоћама, економским проблемима, питањем аграрне реформе, тињајућим националним, етничким и верским антагонизмима, питањем изједначавања валуте и егзистирањем шест различитих правних система. Уз обиље ових проблема Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца се суочавала са бројним безбедносним и политичким кризама.

Кулминацију ових криза представљало је убиство у Народној скупштини, када је радикалски посланик Пуниша Рачић пуцао на посланике Хрватске сељачке странке 20. јуна 1928. године. Након покушаја да се криза реши и смрти Стјепана Радића, уследило је увођење диктатуре краља Александра 6. јаунуара 1929. године. Овим актом је суспендован устав, распуштена Скупштина, забрањен рад политичких странака. Иако је диктатура трпела општре критике, иако је долазило до прогона њених противника, по много чему је она представљала нужност. Парадоксално је да је диктатура успела оно што парламентарни систем није могао. Извршена је консолидаација и унификација правног система и законодавства за само годину дана. Њена карактеристика је било и интегрално југословенство. Држава је добила назив Краљевина Југославија, а административно је подељена на девет бановина, установљених на географском, а не на етничком принципу.

Диктатура је окончана краљевим октроисањем Устава из 1931. године, познатијем као „Септембарски устав“, којим су тековине диктатуре преточене у уставну категорију, а заједничка држава је добила назив Краљевина Југославија и у том облику је егзистирала до априла 1941. године.

44 Видети: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, књ. I-III*, Београд, 1997, 55.

45 Небојша Ранђеловић, *Историја права II – Основи српске историје права*, Ниш, 2008, 162.

Литература

1. Andrej Mitrovic, *Prodor na Balkan*, Nolit, Beograd, 1981.

2. Васа Казимировић, *Црна рука*, Нови Сад, 2013.

3. Драгослав Јанковић, *Југословенско питање и Крфска декларација 1917.године*, Београд 1967.

4. Драган Марковић, Небојша Ранђеловић, *Государство, парламентаризм и потери Сербии в Первой мировой войне* напечатан в сборнике «Инвалиды Первой мировой войны: исторические и нравственные уроки», Москва,2003.

5. Душан Мрђеновић, *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, Београд, 1988.

6. Жељко Бартуловић, Небојша Ранђеловић, *Основи уставне историје југословенских народа*, Ниш, 2012.

7. Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, књ. I-III*, Београд, 1997.

8. Ljubodrag Dimic, *Srbi u Jugoslaviji*, Beograd, 1998.

9. Milos Jovanović , *Politički Sistem Srbije - Hrestomatija*, Beograd, 2009.

10. Небојша Ранђеловић, *Србија и Турска од Париског до Берлинског конгреса*, Београд, 2012.

11. Небојша Ранђеловић, *Историја права II – Основи српске историје права*, Ниш, 2008.

12. Небојша Ранђеловић, *Правни живот Србије у заједничкој држави*, Србија 1804-2004, Ниш, 2005.

13. Nikola Vuco, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 1958.

14. Nikola Vuco, *Agrarna kriza u Jugoslaviji 1930-1934*, Prosveta, Beograd, 1968.

15. Радош Љушић, *Књига о начертанију*, Београд, 2004.

16. Ranko Đunisijevic, *Osnivanje industrijskih preduzeca i razvoj indsutrije u Srbiji do 1918. godine*, Beograd, 1990.

17. Smiljana Đurovic, "*Industrijalizacija Srbije – legitimacija za moderni svet XX veka*", u: Srbija u modernizacijskim procesima XX veka, INIS, Beograd, 1994.

18. Smiljana Đurovic, „*Industrija Srbije na pocetku privrednog života Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*", *Istorija XX veka*, no. 10, Beograd, 1969.

19. Статистика индустрије Краљевине Југославије с адресаром привредних предузећа, Београд, 1941.

20. Тома Живановић, Основи кривичног права-општи део,Штампарија Гундулић, Београд, 1921.

21. Управа државне статистике. *Статистички годишњак Краљевине Србије, пета књига*, Београд, 1900.

22. Чедомил Митриновић, Милош Брашић, *Југословенске Народне скупштине и Сабори*, Београд, 1937.

Правни извори

- Закон о условном отпусту криваца из казнителних заведења од 22. маја 1869, субота 24. мај 1869. У Београду, Српске новине бр. 62

- Правила о притвореницима и осуђеницима код полицијских и општинских власти, 27. мај, субота, Београд, 1906, бр. 117.

- Закон о штампи, Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, 8. август, субота, Београд, 1925, бр. 179.

Common state of the Southern Slaves - creation, social structure and state legal characteristics

Summary:

The common state of the South Slavs, as an idea, has a long history. This idea especially matured through the state and national programs of the emerging Serbian state, but also through the movements of the South Slavs under the Habsburgs and in the surrounding area. Garašanin's Drawings (created on the basis of a program written by Franjo Zah) was not only an all-Serbian program, but also had wider dimensions. The national activity of Prince Mihailo Obrenović, his diplomatic activity and the agreements he concluded had a broader national context. There are hundreds of examples of the life of this idea within the Serbian state. The fact is, however, that it matured differently among Serbs within the Principality and Kingdom of Serbia, differently among Ottoman South Slavs, and differently among South Slavs under Habsburg rule. The authors analyze the creation, social structure and state and legal characteristics of the first common state of South Slavs with a special emphasis on the penal system.

Keywords: state, kingdom, order, penal, system.

Проф. др Радован В. РАДОВАНОВИЋ
Криминалистичко-полицијски универзитет – Департман форензичког инжењерства, Београд
Мр Небојша Д. ЂОКИЋ
Српски научни центар – Београд
Република Србија

UDK: 358.4(497.1)"1918/1941"
629.7(497.1)"1918/1941"

Прегледни рад.

НАБАВКЕ ФРАНЦУСКИХ ЛОВАЧКИХ АВИОНА ЗА ПОТРЕБЕ НАОРУЖАВАЊА ВАЗДУХОПЛОВСТВА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: У раду су представљене набавке ловачких авиона из Француске за потребе војног ваздухопловства Краљевине Југославије током тридесетих година XX века. Обухваћена је у одређеном обиму и лиценцна производња ових авиона у домаћим фабрикама.

Кључне речи: ловачки авиони, Француска, Девоатин, Гурду Лесер, Потез, Краљевина Југославија, Ваздухопловство Војске

Набавке и лиценце ловачких авиона из Француске до почетка тридесетих година XX века

Набавком и испоруком ваздухопловног материјала из француског кредита додељеног 1923. године Ваздухопловство Краљевине Срба Хрвата и Словенаца постало је у највећој мери опремљено француским типовима ратних и борбених аероплана. Исти тренд је настављен и у другој половини двадесетих и почетком тридесетих година (слична ситуација је и код наоружања комплетне Југословенске војске), с тим што се Команда ваздухопловства трудила, увек када је то било могуће (и оправдано), да организује домаћу лиценцну производњу француских типова аероплана. Разлог за то је била увек изражена жеља за добијањем извесне независности у снабдевању, а у вези с тим, и обезбеђивање посла свим домаћим фабрикама и произвођачима ваздухопловног материјала (како државним, тако и приватним). Обично је купован известан број аероплана од матичне француске фирме уз захтевање лиценцних права за домаћу производњу.

Због сталне опасности од сукоба са Италијом, Краљевина СХС је, уз помоћ Француске, предузела низ мера за ојачање одбрамбене моћи и модернизовање војске. У оквиру тог програма, донета је почетком 1926. године одлука да се у року од 5 година набави 800 борбених авиона (колико је тада у јединицама прве борбене линије имала и Италија) и да се снага Ваздухопловства Краљевине СХС повећа на преко 50 борбених ескадрила. Било је предвиђено да се највећи број тих авиона произведе у земљи, и у том циљу држава је организовала лиценцну производњу ратних двоседа Бреге 19 и Потез 25 у две новоотворене фабрике („Брегеов" погон у Краљеву и „Икарусов" у Београду). Осим тога, развијена је производња мотора, инструмената, разне ваздухопловне и пратеће опреме и материјала, тако да је остварење поменутог програма поспешило и убрзало развој ваздухопловне индустрије Краљевине Југославије.

Два поменута типа произведена су у великом броју, тако да су дуги низ година чинили окосницу највећег броја ваздухопловних извиђачких и бомбардерских јединица Ваздухопловства. „Брегеов" тип са укупно 577 примерака (од тога 425 произведених у земљи) био је најбројнији тип икада коришћен у Ваздухопловству Краљевине СХС односно Југославије уопште, а извесно време авиони Бреге су чинили више од половине укупног броја летелица. Авион Потез 25 са укупно 260 примерака био је други тип по бројности.

Ослањање на Француску и њену ваздухопловну индустрију у поменутом периоду оставило је карактеристичан печат на развој Ваздухопловства Краљевине СХС, односно Ваздухопловства Војске Краљевине Југославије. Практично, скоро сви бомбардерски и извиђачки (тзв. ратни или бојни аероплани) и добар део школских авиона

у наоружању Ваздухопловства, све до половине тридесетих, били су француски (купљени и лиценцни) типови.

До почетка тридесетих Ваздухопловство је постепено повећавало формацију формирањем нових ескадрила и ваздухопловних пукова. Док је 1925. године Ваздухопловство Краљевине СХС располагало само са два пука (1. и 2. ваздухопловни пук) са укупно 9 ескадрила, током 1927. године основан је 7. ваздухопловни пук и две самосталне ваздухопловне групе (укупна снага Ваздухопловства попела се на 16 ескадрила), а априла 1928. године формирани су 3, 4. и 6. ваздухопловни пук, тако да је те године било укупно 18 оперативних ескадрила. Крајем 1931. године број борбених ескадрила је повећан на 24, а крајем 1933. године на 37.[1]

Санитетски Анрио 14 набављени су директно од произвођача јер се радило о мањем броју апарата, док је фабрика „Змај" стартовала са производњом два типа школских Анриоа, а нешто касније прешла је на израду прелазних авиона Гурду-Лесер. Последња француска лиценца за израду ловаца Девоатин Д.27 није искоришћена - „Змај" је склопио само 3 примерка.

Гурду-Лесер

Француска фабрика "Гурду-Лесер" (Gourdou--Leseurre) развила је из свог старог модела GL-2 (фабричка ознака GL Type B) два ловачка типа, GL-21 (Type B2) и GL-22 (Type B3). Ловац Б3 (први лет почетком 1923. године) добио је првобитно војну ознаку GL 21 C1, а затим GL 22 C1. Започета је израда серије од 20 ловаца, али пошто се авион показао као идеалан за почетну ловачку обуку, од серијског авиона №5, измењена је намена, па је уместо ловаца настављена израда тренажних авиона под измењеном војном ознаком GL 22 ET1 (ET1 - entraintement et transformation monoplace, тј. тренажно-прелазни једносед). На конкурсу из почетка јуна 1923. нови тип је добио оцену „добар за службу". Серију је преузела авијација француске РМ као привремено решење до испоруке ловаца Dewoitine D.1C.1, а још три B3 су испоручена акро--групи. Током 1924-25. извезено је 49 примерака GL 22 ET1 (B3), 19 за Финску и по 15 за Чехословачку и Естонију. После уједињења фабрике са фирмом Ateliers et Chantiers de la Loire, нова фирма је од 1925. променила назив у Loire-Gourdou-Leseurre (LGL).[2]

У складу са политиком ослањања на Француску као главног страног испоручиоца за војно ваздухопловство Краљевине СХС, донета је одлука о куповини прелазно--ловачких Б3. Тај тип је имао још 1926. демонстрационе и пробне летове у Краљевини СХС и није био непознат нашим пилотима,[3] мада је набављен релативно касно у односу на време увођења у службу других земаља. Разлог за то лежао је у томе што је Ваздухопловство Краљевине СХС до 1925. године користило за ловачку тренажу трофејне ловце Ефаг-Албатрос Д.III, а после увођења у службу нових ловаца Девоатин Д.1, за тренажу су коришћени авиони Спад. Тек у другој половини двадесетих, почела се осећати потреба за новим ловачким тренажером, па је 1928. купљено 20 авиона ЛГЛ Б3 (LGL B3). Крајем 1928. било је 12 авиона Б3 у резерви и у том тренутку то су били једини авиони тога типа у ваздухопловству. Дакле, није било оперативних примерака. С друге стране се зна да је оперативна употреба почела половином 1929. па се, можда, може закључити да је преосталих 8 авиона дошло 1929. године.[4]

Пошто су откупљена лиценцна права, "Змај" је добио наруџбину за њихову серијску производњу.

Фабрика „Змај" је 24. јануара 1929. године замолила Команду ваздухопловства да им технички парк 1. вп уступи по један оштећени аероплан типа Гурду и Физир да би послужили за моделе за спремање калупа и утијаже за

1 А. Павловић, *Организација и развој Југословенског војног ваздухопловства 1918-1941, I књига период 1918-1930*, необјављено дело, МЈРВ.

2NP. Cortet, *Les premiers chasseurs Gourdou-Leseurre (I, II et III partie)*, Avions №23, №24 и №25 из фебруара, марта и априла 1995; M. Ledet, P. Cortet, *Les premiers chasseurs Gourdou-Leseurre*, Avions №27, juin 1996; W. Green, G. Swanborough, *The complete book of fighters*, Salamander, London 1994, 253. Док се у серији од три наставка аутора П. Кортеа уопште не помињу ЛГЛ Б3 у Краљевини СХС, у накнадном тексту (практично 4. наставку), дат је прилично сиромашан опис ситуације без довољно детаља и без помињања увезених примерака.

3НД. Ћировић, *Историја Југословенског ваздухопловства 1918-1930. године*, Свеска III, (Поглавље за 1926); *У лето летње јутро по новосадском аеродрому*, Наша крила бр. 28, септембар 1926. године; књижица летења пилота Јанка Маркићевића (пробе на Гурду-Лесер вршене од марта 1926. до краја 1927. у Пилотској школи 1. ваздухопловног пука); Књижица летења пилота Јанка Добникара (лет бр. 225, од 3. VI 1927, на Г. Лесеру); документарни филм о Александру Станојевићу емитован 18. 4. 1994. на РТС2 (први сусрет А. Станојевића са Б3 био је 1926. на аеромитингу у Новом Саду).

4 SHAT 7N 3202 (12 авиона Б3 у резерви крајем 1928. године).

израду.[5] Фабрика „Змај“ је са Командом ваздухопловства 18. априла 1929. године склопила уговор В.Т.Бр. 5636 за израду серије од 20 аероплана Гурду-Лесер. Фабрика је 16. октобра 1929. године известила Команду ваздухопловства да је Бр. 1 завршен и да се може приступити пробама.[6] Но, пошто је каснила испорука мотора, фабрика „Змај“ је 6. новембра 1929. године замолила надзорног органа Команде Воманде Ваздухопловства да се пошаље 19 мотора Хиспано 180 КС за претходно споменуту серију.[7] За Гурду-Лесере били су предвиђени мотори Хиспано Суиза 180 КС Тип 34 и Тип 41.[8] Фабрика „Змај“ је 28. јануара 1930. године примила од Техничког слагалишта 1. вп 9 мотора ХС 180 КС. Моторе је пре пријема прегледала посебна комисија.[9] Ова прва серија је довршена током 1930. године.

У међувремену у фабрици „Змај“ наручена је 4. марта 1929. године израда резервних делова за Гурду-Лесер и Спад VII.[10] Пошто се у експлоатацији показало да су седишта превише висока 24. маја 1930. године донета је одлука да се седишта спусте за 4 cm.[11] То је накнадно и урађено на 14 аероплана.[12]

Почетком 1932. године израђено је 17 комада летњих капотажа, а током 1934. године још по 6 левих и десних летњих капотажа.[13]

Током 1933. године је завршена серија од 6 модификованих авиона Гурду-Лесер. У једном документу од 14. марта 1934. године спомињу се следеће измене на модификованим Гурду-Лесерима: инсталирање инструмент табле уместо инструмената разбацаних по кабини, измена моторске оплате – нова оплата без митраљеза, а са побољшаном видљивошћу, проширење пилотског отвора и седишта.[14] На појединим примерцима повремено су монтиране скије за летење зими.[15]

Вероватно прва жртва на Гурду-Лесеру био је пилот наредник Софроније Љубеновић, који је погинуо 2. јула 1930. године у Земуну на авиону No 140.[16] Следећи су били: поднаредник Вукашин Веселиновић,[17] 22. јула и мајор Оскар Умек, 27. септембра 1932, такође у Земуну,[18] а вероватно последњи погинули пилот на том типу авиона био је наредник Чедомир Лемић 30. маја 1936. исто у Земуну.[19]

На једном лету, 17. августа 1931. над аеродромом Земун поднареднику Димитрију Љумовићу је приликом покушаја принудног напуштања авиона, летелица типа Гурду-Лесер (No 14) одсекла ногу испод колена. Пилот је ипак успео да се спусти падобраном а затим му је у болници ампутиран остатак ноге. Међутим, две године касније од последица овог удеса он је умро.[20]

Авиони Б3 служили су 1929-1937. године за обуку у пилотској ловачкој школи, а у мањем броју и после тог периода. Тај тип је био практично једини ловачко-прелазни авион Ваздухопловства Војске све до увођења домаћег ПВТ. У пилотској ловачкој школи у Земуну било је августа 1937. године још увек 13 авиона Б3.[21] После 1937. године нема познатих трагова о употреби Гурду-Лесера. Од 13 преосталих авиона један је одвојен за Авијатичарско одељење у Војном музеју, а преосталих 12 видео је у априлу 1941. године резервни пилот Златко Рендулић на рајловачком аеродрому.[22]

Званични назив (исписан на репу) авиона у служби Ваздухопловства Војске Краљевине Југославије био је ЛГЛ

5 Архив фабрике Змај, кутија 9, Молба фабрике Змај Команди Ваздухопловства од 24. јануара 1929. године.

6 Архив фабрике Змај, кутија 9, Извештај фабрике Змај од 16. октобра 1929. године.

7 Архив фабрике Змај, кутија 9, Молба фабрике Змај послата Команди Ваздухопловства од 6. новембра 1929.

8 Архив фабрике Змај, кутија 9, Документ од 14. августа 1929. године.

9 Архив фабрике Змај, кутија 11, Протокол пријема аеропланских мотора Хиспано 180 КС од 28. јануара 1930. године.

10 Архив фабрике Змај, кутија 9, Докуменат од 4. марта 1929. године.

11 Архив фабрике Змај, кутија 9. Докуменат од 24. маја 1930. године.

12 Архив фабрике Змај, кутија 9, Докуменат од 14. јула 1930. године.

13 Архив фабрике Змај, кутија 9, Документи од 5. априла 1932. и 3. новембра 1934. године.

14 Архив фабрике Змај, кутија 9, Документ од 14. марта 1934.

15 С. К. Поповић, *Стварање школских и прелазних авиона домаће израде*, II део,Ваздухопловни гласникбр. 9, септембар 1938. године;

16 Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун 1970, 33; збирка ваздухопловног публицисте Милана Мицевског из Београда.

17 Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун 1970, 33.

18 Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун 1970, 30.

19 Д. Ћировић, *Ваздухопловне жртве 1913-1945*, Земун 1970, 34; збирка ваздухопловног публицисте Милана Мицевског из Београда.

20 Д. Б. Нешовић, *Несрећни случај са поднаредником Димитријем Љумовићем*, Ваздухопловни гласник број 9/ 1931, 182-187; M. Živojinović, *Kad aeroplan nadmaši život*, Aeromagazin, broj 42, Beograd, oktobar 2002, 34

21 ВА, П.17, К.38, Ф.1, Д.9. (Извештај Оперативног одсека Генералштаба ВВ, пов. В. Ђ. Бр. 890 од 18. августа 1937. године).

22 Разговор Предрага Миладиновића са Златком Рендулићем 2001. године у Београду.

БЗ (LGL B3), а у жаргону су називани Гурду-Лесер 180 КС или Гурду-Лесер-Хиспано 180 КС. Увезени БЗ били су обележени оригиналним троцифреним француским обележјима (изнад №100), а "Змајеви" од №1 на даље.[23]

На захтев Команде из 1936. да све фирме дају надзорном органу Ваздухопловства Војске податке о свим авионима које производе (за израду каталога), фабрика "Змај" је навела авионе: Гурду-Лесер ЛГЛ Б3, Гурду-Лесер ЛГЛ Б3 модификовани, итд.

Један примерак овог авиона (№ 130) сачуван је за Авијатичарско одељење Војног музеја у Београду, а био је изложен и на Првој међународној ваздухопловној изложби у Београду, 1938. године.[24] Као и остали авиони из збирке и он је нестао у вихору Априлског рата.[25]

Девоатин-Хиспано 500 КС (D27 C1)

Средином двадесетих, у француским ваздухопловним круговима појављује се један нови став да се тадашњи спори и тешки ловци замене јефтинијим лаким авионима који би максимално искористили снагу тада постојећих мотора. Тако је 1926. настала нова класа ловаца са максимално редукованом масом и наоружањем, неслужбено позната као „Jockey" програм. Од четири таква ловца, један је био авион Д.27 (D.27), конструкције Емила Девоатина. После ликвидације своје компаније у Француској почетком 1927., Девоатин је прешао у Швајцарску. Прототип Д.27 је израдила швајцарска фирма EKW (први лет почетком 1928.), а Швајцарци су и усвојили овај тип авиона за своје ваздухопловство. Та фабрика је испоручила 1931-1932 још 65 серијских ловаца D.27 III и III-R. У међувремену, у марту 1928., Девоатин је формирао нову компанију у Француској (Société Aéronautique Francaise-Avions Dewoitine) која је произвела 20 авиона Д.27. Лиценцу су откупиле Краљевина Југославија и Аргентина. Неких 40 страних пилота испробало је крајем 1928. авион Д.27, а фабрика је испоручила 1929. првих 11 предсеријских авиона.[26]

Чувени француски пробни пилот и акробата, "краљ ваздуха", Марсел Доре (Doret) приказао је 28. октобра 1928. прототип Д.27 у Новом Саду. У посету је с њим дошао и сам Емил Девоатин. У октобру/новембру 1928. испитиван је у том граду прототип Д.27 паралелно са чехословачким ловцем Авиа БХ.33Е.[27]

Ваздухопловство је наручило оба типа ловаца за учешће на Трећој утакмици земаља Мале Антанте и Пољске за 1929 (3e Circuit de la Petite Entente pour avions de chasse). Док су три Авије купљене од чешког произвођача, за Д.27 је купљена лиценца и "Змај" је монтирао три примерка. Први је био испоручен у јуну 1929., а сви су свечано предати Ваздухопловству на дан Светог Илије. Три Д.27 (заједно са три Авије), обележени такмичарским бројевима 1, 16 и 17, учествовали су почетком септембра 1929. на поменутој утакмици у Букурешту, без већег успеха.[28]

Фабрика "Змај" је произвела "змајеве" авиона Д.27 користећи своје али и делове увезене из Швајцарске, а асистенцију за монтажу обезбеђивала су двојица Девоатинових инструктора, који су напустили земљу после годину дана. Први примерак № 2 произведен у „Змају" испоручен је 11. јула 1929. године, а примопредаја тог и раније увезеног примерка № 1 свечано је извршена на дан Светог Илије у 1. ваздухопловном пуку.[29] Четврти примерак није одмах испоручен због крила оштећеног при изради у фабрици.[30]

23 Фотографије из колекције Милана Мицевског, Музеја ваздухопловства и штампе; књижице летења пилота Јанка Маркићевића, Александра Станојевића.

24 Фото албум „Војно ваздухопловство на Првој међународној изложби у Београду, мај-јуни 1938", МЈРВ, Војни музеј, фототека, А 86 и Библиотека града Београда, Завичајно одељење.

25 Кино-филм из Музеја ваздухопловства у Београду; Б. Ј. Михалачки капетан, *Прва међународна ваздухопловна изложба у Београду 1938. году*, додатак Ваздухопловном Гласнику број 5, 1938, скица распореда изложених авиона; П. Лажетић, *Ваздухопловне збирке Војног музеја у Београду*, Лет број 2, Београд, 2000, 170.

26 R. Danel, Jean Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, 54; *Lightweights*, Air Enthusiast Three, July-September 1977; J. Urech, *Die Flugzeuge der Schweizerische Fligertruppe ab 1914*, Verlag Th.Gut + Co, Zurich, 1975, 150, 162, 172, 182.

27 Raymond Danel et Jean Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, 53;Ваздухопловни гласникбр. 1/1929; *Наша крила* бр. 63, август 1929; *Политика* од 24. и 29. октобра 1928. Д. Алексић, Н. Ђокић, *Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије*, Токови историје бр.1-2/2007, Београд 2007, 53.

28 SHAT, 7N 3202 (крајем 1928. у Краљевину СХС један Д.27); *Наша крила* бр. 64, септембар 1929; фотографије из збирке румунског ваздухопловног публицисте Дан Антониуа (бр. 1), мађарског ваздухопловног публицисте Бернада Денеша (бр. 16) и књижица летења пилота Јанка Добникара (бр. 17.).

29 Потпис фотографије из збирке Милана Мицевског.

30 цивилни мајстор Миладин Ромић, разговор са Предрагом Миладиновићем 1989. у Београду. Ромић се сећа да су ребра добијена из иностранства, да је монтажа крила рађена закивањем и пресвлачењем платном и да је једно крило оштећено при изради у "Змају".

Серијска производња Д.27 није рађена у "Змају" јер је за стандардног ловца Ваздухопловства Краљевине СХС усвојена Авија БХ-33Е.[31] Током следећих неколико година Д.27 су служили углавном за аеро-митинге. Ти ловци (Dewoitine D27 C1 Jockey) били су код нас познати као Д.27, Девоатин Д.27 Џокеј или Девоатин-Хиспано 500 КС, а понекад су записивани и као Џаке Испано Суиза 500 КС.[32]

Три авиона испоручена 1929. обележена су са №1-№3, а № 4 испоручен је 1930. године. У неким пилотским књижицама појављују се и обележја №1а.[33] Ствар је у томе да је № 1а први примерак, коме је модификован вертикални реп – уместо косо одсеченог врха, направљен је са заобљеним врхом. Том приликом је, вероватно, добио и мотор Хиспано од 400 КС.[34]

Набавке ловачких авиона из Француске током тридесетих година XX века

Француска је, као главни савезник Краљевине СХС, до почетка тридесетих имала примат и повлашћену улогу у снабдевању ваздухопловства Краљевине. До 1933., укупан број француских и авиона рађених по француским лиценцама који су прошли кроз војно и поморско ваздухопловство достигао је (минимум) 1190 плус 3 хидроавиона ФБА (461 авион је произведен у Француској, а 3 хидроавиона ФБА у Италији) и то: најмање 116 наслеђена и купљена (око 60 Брегеа 14, 32 Спада, 8 Њепора, 13 Дорана и 3 ФБА) непосредно након Првог светског рата, 6 узорних (прва два Брегеа 19, први Потез 15, један Потеза 8 и један узорни Девоатин Д.1, као и први Девоатин Д.27), 24 изнајмљена и 318 увезених. Од 318 увезених авиона, 206 је набављено из француског кредита из 1923. (150 Бреге 19 + 50 Девоатина + 6 Камс), а 112 су купљена до краја двадесетих (12 санитетских + 40 школских Анриоа Х.320 + 40 Потез XXV + 20 Гурду-Лесер). Осталих 729 авиона је израђено по француским лиценцама у Краљевини Југославији (45 Анрио Х.320, 10 Анрио Х.41Х, 26 Гурду-Лесер (није урачунат први "Змајев" авион одбијен на пријему за ваздухопловство), 3 Девоатин Д.27, 220 Потез 25 и 425 Бреге 19). У периоду 1932. до 1941. учешће Француске у испорукама материјала за Ваздухопловство Војске постаје занемарљиво мало - само 4 авиона (2 Потез 63, 1 поклоњени Кодрон и 1 пребегли Амио) чиме је укупан број француских и авиона рађених по француским лиценцама у југословенском ваздухопловству достигао (минимум) 1194 примерка или око 44 % од укупног броја авиона који су прошли кроз оба ваздухопловства Краљевине СХС/Југославије.

Међутим треба водити рачуна да од 1929. године па до пред сам Други светски рат нема нових наруџбина у Француској већ се само у Југославији до краја 1932. године по лиценци израђују, раније наручени, француски авиони. Период од 1930. до почетка 1937. године је време када је Југославија, не рачунајући серијску производњу домаћих школских авиона и већ раније наручених по француској лиценци, набавила врло мало авиона, поготово из иностранства. У том периоду је наручено 73 авиона и хидроавиона иностраних конструкција, од тога је око 62 % (45) било чехословачке конструкције, око 20 % (15) немачке и око 18% (13) британске.

Разлози за прекид набавке француких ваздухоплова су вишеструки и углавном су опште познати. Ипак, постоји и један који у нашој историографији није довољно наглашен, а то је велика криза француске ваздухопловне индустрије у периоду од 1927. па до 1937. године, када француски конструктори авиона нису дали ниједан значајнији пројекат. Тих година су француски авиони, по општем мишљењу, били знатно слабији не само од британских и америчких већ и од пољских и чехословачких авиона. Колико је француска ваздухопловна индустрија у то време заостајала за светским трендовима најбоље показује овај пример. Југословенски ИК-3 и француски МС 406 Ц1 су имали, практично, идентичан мотор. Међутим југословенски ловац је био за око 40 до 50 km/h бржи, брже је пењао и имао боље маневарске способности. Разлози за заостајање француске ваздухопловне индустрије су врло комплексни и ми се овде нећемо задржавати на томе поготово што постоји врло богата литература посвећена том питању.

31 О ловачком авиону Авиа БХ33Е детаљније видети у: Д. Алексић, Н. Ђокић, *Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије*, Токови историје бр.1-2/2007, Београд 2007, 52-58.

32 Књижица летења пилота Јанка Добникара, Михајла. Акрита, Димитрија Кнеселца и Адума Ромеа.

33 О. Петровић, *Војни аероплани Краљевине СХС/Југославије 1918-1930*, Лет број 2, Београд, 2000, 62. Књижице летења пилота Јанка Добникара и Михајла Акрита. Авион №1а јавља се у августу 1930. (Добникар) и у новембру 1931. (Акрит). На митинзима 1933. учествовао је и Д.27 №4 (ескадрилски број 82).

34NДокумент о динамици расхода појединих типова авиона до 1941. године у поседу породице Васић. Добијен љубазношћу Милана Мицевског.

Француски утицај је почео полако, али сигурно да опада почетком тридесетих година. Први весници промене става код Југословена дошли су набавком чехословачких Авиа БХ-33 и тешких тромотораца три типа.[35] Нешто касније, Ваздухопловство Војске је поставило захтев за набавку новог модерног ловца са мотором опремљеним висинским компресором. Међутим, Француска ни сама није имала такав мотор, развој компресора је каснио и изазвао велики застој код испорука "ловачких" мотора. То је био један од главних разлога због којег се Ваздухопловство Војске окренуло Британцима за набавку ловаца. Други разлог је лежао у мишљењу да су британски авиони квалитетнији.

Фирма "Бреге", главни испоручилац француских авиона за Ваздухопловство Краљевине СХС/Југославије, нудила је Југословенима још 1929. свој тип Breguet 19ter, али га Ваздухопловство Војске није прихватило. Услед незадовољства Ваздухопловства Краљевине СХС/Југославије због слабих бомбардерских могућности Бреге 19 (нарочито верзије са Јупитер моторима), фабрика "Бреге" понудила је 1930. модификовани Бреге 19/7 а Ваздухопловство Војске га је прихватило и тиме је делимично био превазиђен поменути проблем.

Од 13. до 15. јуна 1931. године, приликом тренажног лета Париз-Загреб-Београд-Букурешт-Софија, на аеродрому "Београд" боравила је "комбинована ескадрила 22. француског ваздухопловног пука за бомбардовање са седиштем у Шартру". У ескадрили је било 6 двомоторних двокрилних бомбардера Lioré et Olivier Leo 20 Bn4 са моторима Јупитер 420 КС, по један из сваке ескадриле поменутог француског пука.[36]

Фабрика "Бреге" је нудила и наметала Бреге 27, такозвани „челични" Бреге (Breguet-acier) који је требало да замени Бреге 19. У посету Београду дошла је 2. јула 1931. такозвана "Ескадрила француских асова" (Escadrille des As) са 4 Breguet 270A2 (№01-04) и по једним авионом Potez 39A2 (№01) и Potez 50A2 (№01).[37] Авиони фамилије Бреге 27 опремани су различитим моторима да би евентуални купац могао да изврши избор (нама је, по нашим условима, понуђен Bre 272A2 (ex-Bre 270A2 №15) са мотором GR 9Kdrs 680 КС). Касније су уследиле и посете новијих верзија тога основног типа (септембра 1932. експортни Bre 273 (F-AKCO)[38] и новембра 1934. године прототип Brege 274 (F-ANHM)[39] са новим мотором Гном Рон 14К), али Ваздухопловство Војске није показало заинтересованост, очигледно схватајући да је време таквих авиона неумитно прошло. У осталом док је Бреге 19 био један од најраспрострањенијих авиона свог времена Бреге 27 је имао прилично скроман успех. Најпре је 1932. године Венецуела наручила 12 извиђача Breguet 27A2 који су испоручени 1934. године. Те исте 1934. године опет је ратно ваздухопловство Венецуеле наручило 15 Bregeut 273A2 испоручених 1935. године. Отприлике у исто време и Кина је наручила мањи број извиђача Breguet 273A2 - и то је било све од набавки у иностранству овог врло необичног авиона.[40]

Враћајући се из Букурешта, француски министар ваздухопловства Дименил (Dumesnil) приспео је 15. октобра 1931. авионом Бреге 19 на аеродром "Београд". Пилот је био познати француски ас Дидоне Кост (Dieudonné Costes), који је летео и на Солунском фронту. Истог дана министар је посетио фабрике "Икарус" и Индустрију авионских мотора (ИАМ), а сутрадан и 1. ваздухопловни пук у Новом Саду.[41]

Веома је значајна демонстрација авиона M.S.50 ET2 F-AHBK 1931. године у Новом Саду. Овај авион је био инспирација групи југословенских конструктора да почне

35 Детаљније о испоруци чехословачких авиона видети у: Д. Алексић, Н. Ђокић, *Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије*, Токови историје бр.1-2/2007, Београд 2007, 43-63.

36 *Ваздухопловни гласник* бр. 7/1931; K. Munson, *Bombers 1919-39*, 127-128.

37 Инг. Илић, *Технички приказ аероплана француске ескадриле асова*, Ваздухопловни гласник бр. 8/1931; инг. Илић, *Посета француских асова југословенском ваздухопловству*, Ваздухопловни гласник бр. 8/1931; Реклама Breguet 27A2, Ваздухопловни гласник бр. 8/1931; P. Cortet, J. Moulin, *Premier des "tout acier" et sa descendance, Deuxieme partie*, Avions №113, Août 2002.

38 Књижица летења пилота Јанка Добникара (потпоручник Добникар је уписао 10. септембра 1932. лет на Бреге 27 XC 650 КС); Лични албум ђенералштабног пуковника Драгутина Савића у власништву породице.

39 Албум пилота Јанка Добникара (Бреге 274 снимљен 19. новембра 1934, пилот госпођица Maryse Hilsz у посети Београду); C. Cony, P. Cortet et J. Moulin, *Les Breguet 27 à l'étranger*, Avions №116, Novembre 2002. По подацима из француског цивилног регистра авион Breguet 274 (c/n. 1) је 2. августа 1934. године добио цивилну регистрацију F-ANHM и био је власништво фирме SA des Ateliers d'Aviation L'Breguet из Париза (Paris). Број иматрикулације је био 3890.

40 J. Fernandez, *Le Breguet 27 - 2ème partie*, Air Magazine 08, Mai 2002, 37.

41 *Ваздухопловни гласник* бр. 11/1931.

пројектовање сличног авиона исте концепције који ће касније ући у производњу и наоружање као П.В.Т.[42]

Конкурс за нови ловачки авион 1933. године

Југословени су хтели да изврше упоређивање прототипа новог пољског ловца ПЗЛ (PZL - Pánstwowe Zaklady Lotnicze) P.1/I са чешким ловцем Авија БХ-33Е и француским Девоатином Д.27 чије су прве примерке набавили током лета 1929. године, па је пољски први прототип демонстриран 10. новембра 1929. ђенералу Душану Симовићу у Мокотову (Mokotów) поред Варшаве, седишту фирме. Године 1931. јавља се интересовање Ваздухопловства Војске за нови модел висококрилца инж. Жигмунта Пулавског (Zygmunt Pulawski), после приказа прототипа PZL P-11/I, а и током следећих година фирма ПЗЛ настојала је да прода Југославији неку од верзија ловаца "П" фамилије. Ти напори нису уродили плодом, иако је "пољски ПЗЛ", као први ушао крајем децембра 1933. у ужи избор од 6 типова препоручених од стране југословенске техничке комисије. Поред несумњивог квалитета, предност пољског ловца лежала је у понуди да се плаћање изврши југословенским дуваном.[43]

У 1933. години расписан је конкурс југословенског Ваздухопловства Војске за куповину 20 и лиценце за израду још 50 ловаца, а техничка комисија је разматрала 28. децембра 1933. понуде и препоручила шест најбољих типова. Препоручени редослед је био: ПЗЛ, Фјури (Hawker Fury Mk.I), Девоатин (Dewoitine D.500), две верзије Фокера (са мотором Хиспано-Суиза и Ролс-Ројс - Fokker F.XVII) и Авија (Avia B.534).[44] Ипак, Ваздухопловство Војске је затражило приказ авиона током следеће године, да би извршило пробе и оцењивање. Чехословачки пилот Вацлав Кочи је 9. јуна 1934. године, током турнеје по Краљевини Југославији, на другом прототипу чехословачког ловца Avia B-534 II демонстрирао високу брзину од 395 km/h.[45]

После добијених резултата званичних испитивања прототипа Девоатин Д.500 (Dewoitine D.500) из септембра 1933, појавио се интерес Ваздухопловства Војске за тај тип и он је ушао (као трећи) у шири избор од 6 типова на конкурсу крајем децембра. Међутим, Југословени су сматрали да Д.500 има велику брзину слетања и да је веома скуп, па су пребацили интерес на новији Д.510. Концерн Leo-SAF хтео је да прикаже тај авион у Земуну кад добије сагласност француског министарства ваздухопловства. Дозволу је дао 12. јануара 1934. министар ваздухопловства генерал Денен (Denaine), бивши командант ваздухопловства француске Источне војске на Солунском фронту. Недељу дана касније Југословени су затражили понуду за 10 авиона Д.510 и лиценцна права за израду још 30 или 40 примерака. У одговору од 5. фебруара, концерн је понудио испоруку 10 авиона за 6 месеци (без мотора, радија, наоружања и опреме) по цени од 267.000 франака по комаду, затраживши још 1,040.000 франака за лиценцу за 40 следећих авиона.[46]

Једна ескадрила пољског ваздухопловства (Lotnictwo Wojskowe), састављена од 8 стандардних ловаца П-7а

42 Č. Janić, *Avion P.V.T*, Front br. 1274, 24. 12. 1982. У Јанићевом тексту погрешно је написано да је то био авион типа M.S.230 а у ствари реч је о авиону M. S. 50 ET2. Фотографија авиона M.S.50 ET2 F-AHBK снимљена је у Новом Саду 1931. године.

43 *The Era of the Gulls - The Chronicles of the Pulawski Fighter Line*, Air Enthusiast 28, July-October 1985; J. Cynk, *Sily Lotnicze Polski i Niemec Wrzesien 1939*, WKL, Warszawa 1989, 171; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938*, knj. II, Zagreb/Beograd, 1986, 212; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd, 1994, 124; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *Набавке наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије*, Расински анали бр. 4, Крушевац, 2006, 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије*, Токови историје бр.1-2/2007, Београд 2007, 58.

44 R. Danel, J. Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris 1982, 119; Kenneth Munson, *Fighters between the wars 1919-39*), Poole 1977, 134; Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931-1938*, knj. II, Zagreb/Beograd, 1986, 212; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *Набавке наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије*, Расински анали бр. 4, Крушевац, 2006, 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије*, Токови историје бр.1-2/2007, Београд 2007, 59.

45 J. Rajlich, J. Sehnal, *Vzduh je naše more*, Praha 1993, 123-125; C. Cony, *L'Avia B-534 - 1ère partie*, Avions №38 mai 1996; J. Vrany, *Aeroarchiv - Avia B 534*, Praha, 1991, 16; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *Набавке наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије*, Расински анали бр. 4, Крушевац, 2006, 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије*, Токови историје бр.1-2/2007, Београд 2007, 59.

46NR. Danel, J. Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris 1982, 119-120; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *Набавке наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије*, Расински анали бр. 4, Крушевац, 2006, 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије*, Токови историје бр.1-2/2007, Београд 2007, 59.

(PZL P-7a) и два авиона Лублин (Lublin), под вођством пуковника Л. Рајског (Ludomil Rayski) извела је септембра 1934. рекламни лет у Краљевину Југославију, посетивши Београд, Краљево и Нови Сад. Учествовао је и познати акробатски пилот капетан Јежи Бајан (Jerzy Bajan) победник 4. међународне утакмице туристичких авиона (4e Challenge de Tourisme Internationale) за 1934. годину. Да би се омогућили летови југословенским пилотима, капетан Мјечислав Медвецки (Mieczyslaw Medwecki) остао је у Београду. Међутим, 18. септембра 1934, пред приказ акробација Медвецки је закачио дрво и разбио П.7а №6.119 (авион пук. Рајског) на Бежанијској коси, задобивши озбиљне повреде.[47]

На крају ових испитивања су југословенски стручни кругови у ужи избор уврстили чешку Авиу 534, француски Девоатин 510 и британски Хокер Фјури Мк. I, али коначна одлука ни те 1934. године није донета.[48]

Друге понуде француских авиона

У тридесетим годинама прошлог века настављено је са праксом приказа француских авиона у Краљевини Југославији. Поменимо авион Потез 50 (Potez 50) у посети Новом Саду 1932. године,[49] ловац Девоатин 510 (Dewoitine D.510), извиђач Миро (Mureaux) приказан 1936. године,[50] Моран МС.147 (Morane-Saulnier MS.147)[51]. Извиђачки Mireaux 117 R2 F-ANNG долетео је из Атине 11. априла 1935., а два дана касније демонстриран је представницима Штаба Ваздухопловства Војске у Новом Саду.[52] У априлу 1936. године, у Краљевини Југославији је приказан други прототип ловачког тренажера Caudron C.690 №02 (№7662) F-AOLN, приликом турнеје по земљама централне Европе и Балкана.[53]

На конкурсу Ваздухопловства Војске за модерни бомбардерски авион из средине 1936. године, ушла су у разматрање три француска бомбардера: Бреге 460 (Breguet 460), Блох 131 (Bloch 131) и Потез 630 (Potez 630), али је изабран немачки До-17, иако је Бреге једини био опремљен моторима К-14 који су захтевани условима конкурса.[54] Наведени општи називи фамилија типова односили су се на "Брегеову" верзију 462 (Breguet 462 Vultur) са моторима Гном-Рон 14К, "Блохов" пројект 134 (Bloch 134, једини тип фамилије са моторима Хиспано типа 14АА) и "Потезов" бомбардерски тип 63 (Potez 630 B.2).[55]

Југословенски министар војни ђенерал Марић посетио је октобра 1936. године Француску у циљу набавке наоружања и војне опреме. У његову част француски министар ваздухопловства Пјер Кот (Pierre Cot) приредио је аеро шоу на аеродрому крај Париза. Југословенском ђенералу је представљено преко 70 авиона, укључујући и у то време најмодерније типове у француском наоружању као што су: Potez 540, Dewoitine 500C1 и Bloch 200. Поред тога представљени су и прототипови, међу којима: Bloch 210, MS 405 и Potez 630. Ђенералу Марићу је том приликом омогућено да лети, у пратњи француског министра Кота у тада најмодернијем француском бомбардеру типа Фарман 221.[56]

47 NC. Живковић, *Дочек пољске борбене ескадриле ђенерала Рајског у Београду*, Ваздухопловни гласник бр. 9/1934; A. Glass, *PZL P.7a*, Aero-Technika Lotnicza nr 9/1991; J. Cynk, *Sily Lotnicze Polski i Niemec Wrzesien 1939*, WKL, Warszawa 1989, 169; A. Glass, *PZL P.7 cz.1, Samoloty myslìwskie Pulawskiego - od PZL P.1 do PZL P.8*, AJ Press, Gdansk, 2000, 77-79; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *Набавке наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије*, Расински анали бр. 4, Крушевац, 2006, 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије*, Токови историје бр.1-2/2007, Београд 2007, 59-60.

48 M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd, 1994, 124; Н. Ђокић, Р. Радовановић, М. Стевић, *Набавке наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије*, Расински анали бр. 4, Крушевац, 2006, 31; Д. Алексић, Н. Ђокић, *Набавка ваздухопловног материјала из Чехословачке за потребе ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије*, Токови историје бр.1-2/2007, Београд 2007, 60.

49 Е. С. А. П, *Један модеран карбуратор*, Ваздухопловни гласник бр. 12/1932.

50 Књижица летења пилота Јанка Добникара (поручник Добникар је уписао 29. децембра 1936. пробе на Миро).

51 У једном документу, министар ваздухопловства Грчке протествује код фирме и наводи да је авион (MS.147) стар, кородирао услед старења и да је сав у „ћириличним натписима". Министар се жали због претпоставке да је то вероватно српска ћирилица и да је авион вероватно био у Краљевини Југославији (или је био њој намењен).

52 *Наша крила* бр. 221, 20. април 1935; *Registre F*, FANA №219, Février 1987, 48.

53 C. Cony, *Un pur-sang d'entraînement pour l'Armée de l'Air: Le Caudron C.690*, Avions №93, decembre 2000.

54 А. Павловић, *Организација и развој Југословенског војног ваздухопловства 1918-1941, II књига период 1931-1936*, необјављено дело, MJPB.

55 E. Weal, R. Weal and R. Barker, *Combat Aircrsft of World War Two*, London, 1977, 86-87.

56 Jerome Ribeiro, *Yugoslavian minister visit in France - General Maritch*, на: Air Warfare Forum (22. мај 2007). Жером Риберо је познати француски ваздухопловни историчар аутор великог броја радова из историје француског ваздухопловства.

Французи су почетком 1937. нудили ловац Моран-Солније МС-405 (MS.405 C1) а такође и Потез 63 (нуђен је и Чехословацима).[57] До набавке Морана није дошло, али је 31. децембра 1937. закључен уговор[58] по којем ће касније бити испоручени авиони Потез 63. Низак ниво тадашње сарадње између Краљевине Југославије и Француске огледао се и у чињеници да је француска ваздухопловна индустрија изложила само два мотора Хиспано 14 АА на изложби у Београду у мају/јуну 1938. године.[59] Њени капацитети су били максимално ангажовани производњом за француско ваздухопловство и Краљевина Југославија није могла да рачуна на веће испоруке из Француске у периоду 1937-1939. године, а после избијања Другог светског рата могућности за набавку француске ваздухопловне опреме још више су постале сужене. Приоритет у снабдевању француским ваздухопловним материјалом добила је Финска, а на Балкану Турска.

Године 1937. авиони француског порекла су још увек чинили окосницу југословенског ваздухопловства. Мирнодопском формацијом било је предвиђено 258 бомбардерских авиона, али је на лицу било укупно 130 апарата (124 Бреге-19, 3 До-Y, 2 Авиа 39 и један Ју Г.24) што значи да су чак 124 били француског порекла тј. око 95%.. Сви авиони су набављени углавном до 1932. године (осим два До-Y купљена 1935. године), али је било предвиђено да изађу из употребе 1939. године, изузев 24 авиона Бреге-19/8, којима је требало да се то деси годину дана касније.[60]

Ловачка авијација је по мирнодопској формацији требало да има 186 авиона, али је имала укупно 28 апарата способних за употребу (20 Авиа БХ. 33 и 8 Хокер Фјурија). Чехословачке Авие су биле набављене 1929-32., а требало је да изађу из употребе 1939. године, док су британски Фјурији набављени 1931. и 1937. године, а требало је да надживе Авије свега три године. Постојала су и 6 Девоатина, али они у то време већ нису имали никакву борбену вредност и могли су да се употребе само као тренажни авиони па су се и налазили у резервном ваздухопловству.[61]

Ни у извиђачкој авијацији стање није било много боље јер су њу чинили технички застарели авиони Бреге 19 и Потез 25. Било је 143 расположивих Потеза 25 А2 који су ушли у употребу 1927-32. године и 103 Брегеа 19 А2 који су уведени у наоружање 1929-32. Ваздухопловство војске је иначе требало по мирнодоспкој формацији да располаже са 243 извиђачка авиона. Авиони Потез 25 су требали да изађу из употребе 1938. (15 авиона) и 1940. године (128 авиона), док за Бреге 19 нема података. Као што видимо сви извиђачки аероплани су били француског порекла.[62]

Резервно ваздухопловство (ваздухопловни центри, школе и ескадрила ВТЗ-а) уместо 420 авиона, колико је формација предвиђала имало је свега 215 школских авиона. Од њих, било је 141 домаће (127 Физира и 14 ПВТ) и 74 стране (55 Анриоа, 13 Гурду-Лесер и 6 Девоатина) конструкције. Сви школски авиони стране конструкције су у ствари били француског порекла и њих је било око 34% од укупног броја. Страни типови би сви изашли из употребе 1938., а Физир у периоду 1938. до 1940. године. Једино би се ПВТ одржали нешто дуже, до 1942. године.[63]

Тако је укупно у оперативном и резервном ваздухоплоству војске августа 1937. године било свега 619 способних авиона од 1017 колико је предвиђено мирнодопском формацијом. Од 619 способних авиона 444 је било француске конструкције, тј. око 72%. Међутим ако рачунамо само борбене апарате (ловачке, бомбардерске и извиђачке) којих је било 404, чак 370 их је француске конструкције, тј. око 92%.

Нови командант Ваздухопловства војске генерал Јанковић је с обзиром на овакво стање израдио 1939. године

57 Б. Димитријевић, *Ђенерал Михајловић биоīрафија*, I део, Београд, 1996, 116. Допис ђенерала Симовића, од 8. фебруара 1937, војном аташеу у Прагу, пуковнику Михаиловићу, са информацијом "да Французи нама нуде Моран-Солније МС-405, једномоторни нискокрилац, и Потез 63, исто као и Чехословацима, ...".

58 Досије инж. Душана Бракуса (у даљем тексту: Досије Бракус), представника француске институције O.F.E.M.A. у Београду од 26. фебруара 1938. до 15. јуна 1940, када му је прекинут радни однос због рата, Музеј Ваздухопловства. Датум потписивања уговора наведен је на фактурама за испоручене Потезе 63.

59 Б. Ј. Михалачки капетан, *Прва међународна ваздухоūловна изложба у Београду 1938. īод*, додатак Ваздухопловном Гласнику број 5, 1938, 64.

60 ВА, П.17, К.38, Ф.1, Д.9 (Извештај Оперативног одсека Генералералштаба ВВ, Стр. пов. В. ђ. Бр. 890 од 18. августа 1937. и планови генерал Недића и Симовића из 1935. и 1937. године).

61 ВА, П.17, К.38, Ф.1, Д.9 (Извештај Оперативног одсека Генералералштаба ВВ, Стр. пов. В. ђ. Бр. 890 од 18. августа 1937. и планови генерал Недића и Симовића из 1935. и 1937. године).

62 ВА, П.17, К.38, Ф.1, Д.9 (Извештај Оперативног одсека Генералералштаба ВВ, Стр. пов. В. ђ. Бр. 890 од 18. августа 1937. и планови генерал Недића и Симовића из 1935. и 1937. године).

63 ВА, П.17, К.38, Ф.1, Д.9 (Извештај Оперативног одсека Генералералштаба ВВ, Стр. пов. В. ђ. Бр. 890 од 18. августа 1937. и планови генерал Недића и Симовића из 1935. и 1937. године).

свој план модернизације (Стр. пов. В. ђ. Бр. 389/39). У плану је прихваћено не само оно што је предлагао раније генерал Недић, него је тражио да се набави још 80 авиона (42 бомбардера и 38 ловаца) који би стајали државу 312.800.000 динара. Иако су велики финансијски захтеви представљали велику тешкоћу, под командом амбициозног генерала Симовића почела је у пракси да се остварује модернизација ваздухопловства чије је основе поставио генерал Недић. Тако су већ крајем 1937. почели из Немачке да пристижу савремени двомоторни бомбардери До-17. Они су се добро показали у борбама у Шпанији. Код Немаца су имали 3 митраљеза кал. 7,92 mm и могли су да носе 800 kg бомби, што је било дупло више од наших Бре-19. Сем тога радијус дејства им је био 800 km, док је код Бреге 19 он био 560-700 km.[64]

Притиснуто тешкоћама око набавке авиона из Немачке, нарочито ловачких, Ваздухопловства Војске се ипак окренуло и Француској која је и сама била у процесу модернизације својих ваздухопловних снага. Министарство финансија Краљевине Југославије закључило је 2. маја 1939. године уговор са француском банком Селињи и комп. из Париза, којим је одобрен кредит од 600 милиона франака за набавку ратног материјала код француске индустрије. Између осталог била је предвиђена и испорука "30 бомбардера најновије конструкције".[65] Истовремено, Французи су предлагали да Југославија производи по њиховој лиценци неке од модерних француских типова (Amiot 350) за себе али и за њих. Чак је нуђен и потребан материјал. Августа 1939. године француско министарство ваздухопловства отказало је уговор са југословенском ваздухопловном индустријом о лиценцној производњи 150 бомбардера Амиот 350 и то 50 за југословенско и 100 за француско ваздухопловство. Разлог за ово отказивање је био тај што Французи нису били у стању да обезебеде испоруку мотора и других компоненти, а нису могли ни да пошаљу стручњаке за обуку Југословена.[66]

Коначно, после више покушаја, остварен је у децембру 1939. године југословенско-француски споразум који је омогућио куповину извесних количина француског оружја.[67]

Пошто је, у септембру 1939. избио рат, било је врло тешко, практично немогуће, набавити војни материјал у Европи. У то време Французи су производили само један тип употребљивог нискокрилца (MS.406C1), а предвиђени програм производње модернијег (нарочито са аспекта технологије и брзине производње) ловца Девоатин Д.520 (D.520) још је био у развоју (први лет изведен 31. октобра 1939, а прва ловачка група, GC I/3 са 34 авиона постала оперативна тек 7. маја 1940. године).[68] Француска је због тога имала проблем да наоружа своје јединице - морала је да увезе известан број америчких ловаца Кертис (Curtiss H-75A). Ипак, и у таквој ситуацији, Француска је испоручила Краљевини Југославији известан војни материјал (54 тенка Renault R-35, у априлу 1940. године, само два Потеза 63 и два[69] од 30 поручених мотора Gnôme-Rhône 14N 38/39 за домаћи двомоторни ИК-5. Обећана испорука ловаца Моран Солније (Morane-Saulnier MS.406 C.1) није остварена - захтев за испоруку 25 Морана одбио је 26. септембра 1939. француски министар ваздухопловства,[70] а због ратне ситуације реквирирало их је француско ваздухопловство (Armée de l'Air). Као замену за обећане Моране, Французи су разматрали могућност да Југославији испоруче 40 ловаца ФК.58 (Koolhoven FK-58C1)

64 ВА, П.17, К.38, Ф.1, Д.9 (Извештај Оперативног одсека Генералштаба ВВ, Стр. пов. В. ђ. Бр. 890 од 18. августа 1937. и планови генерал Недића и Симовића из 1935. и 1937. године); ВА, П.17, К.38, Ф.2, Д.44 (Стање ваздухопловства на дан 14. јуна 1940).

65 *Априлски рат 1941. књига 1*, 304-5 (документ бр. 77 - Војни архив, филм NAW-N-T-77, рег. бр. 1291/528-29 - Извештај немачког посланства у Београду од 22. августа 1939. ... о напорима Југословенске владе да добије кредите у Француској у Великој Британији). Не може се са сигурношћу утврдити о којем типу је била реч - може се претпоставити да се радило о авиону Potez 633 B.2 којим би се опремила само једнаВаздухопловни гласник(о покушају набавке 21 Потеза говоре и неки француски текстови).

66 J. Cuny, R. Danel, *LeO 45*, *Amiot 350*, *et autres B 4*, Paris, Éditions Larivière, 1986, 265.

67 L. Cvijetić, *Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju*, ISI, Istorija XX veka, Zbornik radova XIII, Beograd, 1975, 239.

68 A. J. Pelletier, *Dewoitine D. 520* (part one), Air International, June 1997.

69 ВА, П.17, К.40, Ф.6, Д.26 (Преглед извршеног осигурања ратних потреба из ванредних и редовних кредита до 15. фебрура 1941. године из Фонда народне одбране одобрен решењем Пов. К. В. Бр. 658 из маја 1939).

70 *Le Morane-Saulnier MS 406*, Boulogne-sur Mer, 1998, 304 (рад групе аутора); C. Chant, *Avioni, II svjetski rat*, Zagreb, 1977, 99; Досије Бракус (писмо OFEMA од 27. септембра 1939. упућено из Париза за Београд). У првој споменутој књизи је наведено да се радило о 50 авиона; међутим, O.F.E.M.A. наводи да је: "... у писму датираном 26. септембра (1939) министар ваздухопловства одбио ауторизацију закључења уговора за испоруку 25 апарата MC.406."

и у пролеће 1940. (највероватније у априлу) француска и југословенска влада су контактирале по том питању. Међутим, до продаје није дошло, а авионе је преузело француско ваздухопловство.[71]

По подацима сачуваним у архиви француске фабрике Messier у овој фабрици су од краја 1936. па до средине 1939. године конструисали већи број стајних трапова за потребе авиона југословенске конструкције и производње. Још крајем 1936. године у овој фабрици су радили на пројекту увлачећег стајног трапа за пројекат авиона који је, у француским документима, носио скраћену ознаку M.I.S.Z. Реч је, у ствари, о пројекту ловачког авиона ИК 3. Пошто је развој авиона ИК 3 у почетку био приватна иницијатива пројектаната они су били и наручиоци пројекта увлачећег стајног трапа. Скраћеница M.I.S.Z. је и настала од иницијала пројектаната (Milosh Ilic, Sivcev, Zrnic). На истом пројекту се радило и крајем 1938. и средином 1939. године[72] Почетком 1938. године радили су на пројекту стајног трапа за авион Змај Р 1 конструктора Душана Станкова,[73] а крајем 1938. године на пројекту стајног трапа за прелазни ловачки авион Р 100 конструктора Симе Милутиновића произвођеног у фабрици Рогожарски.[74] Такође, крајем 1938. године радили су на стајном трапу авиона ИК 5, а крајем 1938. и почетком 1939. године радили су на стајном трапу авиона Оркан.[75] Амортизере Messier су користили и авиони ИК 2, Р 313 и Оркан.[76] Споменимо и да су авиони Змај ФП.2 произведени пре рата имали амортизере фабрике Месије (Messier S.A.) из Монтружа и гуме произвођача из Бергуњана (Bergougnan).[77]

Потез 63

Авион Потез 63 (Potez 63) био је одговор старе француске фирме "Потез" (Avions Henry Potez) на спецификацију из октобра 1934. године којом је захтевана израда двомоторног вишенаменског "лаког одбрамбеног вишеседа" ("multiplaces légers de défence"). Пројектанти су били Короле (Coroller) и Делариел (Delaruelle). Први прототип, Потез 63 №1 с/n 4330 са новим моторима Хиспано-Суиза, полетео је 24. априла 1936. Исте године национализована је француска ваздухопловна индустрија и, поред осталог, створен је 23. децембра концерн S.N.C.A. du Nord или S.N.C.A.N. (Société Nationale Constructions Aéronautiques du Nord) који је објединио 5 фабрика, укључујући и "Потезов" погон у Меолту (Méaulte). Нова фирма, са Анри Потезом на челу, наставила је развој двомотораца, створивши фамилију Потез 63. Други прототип (истовремено први прототип нове верзије), Potez 631 С3 №1 с/n 4530, опремљен нешто слабијим, али димензионо мањим моторима Гном-Рон, извео је први лет 15. марта 1937. године, а тада је први прототип већ био преозначен у Potez 630 С3 №1.[78]

Фабрика је израдила 10 експерименталних апарата (укључујући 2 постојећа прототипа) као прототипове више предвиђених верзија. Маја 1938. започета је израда прве серијске верзије Р.630 С3 са моторима HS 14Ab (првих 48 авиона добили су 14Ab 02/03, остали снажније 14Ab 10/11), јер масовна производња мотора Гном-Рон 14М Марс још није започета. Француско ваздухопловство форсирало је Гном-Рон па су све остале верзије фамилије 63 опремане искључиво тим моторима у верзијама 14М 4/5 и 6/7. Први Р.630 предат је француском ваздухопловству у мају, а први Р.631 почетком августа 1938. године. Укупна производња по верзијама износила је: 87 ловаца Р.630 С3 (Triplace de Chasse) од тога 4 прототипа плус 1 конверзија од Р.631, 215 Р.631 С3 (укључујући 3 прототипа и 10 тренажних Р.631 INST, познатих и као Р.634), 71 лаки бомбардер Р.633 В2 (Bombardement Biplace) са 2 прототипа, 61 извиђачки Р.637 А3 (Armée Triplace) са 1 прототипом и један јуришни бомбардер (конверзија од Р.633) означен са Р.639 АВ2 (Assault-Bombardement). Од августа 1939., S.N.C.A.N. је почео израду новог ивиђачког модела

71 H. J. Hazewinkel, *Koolhoven Le FK-58*, FANA №205, Decembre 1986; T. J. M. Weselink, *The fighter that missed the war*, Air International Vol. 10 №4, April 1976.

72 Jerome Ribeiro, *Yugoslavian airframer M.J.S.Z. - Unknown aircraft project*, (15. jun 2007); Jerome Ribeiro, *Another unknown Airframer - Orkan*, na: Air Warfare Forum (16. jun 2007).

73 Jerome Ribeiro, *Unknown Airframer: ZMAI - RI project*, na: Air Warfare Forum (17. jun 2007).

74 Jerome Ribeiro, *Chantier Serbe or Serbian factory/Arsenal - R100 A/C*, na: Air Warfare Forum (16. jun 2007).

75 Jerome Ribeiro, *Another unknown Airframer - Orkan*, na: Air Warfare Forum (16. jun 2007).

76 Реклама фирме Messier у: *Годишњак југословенског ваздухопловства за 1939. годину*, Београд 1939.

77 О. Петровић, *Војни аероплани краљевине СХС/Југославије (део II: 1931-1941)*, Лет бр. 3, Београд, 2004, 52.

78 R. Danel, *The Potez 63 Series*, Profile №195, 1967; W. Green, *Fighters*, Volume One, *War Planes of the Second World War*, Macdonald, London, 1972, 62-63; K. Munson, *Planemakers from Picardy*, Wings, Volume 7, part 95, 1978.

Potez 63.11 A2, а до капитулације Француске предато је 723 од 1514 наручених авиона те верзије.[79]

Авион Потез 63, најбројнији француски тип произвођен пред рат, био је двомоторни нискокрилац са увлачећим стајним трапом потпуно металне конструкције, једноставан за серијску израду. Могао је да се опрема за разне мисије: борбу, извиђање, бомбардовање. Међутим, његова производња је текла уз приличне тешкоће због недостатка мотора, елиса и топова Хиспано тип 404. Француско ваздухопловство користило је бар 1115 ових авиона.

Крајем 1937. и почетком 1938. Потез 63 је изазвао велико интересовање у страним земљама које су се припремале за преоружавање својих ваздухопловстава модерним авионима. Фирма S.N.C.A.N. добила је чврсте поруџбине за 77 авиона од 5 земаља. Те земље су биле Кина (наручила 4 П.631 и 4 П.633), Краљевина Југославија (2 П.630, 1 П.631), Румунија (20 П.633, а априла 1938. још 20), Грчка (24 П.633) и Швајцарска (по један П.630 и П.633). Чехословачка је откупила лиценцу за израду верзије П.636 у фабрици "Авија", али производња уопште није остварена због окупације те земље од стране Немачке. До августа 1939. године Француска је извезла 37 авиона фамилије Потез 63 у 4 земље, 2 Потез 630 (1 Швајцарској, 1 Краљевини Југославији), 1 Потез 631 (Румунији), 1 Потез 632 (Швајцарској, верзија П.633), 33 Потез 633 Б-2 (13 Грчкој, 20 Румунији). Због ситуације у Европи, сви неиспоручени авиони из страних поруџбина били су реквирирани за француско ваздухопловство (11 грчких, 20 румунских, 8 кинеских и два југословенска). После избијања рата, Француска није извозила Потезе 63, осим још једног авиона за Југославију.[80]

Први помен Потеза 63 код нас потиче из средине 1936. године, када је тај тип ушао у разматрање конкурсне комисије Ваздухопловства Војске за набавку модерног бомбардера. Од пет конкурената, три су била француска, а један од њих био је бомбардерски Potez 63 B2, тада још увек у фази пројекта.[81] Тај "Потезов" тип тада није изабран, али је нешто касније поново актуелизована његова набавка. Половином 1937. године Краљевина Југославија је исказала интерес за нови "Потезов" двомоторац, а Команда Ваздухопловства Војске добила је 20. октобра 1937. допис из Француске у којем су наведене цене у енглеским фунтама за троседу ловачку (C3) и двоседу бомбардерску (B2) верзију авиона Потез 63 (обе са моторима Гном-Рон) са припадајућом опремом и наоружањем. Краљевина Југославија је успела да добије дозволу за куповину мањег броја авиона Потез 63 и последњег дана 1937. потписан је уговор са фирмом S.N.C.A.N.[82]

Сва службена преписка између Југославије и Француске у вези са набавком авиона ишла је преко београдске филијале француске извозне институције O.F.E.M.A. (Office Francais d'Exportation de Matériel Aéronautique) чија је централа имала седиште у Паризу. Од почетка 1938. године кренуло је са радом београдско представништво O.F.E.M.A.-е, а његов представник је био југословенски инжењер Душан Бракус.[83]

До почетка реализације уговора прошла је цела година. Тек у децембру 1938. фабрика је извршила пробе и мерења два Потеза 63 намењена Југославији.[84] Та два авиона, Potez 630 C-3 c/n 4530 F-AREY и Potez 631 C-3 c/n 4531 F-AREZ стигла су у Југославију почетком 1939. године (нажалост, не знамо тачан датум доласка).[85] Већ

79 R. Danel, *The Potez 63 Series*, Profile N°195, 1967; M. Balous, *Potez (SNCAN) 630 a 631*, L + K 7/90; E. Weal, R. Weal, R. Barker, *Combat Aircrsft of World War Two*, London, 1977, 99; José Fernandez, *Potez 63 Family*, Mushroom Model Publications, 2008; José Fernandez, *Les Potez 63, 3ème partie*, Airmagazine No 18, Février/Mars 2004, 6-13; *Potez 630*, Air Classics 9/1977; *Potez 630*, Aviation 12/1997; *Potez 630*, Scale Aircraft Modelling International (SAMI) 5/1997.

80 R. Danel, *The Potez 63 Series*, Profile N°195, 1967.

81 А. Павловић, *Организација и развој Југословенског војног ваздухопловства 1918-1941, Прва књига период 1931-1936*, MJPB .

82 Извештаји потпуковника Пиродија (Piroddi), италијанског војног аташеа у Београду, копије из Државног архива у Риму, MJPB; Досије Бракус; G. Garello, *I raporti aeronautici italo-iugoslavi nel periodo 1938-1943 - Parte I, L'aeronautica iugoslava*, Aerei N.4, Aprile 1977. Иако у досијеу Бракус не постоји копија уговора, могуће је да се радило о уговору за испоруку 6 авиона. Тај број помиње италијански ваздухопловни аташе Пироди у извештају из Београда у којем каже да је: "*набављено само 6 Потеза 63 од којих су 2 још од јесени у употреби, а 4 се очекују... сви (два) налазе се у Земуну*" (аташе је очигледно погрешно мислио да су авиони стигли у јесен 1938). Ђанкарло Гарело такође каже да је наручено 6 авиона.

83 Досије Бракус. Захваљујући сачуваном Бракусовом архиву ми смо данас у стању да тачно реконструишемо причу о југословенским Потезима 63.

84 Досије Бракус (оригинални сертификат на француском, куцан писаћом машином, без датума; наведене су тачне ознаке и бројеви авиона, летови и измерени подаци на пробама).

85 W. Green, *Bombers and Reconnaissance Aircraft*, Macdonald, London, 1972, 53; P. Marchand, J. Takamori, *Les Potez 63*, Les Ailes de Gloire N°9, Les Editions d'Along, Le Muy, 2002, 9. Вилијам Грин погрешно наводи: "Један други Потез 630 био је модификован за

у марту исте године, F-AREZ опремљен моторима Гном-Рон предат је Румунији која га је искористила за преобуку посада за наручене бомбардере Potez 633 B-2. Авион F-AREY остао је код нас, а S.N.C.A.N. је доставио 19. априла 1939. године фактуру N°5108,[86] по уговору од 31. децембра 1937. године, насловљену на Министарство Војске и Морнарице, односно Команду Ваздухопловства војске за "1 avion Potez 63 C.3 no 4530 complet no 1" иматрикулисан са F-AREY са моторима "Hispano-Suiza type 14 Ab no. 8566, 8565" по цени од 8,778,10 фунти стерлинга. Оба поменута авиона произведена су 1937. као прототипови верзије П.631. Авион c/n 4530, бивши први прототип Potez 631 C3 N°01 (631-01) модификован 1938. у поштански Potez 63 N°1 F-AREY, убрзо је доведен на стандард Potez 630 C3, уграђене су му дупле команде и испоручен је Југославији. По маниру фабрике, тај авион је постао Potez 630 C-3 N°1Y, где је Y стајало за Yougoslavie. Други авион, c/n 4531 првобитно намењен Југославији, а касније предат Румунији, био је 4-ти прототип Potez 631 INST N°04 F-AREZ (631-04; INST за Instruction тј. "инструкцијски" или тренажни авион) са моторима Гном-Рон у власништву матичне фирме.[87]

Ваздухопловство Војске поручило је и један двоседи "авион за инструктажу", предсеријски Potez 630 DC N°04 (DC стоји за double commande, тј. дупла команда, дакле авион за преобуку пилота). На жалост, тај авион израђен по југословенској наруџбини, реквирирало је пред избијање Другог светског рата француско ваздухопловство и он никад није испоручен наручиоцу.[88]

Као што је већ речено, после избијања рата, Француска је извезла само један Потез 63. Тај 38-ми извезени и други југословенски Потез 63 испоручен је, после низа одуговлачења, кашњења и проблема, тек у јануару 1940. године. Француско министарство ваздухопловства (Ministère de l'Air) одбило је 26. септембра 1939. да изда дозволу за продају топова XC 404 (и 25 ловаца Моран-Солније) Југославији због ратне ситуације, али је ауторизовало извоз "другог апарата Потез 63 са моторима Gnôme-Rhône" и топовима Хиспано тип 9 уместо 404. Команда Ваздухопловства Војске је прихватила 6. октобра 1939. топове XC 9 за оба авиона (и први Потез је испоручен без топова и митраљеза), а 17. октобра из Париза је стигло обавештење да ће други Потез убрзо бити готов, али је забрањен извоз топова HS 9. Коначно, 19. новембра, париска централа извештава телеграмом Београд да је извршена проба у лету другог југословенског Потеза, а 23. истог месеца да ће авион бити испоручен 26. новембра "уколико пробе буду задовољавајуће". Истог дана Министарство је известило O.F.E.M.A. да је могућа испорука топова XC 404 за југословенске авионе.[89]

Званичне француске власти издале су 4. децембра 1939. године у Меолту фирми S.N.C.A.N. сертификат за "Potez 631 C-3 Gnôme-Rhône N°4971 avion N°2" (други авион Ваздухопловства Војске), а фирма га је фактурисала (фактура N°8279 од 15. јануара 1940) југословенском МВиМ уз потврду власти од 26. јануара 1940. године. Фабрика је издала 2. априла 1940. две коначне збирне фактуре за оба авиона насловљене на МВиМ, чиме је извршена обавеза фабрике по уговору B. M. T. Бр. 21435 од 31. децембра 1937. године. Прва фактура, N°7/38 односила се на први Потез 63 (N°4530) са моторима Хиспано Суиза type 14AB N°8565 и N°8566 од по 670 КС, са 1 митраљезом Дарн, 1 кино-митраљезом и 2 топа Хиспано тип 404, а друга, N°7/38bis на други Потез 63 (N°4971) са моторима Гном-Рон type 14M N°20078 и N°20079 и истим наоружањем. Париска O.F.E.M.A. извештава 3. априла београдску филијалу да су две достављене фактуре издате од стране S.N.C.A.N.-а, а не од "нашег друштва" и да сада Краљевина Југославија треба да плати договорених 50 % од цене авиона.[90]

У страној литератури помиње се југословенски Потез 63 који се срушио 9. јануара 1940. у Паризу, при испоруци за Југославију. У документима досијеа Бракус нема ниједне речи о том авиону. При томе се мора нагласити да је сертификат за наш други Потез N°4971 издат 4. децембра 1939. у Меолту, а пошто је тај исти авион, N°4971, фактурисан 2. априла 1940. нема сумње да је он и испоручен. Дакле, остаје отворено питање који (и чији) авион је уништен у Паризу. Намера о наручивању 21 авиона P.633 B2 такође није поменута у документима досијеа Бракус, али је сасвим могуће да је постојала и та опција.

демонстрирање југословенској влади. Регистрован са F-AREY, тај авион је демонстриран у Београду 20. априла 1939.". Аутори наредне публикације такође кажу: "1 тестиран P.630 (F-AREY) априла 1939".

86 Досије Бракус (оригинална фактура N°5108).

87 *F-Registre*, FANA N°234, mai 1989; R. Danel, *The Potez 63 Series*, Profile N°195, 1967.

88 E. Weal, R. Weal, R. Barker, *Combat Aircraft of World War Two*, London, 1977, 99; Raymond Danel, *The Potez 63 Series*, Profile N°195, 1967.

89 Досије Бракус (писма, телеграми).

90 Досије Бракус (сертификати, фактуре, писма).

По извештају достављеном министру ВиМ од 6. априла 1940. године, два Потеза 63 имала су у то време само по два митраљеза калибра 7,9 mm, а још увек нису имали по 2 топа 20 mm.[91] Интересантно је и то да су Потези 63 представљени као бомбардерски авиони са носивошћу од само 200 kg.

У оригиналним француским документима за југословенске авионе употребљаван је назив Potez 63 (дакле, општи назив фамилије, а не посебни називи верзија), а и код нас је коришћен званични назив Потез 63Ц-3, у којем је, по француском маниру, садржана намена и број чланова посаде. Ваздухопловство војске класификовало је Потез 63 као "двомоторни вишесед за вишеструку намену (првенствено за борбу) са два мотора Хиспано-Суиза 14 АБ од по 680 КС сваки на 3800 метара или са два Гном Рон 14 М од по 660 КС сваки на 4000 метара".[92] Коришћени су само као ловачки авиони. Уосталом, тако су и били опремљени - по норми 2001/А на којој је базиран пријем авиона намењених француском ваздухопловству, с тим што су наши примерци имали извесне измене (шире гуме, различита унутрашња опрема укључујући и различит нишан и могућност ношења висећих бомби).[93] Потез 63 био је једини модеран француски тип у наоружању Ваздухопловства Војске пред Други светски рат. Првобитна обележја БР.1 и 2 касније су промењена у (евиденцијске) БР. 2071 и 2072. Оба авиона служила су у ловачкој 51. ВГ, али ниједан није учествовао у борбама у Априлском рату. На дан 6. априла оба авиона су била неисправна. Један авион, убрзо оправљен, извршио је неколико летова без сусрета са непријатељским авионима. Оба Потеза 63 запленили су Немци.[94]

Током скоро целе окупације Потези су базирани у Земуну, али нема података о њиховом коришћењу од стране Немаца. Априла 1944. године, током савезничких ваздушних напада на окупирани Београд, оштећен је БР. 2071, док је други авион уништен. При ослобођењу земунског аеродрома, оштећени Потез запленили су јединице НОВЈ. Он није коришћен после Другог светског рата.

The acquisition of french hunting aircraft for the purpose of enhancing the army airforce of the Kingdom of Yugoslavia

Abstract: The paper presents the acquisition of hunting aircraft from France for the military aviation of the Kingdom of Yugoslavia during the 1930s. The licensed production of these aircraft in domestic factories is also included to a certain extent.

Key words: *hunting aircraft, France, Dewoitine, Gourdou Leseurre, Potez, the Kingdom of Yugoslavia, Army Air Force*

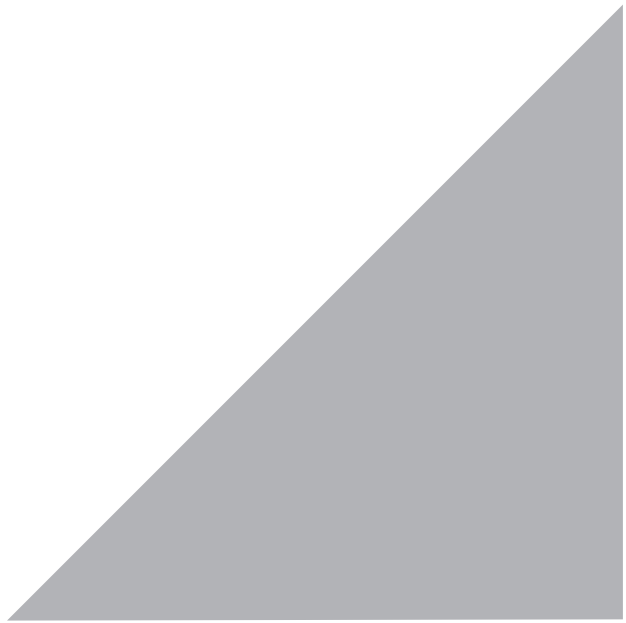

91 ВА, П.17, К.38, Ф.20, Д.10 (Преглед авиона ВВ 1. априла 1940). Таблични преглед показује да је сваки Потез 63 имао по 2 митраљеза 7,9 мм, без топова. Пошто су Французи испоручили само по један извиђачки Дарн 7,9 mm, очигледно је други митраљез 7,9 mm био привремено уграђен пилотски ФН.

92 Д. Лучић, М. Живић, *Познавање авиона*, Земун 1940, 389. У књизи је наведена снага од 680 КС на 3800 метара за мотор Хиспано 14 АБ на Потезу 63, а по француским подацима (*15e Salon International de l'Aéronautique*, L'Air, Paris 1936) снага је 680 КС на 3500 m, док R. Danel, *The Potez 63 Series*, Profile №195, 1967, даје снагу од 670 HP (680 КС) на 4000 m.

93 Досије Бракус (сертификат шефа државне контроле у фирми S.N.C.A.N, без датума).

94 ВА, П.17, К.66, Ф.1, Д.35 (изјава пилота-ловца Едуарда Банфића, дата 18. децембра 1941. године у Загребу, по ступању у војску НДХ); NAW, T-177-17; ВА-МА, RL 3/1953. Нижи војно-технички чиновник IV класе Банфић, пилот 51. ВГ, навео је да су "имали само 6 крилаша И.К.3 и 2 *неисправна* Потез 63", а та изјава се односила на стање од 6. априла 1941 (истог дана он је рањен на ловцу ИК-3); Шиме Оштрић, *Разарач Потез 63*, Наша крила бр. 16, децембар 1997, IV.

Др Маријана МРАОВИЋ[1]
Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Београд
Република Србија

UDK: 94:323.23(497.11)"1941/1944"
94:341.223.14(497.11)"1941/1944"

Прегледни рад.

ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД ОДЕЉЕЊА ДРЖАВНЕ ПРОПАГАНДЕ НЕДИЋЕВЕ ВЛАДЕ У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941-1944. ГОДИНЕ

Апстракт. Значајан удео у креирању политике колаборационистичких власти у времену од септембра 1941. године до ослобођења окупиране српске територије имало је Одељење државне пропаганде Председништва Министарског савета. Предметни рад је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива Министарства одбране Републике Србије. У њему су анализирани различити сегменти пропаганде колаборационистичке Недићеве владе: формирање и деловање Одељења државне пропаганде и његова повезаност са немачким пропагандним апаратом, удео председника и чланова „Владе народног спаса" у пропагандним активностима, ангажовање носилаца пропаганде активности, као и специфичности пропагандних садржаја презентованих јавности окупиране Србије.

Кључне речи: Србија, Други светски рат, колаборација, домаћа управа, пропаганда.

Формирање колаборационистичке „Владе народног спаса" последица је немогућности немачких војних власти да ангажују додатне јединице на неутралисању последица избијања устанка у Србији у другој половини 1941. године.[2] Милан Недић[3] је у време постављења на место председника владе[4] био суочен са порастом незадовољства међу становништвом које је било оптерећено ратном ситуацијом и наметнутим издацима, суровим немачким репресалијама, активностима покрета отпора, а у исто време велики број избеглица почео је да пристиже на окупирану српску територију тражећи уточиште.[5] Образовање владе[6] промовисано је путем штампе као једина могућа солуција у датом историјском тренутку.[7]

Формирање и деловање Одељења државне пропаганде и његова повезаност са немачким пропагандним апаратом на територији окупиране Србије

Одељење државне пропаганде формирано је при Председништву Министарског савета „Владе народног спаса".[8]

1 Ауторка је научни сарадник, начелник Одељења архивске грађе отворене за истраживаче у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије у Београду; e-mail: marijanamraovic@gmail.com

2 О почецима грађанског рата у Србији: В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, str. 264–265; Kosta Nikolić, „O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941", str. 307–323., Mile Bjelajac, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945 –komparativna istraživanja", *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije1918–1991*, str. 283–296.

3 ВА, група фондова ВКЈ, Досијеа персоналних података официра, подофицира и војних службеника Војске Краљевине Југославије, персонални досије Милана Ђ. Недића, К 1187, број досијеа 332. Војничка каријера генерала Недића приказана је у књизи Милета С. Бјелајца: Генерали *и адмирали Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2004, стр. 224-225.

4 Формирање „Владе народног спаса" одобрено је наредбом генерала Данкелмана, војног заповедника у Србији, 28. августа 1941. године.

5 Дан након Недићевог постављења у *Обнови* је објављен говор генерала Харалда Турнера у којем је нагласио следеће: „Кад се овде иступило против окупационе војне силе, према Љеиновим упутствима о наоружаној побуни...следи колективно уништење српског народа, ако српска егзекутива не успе уништити комунисте у целој земљи!".,непотписани чланак: „Задатак нове српске владе. Говор државног саветника Г. Др. Турнера", *Обнова*, 30. август 1941., стр. 5.

6 Непотписани чланак, „Образована је нова српска влада", „Пријем нове српске владе код војног заповедника", *Ново време*, 30. август 1941., стр. 1, „Пријем нове српске владе код војног заповедника у Србији", „Биографије нових министара", „Говор г. Милана Недића", стр. 3. и 4.,*Обнова*, 30. август 1941., стр. 3.

Декларација Владе народног спаса српском народу објављена је у *Новом времену* 2. септембра 1941. године. Донет је и Правилник о пословању Председништва Министарског савета, а посебним уредбама био је регулисан рад сваког појединог министарства., Декларација Владе народног спаса српском народу, 2. септембар 1941. године, Говори генерала Милана Недића-председника Владе народног спаса, Београд 2006, стр. 4-5. ВА, група фондова ВуО, К 269, бр. рег. 38/1-19.

8 Др Лазар Прокић, шеф Одсека за општу пропаганду, у реферату

Предметно одељење је углавном задржало првобитну организацијску структуру све до краја окупације, осим што су надлежности и ресор појединих одсека били подложни изменама у складу са немачким инструкцијама. На челу Председништва Министарског савета био је председник владе. Организационе целине у оквиру Председништва биле су: Кабинет председника, Државни секретаријат, као и три одељења: Опште одељење, Правно одељење и Одељење државне пропаганде.[9] Одељења су била подељена на одсеке. На челу сваког одељења налазио се начелник, а на челу сваког одсека шеф одсека. Начелници одељења били су непосредни референти председника Министарског савета.[10] Почетком септембра 1941. године немачке власти су предале Одељењу државне пропаганде бивше канцеларије Централног Пресбироа у згради Министарства пољопривреде (улица кнеза Милоша Великог бр. 14 и 16) у којима су били библиотека, документарна архива и фотоархив. Целокупна архива Одељења државне пропаганде пресељена је након сређивања у новембру 1941. године у зграду бившег Министарства спољних послова. Просторије установе *„Земља и рад“* биле су смештене у улици Кнегиње Љубице бр. 34.

Структура организације Председништва Министарског савета у 1943. години

Одељење државне пропаганде[11] се састојало од: Генералног секретаријата, Административног одсека, Одсека за општу (теренску) пропаганду, Одсека за штампу, радио и филм и Одсека за позоришта и приредбе.[12] Након оснивања Црногорског одсека крајем 1943. године нису проширивање надлежности и ресор појединих одсека у већем обиму.

Изванредном комесару за чиновничка питања о проблематици у раду Одељења за пропаганду навео је мотиве Владе за његово оснивање: „...Потребу за једним оваквим одељењем, под непосредном контролом председника владе диктирало је психолошко стање у коме се српски народ нашао после последњих догађаја. Наиме показало се као неопходно да иза оперативне акције оружаних одреда на терену мора следовати добро смишљена, стручно вођена и ефикасно примењена пропаганда: у циљу да се најпре српски народ врати самоме себи, па да се тек онда, као такав, оријентише у ономе правцу који најбоље одговара данашњем гео-политичком стању Србије и њеном статусу окупације.“., ВА, група фондова Нда, К 72, бр. рег. 1/2-1, 2,3,4, Реферат др Лазара Прокића Изванредном комесару за чиновничка питања о проблематици у раду Одељења за пропаганду, 1. јануар 1942. године.

9 Правилник о надлежности и пословању у Председништву Министарског савета, *„Службене новине“* , број 90 од 16. новембра 1943. године. Правилник је донет на основу члана 14 Уредбе о уређењу Председништва Министарског савета М. с. бр. 1009 од 15. априла 1943. године.

10 Према члану 19. Правилника о надлежности и пословању у Председништву Министарског савета начелник Одељења за пропаганду потисивао је сва акта и решења као „Шеф Државне пропаганде“, а одлуке које доноси по нарочитом наређењу или овлашћењу председника Министарског савета: „По наредби (по овлашћењу) Председника Министарског савета-Шеф Државне пропаганде“.

11 Докторска дисертација Маријане Мраовић, Пропаганда Владе Милана Недића 1941-1944 (одбрањена 6. јула 2015. на Одељењу за историју Југославије Филозофског факултета Универзитета у Београду), др Александар Стојановић, др Маријана Мраовић, уводна студија у књизи Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944, Београд 2015, стр 10-84.

12 Маријана Мраовић, Пропаганда домаће управе у Србији 1941-1944. године, *Зборник радова „Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941-1944. године. Научни погледи“*, Зборник радова са округлог стола на Филозофском факултету у Београду у јуну 2016. године, Музеј жртава геноцида, Београд 2017, стр. 123-159., Маријана Мраовић, Јасмина Живковић, Слободанка Цветковић, „Србија и Пожаревац у Другом светском рату-окупациона управа, избеглице и просвета“ (целина „Србија и Пожаревачки округ под немачком окупацијом 1941-1944“, стр. 9-125), Пожаревац 2015. године., Маријана Мраовић, Од сурове стварности до алтернативне реалности. Пропаганда владе Милана Недића 1941-1944, Београд 2019, издање Медија центра“Одбрана“.

Шематски приказ организације Одељења државне пропаганде
са дужностима одсека у 1943. години

ОДЕЉЕЊЕ ДРЖАВНЕ ПРОПАГАНДЕ	
Генерални секретаријат	-Спровођење унутрашње организације рада свих одсека. -Прикупљање докумената о националном питању. -Прикупљање докумената и података о положају српског становништва. -Одржавање веза са познатим стручњацима из свих области националног живота.
Административни одсек	-Вођење целокупне администрације. -Евиденција особља Одељења државне пропаганде и вођење персоналних послова. -Вођење библиотеке у којој се прикупљају књиге, часописи, листови и други материјал који служи за пропагандне циљеве. -Контрола материјалних набавки и издатака за посебне потребе Одељења државне пропаганде.
Одсек за општу(теренску), социјалну и пропаганду села	-Усмена пропаганда путем јавних предавања и њихово организовање у земљи. -Одржавање везе са окружним и сreским просветним установама. -Растурање пропагандног материјала међу становништвом. -Прикупљање информација о евентуалној страној пропаганди у нашем народу и њено сузбијање. -Давање упутстава за рад дописницима Одељења државне пропаганде при окружним начелствима и дописницима у иностранству и примање њихових извештаја о важним догађајима. -Привредно-задружна, хигијенска и национална пропаганда на селу. -Обавештавање сељаштва о свим важнијим питањима јавног живота, држање течајева и поучних предавања за земљораднике-установа „Земља и рад“.
Одсек за штампу, радио и филм	-Преглед домаће и стране штампе. -Израда и издавање „Прегледа стране штампе“. -Припремање материјала за домаћу штампу. -Рад на изради публицистичког материјала: штампање књига, брошура, плаката и другог материјала. -Припремање потребног материјала и руковођење свим пословима који се односе на националну и културну пропаганду путем радија и филма.
Одсек за позориште и приредбе	-Вршење националне и културне пропаганде путем позоришта. -Евиденција целокупног особља Народног позоришта у Београду и обласних народних позоришта. -Надзор над радом државних и приватних позоришта. -Преглед и одабирање позоришне литературе. -Надзор над одржавањем и организацијом свих приредаба и концерата уметничког карактера.
Црногорски одсек	-Организовање предавања, популарисање Владе народног спаса и вршење антикомунистичке пропаганде у Црној Гори.

Током окупације представници домаће управе су главну пажњу усмерили на праћење рада државних службеника како би спречиле било какву деструктивну активност, а у том циљу обнародоване су *Уредба о систематизацији места у државној и самоуправној служби* и *Уредба о уклањању национално непоузданих службеника из јавне службе*[13] и *Уредба о допунама одлука о регулисању личних односа државних и самоуправних службеника*,[14] у августу 1941. године.

Чиновници Одељења државне пропаганде били су подељени на указне, односно редовне и на хонорарне. На основу реферата Светислава Шумаревића (шефа Административног одсека пропаганде предратног ЦПБ-а и шефа Административног одсека од фебруара 1942. године до ослобођења), можемо стећи увид у тежину положаја предратних службеника који су остали на служби током окупације и нису примали никакве принадлежности од немачких власти. О положају чиновника говори и реферат шефа Одсека за активну (општу) пропагадну др Лазара Прокића.[15] У анализи рада Одељења, неколико месеци након његовог оснивања, Прокић је навео да постојећи персонал није измењен у личностима, навикама, менталитету, радиности итд. Претежно демократски и левичарски елементи у њему, англофили, бирократе, нерадници и саботери-и даље несметано настављају свој посао често са знањем шефа Одељења. Власти су *Уредбом о постављању државних и самоуправних службеника који су били у добровољачким, односно четничким одредима српске владе* осигурале повољнији положај овим службеницима чиме је пропагирано приступање овим одредима.[16]

На основу сачуваног „Списка особља Одељења државне пропаганде Претседништва Министарског савета“ из прве половине 1942. године можемо видети у ком обиму су мере Владе на систематизацији утицале на број, састав и финансијски положај запослених у Одељењу.[17] Објављена је и наредба владе којом је прописано „*јединство мисли код државних и самоуправних службеника за обнову Србије у духу интенција, одлука и наређења Владе народног спаса*“.[18] Недићева влада није успела да до краја окупације у потпуности адаптира државни апарат својим потребама првенствено из разлога што министри нису имали могућност да обуздају државни бирократски апарат наслеђен од Краљевине Југославије, а чиновништво је поред свих видова репресије остало незаинтересовано за активније учешће у пропагадној политици.

Организацијске целине Одељења државне пропаганде биле су једна врста „пропагандних тимова“ на челу са шефовима одсека, а неоспорно је да су различита структура ових тимова и разлике у статусу предратних и ратних службеника утицали на крајње резултате на пољу пропагандне активности. Шеф Одељења био је Ђорђе Перић, активан током читавог периода окупације, све до септембра 1944. године када га је заменио Љубомир Тодоровић.[19] Као Перићев шеф кабинета био је у почетку Јован Поповић којег је након два месеца заменио Слободан Катић. На поменутој дужности Катић је остао све до погибије приликом савезничког бомбардовања 18. маја 1944. године.

Генерални секретаријат био је током читавог периода окупације задужен за спровођење унутрашње организације рада свих одсека, прикупљање података о положају српског становништва и одржавање веза са познатим стручњацима из свих области националног живота. На месту генералног секретара био је од октобра 1941. године до јесени 1942. године Милош Милошевић.[20] Дужност генералног секретара након тога вршио је једно време и Љубомир Тодоровић (постављен на дужност крајем 1943. године). Административни одсек обављао је административне послове, спроводио је сва наређења и решења председника владе и шефа Одељења за пропаганду и достављао их надлежнима, старао се о набавкама канцеларијског материјала и других потреба преко економата, сређивао библиотеку наслеђену од ЦПБ-а.

13 *Службене новине*, бр. 95, 6. август 1941. Током периода окупације домаће власти донеле су велики број декрета о отпуштању из службе „национално непоузданих службеника“. Поједини од наведених декрета објављени су у *Службеним новинама*: 12. децембра 1941., 16. јануара 1942., 23. јануара 1942., 3. фебруара 1942. 27. фебруара 1942., 27. марта 1942., 9. фебруара 1943., 9. марта 1943., 4. маја 1943., 27. јула 1943., 28. септембра 1943., 12. октобра 1943., 12. октобра 1943. и 16. јуна 1944. Према проценама Танасија Динића посао је изгубило око 10. 000 службеника.

14 *Службене новине*, бр. 95. 6. август 1941.

15 ВА, група фондова Нда, К 72, бр. рег. 1/2-1, 2,3,4, Реферат др Лазара Прокића Изванредном комесару за чиновничка питања о проблематици у раду Одељења за пропаганду, 1. јануар 1942. године.

16 *Службене новине*, 12. март 1943. године.

17 ВА, група фондова Нда, К 72, бр. рег. 29/2-10,11,12.

18 *Службене новине*, 27. новембар 1942. године.

19 ВА, група фондова Нда, К 131, Ф 1, бр. рег. 19/1-2.

20 У јесен 1942. године Милош Милошевић је постављен за шефа Одсека за штампу.

Административне послове шефа одсека водили су Душан Милојевић (пензионисан након три месеца), др Данило Павловић и Светислав Шумаревић од фебруара 1942. године до краја окупације. Одсек за општу (теренску), социјалну и пропаганду села био је поред Одсека за штампу, радио и филм најпродуктивнији током читавог периода окупације. Дужност шефа Одсека за општу пропаганду обављао је у првих годину дана др Лазар Прокић.[21] Др Лазар Прокић био је један од најактивнијих пропагандиста током 1941. и 1942. године. Писао је новинске чланке потписујући се без псеудонима и свакодневно пласирао антикомунистичку, антимасонску и антијеврејску пропаганду.[22] У јесен 1941. године руководио је припремама и организацијом антимасонске изложбе у сарадњи са Ђорђем Перићем, Стевом Клујићем и немачким пропагандним органима. Одабирао је и публиковао брошуре, штампао разне летке и плакате и вршио погодбе за штампу. Дужност шефа Одсека за општу пропаганду вршио је након Прокићевог смењивања краћи временски период Живојин Ранковић, а потом Љубомир Тодоровић. Тодоровић је наставио са радом на публиковању брошура и растурању летака. Организовао је велики број предавања по местима у унутрашњости, посебно у оквиру пољопривредних течајева по селима и мањим местима током фебруара и марта 1943. године. Београдску антикомунистичку изложбу пренео је у Крагујевац и Пожаревац током лета 1943. године. Крајем исте године на место шефа Одсека за општу пропаганду постављен је Војин Дрвенџија. Љубомир Тодоровић добио је место генералног секретара пропаганде. Заједно са др Тихомиром Марковићем, референтом државне пропаганде, приредио је српску антикомунистичку изложбу у оквиру велике изложбе коју су организовали Немци у Београду. Руководство теренске пропаганде је након бомбардовања Београда 16. и 17. априла 1944. године инсталирало мању штампарију у селу Јајинцима за штампање летака и краћих публикација које не би могла објављивати у случају новог бомбардовања. Инсталирање и организовање штампарске делатности обавио је Војин Дрвенџија. Војин Дрвенџија обављао је дужност шефа Одсека за општу пропаганду све до септембра 1944. године када је напустио земљу. Заменио га је Велибор Протић, дописник из Ужица. На том месту Протић је остао непуних месец дана.

Одсек за теренску пропаганду био је у свом раду редовно упућен на сарадњу са немачким пропагандним органима. Установа *„Земља и рад“*, као део Одсека за општу (теренску), социјалну и пропаганду села била је изразито активна током читавог периода окупације. За управника овог сељачког дома, односно установе *„Земља и рад“* постављен је Стева Клујић, што није умањило обим Прокићевог пропагандног ангажовања у овој организацији.[23] Стеван Клујић је осим организовања *„Земље и рада“* вршио и посебан вид пропаганде међу сеоском омладином. Током јесени 1942. године сакупио је групу сеоских младића и послао је на пољопривредне течајеве у Немачку. Неколико следећих група слао је у Немачку током 1943. године.

Колаборационистичке власти су у уложиле значајна средства у пропаганду путем штампе, радија и филма у зависности од потреба немачког пропагандног апарата. Одсек за штампу одржавао је редовне контакте са немачким властима и од истих добијао инструкције и задатке. Први шеф Одсека за штампу био је Милош Младеновић који је кратко остао на поменутом месту (постао је уред-

21 Овај одсек звао се још и Одсек за публицистику и Одсек за теренску и активну пропаганду.

22 АЈ, 110, Ф.бр. 1706. Оптужница против Лазара Прокића. наводи се: „Др Лазар Прокић-шеф пропаганде при Председништву владе-организовао и давао директиве својим потчињеним за што успшенију борбу против НОП-у; у Ваљеву држи 23.05.1942. предавање „Три рата у Србији“; „Др Лазар Прокић био је најизразитији сарадник немачког окупатора и стајао је директно у његовој служби. Још пре слома Југославије био је члан Антикоминтерне, члан НСДАП, и тајни агент Гестапоа те је систематски подривао темеље Југославије припремајући је за слом. У тренутку када је капутулација Југославије била перфектна др Лазар Прокић већ је играо видну улгоу у фашистичком блоку...Не само да је другима давао упутства за такав рад већ је и сам кроз многобројне чланке у тадашњим листовима „Обнови“, „Новом времену“, „Понедељнику“ и другим публикацијама истицао јасно и недвомислнео свој отворени став симпатије и љубави према Немцима, а мржње и непријатељства према народом покрету и Уједињеним нацијама“.

23 Избор сељака извршио је у споразуму са председницима сеоских општина и среским властима чиновник установе *„Земља и рад“* Александар Дачић. Прва група „гостију председника владе“ доведена је у Београд 25. марта 1942. године на дан годишњице потписивања приступа Тројном пакту. Изабрано је око 80 сељака, по један из сваког села једног среза у Мачви. Прокић је након ове прве групе сваког придошлој групи сељака држао предавања у малој сали Коларчевог универзитета. Предавањима је придавана велика важност, а овој тези иде у прилог чињеница да је држање предавања преузео управо Ђорђе Перић након Прокићевог отпуштања. Такође, било је обавезно пуштање филмова културног и економског садржаја, посета појединих институција у Београду, посета биоскопу и Народном позоришту., ВА, група фондова Нда, К 3, бр.рег. 1/3-8.

ник листа *Ново време*). Заменио га је др Велимир Димић.[24] У другој половини 1942. године Милош Милошевић је постављен за шефа Одсека за штампу, након унапређења Велимира Димића за начелника Правног одељења Председништва владе.

Одсек за штампу је припремао за штампу обавештења Кабинета председника владе, кабинета разних министарстава и канцеларија разних установа јавности, као и чланака и других материјала.[25] Шеф Одсека за штампу је кореспондирао са установама и личностима које су сарађивале са Одељењем државне пропаганде, посећивао је агенцију *„Рудник“* ради прибављања исцрпнијих вести, Одсек за штампу при немачком посланству, а повремено и редакције листова[26] Имао је обавезу да свакога дана у подне са представницима немачких власти присуствује конференцијама за штампу.

Немачке власти су обављале ригорозну цензуру свих листова и публикација, уз ослонац на „Српско новинарско удружење“. Тако је за све штампане производе пропагандистичког садржаја у речи и слици као што су брошуре, плакати, леци, листићи, као и за нова издања књига сваке врсте било је потребно поседовати одобрење Војног заповедника. Припадницима јеврејске и ромске националности, као и лицима са којима су били у брачној заједници, било је забрањено издавање и штампање пропагандних књига и списа.

Одсек за радио на челу са Омером Кајмаковићем деловао је самостално у почетном периоду окупације. Почетком 1942. године на место шефа Одсека за радио постављен је Александар Стојковић, хонорарни сарадник пропаганде. Одсек је током јесени 1942. године проширен огранцима за филм и за радио. Београдска радио-станица емитовала је у српској емисији и своје коментаре о савременим догађањима.

Одсек за филм је обављао надзор и организацију кинематографске делатности.[27] Предметни одсек је средином марта 1943. године отпочео сарадњу са Одсеком за духовну културу Одељења за високо образовање и народну културу Министарства просвете и вера у вези са цензуром филмова намењених за приказивање ученицима. Ангажовање колаборационистичких власти на пољу производње, дистрибуције и приказивања филмова, регулисало је и пратило неколико немачких окупационих установа: Испостава Главне управе за филм руководства Националсоцијалистичке партије у Београду, Одељење за пропаганду Југоисток и Пропагандни одред (секција) Србија.[28] Пропаганди одред Србија са седиштем у Београду имао је реферате: за радио, штампу, позориште, за ноћне локале и за активну пропаганду. Реферат III ц Трећег одељења Заповедника Полиције безбедности и службе безбедности бавио се у склопу обавештајне обраде културом, просветом и публицитетом.

Надлежност над Народним позориштем и осталим позориштима у Србији пребачена је са Министарства просвете на Одељење државне пропаганде крајем августа 1941. године и припојена Одсеку за позориште и

24 Др Велимир Димић је осим дужности шефа Одсека за штампу био члан Врховног просветног већа Министарства просвете, Врховног спортског савеза и Управе Коларчеве задужбине. Повремено је посећивао седнице Управе и одржавао пропагандна предавања на Коларчевом народном универзитету. Присуствовао је и конференцијама посвећним пропаганди путем штампе и у појединим установама. Редовно је сарађивао са *Новим временом* и *Српским народом* којима је достављао чланке потписане пуним именом и презименом., ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег. 28/2-1, Писмо др Велимира Димића шефу Одељења државне пропаганде од 25. септембра 1942. године.

25 Објављиване су вести немачке агенције *„DNB“* и прегледи из немачких листова: *Das Reich*, *Berliner Börsenzeitung*, *Südost-Echo*, *Völkischer Beobachter*, *Deutsche Allgemeine Zeiutng*, *Frankfureter Zeitung*, *Tagepost* из Граца, *Pariser Zeitung*, *Deutsches Volksblatt* из Новог Сада, *Der Neue Tag* из Прага, недељника *Deutschland Post*, ревије *Die Woche*, *Deutsche Zeitung in Croatien*, *Neue Ordnung* из Загреба, *Gernzwacht* из Осијека и београдског *Donnauzeitung*. Објављиване су вести италијанских агенција *„Steffani“* и *„La Corrispondenza“* и прегледи из листова: *Il Popolo d'Italia*, *Resto Del Carlino*, *Corriere Della Sera*, *Il Giornale d'Italia* и *Piccolo* из Трста. Редовно су објављивани прегледи из словеначког *Јутра*, бугарске *Вечери* и *Нове вечери*, француског листа *Echo d'Nansi*, турског *Tasviri Efkar*, листова Чешког протектората: *Народна политика*, *Чешке слово*, *Лудове новини*, мађарских листова: *Magyar Nemzet*, *Regeli Magyarssag*, *Magyarorzag*, *Esti Usjag*, *Regeli Usjag* и *Figet Lenseg*.

26 Објављивани су оригинални чланци са пуним потписима њихових аутора и преведени чланци из немачких новина.

27 Стављање културног живота, првенствено области позоришта и филма, под пуну контролу немачких и домаћих власти изведено је 16. августа 1941. године пребацивањем надлежности над Народним позориштем из сектора Министарства просвете и вера у ресор Одељења за пропаганду.

28 Пропагандни одред (секција) Србија је касније постао самостална установа под Одељењем за пропаганду Врховне команде оружаних снага. Одредом је руководио капетан др Јулиус Липерт који је био потчињен војном заповеднику у Србији. Стручна упутства и налоге о спровођењу пропагандне активности добијао је од Министарства пропаганде Рајха, односно Одељења за пропаганду Врховне команде оружаних снага. ВА, микрофилмована архивска грађа Националног архива у Вашингтону, NAV-N-T-501, 264/196-420.

приредбе. На челу наведеног одсека био је Јован Поповић, истовремено и управник Народног позоришта.[29] Ресор за позоришта и артистику немачког Одељења за пропаганду Југоистока био је надлежан за регулисање, организацију и праћење рада позоришног живота у окупираној Србији. Др Ханс Кремер на челу Пропагандног одељења „S“ обављао је у име немачких власти контролу рада Народног позоришта. Реферат III ц Трећег одељења Заповедника Полиције безбедности и службе безбедности био је такође ангажован у контроли позоришног живота.

Црногорски одсек основан је крајем 1943. године као део Одељења за пропаганду. У то време, прецизније у септембру 1943. године, вршене су по доласку немачких власти, припреме за проширење Недићеве власти и на Црну Гору.[30] На место шефа одсека постављен је Велиша Домазетовић, коме је додељен и Мирко Влаховић као искусни пропагандиста који је држао предавања о Црној Гори по разним местима Србије.

Одељење државне пропаганде је основало Антикомунистичку лигу као допуну антикомунистичком раду на терену.[31] Посебан задатак који је добила Антикомунистичка лига односио се на мобилисање просветних радника у антикомунистичкој борби.[32] Антикомунистичка лига била је посебно ангажована током припреме изложбе посвећене борби против комунизма. Отварање антикомунистичке изложбе организовано је на годишњицу мандата Владе народног спаса 1. септембра 1942. године у Београду, [33]а била је отворена све до краја новембра 1942. године, након чега је транспортована у унутрашњост земље.[34]

Улога представника колаборационистичке власти у организовању пропагандних активности

Током окупације Одељење државне пропаганде највише је сарађивало са Министарством просвете и вера. Заједничко пропагандно деловање две институције и остваривање постављених идеолошко-политичких циљева било је у појединим тренуцима отежано, услед преплитања овлашћења и надлежности над појединим областима културно-просветног живота. У пропагирању борбе против комунизма припадници Министарства просвете и вера и Одељења државне пропаганде сарађивали су са Специјалном полицијом Управе града Београда, као и са Српском државном стражом.

Значајан фактор колаборационистичке пропаганде било је Министарство привреде, под Штабом генералног опуномоћеника за привреду у Србији. Уведена је Национална служба за обнову, припреман је национални привредни план и фаворизована је идеја задругарства, повратак селу и стварање сељачке задружне државе.

Пропагандно одељење Југоисток директно је инструирало Одељење државне пропаганде и цензурисало све материјале који су били намењени за даље дистрибуирање, као и чланке и говоре које су требали да држе чланови Владе, министри и референти за пропаганду. Издавачко предузеће А.Д. „Југоисток“ припремало је штампане материјале: брошуре, публикације, плакате и прослеђивало их је Одељењу на даљу употребу. Немачка пропаганда мрежа била је директно усмерена на сарадњу са другим органима власти и појединцима који су били ангажовани по потреби за разне пропагандне послове.[35]

Колаборационистичка влада је у својим пропагандним активностима посебну важност придавала држању говора као једном од најподеснијих облика пропаганд-

29 АС, Г-3, ф.62, 35-186-41.

30 ВА, група фондова ЈВуО, К 146, Ф 2, Д 50/1; К 146, Ф 3, Д 2; Извештаји Команде ЈВуО, Горски штаб број 148 од 24. и 27. септембра 1943. године.

31 Младен Бабић, „Оснивачка скупштина Антикомунистичке лиге у Београду“, *Ново време*, 2. децембар 1941., стр. 5.

32 Милован Ђ. Поповић, „Поводом збора просветних радника“, „Питање мобилисања просветних радника и рад на борби против комунизма“, *Ново време*, 19. децембар 1941., стр. 3.

33 „Отварање Антикомунистичке изложбе: „Још једном је животна снага српског народа дошла до свог пуног изражаја“, *Ново време*, 2. септембар 1942., стр. 3. Отварању је присуствовао представник Војног заповедника Србије, представници Управног штаба Одељења за пропаганду СО, представници немачке полиције и немачког Министарства спољних послова, већина представника Владе народног спаса и шефови редакција домаћих листова.

34 „Затварање Антикомунистичке изложбе у Београду. Комунисти нису били национални борци. Изложба одлази у унутрашњост земље.“, *Ново време*, 29. новембар 1942., стр. 3.

35 ВА, група фондова На, К 60, Ф 5, бр. рег. 2/1-52. За Према сачуваним подацима Пропагандног одељења Југоисток Команде Србије из 1943. године евидентирано је 117 сарадника немачке Групе активне пропаганде. Свако лице појединачно дат је опис посла које је обавило за немачке власти, као и висина новчаног износа који је исплаћен након обављеног задатка. Као посебни сарадници истакнути су др Владимир Вујић (уз његов предмет приложен је и препис летка под насловом „Срби“), др Ђока Слијепчевић (набројане су брошуре које је израдио по налогу овог одељења) и Еуген Меснер, професор из Београда (обављао је преводилачке послове и водио руску редакцију, извештавао о заседању у Бечу, израђивао пропагандне брошуре).

ног утицаја на јавно мњење, посебно процентуално већи број неписмених становника.[36] Истовремено се утицало на припаднике домаће интелигенције, омладине и грађанства који су били присталице „Владе народног спаса“. На основу начина на који су припадници Владе презентовали идеолошка и политичка уверења и ставове, можемо закључити да је постојала њихова инструираност од стране немачких власти у извесној мери.[37] Пропаганда је била у исто време усмерена према немачким властима које је требало држати у убеђењу да ништа не може бити пласирано без њиховог одобрења и оквира пропагандних садржаја које су они одредили.

Председник Владе био је један од кључних актера у координацији пропагандних активности власти на популарисању домаће управе и умирењу становништва,[38] те у највећем броју случајева није мењао форму ни суштину говора,[39] уколико је наведено било у складу а тренутном ситуацијом на фронтовима и конкретним потребама условљеним потражњом окупатора.[40] Анализирајући Недићево деловање на „политичкој сцени“ окупиране Србије Бранко Петрановић је наглашавао значај његових иступања у јавности, сматрајући говоре председника владе пријемчивим за просечног српског становника као „упрошћену политичку и националну филозофију“. Антикомунистичком пропагандом бавио се од доласка на место председника Владе до последњих дана на власти, чак и након напуштања земље.[41] Двоструки аршини којима се служио у пропагирању заштите српства и српског народа били су у његовој визији сасвим оправдани у циљу „одстрањивања комунистичког кукоља из српског жита“. Однос колаборационистичке владе према избегличкој влади и Равногорском покрету варирао је у зависности од развоја ситуације на фронтовима и става западних савезника према генералу Михаиловићу, те се од друге половине 1943. године окренуо првенствено антикомунистичкој пропаганди и критиковању западних савезника након бомбардовања.[42] Непосредан начин комуникације председника Владе са народом га је у извесној мери издвајало од осталих представника домаће управе и омогућавало му да лакше утиче на народне масе.“.[43] Реалност

36 Говори председника владе, министара и других „највиђенијих људи“ најављивани су путем радија и штампе и обавезно је објављиван њихов садржај., Др М. М., „Болна стварност“, *Ново време*, 4. октобар 1941., стр. 3.

37 „Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944“, други том/ приредио др Александар Стојановић, група аутора, Београд 2017. године.

38 „Говор председника српске владе генерала г. Милана Ђ. Недића: „Српски народ неће никада заборавити да се немачки војник и ако победилац, по свршеним ратним операцијама никоме није светио и коректно се понашао према српском народу.“, фотографија: „Председник владе г. Недић, за време говора, јуче у дворани Народне скупштине“, *Обнова*, 30. август 1941., стр. 3.

39 „Представљао је себе „оцем Србије, човеком који је омогућио српском народу да преживи катаклизму с којом је био суочен. Његови прости, одсечни, војнички апели одзвањали су театрално у земљи у којој се нико није ни питао, али су приањали за обичне људе. Срби су били мали народ који је морао сачувати своју егзистенцију...Ред, мир и осигурање исхране били су реални поклони који су долазили до малог човека , преморено, преплашеног и изгладнелог.“ Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu (1939–1945)*, Beograd 1992, str. 223.

40 Комунистичке власти су биле свесне изузетне важности пропагандног рада Недићеве владе па се тако у Оптужници против Милана Недића из 1946. године (тачка 3.) наводи као једна од кључних тачака његово пропагандно деловање одмах након образовања Владе народног спаса., ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег 26/1-5.

41 Говор председника владе, генерала г. Недића, окружним начелницима: „Данашњи дан је историјски дан у животу наше земље. Реформе које имају да се предузму, морају да буду корените; мора доћи једно ново доба, са новим људима који ће сменити оно старо, јер оно не сме више да се врати. Комунизам је у Србији искорењен!“, *Обнова*, 5,6,7,8. и 9. јануар 1942., стр. 6.

42 Једна од најкарактеристичнијих брошура о савезничком бомбардовању објављена је под насловом: „Београдски крвави Ускрс, докумената о британско-америчком ваздушном терору“ са поговором др М. Спалајковића., „Београд опет у црно завијен. Српска влада у име целог нашег народа протествује због варварског бомбардовања српских градова. „Морамо стегнути своја срца ради живота и будућности српског народа“, „Нека нико не наседа лажним гласовима.“, „Проглас владе Народног спаса српском народу.“, „Саучешће Војног заповедника Србије“, „Београд после бомбардовања“, „Проглас владиног комесара“ Драгог Љ. Јовановића, *Ново време*, 20. април 1944., стр. 1., „Прва изјава Драгог Љ. Јовановића после бомбардовања 16 априла“, *Обнова*, 20. април 1944. , стр. 2. Недићева „Посланица Српском народу на Васкрс 1944 године“: „Јуче је извршен четврти најтежи терористички напад на Ниш“, „Ускршња „јаја савезника“ мирном граду Никшићу“, *Ново време*, 16. и 17. април 1944., стр. 1., Недићев говор преко радија: „Ове ускршње жртве биће освећене јер за то вапије божија правда.“, „Дижем глас противу оних просвећених вандала што су за овак злочин изабрали највећи хришћански празник у години“, *Ново време*, *Обнова*, 25. април 1944., стр. 1.

43 „Данас говори преко радија председник Владе г. Милан Недић “, *Ново време*, 12. октобар 1941., стр.1., „Говор председника владе генерала г. Недића. Устај и брани своје огњиште од комунистичких пљачкаша, разбојника и одметника. Знај да је ово света борба за одбрану Србије и српства“, *Понедељак*, 13. октобар 1941., стр. 1. Говор председника српске владе Недића преко радија: „Кроз рад и братску слогу, кренимо у нову, срећнију Србију“, *Ново време*, 11. фебруар 1943., стр. 1. Говор који је Недић одржао 10. фебруара, поново је емитован преко радија у оквиру емисије за српске

рата наметнула је велика ограничења у пласирању пропагандних садржаја.[44] Значајан сегмент Недићевог политичко-идеолошког рада односио се управо на пропаганду према сељаштву у којој је упркос немачких притисака у погледу превеликих захтева немачког Рајха за испоруку пољопривредних производа остварио одличан учинак.[45]

Министар просвете Велибор Јонић био је посебно активан међу министрима колаборационистичке владе у пропагандном раду, посебно када се радило о одржавању говора, предавања, зборова и конференција и у раду на уређивању листа *Српски народ*.[46] Активно је радио на редовном „просвећивању" осталих припадника власти о задацима које је требало остварити коришћењем одређених пропагандих средстава, уз потенцирање личне одговорности сваког носиоца пропагандног рада, као што је и предлагао председнику Владе начине реализације одређених немачких директива. Током одржавања конференције представника централних власти са окружним начелницима у фебруару 1942. године, истицао је важност пропагандног деловања у сваком моменту: „Не смемо се задржати само на зборовима и тим пропагандним брошурама и лецима, сваки гест је пропаганда."[47] Према сачуваном сведочењу Велибора Јонића, његове изјаве и говоре Одељење државне пропаганде није објављивало у изворном облику, већ су преувеличавани његови ставови и изјашњавања за сарадњу са Немачком, као и мишљење о начину на који српски народ треба да се избори за место у „новом поретку".[48] Јонићеве изјаве, говоре и наступе у јавности можемо посматрати кроз његов рад у склопу владине пропагандне кампање међу народом и у оквиру културно-просветне пропаганде Министарства просвете и вера, кроз низ одржаних говора на зборовима и конференцијама по окрузима.[49] У оквиру организовања просветне пропаганде инсистирао је на унификацији сиситема образовања и васпитању омладине у националном духу. Заједно са Миланом Аћимовићем, након његовог предлога да омладинце који су смештани у логоре извуку и спасу од немачке одмазде, под изговором њиховог смештања у поправни завод, успео је да добије дозволу за оснивање Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Као припадник Министарства просвете и вера са помоћником Владимиром Велмар-Јанковићем одржао је низ говора и предавања за просветне раднике и омладинце на Коларчевом универзитету, као и у градовима и местима у унутрашњости окупиране Србије.[50]

сељаке 11. фербуара. Ја хоћу да препородим наше село, јер кад је село здраво, поштено и радно, срећан је народ, срећна је држава", *Обнова*, 18. април 1943; „Сељак је снова и снага српског народа", *Српско село*, 29. мај 1943.; „`Препорођено село биће темељ нове државе и нове Србије` а нова Србија зваће се `Српска сељачка задружна држава` рекао је генерал Недић нашим омладинцима", *Српско село*, 5. јун 1943.

44 Крајем 1941. године Одељење државне пропаганде објавило је поводом одржаних Недићевих говора у оквиру једне од серија „Национални списи" публикацију под насловом „Основи правог српског родољубља"., ВА, група фондова Нда, К 49, бр. рег 4/1-2.

45 Током 1943. године један од Недићевих водећих пропагандиста др Мирослав Спалајковић објавио је књигу под насловом: „Говори генерала Милана Недића, председника српске владе–Спасилац Србије у XX веку". Књига је објављена у Београду без назнаке издавача., Маријана Мраовић,"Колаборационистичка штампа „Владе народног спаса" о циљевима нове привредне политике", *Војно-историјски гласник*, 2/2016, стр. 126-155.

46 Јонићева предавања публикована су у облику брошура и у штампи. Као министар просвете био је истовремено и издавач *Просветног гласника* (1942-1944. године), главни уредник листа *Српски народ* (1942-1944. године) и сарадник листа *Наша борба* (1941-1942. године). Јонић је током окупације објавио 54 чланка у *Новом времену* и 42 чланка у *Српском народу*.

47 ВА, група фондова Нда, К 1, бр. рег 21/2-130.

48 ВА, група фондова ЈВуО, К 269, бр. рег. 3-17.

49 Тематика говора односила се на популарисање владине социјалне и привредне политике, као и на „појашњавање" друштвено-политичке ситуације у свету, стања на фронтовима и штетном утицају пропаганде Лондона и Москве на обичног човека., непотписани чланак, „Министри у народу", *Ново време*, 17. фебруар 1942., стр. 1; „Служимо свом народу" нагласио је министар г. Велибор Јонић на великом народном збору у Чачку", *Ново време*, 24. фебруар 1942., стр. 3., „Министар просвете г. Велибор Јонић у Шапцу и Лозници: „Нестаће нас са лица земље ако пореметимо ред и мир!", *Ново време*, 10. март 1942., стр. 3., „Страна пропаганда сигурно неће хранити Србију!" рекао је министар просвете В. Јонић", Зборови у Младеновцу и у Крагујевцу, *Ново време*, 21. април 1942., стр. 3., „Народни збор у Аранђеловцу: „Из овога рата изаћи ћемо препорођени" рекао је министар просвете Велибор Јонић", *Ново време*, 28. април 1942. , стр. 3., „Јонић је у Јагодини одржао велики народни збор заједно са министром социјалне политике и народног здравља. Сумирао је резултате рада Владе током протекле године уз упозорење народу на агитацију коју врше људи Драже Михаиловића и „лондонска југословенска влада", *Ново време*, 8. децембар 1942., стр. 4., „Велика народна манифестација у Нишу. Титова паклена намера-уништење српског народа. Министар Велибор Јонић говорио је пред 10. 000 грађана", *Ново време*, 29. децембар 1943., стр. 3.

50 Пажњу београдског јавног мњења привукло је предавање које је Велибор Јонић одржао на Коларчевом универзитету 20. септембра 1942. године, на тему: „Проблем наше духовне оријентације". Достављао је директорима школа спискове тема које је требало обрадити на антикомунистичким течајевима и примерке следећих брошура: „Наш сељак и комунизам", „Патријарх Варнава противу комунизма", „Совјетска Унија није Русија" и „Крвава листа комунистичких злочина".

Управник града Београда Драги Јовановић био је један од главних пропагатора антикомунистичке борбе, који је „како говорима, тако и прогласима настојао да активизира масе у борби против комуниста, односно у спречавању саботаже“.. Потенцирао је успешност „Владе народног спаса“ у управљању земљом, као и способност српског народа да „сам собом управља у свима гранама државне и општинске управе“ [51] Редовно је обилазио дирекције Београдске општине, одржавао састанке са запосленим службеницима и држао говоре, а активно је учествовао и у организовању дочека ратних заробљеника и у пропагандној кампањи по Западној Србији.

Једна од кључних политичких фигура на пољу пропаганде привредне обнове био је министар привреде, а касније министар без портфеља, Михаило Олћан, познат немачким властима по зборашкој и пронемачкој оријентацији. Тематске целине које су уочљиве у његовим наступима у јавности биле су усклађене са главном пропагандном линијом домаћих власти, усмереном према народу и сељаштву, као доминантној друштвеној групи, а посебно је био активан на народним зборовима заједно са министром народне привреде др Милорадом Недељковићем. Основни пропагандни садржаји већине Олћанових говора у јавности и његових изјава објављених у штампи били су: антикомунизам, антисемитизам, утврђивање кривице за увлачење Краљевине Југославије у рат, величање борбе Владе народног спаса и немачке помоћи српском народу и подстицање пољопривредне производње.

Немачке власти су званично забраниле рад свим политичким странкама и покретима на простору окупиране Србије, али је покрет „Збор“ представљао изузетак од примене овог правила. Као пример пропагандног ангажовања идеолога *„Збора“* поред Димитрија Љотића, навели бисмо инжињера Милосава Васиљевића, др Димитрија Најдановића и др Ђоку Слијепчевића. Општа места у њиховој идеологији била су негације парламентарне демократије, либералне политичке и економске доктрине Запада, индивидуализма, као и уздизање традиционалних вредности, Светосавља, српског сељака, заједништва и култа вође. Димитрије Љотић је као главни идеолог и духовни вођа *“Збора“* водио развијену пропагандну кампању, а у већини домаћих листова, као и у страној штампи, често је приказиван као ослонац председнику владе и његов саветник. „Бели орлови“ су као васпитно-пропагандна јединица у оквиру *„Збора“* растурали пропагандне брошуре и преко чланова омладинаца или припадника грађанства који нису били чланови.[52] Истовремено са борбом против комунистичке организације на српској територији популарисао је пружање помоћи немачкој држави у борби против .бољшевизма.[53]У једном од интервјуа који је дао Ласлу Хорију, дописнику будимпештанског листа *Esti Kurir*, *Збор* је риказан као „чврст темељ председника Недића“.[54] Као изванредни комесар за обнову Смедерева Љотић је одржао низ идеолошки обојених говора.[55] Лист *Наша борба* објавио је највећи број Љотићевих говора, уз пропагирање његових текстова и књига, као и уз стандардну антисемитску, антимасонску, антикомунстичку и пронемачку садржину.

Инжењер Милосав Васиљевић, комесар за Министарство привреде, био је аутор значајног броја пропагандних текстова и брошура на тему критике југосло-

51 Говор председника општине града Београда: „Београд је био и остао најмирнији град!“Сами ћемо себе сопственим снагама одбранити“-„Говор Драгог Јовановића радницима, службеницима и чиновницима Дирекције трамваја и осветљења о потреби“, *Ново време*, 3. март 1942., стр. 3., „Председник београдске општине обилази градске установе: „Морамо обезбедити себи место у Новој Европи“ изјавио је г. Драги Јовановић“, *Ново време*, 4. март 1942., стр. 3.

52 ВА, група фондова Нда, К 3, бр. рег. 8/3-1, „Распис бр. 17 месним организацијама и повереништвима Белих орлова у земљи“.

53 ВА, група фондова Нда, К 50 А, бр. рег. 19/4-1, Мемоар Димитрија Љотића упућен Војном заповеднику у Србији.

54 ВА, група фондова Нда, К 50 А, бр. рег. 10/4-1. Љотићев интервју дописнику будимпештанског листа *Esti Kurir* Ласлу Хорију од 16. маја 1942. године.

55 Димитрије Љотић никада није обављао ни једну званичну функцију у установама домаћих власти за време окупације осим што је био изванредни комесар за обнову Смедерева. За све време окупације, он је био сива еминенција и користио се утицајем на чланове„*Збор*“-*а* који су деловали у домаћим институцијама, као и личним контактима са појединим функционерима окупационе управе. Љотићеви следбеници почели су у избегличком логору Еболи са прикупљањем и објављивањем његових списа и радова након његове погибије. У емиграцији су приређивали његове текстове које је објављивала издавачка кућа *„Искра“* из Минхена. Прва свеска Љотићевих списа у емиграцији „Говори и чланци“ објављена је у априлу 1948. године. Збирке Љотићевих текстова или исечака из текстова објављиване су 1949.-„Светска револуција“, 1952.-„Из мога живота. Говори и чланци“, 1961- „У револуцији и рату“, 1963.-„Закони живота“, 1976.-„Видело у тами, Одабрана дела“, прва књига и „Одабрана дела“, друга књига у више издања. Издавачка кућа *„Нова искра“* из Новог Београда објавила је 2003. године „Сабрана дела“ Димитрија Љотића у 8 књига, са укупно 701 насловом, од Љотићевих личних списа, објављених прилога и текстова у штампи до текстова предавања, меморандума, депеша и брошура.

венске међуратне политике, демократије и међународног јеврејства и сарадник листа *Просветни гласник*.[56] Васиљевићева брошура "*Како је наш народ обавештаван о совјетској владавини и комунизму*" била је предмет интересовања шире јавности[57], док су делови Васиљевићеве књиге „*Истина о СССР*" периодично излазили у *Новом времену*.[58]У преписци коју је Милосав Васиљевић водио са професором Универзитета у Београду Адамом Лазаревићем током маја 1943. године сачувана је и његова анализа идеологије Равногорског покрета.[59] Као активан припадник „*Збора*" одржао је бројна предавања питомцима Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци.[6061]

Један од идеолога „*Збора*" др Ђоко Слијепчевић, сарадник листа *Наша борба*, члан Управног одбора Антикомунистичке лиге, био је „посебан" сарадник немачке Групе активне пропаганде Пропагандног одељења Југоисток.[62] Србију је видео као кључ за освајање Балкана, односно „срце Балкана" без којег су били узалудни Титови покушаји извођења тоталне револуције на Балканском полуострву.[63]

Особености пропагандних садржаја

Колаборационистичке власти креирале су пропаганду уз обавезне немачке смернице за рад и инструкције упућене Одељењу државне пропаганде, те је сама немачка пропаганда имала изузетног удела у креирању алтернативне слике ратне стварности у Србији која је обликована према менталитету, схватањима и психолошком профилу просечног српског становника.

Перцепција простора окупиране Србије иначе преплављеног ратним дејствима, народним устанком и грађанским ратом, кроз призму носилаца пропагандних активности била је дијаметрално супротна у односу на стварна дешавања. Почетак окупације називан је „временом после рата у коме се требало обрачунати са непријатељима новог поретка", а према пласираној слици рат за Србију завршен је у априлу 1941. године и наступило је „време мира, просперитета и реализације социјалног програма председника владе". Српски народ припреман је за улазак у Нову Европу свакодневним глорификовањем немачке војске и идеја националсоцијализма, а наглашавано је да животни простор Нове Србије угрожавају само присталице „англо-америчке плутократије" и „јудео-масонске интернационале". Колаборационистичка штампа редовно је извештавала о успесима српских оружаних одреда у заједничким акцијама са немачком војском на уништавању комунистичких елемената и партизанских јединица. Ширене су вести о победи Немачке на Источном фронту и Јапана на Далеком Истоку.

Слика рата је у виђењу носилаца пропаганде постепено добијала потпуно другачије обрисе у односу на реално стање, а основни задатак био је преношење визије коју су имали или која им је наметнута, као и слике коју су стварали током читавог периода окупације на што више прималаца пропагандних садржаја, односно на што већи број становника окупиране српске територије. Стил, језик и садржај пропагандних порука били су подложни променама у зависности од развоја ратне ситуације.

Слика простора била је усложњавана сликама пријатеља и непријатеља српског народа. Подршка Трећег Рајха

56 Приликом народног збора у Ваљеву 10. маја 1942. године Васиљевић је окупљеном народу говорио о улози међународног јеверејства у светској политици., ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 19/1-1.

57 ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 13/1.

58 „Говор г. Милосава Васиљевића комесара за привреду. Нов дух мора да прожме наш народ и његов живот. „Да бисмо могли да организујемо рад за све, а то морамо, неопходно је да изменимо извесна своја схватања", *Ново време*, 29. мај 1941., стр. 1.

59 У овом периоду видна је подршка коју је овај идеолог „*Збора*" пружао четничком покрету, поготово након постепене промене савезничке политике и окретања Титу. Наведени покрет, по Васиљевићу може постати јединствени српски народни покрет уколико одоли нападима спољних и унутрашњих непријатеља., ВА, група фондова Нда, К 50, бр. рег. 4/2-5, Писмо Милосава Васиљевића Адаму Лазаревићу од 30. маја 1943. године.

60 Обавезна литература била је књига Милосава Васиљевића: „Истина о СССР" која се редовно читала и тумачила на часовима., ВА, група фондова Нда, К 169, Ф 3, бр. рег. 3-2. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Записник са саслушања бивше питомице Весне Бутијер, 8. фебруабра 1945. године.

61 Током читавог периода рада Завода вршене су редовне анкете путем којих је провераван учинак предавања. Захтевано је да сваки питомац изнесе своје мишљење о спорним питањима, како би се утврдило да ли је променио однос према комунистичкој идеологији. Поводом предавања Велибора Јонића одржаног у Заводу на тему: „Материјалистичко и идеалистичко схватање света и живота", сви питомци писали су реферат на тему: „Моји утисци о предавању Министра просвете"., ВА, група фондова Нда, К 155, Ф 2, бр. рег. 1-18.

62 ВА, група фондова На, К 60, Ф 5, бр. рег. 2/1-52.

63 чланак др Ђоке Слијепчевића: „Порука добровољаца", *Ново време, Обнова*, 6. маја 1944., стр. 2.

Србији, уверавање у неминовност победе Тројног пакта, оправдавање борбе немачких савезника за животни простор и писање о свакодневном напредовању немачких трупа и губицима савезника чинили су редовни садржај насловних страница у већини престоничких листова. У даљем нијанисирању слика простора је употпуњавана извештајима о раду Недићеве владе и њених представника, информацијама о акцијама Српске државне страже против припадника партизанског покрета, четницима Косте Пећанца, љотићевцима, одржавању зборова, конференција, решавању питања помоћи избеглицама и сиротињи, тражење решења за привредну проблематику и приказима културних дешавања у Београду и Србији. Одређени простор у штампи редовно је био посвећен анализи извештавања о дешавањима у НДХ, посебно у контексту анализе политике нових усташких власти и њиховог односа са Немачком, као и решавања избегличког питања. Истицана је активност на пружању помоћи Немачкој ангажовањем радне службе у Србији и слањем радника у Немачку. Ипак, наглашено је било постојање контраста редовним похвалама на рачун политике немачких и домаћих власти, као и тенденциозном приказивању стања на фронтовима, а у виду редовно објављиване рубрика црне хронике на основу које можемо пратити утицај ратне свакодневице на обичног човека који често није могао да се носи са тежином ратне ситуације. Истовремено, црна хроника била је показатељ читаоцима да „живот тече нормалним током".

Милан Недић је као председник владе и незванични главни координатор у вођењу пропагандне политике колаборационистичких власти покушавао да пропагирањем сарадње са Немцима обезбеди што већу аутономност владе која се декларативно изјашњавала у корист немачких захтева ради задобијања немачког поверења и у циљу ублажавања положаја државних службеника, као потенцијалних чланова покрета отпора.

Закључак

Пропаганда колаборационистичких власти била је у знатној мери зависна од усмеравања немачког пропагандног и политичког апарата. Наведено је минимизирало њену улогу у друштву, могућност креативности у раду и утицало на резултате постављених циљева. Специфичности пропагандне активности представљале су у значајној мери продукт идеолошко-политичке основе међуратног времена на којој су почивали главни идеолошки постулати које су користиле колаборационистичке власти.. Узимајући у обзир да се део експонената политичке деснице и српске интелектуалне елите националне оријентације, ангажованих у области политике и културе у међуратном периоду, укључио почетком окупације у сарадњу са немачким властима, долазимо до закључка да су њихова предратна размимоилажења у одређеним ставовима директно утицала на касније политичке поделе и супротности унутар касније формираног Савета комесара и „Владе народног спаса". Резултати рада на пољу пропаганде зависили су у највећој мери од односа чланова Владе који су упркос немачком диктату често измицали контроли. Организовање пропаганде и ефекти исте су у том случају зависили од више чинилаца, а понајвише од способности субјеката пропаганде да оправдају своје виђење друштвено-политичке ситуације и положаја одређених друштвених категорија, као и начин на који је најбоље утицати на објекте пропаганде, уколико наведено није угрожавало немачке интересе. Цензура пропагандних садржаја била је свакодневна,а посебно је вођена строга контрола свих писаних садржаја предвиђених за објављивање путем штампе, радио-говора, предавања, народних зборова и разних културних и политичких манифестација.

Пропаганду колаборационистичких власти можемо сматрати диригованом и планском, а у извесној мери и као оригиналну и флексибилну активност у зависности од ратних околности. Оригиналност је очигледна у њеној усмерености према немачким властима, када је требало убедити исте о оправданости одређених „политичких потеза владе" или их уверити у потпуну оданост Владе. Без обзира на чињеницу да је пут Недићеве пропаганде трасиран почетком рата, постојала су извесна одступања са главног правца, као и промена ставова. Тако су оправдавани раније критиковани војни и политички потези учесника у ратном сукобу на југословенској територији, што није умањило чињеницу да је немачки утицај на главне пропагандне токове био непрекидан током читавог периода окупације.

Базични циљ пласирања разноврсних садржаја који су се односили на ситуацију на светским ратиштима био је померање фокуса становништва са проблема свакодневице и страхота рата у сопственом дворишту. Наведене вести пласиране су у тренуцима када је требало скренути пажњу становништва са поступака окупаторске

војске. Замагљивање слике ратне реалности утицало је на смањење могућности масовнијег прилажења становништва покретима отпора. У анализи креирања слике рата од стране домаћих пропагандиста свакако не би требало занемарити чињеницу да је већина становништва у окупираној Србији била неписмена, односно да су писмени углавном били концентрисани у градовима и варошима. Наведено је Одељењу државне пропаганде наметало задатак да пронађе начин да допре до ове категорије становништва путем радио-пропаганде, предавања, зборова, конференција, плаката и других адекватних пропагадних средстава. Колаборационистичке власти наставиле су пропагандни рад и у преломним и неизвесним тренуцима, када се радило о њеном опстанку. Нагласили бисмо да је све време окупације Одељење државне пропаганде, као и целокупна пропагандна активност домаће управе била зависна од немачког усмеравања, диктата и цензуре.

The Organization and Work of the Department of State Propaganda of Nedić's Government in occupied Serbia 1941-1944.

The propaganda of the collaborationist government was largely dependent on the directions of German propaganda and political apparatus. It undermined the role of the government in the society, its creativity and the results of the goals it had set. The specific quality of the propaganda was largely due to the ideology and politics between the wars. Main ideological postulates used by collaborationist government were formed on that basis. Considering that part of the representatives of the political right and Serbian nationally-oriented intellectual elite, engaged in politics and culture between the wars, started collaborating with German authorities around the beginning of the occupation, one could reach the conclusion that their pre-war disagreements had directly affected their later political divisions and oppositions within the subsequently formed Council of Commissaries and the "Government of National Salvation." The results of the propaganda largely depended on the relationship of the members of the Government which, despite German dictates, often ran out of control. In such cases, the organization and the effects of the propaganda depended on several factors, most importantly on the capability of the subjects of propaganda to justify their view of the socio-political situation and the position of certain categories of society, as well as to influence in the best possible way the objects of propaganda without jeopardizing the interests of Germans. Censorship was present on a daily basis, especially with printed contents which were to be published in press, radio speeches, lectures, social gatherings and various cultural and political events.

The propaganda of the collaborationist government could be considered directed and planned, but also original and flexible to a certain extent, depending on war occurrences. Its originality is obvious in its orientation towards German authorities in order to justify certain "political actions of the Government" or convince them of the Government's complete loyalty. Regardless of the fact that the direction of Nedić's propaganda was taken around the beginning of the war, there were certain deviations from the main direction as well as the change of attitudes. For example, the formerly criticized military and political moves of the participants of the war in Yugoslavia were later justified, which did not diminish the fact that German influence on main directions of propaganda was constant during the entire period of occupation.

The main goal of introducing various contents which referred to the situation on world battlefields was moving the population's attention away from everyday problems and fears about the war in their own backyard. Such news was introduced at the moments when the public attention had to be diverted from the actions of the occupying army. Blurring of the picture of reality of the war reduced the interest of people in joining the resistance movement. Analyzing the image of the war created by domestic propagandists, one should certainly not ignore the fact that the majority of the population in occupied Serbia was illiterate, i.e. that the literate were mostly concentrated in cities and towns. This imposed on the Department of State Propaganda the task of finding a way to reach this category of the population through radio propaganda, lectures, gatherings, conferences, posters and other adequate means of propaganda. The collaborationist authorities continued their propaganda work even in crucial and uncertain moments, when it came to its survival. It should be emphasized that during the occupation, the Department of State Propaganda, as well as the entire propaganda activity of the domestic government, depended on German direction, dictates and censorship.

Key words: *Serbia, the Second World War, collaboration, domestic government, propaganda*

Огњан М. ПЕТРОВИЋ
Крушевац
Република Србија

UDK: 629.7(497.1)"1937/1941"

Стручни рад.

ПУТНИЧКИ АВИОН КОДРОН Ц.449 У ФЛОТИ „АЕРОПУТА“

Сажетак: У раду је описан развој, производња и употреба француског путничког авиона Кодрон Гоелан са посебним освртом на коришћење тога типа у Краљевини Југославији (КЈ). Југословенска национална авио-превозна компанија „Аеропут“ користила је, од 1937. до 1941, три Кодрон Гоелана, један изнајмљени Ц.444 и два купљена Ц.449.

Кључне речи: Кодрон (Caudron), Рено (Renault), Гоелан (Goëland), Марсел Рифар (Marcel Riffard), „Аеропут“, Краљевина Југославија, Ваздухопловство војске (ВВ), Ц.444 (С.444), Ц.449 (С.449), F-ANKX, YU-SAT, YU-SAU

Двомоторни аероплан за брзи транспорт путника и поште Кодрон Гоелан био је један од успешних комерцијалних европских типова из половине тридесетих година 20. века. Произвођен је до, током и после Другог светског рата, а укупна производња је износила 1702 авиона у 8 верзија, означених од Ц.440 до Ц.449 и опремљених различитим верзијама мотора Рено. Главна предратна верзија била је Ц.445 коју је наручило Војно ваздухопловство Републике Француске, (Armée de l'Air). Авион је продат и разним компанијама које су оперисале у Француској (укључујући поштанску Air Bleu), Африци, Југославији, Бугарској, Шпанији и Аргентини. Током Другог светског рата користила су га војна ваздухопловства Немачке, Словачке, Вишијевске и Слободне Француске, а после рата француске војне и цивилне организације.[1]

Настанак, производња и употреба

Две старе француске фирме, фабрика авиона „Кодрон“ (Caudron) и произвођач аутомобила и мотора „Рено“ (Renault), формирали су 1933. заједничку фирму „Авиони Кодрон-Рено“ (Avions Caudron-Renault) која је од почетка обратила посебну пажњу на развој лаких и комерцијалних авиона. Током следеће три године пројектоване су нове авионске

Марсел Рифар (1886-1981)

Инжењер Марсел Рифар, пројектант модерних типова концерна „Кодрон-Рено“ у периоду 1933-1940.

Марсел Рифар (Marcel André Marie Riffard) један од напознатијих и најцењенијих француских ваздухопловних инжењера. Развио је модел елисе са електричном променом корака (1909), учествовао у градњи првог металног авиона (1910), реализовао први санитетски авион (1912). Био је шеф пројектантског бироа фабрике „Бреге“ (Breguet) од 1917, технички директор „Демонж“ (de Monge) 1923-1926, шеф бироа за морнаричке ваздухоплове фирме ЛеО (Lioré et Olivier) 1926-1930. и главни пројектант концерна „Кодрон-Рено“ (Avions Caudron-Renault) 1933-1940. године. Почев од раних тридесетих година, развио је и применио нову технику и технологију на својим пројектима, посебно форсирајући примену аеродинамичких закона. Пројектовао је и развио више типова такмичарских, спортских и туристичких авиона произведених код фабрике „Кодрон“ и опремљених моторима фирме „Рено“. Његови типови Рафал (Caudron C.460 Rafale) и Симун (C.630 Simoun) истакли су на такмичењима Дојч купа (Coupe Deutsch) а велики успех имали су и типови Тајфун (C.641 Typhon), Гоелан (C.440 Goëland) и Циклон (C.714 Cyclone). Такође је пројектовао и возила за сувоземни саобраћај (аутомобиле, мотоцикле и бицикле) примењујући своје огромно знање из аеродинамике. У сарадњи са Реноом развио је познати аутомобил Вива Гранд Спорт (Renault Viva Grand Sport) којег је произвођен 1934-1949. године. Током педесетих година пројектовао је неколико тркачких аутомобила фирме Панар (Panhard Riffard) за трку „24 часа Ле Мана“ (24 heurs du Mans).

1 *ГЈВ* 1937; Stroud 1966, 90-92; Munson 1977, 161.

конструкције засноване на побољшању аеродинамичких особина уз обавезну употребу „Реноових“ мотора релативно малих снага. Нови приступ омогућио је стварање више успелих типова авиона са важним особинама као што су велика брзина, сигурност и економичност, лака израда и одржавање. Један од тих типова био је путнички аероплан Гоелан (Goëland - голуб) са 8 путничких седишта.[2]

Нови двомоторни авион Гоелан пројектовао је 1934. главни пројектант нове фирме, новопостављени технички директор, млади и агилни инжењер Марсел Рифар (Marcel Riffard). Он је био и пројектант свих осталих „Кодронових“ типова тога периода, који су се одликовали изванредно чистим аеродинамичким линијама.[3] Први прототип (истовремено и предсеријски модел) добио је ознаку Ц.440 (С.440 тј. Caudron 440).[4] По устаљеном француском обичају бројчани део ознаке завршавао се цифром „0” чиме је наглашено да је Ц.440 први представник будуће фамилије авиона са ознакама почев од Ц.441 на даље.

Први лет прототипа Ц.440 №1/6905 F-ANKV извршио је 5. марта 1935. фабрички пробни пилот Ремон Делмот (Raymond Delmotte), постигавши брзину од 250 km/h. У октобру се појавио први серијски тип Ц.441 са модификованим крилом и снажнијим моторима од по 220 KS који је постигао брзину од 298 km/h.[5]

Током производње од око десетак година, Кодрон Гоелан је стекао статус авиона који је произведен у броју већем од било којег лаког транспортера у Европи. Усавршавања и побољшања конструкције и употреба модернијих верзија мотора Рено довели су до појаве осам различитих верзија[6] и више подверзија:

Ц.440 (1935) - Прототип и прва два предсеријска авиона, мотори Renault Bengali-Six (6 pdi) од по 180 KS.

Ц.441 (1935) - Прва серијска верзија, ремоторизивани Ц.440, мотори Renault 6Q-01 без компресора, повећан угао диједра спољнег крила на 3° (4 авиона).

Ц.444 (1936) - Побољшани Ц.441, мотори Renault 6Q-00/01, прва верзија са елисама које се окрећу у супротним смеровима (17).

Ц.445 (1936) - Главна серијска (цивилна и војна) верзија са повећаним углом диједра спољнег крила на 4°, рађена и код „Кодрона” и код „Реноа” (114 цивилних примерака). Подверзије **Ц.445/1** (2) и **Ц.445/2** (3) су узорни примерци, **Ц.445/3** (510) је једна од главних послератних верзија са моторима 6Q-10/11, **Ц.445М** (404) је војна верзија (милитаризовани Ц.445, унутрашњост варирала према намени), **Ц.445Р** прототип дугодолетне верзије са додатним резервоарима у путничкој кабини (касније враћен на стандард Ц.448).

Ц.446 (1943) – Прототип, „змај“ С.445/1 са моторима Рено од 450 KS и мањим побољшањима, назван Супер Геланд.

Ц.447 (1940) - Санитетска верзија за четири рањеника на носилима, имао додатне прозоре, укупна маса повећана на 3700 kg (31 авион).

Ц.448 (1936) - Ремоторизован Ц.445 на компресорске моторе Renault 6Q-02/03 од по 240 KS, полетна маса повећана 3.700 kg (7).

Ц.449 (1936) - Коначна серијска верзија са моторима Renault 6Q-20/21, рађена и после рата (349). Међу њима су биле и подверзије **Ц.449/1**, **Ц.449/2** и **Ц.449/3** (заједно 298), као и **Ц.449/4 и Ц.44975** (заједно 27). Подверзија Ц.449/4 је специјализовани фото-извиђачки авион. Послератни авиони су означени са **АА.1**.

Кодрон Гоелан је остао у серијској изради до пада Француске а главне верзије су биле цивилни Ц.445 и војни Ц.445М. Главни корисници су били француско Војно и Морнаричко ваздухопловство (Aéronavale) и пет авио-превозних компанија „Ер Франс“ (Air France), „Ер Бле“ (Air Bleu), „Ер Африк“ (Air Afrique), „Сервис д лаеронотик сивил“ (Services de l’Aéronautique Civile) и „Аеромаритим“ (Aéromaritime).[7] Од страних земаља, у предратном периоду, Гоелан су купиле Аргентина (један Ц.444), Бугарска (један Ц.444), КЈ (два Ц.449) и Шпанија (три Ц.445).[8]

Током рата мобилисани и војни Гоелани летели су у француском ваздухопловству на разним задацима (транспорт, тренажа, обука, поштанска служба). После примирја од 10. јуна 1940. део преживелих авиона користило је Ваздухопловство неокупиране Француске са Владом у Вишију (Vishy) а део Французи у колонијама које нису

2 *ГЈВ* 1937; Hazewinkel 1993, 107.

3 Hazewinkel 1993, 107.

4 Munson 1977, 79.

5 *Flugsport* Nr.13, 26. VI 1935, 283-284; Noetinger 1994, 8-9.

6 Stroud 1966, 91-92; Weal и др. 1977, 89-90; Hazewinkel 1993, 108-109; Osorio 1999, 32.

7 Stroud 1966, 91; Hazewinkel 1993, 111.

8 Stroud 1966, 92; Бориславов, Кирилов 1996, 167; Golden Years of Civil Aircraft Register – Bulgaria, - France, - Spain.

биле под патронатом Немачке. Немци су запленили мањи број авиона, а такође су организовали производњу код „Кодрона“ и „Реноа“ за своје и потребе Владе у Вишију (укупно 515 авиона у периоду 1941-1943). После окупације целе Француске (11. новембра 1942) Немци су запленили 54 Гоелана (цивилних и војних), док су авиони у северној Африци остали код Слободних Француза. Мали број авиона испоручен је 1942. квислиншкој држави Словачкој.[9]

Фабрика „Кодрон“ је национализована 26. септембра 1944. и преименована у Ateliers Aéronautiques d'Issy-les--Moulineaux (AAI). У њој је одмах организована израда Ц.445М и Ц.449 под ознаком AA.1, мада су у пракси коришћене старе ознаке. Компанију је 21. августа 1945. абсорбовао концерн SNCA du Nord који је израђивао верзије Ц.445/3 и Ц.449/1. До маја 1948. произведено је 325 авиона који су током више година коришћени за различите задатке претежно у Војном ваздухопловству а неки и у компанији „Ер Франс“. У послератном периоду и Пољска је користила Гоелане заплењене од Немаца.[10]

Број авиона свих верзија износи 1702 примерка. С обзиром да је одређен број ранијих верзија био модификован у новије верзије (уз промену ознаке), према садашњим сазнањима, производна листа броји 1446 примерака.

Тип Кодрон Голеан остао је врло дуго у војној и цивилној употреби. Његова концепција и конструкција веома су подсећали на „Кодронове“ једномоторне спортске, туристичке и школске типове из прве половине тридесетих година 20. века, који су били типични представници нове концепције и технологије, па и стила, ове старе фабрике. Сви ти типови били су погоњени разним верзијама мотора Рено.[11]

Као и многи други типови авиона тог периода и Голеан је био опремљен недовољно снажним моторима. Често му је требало дуго времена да полети, али је у лету био управљив. Команде су биле врло ефикасне, мада се јављао ефекат инерције. Авион је имао тендецију „пада на нос“, а са извученим траповима је, према пилотима, летео „као крава“.[12]

Изнајмљени авион Ц.444 F-ANKX

Национална авио-превозна компанија Краљевине Југославије, која је пословала под службеним називом Предузеће за ваздушни саобраћај „Аеропут“ А. Д., одржавала је почетком летачке сезоне за 1936. своје редовне линије углавном тромоторним авионима типа Спартан. Два примерка су купљена од британског произвођача (Spartan Cruiser Mk.I, YU-SAN и YU-SAO) а трећи авион је произведен по лиценци у земунској фабрици авиона „Змај“ (Змај Спартан Крузер II, YU-SAP). Као појачање, у другој половини јуна у флоту је уведен један двомоторни Дехевиленд 89 (de Havilland DH.89A Dragon Rapide, YU-SAS). На несрећу, непуних месец дана по доласку новог авиона, Спартан YU-SAP срушио se 15. јула 1936, остављајући „Аеропут“ у незавидној ситуацији у јеку сезоне.[13]

Као хитно решење те ситуације, Управа „Аеропута“ је одмах од француске фабрике „Кодрон“ изнајмила по цени од 20.000 франака месечно[14] путнички авион типа Ц.444 Гоелан (Caudron C.444 Goëland) регистрован француском регистрацијом F-ANKX.

Југословенска ваздухопловна штампа помно је пратила развој авијације у свету и објављивала све доступне информације о новим типовима авиона. Годишњак Југословенског ваздухопловства (ГЈВ) за 1936. објавио је опширан „преглед најновијих аероплана“ у којем су дати подаци у типу Ц.440 и фотографија првог прототипа (F-ANKV) са првобитним вертикалним репом. У рубрици „Ваздухопловна индустрија и ваздухопловни материјал“ описана је делатност фабрике „Кодрон-Рено“.[15]

Авион F-ANKX започет је да се гради као Ц.440 №2, тј. као други Гоелан после првог прототипа, а завршен је 1935. као први (челни) авион нове верзије Ц.441 №1/6906. Из специфичног фабричког броја фабрике „Кодрон“ види се да је то први (№1) авион верзије Ц.441 и 6906-ти авион произведен код тог произвођача. Пловидбена дозвола (CofA – Certificate of Airworthines) №3818 издата је 22. јуна 1935, а регистарска ознака F-ANKX 25. јула на фабрику „Кодрон“ (Société Caudron).[16]

9 Hazewinkel 1993, 111.

10 Stroud 1966, 90; Munson 1977, 160; 190; Weal и др. 1977, 89-90; Angelucci, Matricardi 1978; Avions No.30, Aout 1995.

11 *L'Aéronaitique* №199, Décembre 1935; *Air Pictorial*, Vol. XVI, April 1954, 116.

12 Hazewinkel 1993, 108.

13 Петровић 1997; Петровић 1998, 109-110.

14 Извештај „Аеропута“ 1936; *Наша крила*, бр. 296, 26. септембар 1936.

15 *ГЈВ* 1936.

16 Registre F, FANA No. 217, decembre 1987, 48; Cortet, Espérau 2000, 10.

Aeroplan Caudron „Goëland", tip C 440 (Francuska)
Jednokrilac sa dva motora Renault 6 cil. 2×220=440 k.s.

Karakteristike:

Raspon krila	17 m 60
Dužina	13 m 28
Visina	3 m 50
Noseća površina	40 m²
Ukupna težina	3.100 kgr
Sopstvena težina	2.100 kgr
Koristan teret	1.600 kgr
Opterećenje po m² površine	92 kgr 5
Opterećenje po k. s.	8 kgr 4

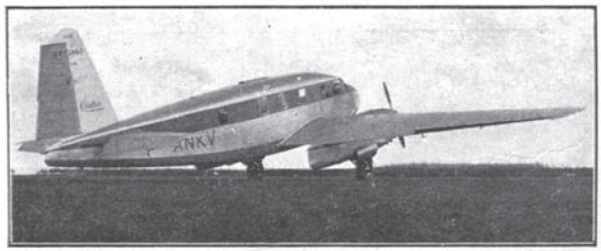

Performanse:

Najveća brzina	305 kil/čas
Putna brzina	275 kil/čas
Vreme penjanja na 2000 m.	10' 5"
Vrhunac penjanja	5.800 m.
Domet	1.695 kil

Konstrukcija: Drvena; prevlaka od furnira i platna; uvlačeći stajni trap.

Upotreba: Aeroplan za transport 6 putnika.

Карактеристике и перформансе авиона Ц.440 и фотографија прототипа F-ANKV са првобитним обликом репа (ГЈВ 1936)

Убрзо после регистрације, F-ANKX је обојен бојама француског националног авио-превозника „Ер Франс" (Air France). Демонстрациони лет за ту компанију извршен је 31. августа 1935. а већ у новембру авион је пребачен у надлежност Центра за испитивање ваздухопловног матријала (Centre d'Essais Aériens Militaire - CEMA), ради испитивања и евалуације за потребе војске.[17]

По устаљеној пракси фабрике „Кодрон", многи авиони Гоелан били су модификовани из старије у нову верзију. У таквим случајевима „Кодрон" је мењао ознаку типа и први део фабричког броја који је означавао редни број авиона одређене верзије. Други део фабричког броја, који се односио на укупан број авиона произведених у Кодрону, није се мењао.

Тако је било и са авионом F-ANKX који је из верзије Ц.441 модификован у нову Ц.444. По поменутом маниру фабрике, авион Ц.441 №1/6906 F-ANKX, постао је, по модификацији, у августу 1936. авион Ц.444 1/2/6906 F-ANKX, тј. други примерак верзије Ц.444. Као што се види регистрација није мењана.[18]

Убрзо по модификацији, током истог месеца, F-ANKX је изнајмљен југословенској компанији „Аеропут". У Београд је стигао 31. августа 1936, долетевши из Цириха (циљ пута: „долет аероплана за „Аеропут"). Прелет је извршила француска посада, пилот Фуке (Fouquet) и механичар. Изнајмљени Кодрон F-ANKX прегледала је 4. септембра техничка комисија на летовима за Сарајево и Дубровник.[19]

Тај први Гоелан у Краљевини није добио југословенску регистарску ознаку, али га је „Аеропут" користио са француском ознаком током остатка сезоне 1936. године. Међутим, пошто је развој типа Гоелан још увек трајао, због накнадних сазнања фабрика „Кодрон" је била принуђена да изврши рестрикцију носивости. После фабричког обавештења о смањењу носивости, Управа „Аеропута" је одлучила да се изнајмљени Гоелан врати фабрици јер се, са новим условима, не може користити за редован саобраћај.[20] Донета је одлука о прекиду најма, а шеф-пилот Владимир „Стриж" Стрижевски је 12. новембра 1936. одлетео из Београда за Варшаву. Циљ лета је био превоз комисије „Аеропута" и повратак аероплана F-ANKX у Париз.[21]

Иако је служба изнајмљеног аероплана Кодрон Ц.444 F-ANKX у „Аеропуту" трајала нешто више од два месеца[22], његова употреба омогућила је Техничкој служби „Аеропута" да испита авион, уочи недостатке и дефинише примедбе и захтеве за измену који су упућени фабрици.

По повратку у Француску F-ANKX је остао у власништву фабрике до фебруара 1937. када је продат приватном лицу. Већ у априлу авион је откупио Огист Аместуа (Auguste Amestoy) са пребивалиштем у месту Бриску (Briscous), шеф ваздушне компаније "Ер Пирене" (Air Pyrénées) која је обезбеђивала одређене набавке за потре-

17 Cortet, Espérau 2000, 10.

18 Cortet, Espérau 2000, 10.

19 Извештај „Аеропута" 1936; *Наша крила*, бр. 296, 26. септембар 1936; Петровић 1998, 110; Krunić 2010, 148-149.

20 МВ, Заоставштина Тадије Сондермајера, неразврстана грађа; Krunić 2010, 214.

21 *Наша крила*, бр. 304, 25. новембар 1936.

22 Петровић 1998, 144.

Посада „Аеропута“, чланови комисије Штаба ВВ и особље аеродрома по слетању изнајмљеног авиона Кодрон Ц.444 Гоелан (№2/6906 F-ANKX), у току пријемног лета на релацији Београд-Сарајево, аеродром Рајловац, почетак септембра 1936 (Чедомир Јанић)

бе шпанске Републиканске владе. Авион је убрзо предат Шпанији, у којој је добио регистарску ознаку EC-AGF.[23]

Два Ц.449 у флоти „Аеропута“

Годишњак за 1937. донео је, на целој страници, рекламу фабрике „Кодрон-Рено“ са великом фотографијом авиона Гоелан и текстом: „Путнички аероплан за лак и брз транспорт са високим степеном корисног дејства, економичан својом брзином и малом снагом мотора, подешен за пренос осам путника са удобним седиштима“. Инжењер Миленко Митровић-Спирта, шеф Техничког одсека „Аеропута“, у свом чланку „Развој саобраћајних авиона“, дао је кратак приказ „двомотора Caudron Goëland, дрвене конструкције и мањих димензија“ и навео да је „он типичан пример добро проученога аероплана у погледу економичности“. У чланку о „Аеропуту“ дата је фотографија француског Гоелана (C.445 c/n 01/7346 F-AOYO) уз најаву испоруке два авиона тога типа. О типу Гоелан писано је и у тексту „Aeroplani Caudron-Renault (Francuska)“ уз најновије информације о поруџбинама и испорукама које су у току за француску државу (60 авиона), „Ер Франс“ (6), афричку (3) и поморску компанију (1), „Аеропуту“ (2), Белгији (2) и Бугарској (3). У „Прегледу најновијих аероплана“ објављене су карактеристике и перформансе типа Гоелан, а на крају је дата напомена: „Овај тип аероплана саобраћа на линији Београд-Дубровник у експлоатацији друштва за ваздушни саобраћај „Аеропут“.[24]

23 Cortet, Espérau 2000, 13; Golden Years of Civil Aircraft Register – France.

24 *ГЈВ* 1937.

Реклама фирме „Кодрон-Рено“ (ГЈВ 1937)

Пре доношења одлуке о избору нових типова путничких авиона, Техничка служба и Управа „Аеропута“ пажљиво и свестрано су испитали све саобраћајне авионе на тржишту. Детаљно су проучили врло позитивна искуства пољске националне компаније ЛОТ (Polskie Linie Lotnicze LOT) из Варшаве која је већ експлоатисала авионе Електра (Lockheed 10A Electra). Такође су узета у обзир и сопствена искуства стечена током кратког коришћења изнајмљеног авиона Кодрон Гоелан F-ANKX. Набавка два Кодрона је прихваћена јер је фабрика понудила модификовану и побољшану верзију уз прихватљиву цену.[25]

25 *ГЈВ* 1937; *ГЈВ* 1939; Јанић, Симишић 2007, 37.

Рекламни снимак Ц.445 (c/n 01/7346, F-AOYO), челног авиона те верзије (ГЈВ 1937)

На састанку ужег руководства „Аеропута“ разматрана је 12. октобра 1936. набавка четири авиона за сезону 1937. године. У ужи избор ушла су два модерна типа, амерички Локид Електра и немачки Јункерс Ју-86 (Junkers Ju-86) а разматрана је и набавка типа Кодрон Гоелан за линије са мање путника. На истом састанку формирана је стручна комисија (директор инжењер Тадија Сондермајер, инжењер Митровић и шеф пилота Стрижевски) која је добила задатак да обиђе пољску компанију ЛОТ, фабрику „Јункерс“ у Десау (Dessau) чији је авион тек уведен у службу немачке Луфтханзе (Lufthansa) и XV ваздухопловну изложбу у Паризу (одржана 13-15. новембра 1936) и да се ближе информише о наведеним типовима. Тако је и урађено, у Паризу комисији су се придружили председник „Аеропута“ др Драгољуб Новаковић и члан Управног одбора Милорад Јефремовић као и чланови делегације Ваздухопловства војске (ВВ) која је дошла да посети изложбу. На аеродрому Ле Бурже (Le Bourget) извршен је детаљан преглед и пробни лет новог модела Кодрон Ц.449 Гоелан (Caudron C.449 Goëland) који је имао низ техничких побољшања. Закључено је да се Гоелан са мањом снагом мотора може користити на „линијама дуж долина“, а Електра са великом снагом на „линијама преко бреговитих терена“.[26]

Проширена комисија „Аеропута“ извршила је путовање Београд-Варшава-Десау-Париз изнајмљеним авионом Ц.444 F-ANKX, који је полетео 12. новембра 1936. из Београда. Завршивши посете ЛОТ-у и „Јункерсу“, комисија је слетела на аеродром Ле Бурже после укупно 8 часова и 45 минута лета без иједног квара. На том аеродрому F-ANKX је враћен фабрици.[27]

26 Krunić 2010, 214-217.

27 *Исти*, 215-216.

Руководство „Аеропута“: (с лева на десно) инжењер Тадија Сондермајер, генерални директор (ГЈВ 1939), инжењер Миленко Митровић-Стирта, шеф Техничке службе (ГЈВ 1937) и Владимир Стриж Стрижевски, шеф пилота (Чедомир Јанић)

Одлуку о набавци модерних путничких типова Електра и Кодрон Гоелан „Аеропут“ је донео у пуној сагласности са Штабом ВВ, како је изнео генерални директор „Аеропута“, инжењер Тадија Сондермајер у свом обраћању на IX редовном збору акционара „Аеропута“, одржаној 11. априла 1937. у просторијама Аеро-серкла у Београду.[28] Изабрани типови авиона могли су се употребити и као лаки војни транспортери, што је било важно за Штаб с обзиром да ВВ није располагало транспортним авионима. Четири нова авиона, две Локид Електре и два Кодрон Гоелана, уведени су у редовни саобраћај почетком летачке сезоне за 1937. годину.[29]

Сезона за 1937, када је прослављена 10-годишњица рада „Аеропута“, најавила је почетак нове успешне етапе развоја југословенског националног авио-превозника. Захваљујући повећаним државним субвенцијама и другим бенефицијама, које је пратила и повећана контрола државних органа над радом „Аеропута“, од априла 1937. до априла 1939. набављена су два нова Ц.449 Гоелан а затим постепено и седам тада најмодернијих авиона за средње линије Локид Електра.[30]

Кодрони су плаћени по 375.000 француских франака. Поступајући по захтевима „Аеропута“, фабрика „Кодрон“ је извршила модификацију два нова авиона Ц.448 (C.448 №3/7506 F-ARKT и №4/7507 F-ARKU) произведена крајем 1936, преправивши их у типове Ц.449 (C.449 №27/7506 и №28/7507). Према фабричком дневнику, први од њих, Ц.449 №27/7506 YU-SAT, био је завршен 29. априла 1937, а сутрадан је одлетео за Београд. Други примерак, №28/7507 YU-SAU комплетиран је 20. јула и испоручен „Аеропуту“ 29. истог месеца. Пробни лет (Београд-Дубровник) другог авиона извршио је 4. августа пилот Родољуб Роћа Миловановић.[31]

На Кодронима „Аеропута“ повећан је угао диједра и измењени врхови крила, додато је још једно путничко седиште и ревидиран пртљажни простор. Што се ознака типа тиче, Биро Веритас (Bureau Veritas) је водио југословенске Гоелане као верзију Ц.448, иако су они у „Аеропуту“ званично означавани као Ц.449. Очигледно, Веритас их је забележио у време када су, као ново произведени, добили француске регистрације.[32]

По устаљеној процедури, југословенске регистрације YU-SAT и YU-SAU за два Кодрон Гоелана издате су још у време наручивања. Извршена је „предбележба“ практикована за авионе који се унапред региструју. По доласку у земљу, YU-SAT је добио број уверења о упису, такозвану „иматрикулацију“ (Certificate of Registry - CofR) бр. 106 и пловидбену дозволу (Certificate of Airworthines - CofA) бр. 105. Други примерак, YU-SAU добио је CofR бр. 108 и CofA Бр. 114. У југословенском регистру цивилних авиона оба примерка су била заведена под називом Caudron Goëland, капацитет 10 седишта, власник „Аеропут“.[33]

У Годишњем извештају „Аеропута“ о раду у 1937 (поднесен 8. маја 1938) наводи се да је „набавком модерних и брзих авиона „Аеропут“ учинио врло велики напредак“ и да су „нови аероплани, ... наишли код публике на одличан

28 Извештај „Аеропута“ 1937.

29 *ГЈВ* 1937; *ГЈВ* 1938.

30 *Priča o Jugoslovenskom aerotrasportu* 1987, 25; *Let dug sedam decenija* 1997, 19-20; Петровић 198, 142-143.

31 Извештај „Аеропута“ 1936; Извештај „Аеропута“ 1937; *Наша крила* бр. 342, 21. август 1937; Registre F, FANA No. 229, 46; Service Historique de l'Armée de l'Air (SHAA), Paris – микрофилмовани дневник фабрике „Кодрон“; Golden Years of Civil Aircraft Register – France.

32 *Аеро* бр. 3-5, август-октобар 1938; Cortet, Espérau 2000, 28-29. Биро Веритас је француска организација која је 1922. формирала регистар цивилних ваздухоплова са комплетним подацима о сваком оперативном авиону и објављивала годишње извештаје.

33 *ГЈВ* 1938; Петровић 1998, 142.

одзив и показали се као врло подесни за прилике у нашој земљи". Током 1937. „Аеропут" је располагао са пет саобраћајних пилота, четири приправника пилота и четири радио-телеграфиста. У флоти компаније било је 11 авиона, седам на редовним линијама (две Електре, два Кодрон Гоелана, један ДХ-89А Драгон Рапид и два Спартан Крузера) и четири на нередовним летовима (Потез 29, Аеропут ММС-3, ДХ Фокс Мот и ДХ Ципси Мот).[34]

Ефектни снимак Кодрон Гоелана као реклама фирме „Кодрон-Рено" (ГЈВ 1938)

Иако је Гоелан био израђен новој технологији, модерно опремљен и са великом брзином ипак је коришћен на редовним линијама „Аеропута" само током 1937, док је у каснијем периоду служио за обуку и превоз новина и поште.[35] Пошто је „Аеропут" у пролеће 1938. увео у флоту још две Електре, Управа је одлучила да ће се „највећи део редовног саобраћаја вршити авионима овога типа", док ће „авиони Кодрон и Драгон служити као резерва...", како је наведено у поменутом годишњем извештају. Према истом извештају, Кодрон Гоелан YU-SAT имао је до тада укупно 305 сати рада, а YU-SAU 115 сати.[36] Очигледно, Електре су биле много ефикасније и исплативије за компанију.

Тако је активна служба Кодрона на редовним линијама „Аеропута" практично била завршена половином сезоне

Интересантан колаж објављен у част 10-годишњице „Аеропута", приказује флоту авиона и механичаре компаније (Aero br. 1 januar 1939). Између два Кодрона „Аеропута" постојала је мала спољна разлика у броју прозора са десне стране. YU-SAT је имао три правоугаона прозора на путничкој кабини плус задњи мали округли, а YU-SAU четири правоугаона плус мали округли.

за 1938. годину. Као што је планирано, четири модерне Електре су летеле током те године на редовним линијама, а сви остали путнички типови су стављени у резерву (међу њима и Кодрони), с тим што су ти, резервни авиони, по потреби служили за ванредне летове. Кодрони су летели повремено на линији Београд-Скопље а у каснијем периоду коришћени су за превоз новина и поште и обуку посада. Први Кодрон (YU-SAT) није ни летео у сезони за 1938, највероватније због неисправних мотора.[37]

„Аеропут" је хтео да прода своја два Кодрона половином 1938, мање од годину и по дана по доласку првог

34 Извештај „Аеропута" 1937.

35 Јанић, Петровић 2010, IX; Janić,Petrović, 2011, 25, 30.

36 Извештај „Аеропута" 1937.

37 Извештај „Аеропута" 1937; Извештај „Аеропута" 1938; *ГЈВ* 1940; Петровић 1998, 116-117; Јанић, Симишић 2007, 37.

Прослава 10-годишњице „Аеропута“, 12. јун 1938: генерални директор са шефовима центара испред авиона компаније (Јово Симишић). У позадини (с лева на десно): четири Локид Електре, два Кодрон Гоелана, два Спартана, Драгон Рапид, Потез 29, Фокс Мот и Џипси Мот.

Кодрона и због тога је дао оглас за продају у београдском часопису Аеро бр. 3-5 за август-октобар 1938. године. На страници означеној као Аеро огласи (Aero Annonce) објављен је непотписан оглас на француском језику у којем се нуди „продаја две половне летелице типа: Кодрон Ц.449, двомотораца за јавни превоз 8 путника“ (vente d'occasion de deux avions type: Caudron C-449, bimoteur de transport public pour 8 passageurs). Поред основних података о авионима, дати су и подаци о броју сати лета авиона и рада мотора.[38]

Према годишњим извештајима и подацима из огласа, број сати лета авиона Кодрон YU-SAT је износио 305 у 1937, 308 половином 1938. и 307 крајем 1938 (највероватније је број 308 заокружена вредност тј. тачан број је 307 сати и известан број минута). Из датих података о налету може се закључити да YU-SAT скоро да није летео током 1938. године. Авион YU-SAU је имао 115 сати у 1937, 201 половином 1938. и 204 крајем 1938. године. Јасно се види да је после огласа из половине 1938. YU-SAU летео само још три сата у тој сезони. Пошто продаја није успела, „Аеропут“ то није ни забележио у следећем годишњем извештају компаније (за 1938).[39]

VENTE D'OCCASION DE DEUX
avions type: Caudron C-449, bimoteur de transport public pour 8 passageurs.

équipage: 2
Poids à vide: 2477 kg.
Poids total en ordre de vol: 3800 kg.
Moteurs: 2 Renault 6 cylindres.
Puissance totale: 480 C. V.
Hélices: Ratier électriques à pas variable
Atterrisseurs: Messier
Equipement complet pour P.S.V.
Vitesse maximum: 305 km/h
Vitesse de croisière: 260 km/h
Certificat de navigabilité: valable
Nombre total d'heures de vol: 201
„ „ „ „ du II avion 308
Nombre d'heures des moteurs: 212
„ „ „ „ du II. 328
Date de construction de la cellule et des moteurs: 1936

Pour le prix s'adresser à l'administration de la Revue Aéro.

Оглас за продају два авиона Кодрон Гоелан (Aero, br. 3-5 avgust-oktobar 1938)

38 *Аеро*, бр. 3-5, август-октобар 1938, Београд.

39 Извештај „Аеропута“ 1937; Извештај „Аеропута“ 1938; Извештај „Аеропута“ 1939; *Аеро*, бр. 3-5, август-октобар 1938; Петровић 1998, 116-117.

Сходно усвојеној стандардизацији флоте, Управа „Аеропута“ је наручила још три авиона Електра који су ушли у флоту у периоду април-мај 1939. године. Овим је „Аеропут“ завршио опремање своје флоте модерним авионима и у сезону за 1939. ушао са 7 авиона типа Електра којима је одржаван целокупан редовни саобраћај. Сви путнички авиони осталих типова компаније практично нису, или су врло мало, коришћени током 1939. и до краја лета 1940. године. Авион YU-SAT је имао око 10 сати налета у 1939 (укупно 318), а YU-SAU је поломљен 21. маја 1939. приликом обуке нових пилота у близини фабрике „Икарус“ у Земуну и расходован, одлуком Управног одбора. У инвентару је вођен са сумом од 505.565,14 динара а губитак је надокнађен из фонда осигурања.[40]

Употребљиви делови са расходованог Кодрона искоришћени су за одржавање YU-SAT. Пошто је Одељење за цивилно ваздухопловство својим решењем забранило употребу Кодрона за превоз путника, „Аеропут“ је намеравао да га прода. За куповину авиона YU-SAT интересовала се фирма „Кодрон“ чији је заступник у септембру 1939. контактирао „Аеропут“. Менаџмент „Аеропута“ и Штаб ВВ током октобра су одобрили продају, постигнута је продајна цена од 800.000 динара и „Аеропут“ се сагласио да изврши бесплатну генералну оправку мотора после истека ресурса од 150 сати. Али до продаје није дошло.[41]

Током 1940. Кодрон YU-SAT коришћен је само за обуку. У другој половини те године у две авионске катастрофе уништене су две Електре „Аеропута“, YU-SBC на Велебиту и YU-SBE код Борова. Због тих губитака и немогућности набавке нових авиона услед ратних прилика, компанија је морала крајем 1940. да реактивира своје старије авионе и да их припреми за експлоатацију, како би могла да планира одржавање унутрашњих линија у летачкој сезони за 1941. годину.[42]

У периоду 1939-1940. организована је обука дела пилота ВВ у летењу без спољне видљивости. Две групе војних пилота школоване су код „Аеропута“. Та компанија је, због природе својих летова и типологије авиона, једина у земљи била у могућности да обезбеди услове за школовање и обучи наставнике за даљу обуку у слепом летењу.[43]

У Априлском рату

Осим малог броја ванредних летова, летачку сезону за 1941. „Аеропут“ није започео. Његова флота је имала укупно 12 авиона, 9 саобраћајних (тј. путничких) и три лака апарата за нередовне летове. За редован путнички саобраћај коришћена су 8 авиона и то пет апарата типа Локид Електра (YU-SAV, YU-SAZ, YU-SBA, YU-SBB, YU-SBD), један Дехевиленд Драгон Рапид (YU-SAS) и два Спартан Крузера (YU-SAO, YU-SAN) док је једини Кодрон Гоелан (YU-SAT) служио само за обуку. Главнину саобраћаја обављали су модерни двомоторни авиони Локид Електра са по 10 путничких и два седишта за посаду. Остали путнички авиони били су у то време застарели и са малим капацитетима превоза.[44]

У земљи су вршене директне припреме за рат које су обухватиле и део цивилног ваздухопловства. Известан мањи број лаких авиона мобилисан је у ВВ, обично у тренажне или ескадриле за везу. Пошто није имало транспортне авионе, ВВ је извршило мобилизацију комплетног техничког и летачког особља „Аеропута“ заједно са авионима. Сви у то време постојећи саобраћајни авиони „Аеропута“ уведени су марта 1941. у новоформирану јединицу, независну Ваздухопловну транспортну групу (ВТрГ), која није имала број у свом називу, за разлику од осталих група у ВВ.[45]

Командант ВТрГ био је резервни ваздухопловно-технички пуковник инжењер Тадија Сондермајер, пилот ветеран из Великог рата, оснивач, дугогодишњи и једини директор „Аеропута“ и један од најзаслужнијих људи за стварање Аероклуба КЈ. Група је имала у свом саставу две ескадриле, 731. и 732. ескадрилу. Командир 731. ескадриле био је шеф пилота „Аеропута“, инжењер Драгиша Станисављевић, резервни капетан II класе. Другом, 732. ескадрилом командовао је такође пилот „Аеропута“, Благоје Радосављевић, резервни капетан II класе. Авиони групе базирали су на аеродрому „Београд“, а за ратну локацију им је одређено ратно летелиште Дивци код Ваљева. Та посебна ваздухопловна јединица, имала је према ратном

40 Извештај „Аеропута“ 1939; Петровић 1998, 121; Јанић, Симишић 2007, 37; Krunić 2010, 176.

41 Музеј ваздухопловства (МВ), Фонд „Аеропут“, Записници са седница Управног одбора „Аеропута“ од 17. октобра и 2. новембра 1930. и 23. јануара и 13. фебруара 1940; Krunić 2010, 224-225.

42 Извештај „Аеропута“ 1940; Петровић 1998, 127.

43 Dimitrijević i dr. 2012, 347.

44 Петровић 1998, 130; Јанић, Симишић 2007, 46-47.

45 Oštrić 1991; Петровић 1997; Петровић 1998, 130.

плану Р-41 посебне задатке да у ратним условима одржава везу Владе и Врховне команде са штабовима армија и пријатељским савезничком земљама и наравно, да организује ВИП и други транспорт.[46]

Поред поменутих 9 путничких авиона „Аеропута“, у саставу ВТрГ био је и једини авион Владе КЈ, такође типа Локид Електра (YU-SDA), као и два стара војна тромоторца Авија Ф.39 (Avia Fokker F.39, евиденцијски бројеви 3211 и 3212). Група је имала само 12, уместо 24 по формацији предвиђена авиона, тачније само 11 исправних јер је једна Авија (3211) била на оправци у фабрици „Икарус“. Осим тога, још два авиона (Кодрон и Драгон) нису били у то време у летном стању, тако да је у групи било само 9 авиона способних за летење, 6 Локида, два Спартана и једна Авија.[47]

Једини преостали Кодрон „Аеропута”, мобилисан пред Априлски рат, добио је нове паравојне ознаке према пропису од 16. децембра 1940[48], траке у бојама државне заставе око трупа и на хоризонталним површинама. Иако су авиони ВВ још у току марта извршили пребазирање на ратна летелишта, ВТрГ је остала на мирнодопском аеродрому „Београд”. Једино су Електре, дан уочи немачког напада, прелетеле на ратно летелиште Дивци код Ваљева. У тренутку напада авиона немачке Луфтвафе (Luftwaffe) на аеродром, у хангару „Аеропута“ налазио се Кодрон YU-SAT који у том моменту није био у летном стању. Авион није био оштећен током напада немачких авиона на аеродром „Београд“.[49]

YU-SAT код Немаца

Трупе немачке војске (Wehrmacht) запленили су југословенске, цивилне и војне авионе, који су се затекли на аеродрому, поред осталих у „Аеропутов“ Кодрон YU-SAT. Према немачком попису заплењених авиона ВВ од 20. маја 1941. Кодрон је предат већ 24. априла немачкој Луффлоти 4 (Luftflotte 4).[50] Нема много података о његовој судбини код Немаца, али је сигурно да је Кодрон неко време коришћен у немачкој Луфтвафе.

Кодрон Ц.448 Гоелан (с/н 27/7506 YU-SAT) снимљен у Земуну после Априлског рата (Ђорђе Николић). Испод прозора кабине види се оригинални лого концерна „Кодрон-Рено“ а испод левог крила задња три слова југословенске регистрације. Ознаке на трупу су пребојене белом бојом.

На доступним фотографијама тог авиона, које су снимљене на аеродрому у Земуну после априла 1941, види се да су Немци пребојили белом бојом цивилне југословенске регистарске ознаке на трупу и ознаке у форми заставе и да су руком исцртали провизорне и нестандардне немачке националне ознаке у виду црног крста преко бело забојене квадратне површине. Авион Кодрон није био једини пример пребојавања југословенских и наношења немачких ознака на заплењеним авионима. Исти поступак је спроведен и на другим југословенским типовима из ратног плена (познати су примерци авиона типа ФН-В, Бикер Јунгман, Харикен, СМ-89, Капрони), који су привремено летели код Немаца.

На боку трупа YU-SAT Немци су руком исписали текст у два реда: „Sichergestellt Shef d.Gen.St.“ што значи „реквирирано од шефа генералштаба“. Организација Луфтвафе за задатке прикупљања заплењених авиона био је одељак LwB (Luftwaffenbeute – плен Ваздухопловства) под командом шефа генералштаба. На реквирираним и заплењеним авионима постављан је панел са горе наведеним натписом, у овом случају руком исписан.

46 Јанић, Симишић 2007, 47.

47 Војни Архив (ВА) П. 17, К. 375, Ф. 10, Д. 62, лист 1 (Извештај надзорног органа ВВ у „Икарусу“, Пов. В. М. Бр. 1108 од 31. марта 1941, о авонима на оправци у тој фабрици); Петровић 1997; Петровић 1998, 130.

48 *Наша крила*, бр. 512/513/514, Божић 1941 (обавештење Штаба ВВ о додатним ознакама на цивилним авионима).

49 Петровић 1998, 131.

50 National Archives Washington (NAW), Microcopy T-117 Reel no.17 (Reichsluftfahrtsministerium GL/LwB, Luftwaffenbeute 1941, Jugoslawien bis 20.5.41)

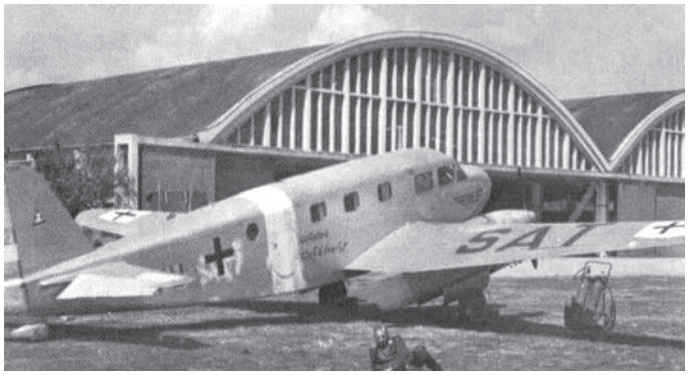

Заплењени YU-SAT испред хангара у Земуну после Априлског рата (via Шиме Оштрић). Јасно се виде белом бојом пребојене југословенске паравојне ознаке у форми заставе (око трупа, на крилима и репном стабилизатору) и задња три слова ознаке на трупу, као и руком исцртани црни крстови и руком исписани натпис на трупу.

Означавање, обележавање и бојење југословенских авиона Кодрон Гоелан

У жаргону и документима „Аеропута“ коришћене су ознаке Кодрон Гоелан или само Кодрон. Ознака Ц.449 (С.449) коришћена је само у огласу за продају на француском језику.

Југословенска регистрација исписана је црном бојом на четири стандарне позиције, са обе стране трупа и на горњој и доњој страни крила. Регистрације на крилима су из два дела, лево YU- а десно остала три слова. Са обе стране кормила правца, изнад висине хоризонталног стабилизатора, постављена је стандардна државна застава. На средини вертикалног стабилизатора налазио се троугласти лого „Аеропута“, а изнад њега стандардни фабрички исписани натписи у три реда (С.449 CAUDRON GOËLAND). На боковима трупа, испод ветробрана, постављен је стандардан лого фирме „Кодрон-Рено“ у форми стилизованих крила. На спољним боковима гондола мотора исписан је натпис CAUDRON RENAULT. Сви натписи и лого произвођача су црни.

На мобилисаном авиону YU-SAT постављене су нове полу-војне ознаке у форми тробојки по новом пропису из децембра 1940. године.

Авиони Гоелан су били обојени светло сиво-плавом бојом преко свега.

Општи подаци авиона Кодрон Гоелан у служби „Аеропута“

пројектант: инжењер Марсел Рифар (Marcel Riffard)

произвођач: Société Anonyme des Avions Caudron, Issy-les-Moulineaux, Seine, F (од 1. jula 1933. фабрика је део заједничке фирме Avions Caudron-Renault)

ознака
фабричка: С.444, С.449 Goëland
„Аеропут“ и ВВ: Кодрон Гоелан, Кодрон

намена: лаки путнички/транспортни авион
корисник: „Аеропут“
статус: С.444, изнајмљени саобраћајни авион
период: 1936.
c/n: 1/6906
цив. рег. F-ANKX
корисник: „Аеропут“
статус: С.449, стандардни саобраћајни авион
период: 1937-1941.
c/n: 27/7506, 28/7507
цив. рег. YU-SAT, YU-SAU
корисник: ВВ
статус: С.449, мобилисани транспортни авион
период: 1941.
сер. број ВВ (вевбр): непознат
c/n: 27/7506
корисник: Luftwaffe
статус: С.449, заплењени транспортни авион
период: 1941-?
кодна ознака Luftwaffe: непозната
c/n: 27/7506

Технички подаци

Опис[51]

Двомоторни слободноносећи нискокрилац дрвене конструкције. Крила, труп и репне површине су од дрвета. Носни и горњи део трупа је покривен лимом, крила и репни стабилизатори лепенком, а остали делови трупа и командне површине платном. Једноделно крило са две рамењаче (средњи део правоугаоног облика, закошена

51 *Air Pictorial* Vol. XVI Aprial 1954, 116; Hazewinkel 1993, 108.

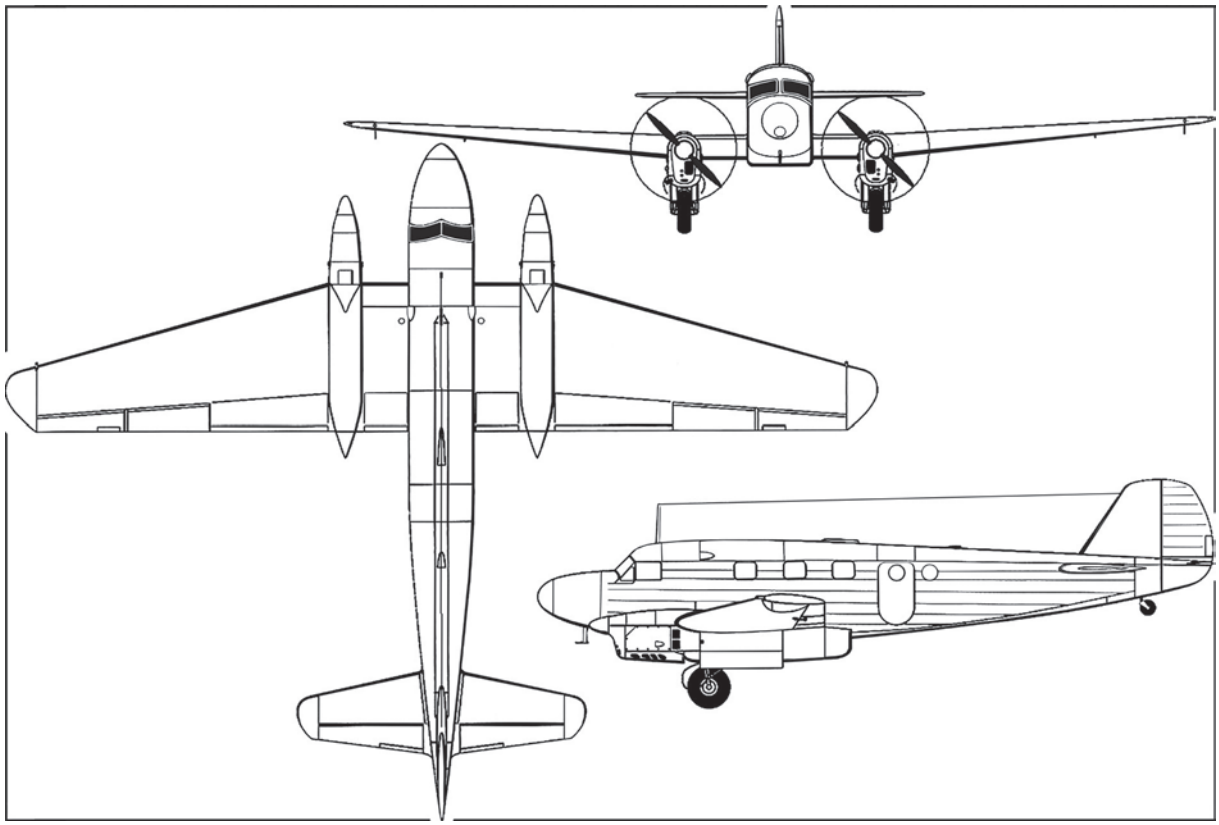

Три пројекције авиона Кодрон Ц.449 Гоелан.

нападна ивица спољнег дела, упоље од гондоле мотора), дуго крилце, закрилце из два дела. Мотори су смештени испред нападне ивице крила у аеродинамички обликованим гондолама које су продужене иза излазне ивице крила. Труп четвороугаоног пресека (широк 1,35 m, висок 1,60), врата са леве стране (иза крила), пртљажни простор у носу, пилотска кабина са два седишта одељена од путничке. Репни склоп класичне коцепције. Класични стајни трап, увлачење главне ноге типа Месије (Messier) са уљно-пнеуматским огибљењем, управљив задњи точак.

Погонска група[52]

Два ваздухом хлађена 6-цилиндарска висећа редна клипна мотора Renault 6Q-02M, опремљени висинским компресором (7.61), полетне снаге од по 176,52 kW (240 KS), номиналне од по 161,81 kW (220 KS) при 2500 min^{-1} на H = 2000 m и двокраке металне елисе, у лету променљивог корака, типа Ratier Mt.

Подаци за мотор 6Q-02/03: фабричка ознака Renault 454 (хомологован 1937): пречник цилиндара 120 mm; ход клипа 140 m; запремина 9,49 l; однос компресије 6,4; номинална снага 220 KS; номинални број обртаја 2400 min-1; висина искоришћења 1900 m; снага на висини искоришћења 240 KS; еквивалент снаге 300 KS; притисак пуњења 825 mm; дужина 1,625 m; ширина 0,543 m; висина 0,931 m; маса 214 kg; маса са прибором 253,750 kg.

Ознака типа мотора са парним бројем иза цртице (02) односи се на леви мотор, а са непарним (03) на десни. Мотори су имали супротне смерове обртања због поништавања жироскопских момената прецесије елиса.

52 *ГЈВ* 1939; Cortet, Espérau 2000, 143.

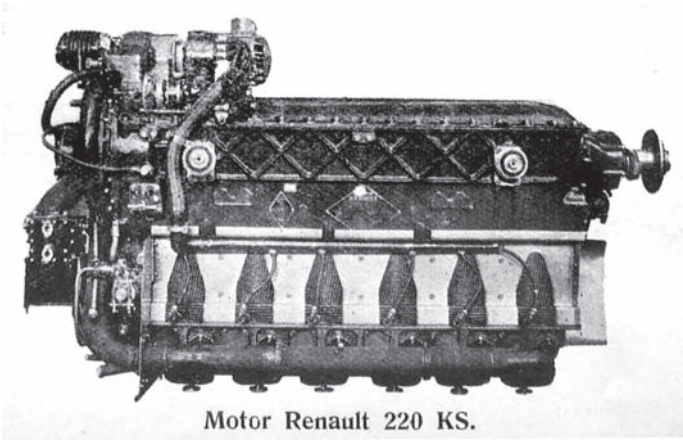

Мотор Рено 6Q од 220 KS (ГЈВ 1939)

Намена

Комерцијални (саобраћајни, путнички) и авион за обуку, санитет, извиђање, транспорт, ВИП и везу. Смештај: два члана посаде (пилот и радио телеграфиста) и осам путника. Намена у ВВ: лаки транспортни авион.

Авиони су опремљени навигационом опремом за слепо летење, средствима везе и дуплим командама.

ТТ подаци[53]
размах крила: 17,60 m
дужина: 13,65 m
висина: 3,46 m
површина: 40 m²
маса
  празан: 2230 (2477) kg
  гориво и мазиво: 510 kg
  полетна: 3700 (3800) kg
брзина
  max (H = 2000 m): 310 (307) km/h
  крстарења (75% снаге): 280 (260) km/h
  слетања: 110 km/h
пењање
  на 2000 m: 10′ 45″
  на 4000 m: 23′ 17″
плафон практични: 6700 m
истрајност: 1700 km

53 Тактичко-технички (ТТ) подаци са званичних испитивања верзије Ц.448; у заградама подаци (масе и брзине) из продајног огласа за два Ц.449 у часопису *Аеро* бр. 3-5, август-октобар 1938.

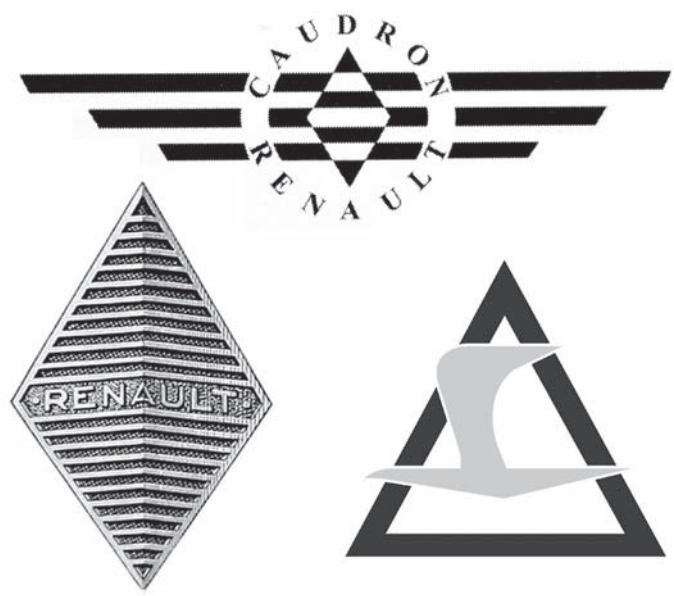

Логои: (горе) концерн „Кодрон-Рено"; (доле лево) фабрика „Рено"; (доле десно) компанија „Аеропут". Француски логои су били црне боје, а лого „Аеропута" је имао бели троугао оивичен плавом и сребрну птицу оивичену белом бојом.

Библиографија

Golden Years of Civil Aircraft Register – Bulgaria. http://www.airhistory.org.uk/gy/reg_LZ-.html

Golden Years of Civil Aircraft Register – France. http://www.airhistory.org.uk/gy/reg_F-17.html

Dimitrijević, B., Micevski, M., Mliladinović, P. 2010. *Kraljevsko Vazduhoplovstvo 1918-1941*. ISI, Beograd, 2010.

Извештај „Аеропута" 1936. Друштво за ваздушни саобраћај „Аеропут" А. Д. у 1936. г. - Програм рада за 1937. г., *ГЈВ* 1937.

Извештај „Аеропута" 1937. Друштво за ваздушни саобраћај А. Д. „Аеропут", *Извештај Управног и Надзорног одбора о раду у 1937. години, поднесен на X редовном збору акционара 8. маја 1938. године*, „Аеропут", Београд, 1938.

Извештај „Аеропута" 1938. Друштво за ваздушни саобраћај А. Д. „Аеропут", *Извештај Управног и Надзорног одбора о раду у 1938. години, поднесен на XI редовном збору акционара 7. маја 1939. године*, „Аеропут", Београд, 1939.

Извештај „Аеропута" 1939. Друштво за ваздушни саобраћај А. Д. „Аеропут", *Извештај Управног и Надзорног*

одбора о раду у 1939. години, поднесен на XII редовном збору акционара на дан 17. маја 1940. године, „Аеропут“, Београд, 1940.

Извештај „Аеропута“ 1940. Друштво за ваздушни саобраћај А. Д. „Аеропут“, *Извештај Управног и Надзорног одбора о раду у 1940. години поднесен на XIII редовном збору акционара, на дан 6. априла 1941. године*, „Аеропут“, Београд, 1941.

Let dug sedam decenija. Jugoslovenski Aerotransport, Beograd 1997.

Prica o Jugoslovenskom Aerotransportu. Jugoslovenski Aerotransport, Beograd 1987.

Civil Registers, 2009. Complete civil registers: 15 X- UN-YU- YUGOSLAVIA, *Air-Britain Archive* No.3, Autumn 2009.

Angelucci, E., Matricardi, P. 1978. *Guida pratica agli aeroplani du tutto il mondo V° modelli civili dal 1935 al 1960.* Arnoldo Mondatori Editore SpA, Milano, Italia.

Бориславов, И., Кирилов, Р., 1996. *Самолетите на България, част първа, от Блерио до Месершмит.* Литера Приима, Софиа.

Јанић, Ч., Симишић, Ј. 2007. *Више од летења.* JAT Airways, Београд.

Јанић, Ч., Петровић, О. 2010. *Век авијације у Србији 1910-2010.* Аерокомуникације, Београд.

Janić, Č., Petrović, O. 2011. *Short History of Aviation in Serbia.* Aerokomunikacije, Belgrade.

Krunić, Č. 2010. *Civilno vazduhoplovstvo kraljevine Jugoslavije, Prva knjiga.* Izdanje autora, Beograd.

Munson, K. 1977. *Fighters between the Wars 1919-45.* Blandford Press, Poole, UK.

Noetinger, J. 1994. Marcel Riffard aérodynamicien de genie, *Pegaz* n° 73 – Avril 1994.

Osorio, J., 1999. *Avions Caudron, Les fleches bleues,* Dossier aviation №4. Paris.

Oštrić, Š. 1991. Transportna grupa, *AERO magazin* br. 2-3 1991, mart-jun 1991, 29.

Петровић, О. 1997. Тромоторна крстарица Аеропута – Spartan “Cruiser II”, *Наша крила* бр. 15, Београд, септембар 1997.

Петровић, О. М. 1998. Цивилни аероплани Краљевине Југославије 1925-1941, *Лет* бр. 1, Београд, 1998, 79-149.

Stroud, J, 1966. *European Transport Aircraft since 1910.* Putnam, London.

Hazewinkel, H.J. 1993. Caudron Goeland – a successful French Seagull, *Air-Britain Digest* – Winter 1993, 107-114.

Cortet, P., Espérau, R. 2000. *Le Caudron Goeland.* Editions Lela Presse, Paris.

Weal, E.C., Weal, J.A., Barker, R.F., 1977. *Combat Aircraft of World War Two.* Arms and Armours Press, London.

Caudron C.449 Passenger Plane in the “Aeroput“ Fleet

Abstract: The paper describes the development, production and use of the French passenger plane Caudron Goélan, with special reference to the use of this type of plane in the Kingdom of Yugoslavia. From 1937 to 1941, the Yugoslav national airline “Aeroput“ used three Cadron Goélans – one rented C.444 and two purchased C.449s.

Key words: *Caudron, Renault, Goélan, Marcel Riffard, “Aeroput,“ the Kingdom of Yugoslavia, Army Air Force, C.444, C.449, F-ANKX, YU-SAT, YU-SAU*

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

No. 630

Объявитель сего, Россійскій — подданный отставной Квартиста

Христе Бердичевъ Следуетъ въ любезное Отечество

которому для свободнаго туда и обратно проезда, данъ сей пашпортъ за подписаніемъ и съ приложеніемъ печати моего герба, съ срокомъ на шесть месяцевъ. Апреля 4. дня 1807. года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Херсонскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ А. Фуловъ.

У одуш. Г. Начальника

Благородному Господину
Лисару Среза Рѣчко-овиндолскоѣ
Зорту Богдановићу.

Познавши Његова Свѣтлость Милостивѣйшій Господаръ и Кнезъ Нашъ, да се на имотима Њеними Куріе и пушови брзо и скварет налазе благовати с одъ 15. тек. С. Н. 1553. високаго Налога Високо-славному Попечительству внутрени дѣла издати, да се не исправностъ ова часть куде уредъ доведе.

Ускораваюи дакле ко Високости
Високославной Попечительстве
одъ 16. тек. Л. Н. 4667
Се Свѣтлости
Начальнич

№ 958

Априлія 8по

у Пожареву.

Господину
Льву Катуровой Кавалеру,
и Милосавлевићу,

Народу Округа Ваш зивъ другова в
ово малой великдана Папа бура
валъ се одъ стране Начальничества
ах вы то не знали при вама д
на изданой уредбы народу Ова Ва
врученой обявите тако, какъ Ви сваки знать
на времіе дойи, и на продаю Ваш сиче у
прикоснути, Ваш не се Папа бу
тива т. Е. У. О. Ме. отворити.

Начал
Округа Пожа
Жупану Зорт

Писару Начал
Милуну Ва

из рада архива

iz rada arhiva

from the archives of

from the archives of
iz rada arhiva
из рада архива

Бојана ПАВЛОВИЋ, мср.[1]
Сергеј БЕУК, мср.[2]
Дом омладине Београд
Република Србија

UDK: 069.51:274/278]:930.25(497.6)"2017/..."
274/278(497.6)(091)(093)

ИЗЛОЖБЕНО-ИНФОРМАТИВНИ ЦЕНТАР РЕФОРМАЦИЈЕ У ОСИЈЕКУ: ИСТОРИЈА ПРОТЕСТАНТИЗМА У СЛАВОНИЈИ И БАРАЊИ КРОЗ БОГОСЛУЖБЕНУ И КАТИХЕТСКУ ЛИТЕРАРНУ ГРАЂУ

Апстракт: Студија која је пред нама је посвећена проучавању утицаја историје протестантизма у Славонији и Барањи чији се значај очитује путем богослужбене и катихетске литерарне грађе коју баштини и промовише Изложбено-информативни центар Реформације у Осијеку, као артефакте од културног, историјског и религолошког значаја. Детаљном анализом Изложбено--информативног центра Реформације не представљамо само интенцију јавног конфесионалног изражавања, већ и споменик културе који настаје као консеквенца историјско-политичких и друштвених околности, чији је циљ да прикупља, класификује и архивира литерарну грађу и богослужбене предмете. На овај начин бисмо скренули пажњу на савремена научна истраживања која су нам омогућила детектовање нових институција културе на подручју сродних региона, као и праћење њихових генеричких токова.

Кључне речи: Изложбено – информативни центар Реформације, Протестантизам, Славонија и Барања, архивирање, литерарна и богослужбена грађа

Увод

Протестантска Реформација на просторима Хрватске, Словеније и Србије била је и остала посебан социјално-религијски и историјски реалитет који у себи крије многе специфичности. На првом месту, Реформација, од самог почетка, бива сузбијана и ограничавана од стране римокатоличке цркве, али без друштвено-политичке кризе и сукоба који су се континуирано догађали на простору Западне Европе, нарочито од XVI до XVIII века. Затим, Реформација и хришћанске цркве које су из ње произашле у својим редовима су имале (што је и данас случај) махом припаднике мањинских националних заједница (Мађаре и Словаке), а у далеко ограниченијој мери чланове већинских народа (Хрвате, Словенце и Србе), што је протестантизам ограничавало на мањинске језике и културе. Такође, одлазак немачке заједнице са ових простора (1945 – 1946.) изузетно је смањило број верника и утицај протестантизма у већини земаља бивше Југославије. Још једна специфичност односи се на присуство нетрадиционалних протестантских деноминација (Хришћанска адвентистичка црква и Назаренска заједница) на просторима Хрватске, а посебно Србије, преко чијег мисијског рада већински народи долазе у додир са Реформацијом и њеним учењем. На крају, традиционалне и нетрадиционалне протестантске цркве након Другог светског рата деле судбину других цркава, а посебно православне, које су некадашње комунистичке власти карактерисале као извор сталне реакције и противљења владајућој идеологији.

Основна хипотеза овог рада јесте да постоји значајан уплив протестантских аутора на ширење писмености и издаваштва код Јужно-словенских народа, са акцентом на простор Славоније и Барање, као својеврсном локалном центру Реформације, не само међу мађарским становништвом, већ и међу Хрватима, па и Србима.

Изложбено-информативни центар Реформације у Осијеку представља јединствено изложбено здање и референтну тачку присуства протестантских писаца у хрватској култури, али и шире, што се посебно односи на протестантизам у Србији, односно Војводини.

Наведени Центар, кроз писану грађу посебно, пружа увид у генезу и историју протестантске мисли путем

1 Ауторка је дипломирани историчар уметности - мастер;

2 Аутор је дипломирани педагог, мастер протестантске теологије и мастер културологије; ради као програмски уредник Дома омладине Београда;

документације и литерарно-теолошких дела од великог културолошког значаја. Иако дубља анализа самих дела остаје на неким будућим генерацијама, на овом месту смо желели да прикажемо најважније експонате из сталне поставке Изложбено-информативног центра Реформације који јесу непобитан доказ присуства, утицаја и досега протестантских идеја на једном културном простору.

Протестантизам у Хрватској

Протестантска Реформација појавила се релативно брзо на простору данашње Хрватске, само неколико деценија након њених почетака у Немачкој. Њој претходи присуство предреформацијског покрета Валдежана на самом почетку XV века, поготову у Истри и Далмацији, а након тога и у Славонији (Види: Милић, 2014). Природно, на тим просторима продор протестантизма је био најбржи и у почетку најуспешнији, а долазио је из Корушке, Крањске, Угарске, Немачке, Трста, као и Венеције и њене околине (Види: Јамбрек, 1999). Један од најважнијих заступника и заштитника протестантизма који се ширио међу Јужним Словенима био је штајерски барон Иван Унгнад (1493 – 1564.) који оснива у граду Урахту (Немачка) штампарију за издања на глагољичном, ћириличном и латиничном писму (Види: Милић, 2014; Јамбрек, 1999). Протестантизам се ширио међу властелом и грађанством, улазећи постепено у хрватску културу. Од хрватских протестантских мислилаца свакако је најпознатији Матеј Влачић Илирик (1520 – 1575.) који својим историјским делима, као што су „Каталог сведока истине" (Базел, 1556.) и „Магдебуршке центурије" (Базел, 1559 – 1574.) оставио најзначајнији траг међу Хрватима у Славонији, Барањи, Истри, Међимурју и Војводини. Такође, међу утицајним теолозима су и Петар Павао Вергије млађи (1489 – 1565.), Стипан Конзул (1521 – 1579.), Антун Далматин (? – 1579.), Гргур Влаховић (? – 1581.) као и Павао Скалић (1534 – 1557.) (Види: Милић, 2014). Посебно место заузима и Михаел (Михајло) Старин (мађ. Sztárai Mihály, ? – 1575.) који се, поред теологије, бавио музиком, књижевношћу и драматургијом, а као жупник и суперинтендант основао је око 120 хрватских и мађарских протестантских црквених општина.

Половином XVI века (1540 – 1560.) Отоманско царство осваја Славонију и Барању, заузимајући позитивнији став према протестантизму у односу на римокатолицизам и православље. Око 1570. године протестанти започињу

Слике 1 и 2: Матеј Влачић Илирик и Михаел Старин

мисијски рад у Загребу и његовој околини, што се посебно односи на калвинистичке проповеднике Михајла Бучића и Бенедикта Блажековића о којима имамо врло мало историјских података и они, махом, долазе и до докумената римокатоличке цркве. Јасно је да је у то доба римокатолицизам у Хрватској био угрожен са две стране: од турске империје и ислама и протестантизма (лутеранског и калвинистичког типа) који се јавља унутар цркве, уздрмавши саме темеље до тада неприкосновене институције Западног хришћанства. Радикалне политичке борбе и сукоби потресали су Европу тога доба (Види: Живојиновић, 1989), међутим, њихов утицај је у Хрватској (као и Словенији и Србији) био ограничен, не само због специфичних историјских прилика, већ и због релативно ограниченог присуства протестантизма на свим поменутим просторима. Народ, већински, остаје на традиционалним верским позицијама, тако да протестантизам бива разумљен елитистички, а често и реактивно у односу на државу и цркву.

Из свега изложеног можемо закључити да Реформација, иако није била општеприхваћена, јесте представљала значајну културолошку новину и својеврсни помак у односу на социјалне, теолошке и просветне идеје тога доба, не само у Хрватској, већ много више у Западној и Средњој Европи. Јужно-словенски народи, суочени са вишевековним присуством Турске, остали су, донекле, изван верских и политичких трвења, борећи се за слободу и независност, као и за одржавање сопственог националног идентитета.

Историјско-културолошки значај Реформације у Хрватској и шире

Иако историографска литература пружа основне и релативно јасне одговоре на питање о присутности протестантизма, у научним, а поготову у теолошким круговима, још увек није довршена расправа о утицају и значају Реформације на историју и културу Хрватске. Док римокатолички теолог и фрањевац Фуњак утврђује да протестантизам међу Хрватима није имао већег утицаја, јер су „... Хрвати већ имали оно што су протестанти доносили: богослужје на народном језику" (Фуњак, 1975: 99), протестантски теолог Станко Јамбрек наглашава позитивне културолошко-теолошке резултате:

„Реформатори који су дјеловали у хрватским земљама објавили су, према мојим спознајама, сто једанаест дјела. Више од пола тих дјела изворне су теолошке или филозофске расправе написане на хрватском, латинском, њемачком, мађарском и талијанском језику. Остатак дјела чине пријеводи списа водећих еуропских реформатора, посебице њемачких, те кључни реформни документи, попут катекизама и вјероисповијести" (Јамбрек, 2013: 19).

Са друге стране, Берковић синтетизује:

„Хрватска повијест, од зачетака Реформације, до наших дана показује да цркве и црквене заједнице реформацијске баштине одиста нису аутхотоне биљке него су *пресаднице*. У повијесној ретроспективи, Реформација у Хрватској није пустила дубљи коријен. Она повијесно заправо никада није била аутхотони *национални покрет*. Покрет, да би био покрет, требао би посједовати неку разину хомогености, организираности, координације, или какав облик средишње 'управе'. Барем имати какву средишњу особу која би објединила стремљења каквог покрета. Реформација у Хрватској ништа од тога није имала, па у том погледу и нема карактеристике националног покрета. Она је била 'размрвљена' на разна подручја и разне појединце.

С друге стране, занемаривање или игнорирање изузетних повијесних вриједности и доприноса хрвтаских реформатора, била би повијесна неправда, макар и не била аутохтони национални покрет, штовише, она је хрватској култури, унаточ томе много дала" (Берковић, 2018: 5).

Можемо констатовати да из ког угла посматрали (историјског, теолошког или културолошког) протестантски утицај у Хрватској током претходних векова није био без значаја, напротив, иако није у сваком тренутку био теолошко–еклисиолошки, па и социјално маркантан:

„Резултати истраживања показују да протестантски покрет у Хрватско – славонском краљевству није имао тако дубок ефекат на политички и свакодневан живот као у суседним аустријским земљама где је католичко-протестантски сукоб резултирао дугом, сложеном и тешком политичком борбом која је често укључивала насиље и прогоне..." (Blažević, Jambrek, Štefanec, 2015: 263).[3]

Важно је напоменути да се данас на простору бивше југословенске заједнице (Словенија, Хрватска, Србија) протестантизам махом препознаје кроз присутност и груписаност сакралних грађевина на одређеним просторима на којима доминирају припадници протестантских заједница (што се не односи на велике мултиетничке заједнице као што је пример града Новог Сада). Међутим, Реформација у Хрватској и Србији далеко значајнији траг оставља кроз списатељску и преводилачку делатност, као и педагошко-дидактичку улогу материјала који је изнедрила. Стога можемо закључити да се поред сакралних архитектонских објеката као својеврсних спомен обележја идентитета и конфесионалног изражавања, као и изградње медицинских и школских установа, наслеђе протестанске Реформације очитује у социјално-теолошком аспекту, чији развој, кроз писану грађу, пратимо до данас.

Изложбено-информативни центар Реформације у Осијеку: баштина богослужбено-катихетских музеалија

Иницијатива о оснивању изложбеног простора који би био посвећен историји и традицији Реформације на простору Западне Европе и Балкана, са посебним нагласком на присутност протестантизма у Хрватској, покренута је 2015. године од стране Протестантске реформисане хришћанске цркве у Републици Хрватској, а 2017. свечано је отворен *Изложбено-информативни центар Реформације* у Осијеку уз помоћ Цркве светог крста из Даласа, локалне самоуправе града Осијека и саме цркве оснивача Центра. Центар је смештен у оквиру службених

3 Изнето се може односити и на још неке балканске државе, као што је Србија. Више о савременим истраживањима у светлу историјско-дидактичког дискурса који се односе на протестантску Реформацију види: Bernhard, Roland; Hinz, Felix; Maier, Robert, *Luther und die Reformation in internationalen Geschichtskulturen: Perspektiven für den Geschichtsunterrich*, V&R unipress GmbH, Göttingen, 2017.

просторија Протестантске реформисане хришћанске цркве у старом делу града Осијека (*Тврђа*), са могућношћу проширења. Приликом отварања Информативног центра, приређена је изложба (која уједно представља и сталну поставку) тематских паноа којима је представљено ширење Реформације у Европи и Хрватској, са акцентом на простор Славоније и Барање, аутора др Дражена Кушена, директора Државног архива из Осијека. Након отварања и првог сталног програма Центра, убрзано је настављено прикупљање и примарна класификација документарне писане грађе која је сврстана у три збирке: *лутеранско-евангеличку*, *реформатско-калвинистичку* и *традицију слободних цркава*. У питању је еклесијална подела која обухвата традиционалне и нетрадиционалне цркве, односно деноминације, док се у библиографском смислу грађа може поделити на збирке библија, збирке песмарица и збирке књига, махом катихетског садржаја као и црквене часописе, гласнике, рукописе, проповеди и др. Да бисмо имали увид у значај и намену Изложбено-информативног центра навешћемо неколико наслова које овом приликом издвајамо:

- Еванђелистар на црквенословенском језику из 1690. године који поседује четири јеванђеља, штампан у Лапову, оригинал, у питању је најстарији примерак.

Сл. 3: Еванђелистар, 1690. година, Изложбено-информативни центар Реформације, Осијек.

- *Јелисаветска Библија* на црквенословенском језику из XVIII века, једно од четири објављених издања.

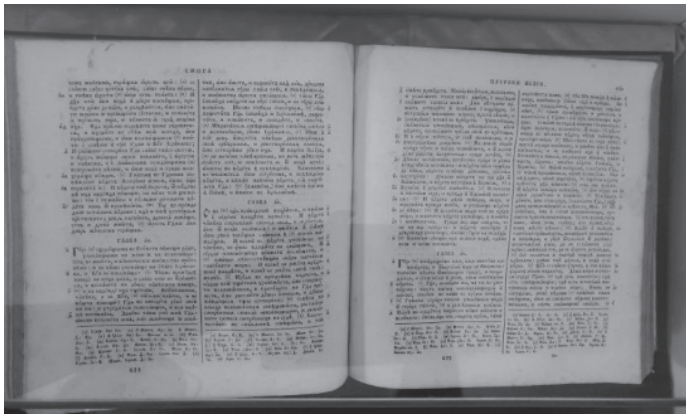

Сл. 4: Јелисаветска Библија, XVIII век, Изложбено-информативни центар Реформације, Осијек.

- Репринт Библије Мартина Лутера из 1545. године на немачком језику. Уједно представља и најстарији репринт збирке *Изложбено-информативног центра Реформације*.

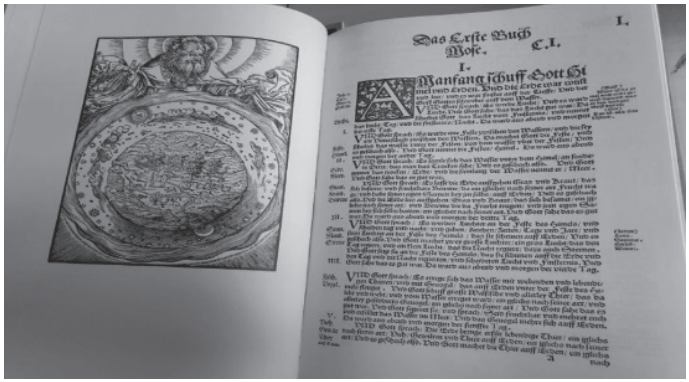

Сл. 5: Репринт Библије Мартина Лутера, 1545. година, Изложбено-информативни центар Реформације, Осијек.

Наведена грађа поседује и изразито уметничку вредност која се огледа у украшеним иницијалима, минијатурама као и графичким приказима уз елементе богате орнаментике, за које претпостављамо да су изведени техником бакрореза.

- Библија на српско-хрватском језику из 1874. године, превели Г. Ј. Даничић и В. С. Караџић у Будимпешти, издање британског и иностранога библијскога друштва.

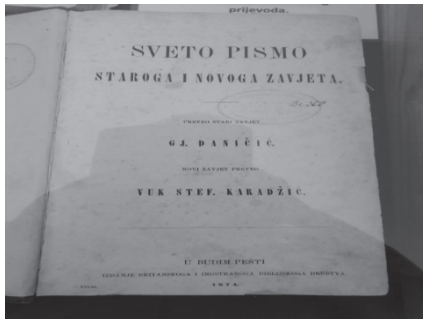

Сл. 6: Свето писмо старога и новога завјета, 1874. година, Изложбено-информативни центар Реформације, Осијек.

- *Реформисана песмарица* на мађарском језику из 1806. године, прво издање, штампано у Будимпешти.

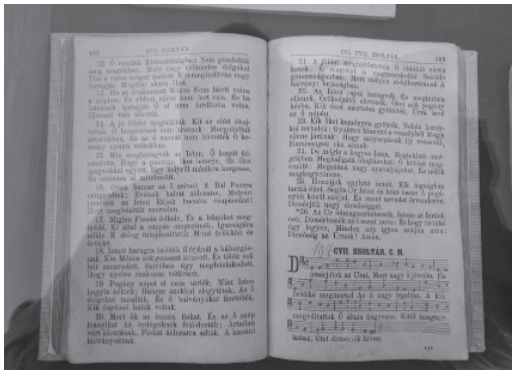

Сл. 7: Реформисана песмарица на мађарском језику, 1806. година, Изложбено-информативни центар Реформације, Осијек.

- *Богољубне пиесме* на хрватском језику из 1874. године, штампано у Будимпешти.

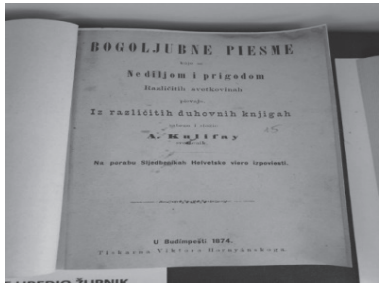

Сл. 8: Богољубне пиесме на хрватском језику, 1874. година, Изложбено-информативни центар Реформације, Осијек.

- Назаренска песмарица под насловом *Харфа сиона* из 1886. године, представља друго издање коју је са немачког на српски језик превео Јован Јовановић Змај у сарадњи са књижевником Ђорђем Рајковићем. Интересантан податак је чињеница да се управо ова песмарица користи пуних 146. година у назаренској црквеној заједници, а да је 1911. године у Београду од стране Јована Максимовића објављена књига под насловом *Змајево назаренство* која верно описује контекст социолошко-културолошких прилика у коме овај превод настаје:

„Када се у нашем народу пре једно 40 година почеше јављати верска друштва назаренска, слична хришћанским заједницама из првих векова после Христа, те се код чланова тих друштава појавила потреба религиозних песама, они се обратише песнику Јовану Јовановићу Змају и књижевнику Ђ. Рајковићу са молбом, да им ови са немачког оригинала преведу њихове религиозне песме, скупљене у књизи „Харфа Сиона“. Оба наша књижевника радо се одазваше позиву наших обновитеља заборављеног Христовог учења, и за кратко време назаренска „удружења верујућих у Христа“ имала су у својим рукама, своју песмарицу, исказану српским стиховима. Песме, које се налазе у „Харфи Сиона“ већином су лепе религиозне песме, задахнуте хришћанским идејама љубави према ближњем, кротког трпљења, праштања и самопрегоревања. Оне сведоче да су њихови песници Христово учење дубоко схватили, - не ретко су задахнуте чарима поезије, а свагда су испуњене истински хришћанским погледима на људски живот и на његов религиозни задатак.“ (Максимовић, 1911: 2).

Из наведеног извора можемо увидети и јасну, пре свега, духовну потребу за јасноћом језика религиозних песама и хришћанских мисли, као апарата чија се употреба очитавала у црквеној и педагошкој пракси.

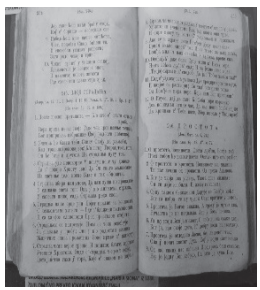

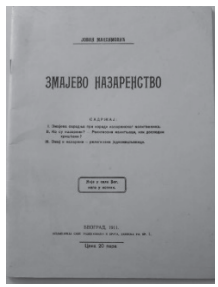

Сл. 9 и 10: Харфа Сиона, 1886. година; Змајево назаренство, 1911. година, Ј. Максимовић, Изложбено-информативни центар Реформације, Осијек.

Центар поседује 40 библиографских јединица, које чине оригинали и репринти, док из наведених наслова можемо видети да су у питању здања од изузетног културно-историјског значаја. Када говоримо о физичком стању, потребно је извршити валоризацију експоната како би се поједини примерци припремили за сам процес рестаурације и конзервације. Иако Изложбено-информативни центар Реформације настаје по угледу на музеје западноевропских земаља као што су Немачка (Luther House in Wittenberg), Холандија (Luther Museum Amsterdam) и др, уједно представља и једину културолошку јединицу овакве врсте на Западном Балкану, са интенцијом да фонд литерарне грађе баштини, допуњује и излаже јавности.

Збирни фонд Изложбено–информативног центра Реформације се чува у складу са прописима заштите музеолошких предмета. Иако Центар не представља установљену музејску институцију, свакако поседује основне премисе музеолошких параметара које се односе на прикупљање, чување и излагање експоната који се класификују и верификују као артефакти од религиолошког, историјског, културолошког, али и педагошког значаја.

Закључна разматрања

Детаљном анализом Изложбено-информативног центра Реформације у Осијеку као јединственог споменика културе на простору Балкана који настаје као резултанта политичко-друштвених околности, са циљем да баштини и промовише утицаје протестантске Реформације на овим просторима, приказали смо путем литерарне и богослужбене грађе не само развојну линију порекла протестантизма на простору Славоније и Барање, већ и сарадњу свештених лица и еманентних српских књижевника с краја XIX и почетка XX века. Установљено је порекло концепције ове културолошке јединице која се очитује у музејима западноевропских земаља, са интенцијом да на јединствен начин представљају чуваре и тумаче историје протестантске писмености и издаваштва. Стога, грађу Изложбено-информативног центра Реформације можемо посматрати као својеврстан облик, не само конфесионалног изражавања и потврде идентитета, већ и као историјско-културолошке артефакте са нагласком на њихову примену и у педагошкој пракси. С обзиром на чињеницу да је Центар још увек у повоју са тежњом да развија музеолошку делатност прикупљања, архивирања и излагања литерарне и богослужбене грађе, самим детектовањем ове институције, путем савремених научних истраживања имамо прилику да пратимо њен даљи еволутивни развој као и распознавање сродних и нових географски утицајних региона значајних за анализу развоја протестантске Реформације. Аргументација резултата истраживања се заснива на унапређивању научне анализе општих утицаја на развој Реформације у Славонији и Барањи, али и регионално, што би обухватало, поред Хрватске и Србију, Словенију и Румунију као својеврсне центре развоја протестантизма код нас.

Изложбено-информативни центар Реформације у Осијеку представља пионирски покушај историјско-теолошке контекстуализације протестантске мисли и присуства на просторима Славоније и Барање, али и Србије и читавог Западног Балкана, презентујући, путем различитих уметничких и историјских артефаката, значајно, али често недовољно видљиво, културно наслеђе протестантизма које већ вековима живи и дела на овим просторима.

Библиографија:

1. Bučanović, Branimir, *Reformacija u Hrvatskoj*, Daba copy, Zagreb 2016.

2. Blažević, Zrinka; Jambrek, Stanko; Štefanec, Nataša, *The Reformation in the Croatian Historical Lands: Research Results, Challenges, Perspectives*, Biblijski institut, Zagreb, 2015.

3. Berković, Danijel, *Reformacija i protureformacija u hrvatskoj povijesnoj recepciji*, у *500 godina Protestantizma: baština i otisci u hrvatskom društvu*, Marinović, Ankica; Markešić, Ivan (ур.), Zagreb: IDIZ ; VETU ; Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 2018.

4. Jambrek, Stanko, *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*, Srednja Europa/Biblijski institut, Zagreb, 2013.

5. Jambrek, Stanko, *Hrvatski protestantski pokret XVI i XVII stoljeća*, MH, Zaprešić, 1999.

6. Fućak, Jerko, *Šest stoljeća hrvatskog lekcionara*, KS, Zagreb, 1975.

7. Bernhard, Roland; Hinz, Felix; Maier, Robert, *Luther und die Reformation in internationalen Geschichtskulturen: Perspektiven für den Geschichtsunterrich*, V&R unipress GmbH, Göttingen, 2017.

8. Максимовић, Јован, *Змајево назаренство*, Штампарија Саве Раденковића и брата, Београд, 1911.

9. Milić, Jasmin, *Povijest reformirane crkve u Hrvatskoj*, VETU/Protestantska reformirana kršćanska crkva u RH, Osijek, 2014.

10. Živojinović, Dragoljub, *Uspon Evrope 1450 – 1789*, Matica srpska, Novi Sad, 1989.

The Reformation Exhibition and Information Center in Osijek: the history of Protestantism in Slavonia and Baranja through liturgical and catechetic literary material

Abstract: The following study explores the influence of the history of Protestantism in Slavonia and Baranja. The significance of Protestantism is manifested through liturgical and catechetical literary materials inherited and promoted by the Reformation Exhibition and Information Center in Osijek, as artifacts of cultural, historical and religious significance. A detailed analysis of the Reformation Exhibition and Information Center presents not only the intention of public confessional expression, but also a cultural monument that emerges as a consequence of historical, political and social circumstances, The Centre's goal is to collect, classify and archive literary material and liturgical objects. In this way, we wish to devote attention to modern scientific research that has enabled us to detect new cultural institutions in the area of related regions, and to observe their generic trends.

Key words: *the Reformation Exhibition and Information Center, Protestantism, Slavonia and Baranja, archiving, literary and liturgical materials*

Др Филип КРЧМАР[1]
Историјски архив Зрењанин
Република Србија

UDK: 930.25:[061.2:930(4-12)"17"

ДРУШТВО ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ 18. ВЕКА У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ: ОСНИВАЊЕ И ПРВЕ ГОДИНЕ РАДА (2016–2020)

Сажетак: У раду су представљени формирање и почетак рада *Друштва за истраживање 18. века у Југоисточној Европи* из Граца. За кратко време, ово друштво је окупило неколико десетина чланова из Аустрије, Немачке, Мађарске, Румуније, Србије, Хрватске, Бугарске и Грчке, организовало пар запажених научних скупова, покренуло своје гласило и остварило висок степен институционалне повезаности са научним установама у поменутим земљама. Указујући домаћој научној јавности, тј. заинтересованим појединцима и установама на отворене могућности за међународну сарадњу са овим Друштвом, прилог доноси превод његовог Статута, преглед најзначајнијих резултата у првим годинама постојања и напослетку, српски допринос његовом досадашњем раду.

Кључне речи: *Друштво за истраживање 18. века у Југоисточној Европи*, Грац, историја, 18. век, Југоисточна Европа, Балкан.

Поред Беча, други град Аустрије који је кроз историју имао велику привлачну снагу не само за Србе, већ и за друге јужнословенске народе био је Грац, престоница покрајине Штајерске. Овој његовој привлачности је, осим географског положаја и близине јужнословенског простора, понајвише допринео и престижни универзитет *Карл Франц* (нем. *Karl Franzens Universität*), основан 1585. године и познат у планетарним размерама. Његови студенти су, између осталог, били и **Никола Тесла**[2] и **Иво Андрић**[3]; од осталих познатих алумниста, пажњу српске јавности у новије време је привукао добитник Нобелове награде, књижевник **Петер Хандке**[4].

Традиционално један од „најјачих" факултета Универзитета у Грацу је Факултет уметности и друштвених наука (нем. *Geisteswissenschaftliche Fakultät*)[5], чије катедре (институти) за историју и славистику имају богату традицију. Пандемија вируса ковид-19 у пролеће 2020. бацила је у сенку и спречила обележавање два њихова велика и значајна јубилеја:150 година постојања Катедре за славистику (1870–2020)[6], те 50. рођендан *Одељења за историју и антропологију Југоисточне Европе* (нем. Südosteuropäische Geschichte und Anthropologie скр. SOEGA, енгл. South East European History and Anthropology, скр. SEEHA), које је 1970. формирано при Катедри за историју уместо тада угашеног византолошког одељења.

Усмереност академске заједнице у Грацу ка проучавању Балкана и Југоисточне Европе добила је нове подстицаје почетком и током прве деценије XXI века, са тада актуелним проширењем Европске уније на ово подручје. Они су кулминирали 2008. године, када је основан *Стручни центар за Југоисточну Европу* (нем. *Kompetenzzentrum Südosteuropa*), који је је 2012. преименован у *Центар за проучавање Југоисточне Европе* (нем. Zentrum für Südosteuropastudien, енгл. Center for Southeast European Studies, скр. CSEES). Од 2014. године Центар издаје мул-

1 Аутор је доктор историјских наука, архивист у Историјском архиву Зрењанин;

2 Види: М. Лопушина, „Споменик Николи Тесли у Грацу", novosti.rs, 28. август 2013. Приступљено: 4. маја 2020.

3 Branko Tošović (Hg.), *Ivo Andrić: Graz – Österreich – Europa / Ivo Andrić: Grac – Austrija – Evropa*, Graz – Beograd 2009.

4 Поред Хандкеа и Андрића, остали лауреати Нобелове награде који су студирали у Грацу били су **Валтер Нернст** (хемија, 1920), **Фриц Прегл** (хемија, 1923), **Јулијус Вагнер фон Јаурег** (медицина, 1927), **Ервин Шредингер** (физика, 1933), **Ото Леви** (медицина, 1936), **Виктор Франц Хес** (физика, 1936), **Герти Кори** (медицина, 1947) и **Карл фон Фриш** (медицина, 1973).

5 Остали факултети у саставу Универзитета су: **Католичко-теолошки** (нем. Katolisch-theologische Fakultät), **Правни** (нем. Rechtswissenschaftliche Fakultät), **Економски** (нем. Sozial- und Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät), **Природњачки** (Naturwissenschaftliche Fakultät), те **Педагошки факултет**, који обухвата и проучавање животне средине и регионалног развоја (нем. Umwelt-, Regional- und Bildungswissenschaftliche Fakultät). **Медицински факултет** се од 2002. издвојио из састава Универзитета и постао посебан универзитет.

6 „150 Jahre Slawistik: Festakt verschoben", slawistik.uni-graz.at, 23. април 2020. Приступљено: 2. маја 2020.

тидисциплинарни часопис *Contemporary Southeastern Europe* који излази двапут годишње и окупља ауторе из земаља бивше Југославије, Румуније, Бугарске, Грчке и Турске – са подручја чијим се актуелним темама и бави.

Оснивање Друштва за истраживање 18. века у Југоисточној Европи

Горе наведени примери јасно илуструју значај Граца као једног од најјачих академских центара за проучавања Балкана у Европи. Ова и оваква оријентација још је више оснажена након оснивања *Друштва за истраживање 18. века у Југоисточној Европи* (нем. *Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts in Südost Europa*, енгл. *Society for 18th Century studies in South East Europe*) у пролеће 2016. године. До оснивања овог друштва дошло је на иницијативу проф. др **Харалда Хепнера**[7] из Граца и проф. др **Ивана Парвева**[8] из Софије. Њихова идеја, која се јавила на прелазу из 2015. у 2016. годину, састојала се у окупљању стручних људи различитог порекла и академског профила (историчара, историчара уметности, филолога, филозофа, етнолога итд), који би допринели проучавању богате прошлости Југоисточне Европе у 18. веку – на строго научним основама. На овакав корак свакако их је подстакло и њихово дугогодишње академско искуство и чланство у *Међународном друштву за проучавање 18. века* (енгл. *International Society for Eighteenth Century Studies*, скр. *ISESC*). Основано 1967. године, ово удружење је кровна организација за сва национална и регионална друштва у свету која се баве проучавањем историје 18. столећа. Као аустријски делегат у овом удружењу, Хепнер је био у прилици да координира организовање његовог 13. међународног конгреса који је одржан 2011. године, управо у Грацу[9], и да на њему наметне управо теме из области Централне и Источне Европе у доба просвећености[10]. С друге стране, Парвев је председавао Бугарским националним друштвом за истраживање 18. века и био бугарски представник у Извршном одбору Међународног друштва; у том својству је био организатор годишње скупштине Извршног одбора и семинара младих научника у Софији 2014, односно 2016. године.

Оснивање Друштва почивало је на индивидуалној одлуци двојице појединаца са пребивалиштем у различитим државама – Аустрији (Хепнер), односно Бугарској (Парвев).

7 Рођен 1950. године у Грацу, где је стекао основно и средње образовање, Хепнер је 1969. у родном месту започео студије историје и руског језика. Паралелно са студијама држао је и наставу. Докторирао је 1975. године, након чега се стручно усавршавао у Букурешту (1978), Москви (1980), Софији (1985) и Паризу (1992). Године 1997. изабран је за ванредног професора. Главне области његовог интересовања и истраживања су историја Југоисточне Европе, Подунавља и Карпатског басена, те „дуги 18. век". Обављао је дужности председника (1994–2001) и потпредседника (2008–) аустријског националног *Друштва за проучавање 18. века* и председавајући *Комисије за историју и културу Немаца у Југоисточној Европи* (2001–2012). Почасни је члан *Центра за европске интеграције* Европске уније, Историјског института Румунске академије наука, као и почасни доктор универзитета у Темишвару (2001), Клужу (2007) и Софији (2015). Најзначајнији радови су му: *Das Rußlandbild in der öffentlichen Meinung Österreichs 1848–1856* [Слика Русије у јавном мњењу Аустрије 1848–1856], Graz 1975; *Österreich und die Donaufürstentümer 1774–1812. Ein Beitrag zur habsburgischen Südosteuropapolitik* [*Аустрија и Подунавске кнежевине 1774–1812. Прилог [за проучавање] хабзбуршке политике у Југоисточној Европи*], Graz 1985; *Alltag am Balkan (14. bis 16. Jahrhundert). Ein bibliographischer Versuch* [*Свакодневница на Балкану од 14. до 16. века. Покушај једне библиографије*], Krems 1989; *Reisen und Geschichte verstehen. Leitfaden für eine neue Weltsicht* [*Разумети путовања и историју. Смернице за један нови поглед на свет*], Wien 2007 итд.

8 Иван Парвев се специјализовао за историју Балкана у 18. веку. На универзитету *Свети Климент Охридски* у бугарској престоници студирао историју и немачку филологију (1981–1986). Докторирао 1993. на тему *Отоманско царство у хабзбуршкој политици од 1683. до 1739. године*. Од 2017. је редовни професор модерне историје Балкана. Од 2007. до 2015. био је шеф Одсека за византолошке и балканолошке студије. Усавршавао се у Немачкој, Аустрији, и Холандији. Од 2009. је председник Бугарског друштва за проучавање 18. века. Области интересовања и истраживања: европско-османски односи у 18. и 19. веку, историја Источног питања, хабзбуршко-османски односи у 18. и 19. веку. Најзначајнија дела: *Habsburgs and the Ottomans between Vienna and Belgrade 1683–1739* [*Хабзбурговци и Османлије између Беча и Београда 1683–1739*], New York 1995; *Балканите между две империи. Хабсбургската монархия и османската държава* [*Балкан између две царевине. Хабзбуршка монархија и Османско царство*], София 1997; *Empires and Penninsulas. South Eastern Europe between Karlowitz and Peace of Adrianople 1699–1829* [*Царства и полуострва. Југоисточна Европа између Карловачког и Једренског мира 1699–1829*], Berlin 2010 (коуредник са Пламеном Митевим и Маријом Барамовом); *Двувековният път на едно понятие. „Балканският полуостров" (1808-2008)* [*Двовековни пут једног појма. Балканско полуострво 1808–2008*], София 2014 (коуредник са Маријом Барамовом).

9 *Међународно друштво за проучавање 18. века* на сваке четири године организује велики конгрес (увек у другом граду), који окупља стручњаке за ову област и на ком се претресају значајна питања. Оно се и развило након првог таквог скупа, који је 1963. иницирао Теодор Бестерман у Женеви. На њему се окупило око 200 научних радника чија је област истраживања била управо 18. век. Након тога је до данас одржано још 14 оваквих скупова – у **Сент-Ендрузу** (1967), **Нансију** (1971), **Њу Хејвену** (1975), **Пизи** (1979), **Бриселу** (1983), **Будимпешти** (1987), **Бристолу** (1991), **Минстеру** (1995), **Даблину** (1999), **Лос Анђелесу** (2003), **Монпељеу** (2007), **Грацу** (2011), **Ротердаму** (2015) и **Единбургу** (2019).

10 Домаћини конгреса били су универзитет *Карл Франц* и *Универзитет за музику и драмске уметности*, такође из Граца.

Њихова физичка раздвојеност је отуда утицала на неодржавање оснивачке скупштине и изостанак оснивачког акта. Иницијатори су сами делегирали чланове Управног одбора, настојећи притом да у његове редове уврсте и за сарадњу придобију заинтересоване појединце из више земаља, стручњаке старије, али и млађе генерације оба пола. У томе су имали доста успеха, окупивши чланове како са немачког говорног подручја, тако и из самог региона[11]. Ово тело је тако од самог почетка одражавало међународни карактер Друштва. Приликом оснивања, чланови Управног одбора су се налазили у сталном онлајн-контакту, у ком су остали и касније, састајући се једном годишње (до сада увек у Грацу). Након усаглашњавања Статута у пролеће 2016, Друштво је званично регистровано у аустријској полицији.

Статут Друштва

Статут Друштва усвојен је 30. марта 2016. Невеликог је обима и садржи укупно 13 чланова којима су дефинисани циљ, задаци и активности Друштва, права и обавезе чланова, те напослетку, органи управљања. У наставку следи превод Статута на српски.

Члан 1:

Име, седиште и службени језик Друштва

Друштво носи назив *Друштво за истраживање 18. века у Југоисточној Европи* (нем. *Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts im südostlichen Europa*, скр. SOG18, енгл. *Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe*, фр. *Sociètè d'études du dix-huitième siècle sur l'Europe du Sud--Est*). Под појмом „југоисточна Европа" овде се подразумевају оне области које су у 18. веку припадале источној половини Хабзбуршке монархије, Влашка и Молдавија, европски делови Османског царства, као и источно Средоземље, а које су исказивале специфичан профил овог подручја. Под појмом „18. век" подразумева се не само период од 1700. до 1800. године, већ и шире раздобље које обухвата последњу трећину 17. и прву трећину 19. века. Седиште Друштва је у Грацу (Аустрија). Језик на седницама Управног одбора је немачки, а на генералним скупштинама је могуће користити и енглески.

Члан 2:

Циљ Друштва

(а) Друштво, чија је делатност непрофитна, има за циљ да путем истраживања тематских области „Југоисточна Европа у 18. веку" и „Улога 18. века у развоју Југоисточне Европе" дође до осетних, интердисциплинарним приступом добијених сазнања која служе не само разумевању историјских околности, већ и разумевању садашњости. Стога Друштво тежиште свог рада ставља на повезаност просторних, временских и објективних појединачних феномена, и настоји да у ту сврху повеже све одговарајуће научне дисциплине.

(б) Друштво себи ставља у задатак:

- пре свега да поставља иновативна питања;
- да користи интердисциплинарни и компаративни истраживачки приступ;
- да представља форум за све домаће и стране стручњаке, који се баве горе наведеним областима;
- да унапређује научни подмладак;
- да сарађује са *Међународним друштвом за истраживање 18. века*;
- да представља широј јавности у земљи и иностранству резултате свог истраживачког рада.

Члан 3:

Активности

За остваривање свих циљева набројаних у члану 2, Друштву на располагању стоје све врсте научних скупова и публикација, као и облици јавног рада.

Члан 4:

Материјална средства за остваривање циљева Друштва

Неопходна материјална средства за рад Друштва прибављају се путем:

- чланарине;
- донација из јавних извора;
- приватних прилога и спонзорстава;
- сарадње са другим научно-истраживачким установама.

11 За председника је изабран Хепнер, а за потпредседника Парвев. Секретарица Друштва постала је **Улрике Тишлер Хофер** (Историјски институт универзитета *Карл Франц*, Грац), заменик секретара – **Марија Барамова** (Факултет за историју, Одељење византолошких и балканолошких студија, универзитета *Св. Климент Охридски* из Софије), благајник – **Сабина Јеснер** (Историјски институт Универзитета *Карл Франц*, Грац), заменик благајника – **Матијас Бер** (Институт за подунавско-швапску историју и географију, Тибинген). Остали чланови били су **Олга Кацијарди Херинг** (Филозофски факултет Атинског универзитета) и **Грета Мирон** (Факултет за историју и филозофију универзитета „Бабеш Бољаи", Клуж).

Члан 5

Чланство

(а) Члан Друштва може постати било које физичко или правно лице у земљи и иностранству;

(б) О пријему члана одлучује Председништво;

(в) Пријем у чланство се може одбити без навођења разлога.

Члан 6

Престанак чланства

(а) Чланство у Друштву престаје смрћу, добровољним иступањем или искључењем.

(б) Председништво може искључити члана који није након две године платио чланарину или је грубо нарушио обавезе које произилазе из чланства, или се недолично понашао.

(в) Против искључења из Друштва сваки члан може у року од две недеље по саопштењу одлуке Председништва писменим путем сазвати генералну скупштину тим поводом, чија је одлука затим коначна.

Члан 7

Права и обавезе чланова

(а) Чланови имају право учешћа на свим скуповима Друштва и у његовим пројектима. Имају право гласа на генералној скупштини, као и право да бирају и буду бирани у органе Друштва.

(б) Чланови су у обавези да у складу са својим могућностима заступају интересе Друштва и да се уздрже од свега чиме би наштетили његовом угледу и циљевима.

Члан 8

Органи Друштва

Органи Друштва су: генерална скупштина, Управни одбор и ревизори.

Члан 9

Генерална скупштина

(а) У смислу аустријског закона о удруживању из 2002. године, генерална скупштина је „скуп чланова". Редовна генерална скупштина се одржава на сваке три године, док нередовну сазива Председништво, редовна генерална скупштина или се заказује по захтеву десетине од укупног броја чланова или на предлог ревизора у року од шест недеља.

(б) Сви чланови се на редовну као на ванредну генералну скупштину позивају најмање три недеље уочи њеног одржавања писменим путем (путем и-мејла или факса). Овај позив мора садржати дневни ред, који се на самом почетку седнице може проширити новим тачкама које се усвајају простом већином гласова присутних. Једини изузетак је доношење одлуке о добровољном престанку рада Друштва.

(в) Пренос права гласа на другог члана Друштва је могућ, али се мора предочити писмена пуномоћ. Сваки члан може имати право гласа највише двапут.

(г) Генерална скупштина је способна за доношење одлука (тј. има кворум) ако јој присуствује најмање 8 чланова, а предочени су јој писмени гласови од најмање 4 друга члана.

(д) Избори и одлуке генералне скупштине доносе се простом већином гласова. Одлука о измени Статута или о престанку рада Друштва доноси се двотрећинском већином гласова.

(ђ) Седницама генералне скупштине руководи председник Управног одбора; у случају да је он спречен, седницу води његов заменик, а у случају да је и он одсутан, најстарији присутни члан Управног одбора.

(е) Задаци Генералне скупштине су:

- усвајање извештаја о раду које подноси Управни одбор и представљеног трогодишњег завршног рачуна које подноси ревизор;
- разрешење Управног одбора;
- избор новог Управног одбора и ревизора;
- утврђивању висине чланарине;
- доношењу одлуке о промени Статута односно добровољном престанку рада Друштва.

Члан 10

Управни одбор

(а) Управни одбор се састоји од 10 чланова и то:

- једног председника / председнице;
- једног заменика/заменице председника/председнице;
- једног записничара/записничарке;
- једног заменика/заменице записничара/записничарке;
- једног благајника/благајнице;
- једног заменика/заменице благајника/благајнице;
- два члана.

(б) Мандат Управног одбора траје три године, уз могућност поновног избора.

(в) Седнице Управног одбора сазива председник / председница, у случају да је он/она спречен/а – његов/њен заменик/заменица.

(г) Седнице Управног одбора води председник/председница, у случају да је он/она спречен(а) његов/њен заменик/заменица, ако је и он/она спречен(а), онда најстарији присутни члан Управног одбора.

(д) Управни одбор одржава седнице најмање двапут у календарској години, како би расправљао о текућим пословима. Ако се за то укаже потреба, седница (једна од две) може се одржати и електронским путем.

(ђ) Управни одбор је у стању да доноси одлуке ако су сви његови чланови позвани, а присутна најмање половина њих. Одлуке се доносе простом већином гласова; при једнаком броју гласова одлучује глас председавајућег.

(е) Задаци Управног одбора састоје се у програмском планирању и заједничком сношењу одговорности за спровођење програмске политике, управљању имовином Друштва, вођењу Генералне скупштине, као и представљању Друштва у јавности.

(ж) Осим смрћу или истеком мандата, функција члана Управног одбора престаје разрешењем од стране генералне скупштине или писменом оставком.

(з) Председник / председница Управног одбора представља Друштво у јавности. Да би била важећа, докумената која издаје Друштво морају бити снабдевена потписом председника / председнице и још једног члана Управног одбора.

Члан 11
Ревизори

(а) Генерална скуштина бира два ревизора на мандатни период од три године; поновни избор је могућ.

(б) Оба ревизора су одговорна за испитивање финансијског пословања Друштва, полагање исправног завршног рачуна и коришћење средстава Друштва у складу са Статутом.

Члан 12
Арбитражна комисија

(а) За решавање свих спорова који настају у раду Друштва и односима између његових чланова сазива се интерна арбитражна комисија.

(б) Арбитражна комисија састоји се из три члана Друштва, који не смеју бити чланови Управног одбора. Свака стран(к)а у спору предлаже по једног члана арбитражне комисије, а та два изабрана члана споразумно бирају трећег.

(в) Арбитражна комисија доноси одлуку након што је проценила исказе саслушања обе стране у спору и то у пуном саставу и простом већином гласова. Она доноси одлуке према најбољим сазнањима којима располаже и по сопственој савести. Њене одлуке су коначне унутар Друштва.

Члан 13
Добровољни престанак рада Друштва

(а) Добровољни престанак рада Друштва може услединти једино одлуком генералне скупштине донете двотрећинском већином гласова.

(б) Имовина којом Друштво располаже у тренутку престанка са радом има се према одлуци генералне скупштине пренети на друштво које има сличне циљеве.

Грац,
30. март 2016.

Почетак рада (2016–2017)

Недуго по оснивању, Друштво је 29. јуна покренуло свој веб-сајт (suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at), доступан на енглеском и немачком језику и повезан са сајтом универзитета *Карл Франц*. На томе се углавном и завршила његова делатност у 2016. години, али ће она врло брзо бити настављена.

Почетком 2017. активирао се сајт Друштва, на ком је започето периодично публиковање сумарних обавештења (Newsletter) о активностима, плановима, пројектима и најавама, позивима за учешће у семинарима, радионицама и научним скуповима. Ова обавештења (Newsletter) излазе на енглеском, на свака три месеца, четири пута годишње. Преко њих Друштво информише и ширу јавност о публикацијама својих чланова. Рубрике које се јављају су: *Нова издања* (*Publications*), *Истраживачки пројекти* (*Research Projects*), *Програм* (*Program*), *Публикације чланова* (*Member publications*), *Позиви* (*Call for papers*).

У пролеће 2017, Друштво је у дворцу Сегау под покровитељством **Аустријског фонда за науку** (нем. Fonds zur Förderung der wissenschaftlicher Forschung, скр. FWF)

организовало дводневни семинар (11–13. мај) посвећен значају 18. века за развој Југоисточне Европе[12]. У оквиру овог скупа Управни одбор Друштва је начелно и амбициозно договорило и прве програмске активности које ће бити реализоване у наредном периоду. Оне су обухватале покретање гласила (годишњака) Друштва, организовање јесењег међународног форума („салона") и два међународна научна скупа у наредној, 2018. години.

Гласило је концепцијски било осмишљено у виду онлајн-издања на платформи универзитета *Карл Франц* у Грацу. Предвиђено је да излази једном годишње, са прилозима на енглеском или немачком, са другачијом темом за сваки број. Тема првог броја формулисана је као *Гласови из времена транзиције. Југоисточна Европа у 18. веку* (енгл. *Voices from an Era of Transition. South Eastern Europe in the 18th Century*). Крајем јуна упућени су позиви за учешће са упутствима за ауторе[13], а први радови су стигли већ до октобра[14].

Размишљајући дугорочно, Друштво је још нешто раније најавило и ангажовање око обележавања долазеће 300-годишњице склапања Пожаревачког мира (1718–2018)[15], на шта ће касније редовно подсећати чланство у својим саопштењима[16]. У фокусу тог ангажмана налазила се припрема, промоција и балканска турнеја тематске изложбе под називом *Ми и Пожаревац. 300 година континуитета у Европи*, коју је осмислио председник Друштва проф. др Харалд Хепнер (у оригиналу: *Wir und Passarowitz. 300 Jahre Kontinuitäts in Europa*).

Отприлике у исто време, покренута је и страница на друштвеној мрежи Фејсбук, путем које ће Друштво информисати чланове и ширу јавност не само о својим, већ и о свим активностима које су се тицале истраживања 18. века: стипендије, конкурси и научне конференције по читавој Европи.

Најављени јесењи „салон" одржан је 16. новембра у амфитеатру Универзитета у Грацу. У суштини је то био форум у организацији Друштва и докторанада историје тамошњег Филозофског факултета, на ком су о значају 18. века за Хабзбуршку монархију говорили истакнути стручњаци за ову област: **Томас Валниг**, председник Аустријског друштва за проучавање историје 18. века и **Грета Валтер Клингенштајн**, испред Аустријске академије наука, уз модерацију председника Друштва, др Харалда Хепнера[17].

Активности у 2018. години

Прва значајнија активност Друштва у 2018. години била је међународни научни скуп под називом *Смена власти у дугом 18. веку. Утицаји на чиновништво и власт* (*Herrschaftswechsel im langen 18. Jahrhundert. Auswirkungen auf Personal und Regime*). Одржан је у Грацу 8. и 9. фебруара, након вишемесечних припрема, а поред референата из других делова Аустрије (Беч, Инсбрук, Линц), окупио је и учеснике из Србије (Ниш), Пољске (Варшава), Грчке (Крф), Молдавије (Јаши), Словеније (Љубљана) и Швајцарске (Цирих)[18].

12 „Internationaler Projektworkshop", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 4. април 2017. Приступљено: 3. маја 2020.

13 „Call for Voices", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 27. јун 2017. Приступљено: 3. маја 2020.

14 „Newsletter 4", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 4. октобар 2017. Приступљено: 3. маја 2020.

15 „Newsletter 1/2017", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 12. јануар 2017. Приступљено: 3. маја 2020.

16 „Newsletter 3/2017", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 27. јун 2017. Приступљено: 3. маја 2020.

17 „Newsletter 4", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 4. октобар 2017. Приступљено: 3. маја 2020; „Salon Einladung", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 18. октобар 2017. Приступљено: 3. маја 2020; „Salon V", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 4. децембар 2017. Приступљено: 3. маја 2020. Основне поставке око којих је вођена дискусија биле су следеће: 1) Територијалне и геополитичке промене до којих је дошло у 18. веку обезбедиле су Хабзбуршкој монархији статус европске велесиле. Оне су почивале на ширењу хабзбуршке државе на исток (Банат, Галиција, Буковина), југ (слободне луке Трст и Ријека) и запад (Аустријска Низоземска, тј. Белгија). 2) Ово ширење, *које је наликовало паду Гвоздене завесе*, омогућило је сусрет западног индустријализованог и урбанизованог Запада и Истока који је почивао на аграрној производњи. Такође, сусрет католичког и православног света на Југоистоку Европе показао је да је у ширим слојевима становништва Хабзбуршке монархије била укорењена верска нетолеранција, те да је пре 1781. и патента о толеранцији Јосифа II забележено тек неколико случајева где су некатолицима обезбеђена количка-толика права (српске привилегије, балкански трговци, румунски унијати). Проширење Хабзбуршке монархије на југоисток Европе покренуло је низ процеса који су на крају довели до интеграције балканских народа (Срба, Румуна, Грка) у западноевропски систем вредности (у Угарској, Војној граници, у Трсту и Бечу). Сем тога, на радионици су отворена и нека питања која ће се касније претресати и истраживати у будућим пројектима Друштва, попут значаја 18. века за развој науке и технике, начини, канали и видови културне размене између Хабзбуршке монархије и новостечених области итд. „Salon V", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 4. децембар 2017. Приступљено: 3. маја 2020.

18 „Herrschaftswechsel im langen 18. Jahrhundert", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 13. децембар 2017. Приступљено: 3. маја 2020; Sabine Jesner, „Herrschaftswechsel im langen 18. Jahrhundert. Auswirkungen auf Personal und Regime", hsozkult.de, 30.

Почетак априла био је резервисан за централну активност те године – већ поменуту изложбу посвећену обележавању три века од склапања Пожаревачког мира. Тада је (5. априла) у Штајерском арсеналу[19] у Грацу свечано отворена изложба др Харалда Хепнера, председника Друштва, под називом: *Ми и Пожаревац. 300 година утицаја на Европу* (нем. *Wir und Passarowitz. 300 Jahre Auswirkungen auf Europa*). Праћена богато илустрованим каталогом на ком је сарађивало више аутора-историчара, изложба је себи за циљ поставила да *прикаже огромни значај који су два уговора склопљена у Пожаревцу 1718 (мировни и трговачки) имали у прошлости, за будућност Европе*. Добила је велики публицитет[20], који ће ће бити настављен и у наредном периоду, упоредо са настојањима аутора и чланова Друштва да обиђе што више градова у Југоисточној Европи. У грачком Арсеналу била је постављена од априла до краја октобра 2018.

Ту су имали прилике да је разгледају учесници другог великог међународног научног скупа који је Друштво припремило те јесени у сарадњи са *Комисијом за културу и историју Немаца у Југоисточној Европи* (нем. Kommission für die Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa) из Тибингена (Немачка). Ова конференција одржана је од 20. до 22. септембра, а носила је назив *Просперитет и његове представе. Економски опоравак Подунавља 1718–1918* (*Prosperity and Representation. Economic Recovery in the Danube Basin 1718–1918*). Своје радове том приликом је представило 12 аутора из Беча, Будимпеште, Тибингена, Берна, Атине, Зрењанина, Клужа, Корнвестхајма и града домаћина. У оквиру скупа одржан је и семинар научног подмлатка (Nachwuchsseminar), скупштина Комисије за историју и културу Немаца у југоисточној Европи, као и разгледање изложбе о Пожаревачком миру, уз обилазак старог града. Скуп је завршен пријемом у Градској кући код заменика градоначелника Граца. За саопштења са ове конференције резервисан је 57. број часописа *Данубијана карпатика* (*Danubiana Carpathica*), који издаје Комисија за историју и културу Немаца у Југоисточној Европи; његов излазак из штампе дуго је припреман, да би планирани излазак у марту 2020. био померен на август исте године, услед пандемије вируса ковид-19[21].

Најзад, 2018. година је за Друштво била значајна и по томе што је светлост дана угледао и први број његовог гласила: *Годишњака Друштва за проучавање историје Југоисточне Европе у 19. веку* (*Yearbook of the Society for 18th century studies on South Eastern Europe*). Први број, посвећен теми *Гласови из времена транзиције* (енгл. *Voices from an Era of Transition*) је садржао радове на енглеском аутора из Аустрије, Мађарске, Србије, Хрватске, Румуније, Бугарске, а доступан је онлајн, на веб-платформи Универзитета *Карл Франц* из Граца.

Непосредно уочи појаве првог броја Друштво је објавило да окупља 31 члана из Аустрије, Бугарске, Хрватске, Немачке, Грчке, Италије, Румуније и Србије[22].

Активности у 2019. години

Година 2019. је протекла у знаку балканске турнеје изложбе посвећене обележавању 300. годишњице Пожаревачког мира. Она је у априлу промовисана пригодним предавањима Харалда Хепнера у Новом Саду (Филозофски факултет, 17. април)[23] и Београду (Амбасада Републике Аустрије, 19. април)[24], а отворена је у Пожаревцу[25]

јануар 2018. Приступљено: 3. маја 2020; Marion Romberg, „ANN: Int. Tagung *Herrschaftswechsel im langen 18. Jh.*, Graz, 8/9. Febr. 2018", oege18.org, 13. децембар 2017. Приступљено: 3. маја 2020.

19 **Штајерски арсенал** (нем. Landeszeughaus) је највећа музејска збирка старог оружја, са преко 32.000 комада оружја, оклопа и ратног оруђа. Налази се у старом граду Граца, а подигнут је средином 17. века за потребе опремања војске штајерских сталежа за одбрану земље од Турака. Функцију оружарнице је изгубио у време Марије Терезије, али је наставио да постоји – *из практичних и сентименталних разлога*. Данас је саставни део Земаљског музеја Јоанеум.

20 Erich Witzmann, „Ein Friede wird gebrochen, die Verträge bleiben", diepresse.com, 13. јануар 2018. Приступљено: 2. маја 2020; „Wo ein Grundstein Europas gelegt wurde", steiermark.orf.at, 5. април 2018. Приступљено: 2. маја 2020. Marion Romberg, „Ausstellungseröffnung *Wir und Passarowitz* am 6. April im Graz", oege18.org, 23. март 2018. Приступљено: 2. маја 2020; „Der Friede von Passarowitz", oe1.orf.at, 5. март 2018. Приступљено: 2. маја 2020. Norbert Swoboda, „Rüstungen und der Friedenspakt", *Kleine Zeitung*, 13. Jänner 2018. Hartwig Eder, „Vor 300 Jahren besiegte Prinz Eugen Osmanen-Sultan. Vergessenes Jubiläum: Verträge von Passarowitz bescherten Wohlstand", wochenblick.at, 3. August 2018. Приступљено: 2. маја 2018.

21 „Band 10 (57) 2018. In: Danubiana Carpathica", degruyter.com. Приступљено: 4. маја 2020.

22 „Newsletter 2/2018", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 26. април 2018. Приступљено: 3. маја 2020.

23 „Како је Пожаревачки мир (1718) могао променити свет?", www0.ff.uns.ac.rs, 12. април 2018. Приступљено: 2. маја 2020.

24 „Predavanje: kako je Požarevački mir 1718. mogao promeniti svet?", euroinfo.rs, 10. април 2019. Приступљено: 2. маја 2020.

25 „Otvorena izložba posvećena *Požarevačkom miru*", boom93.com, 26. април 2019. Приступљено: 2. маја 2020.

и Истанбулу[26]. Преко лета је њена поставка у румунској верзији гостовала у Темишвару (Музеј Баната)[27], да би се на јесен поново приказала српској публици, овога пута у Вршцу (Дом војске, 25. септембар)[28] и Новом Саду[29]. Гостовање изложбе у свим наведеним местима омогућено је посредовањем Аустријског културног форума, као главне инстанце за промоцију и ширење аустријске културе у иностранству.

Отварању изложбе у Културном центру Новог Сада претходило је одржавање дводневног међународног скупа (23–25. октобар) који је Друштво организовало у сарадњи са домаћином, Катедром за историју Филозофског факултета у Новом Саду, под називом *На путу ка провинцији. Промена односа између државе и малог животног простора на подручју Средњег Подунавља (1718–1918)*[30].

Међутим, главни догађај у раду Друштва у 2019. години било је одржавање дуго најављиваног и припреманог међународног научног скупа под називом *Осамнаести век као време иновација* (нем. *Das 18. Jahrhundert als Periode der Innovation*, енгл. *The 18th Century as Period of Innovation*), који је одржан у Грацу 10. и 11. маја[31]. Између две сесије реферата учесника из Аустрије, Бугарске, Италије, Мађарске, Румуније, Немачке, Србије и Хрватске, Друштво је одржало своју прву генералну скупштину. На њој је, након утврђивања кворума, предочен извештај о раду дотадашњем раду, разрешен, а затим и поново изабран исти Управни одбор, са трогодишњим мандатом од 2019. до 2022. године. Уследила је расправа о плановима Друштва у предстојећем периоду[32], на којој је одлучено о припреми новог скупа у мају 2021. години, под радним називом *Прозори у ново време: градови и насеља Југоисточне Европе у дугом 18. веку*[33]. Радови презентовани на конференцији објављени су почетком наредне, 2020. године, у оквиру другог броја *Годишњака* Друштва[34]. Такође је решено да трећи број *Годишњака* буде посвећен теми *Језици и друштво Југоисточне Европе у 18. веку*, а да га уређују чланови Друшва Даниела Харман и Конрад Петровски[35]. Излазак из штампе планиран је за јесен 2020.

У септембру 2019, Друштво је посредством својих редовних тромесечних саопштења обавестило своје чланове да је, након поднете молбе, примљено у пуноправно чланство *Међународног друштва за проучавање 18. века*. Одлука о пријему је донета на 15. конгресу те организације, одржаном у Единбургу. Тиме је Друштво преузело на себе обавезу организовања једног семинара за младе научнике 2022. године[36].

Активности у 2020. години

Пандемија вируса ковид-19 почетком 2020. године је на неко време пореметила и/или померила планиране активности Друштва. До њеног проглашења

26 „Erste Station Istanbul. Ausstellung aus Grazer Zeughaus wandert weiter", kleinezeitung.at, 6. мај 2019. Приступљено: 2. маја 2020; „Ausstellungseröffnung: *Wir und Passarowitz. 300 Jahre Kontinuität im Europa*", bmeia.gv.at, 10. април 2019. Приступљено: 2. маја 2020. Отварању изложбе је претходио панел који је садржао пригодне беседе о значају Пожаревачког мира. О томе види: Güner Doğan, „Austria as a Center of Career and Admiration", karatekin.academia.edu. Приступљено: 2. маја 2020.

27 „Conferința de pace de la Passarowitz: Expoziție în premieră națională și reconstituire istorică la Timișoara", radiotimisoara.ro, 25. јун 2019. Приступљено: 2. маја 2020; „Expoziție: Pacea de la Passarowitz (1718) și urmările sale", mnab.ro, 27. јун 2019. Приступљено: 2. маја 2020. Andrea Oance, „300 Jahre seit dem Frieden von Passarowitz", *Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien*, adz.ro, 30. Juni 2019. Приступљено: 2. маја 2020.

28 „Dokumentarna izložba *Požarevački mir*", vrsaconline.com, 23. септембар 2019. Приступљено: 3. маја 2020; „Dokumentarna izložba *Požarevački mir*", kulcentar.com, 25. септембар 2019. Приступљено: 3. маја 2020.

29 „Отворена документарна изложба *Пожаревачки мир*", kcns.org.rs, 25. октобар 2019. Приступљено: 3. маја 2020; „Документарна изложба *Пожаревачки мир*", kultura.novisad.rs, 25. октобар 2019. Приступљено: 3. маја 2020.

30 „Newsletter 4/2019", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 26. септембар 2019. Приступљено: 3. маја 2020. За књигу апстраката чији је издавач Филозофски факултет Нови Сад види: „Међународна научна конференција *На путу ка провинцији*", ff.uns.ac.rs, 21. октобар 2019. Приступљено: 3. маја 2020.

31 „Internationale Konferenz / International Conference", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 24. април 2019. Приступљено: 3. маја 2020.

32 „Generalversammlung, 10. Mai 2019", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 24. мај 2019. Приступљено: 3. маја 2020.

33 „Newsletter Juli 2019", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 21. јун 2019. Приступљено: 3. маја 2020. Том приликом је одлучено да скуп буде уприличен у сарадњи са националним друштвима за проучавање 18. века Аустрије, Мађарске и Словеније, а као повод је изначена околност да ће 2021. године два града на Југоистоку – Нови Сад и Темишвар – имати статус европске престонице културе.

34 „Yearbook of the Society for 18th century studies on South Eastern Europe. Vol. 2 (2019). The 18th Century as Period of Innovation", unipub.uni-graz.at. Приступљено: 4. маја 2020.

35 „Newsletter Juli 2019", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 21. јун 2019. Приступљено: 3. маја 2020.

36 „Newsletter 4/2019", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 26. септембар 2019. Приступљено: 3. маја 2020.

уприличен је један академски догађај мањег обима – мини-форум, тј. „салон", налик оном одржаном у јесен 2017. Овога пута је у фокусу било проучавање историје Угарске у 18. веку, о чему је приликом свог гостовања на Салону говорио проф. др Јанош Калмар из Будимпеште, председник Мађарског националног друштва за истраживање 18. века[37].

Српски допринос раду Друштва

За кратко време од свог оснивања у пролеће 2016, *Друштво за проучавање Југоисточне Европе у 18. веку* је успело да окупи неколико десетина чланова из Аустрије, Немачке, Мађарске, Румуније, Србије, Хрватске, Словеније, Бугарске, Грчке и Италије, па чак и Аустралије. Организовало је неколико запажених научних скупова, покренуло свој часопис и институционално се повезало са високошколским и научним установама у поменутим земљама.

Када је реч о Србији, њена заступљеност у раду и активностима Друштва је вишеструка. Његово деловање у првим годинама постојања и рада отворило је могућности страним ауторима-члановима да се представе српској научној и академској заједници, али и широј јавности. Тако је нпр. Катедра за историју Филозофског факултета у Новом Саду у свом часопису *Истраживања* штампала радове чланова Друштва **Сабине Јеснер**[38] и **Харалда Хепнера**[39], да би 2019. у сарадњи са Друштвом уприличила већ поменути међународни научни скуп под називом *На путу ка провинцији. Промена односа између државе и малог животног простора на подручју Средњег Подунавља (1718–1918)*. У позадини научне размене мишљења на овом скупу, Нови Сад је био домаћин изложбе посвећене Пожаревачком миру, на чијој је промоцији Друштво активно радило у претходном периоду. Иста изложба је била представљена српској публици у Вршцу, Пожаревцу и Београду.

Међутим, сарадња Друштва са Србијом се одвијала двосмерно, па је тако и домаћим, тј. српским ауторима било омогућено да се путем чланства у овом Друштву представе међународној академској заједници, узму учешћа у раду међународних научних скупова и семинара, те објављују резултате својих истраживања у виду саопштења у страним стручним часописима. У фебруару 2018, **др Милош Ђорђевић** са Универзитета у Нишу реферисао је на научном скупу одржаном у Грацу својим прилогом о царској Србији (мисли се на период између Пожаревачког и Београдског мира, 1718–1739, када је Србија била под влашћу Хабзбурговаца)[40]. У јесен исте године, на скупу *Просперитет и његове представе. Економски успон Подунавља 1718–1918*, **др Филип Крчмар** је имао излагање под називом *Привредни просперитет и његове представе на примеру развоја Великог Бечкерека*[41]. Радови обојице публиковани су у прва два броја *Годишњака* Друштва[42], уз прилоге **проф. др Бранка Бешлина** са Катедре за историју Филозофског факултета у Новом Саду[43] и **др Драгане Грбић**[44] са Универзитета у Келну[45]. Сасвим извесно, и трећи број овог часописа, посвећен лингвистици Југоисточне Европе у 18. веку и најављен за јесен 2020. године, садржаће текстове аутора из Србије. Поред тога, информишући своје чланство о актуелним темама и дешавањима у свом раду, Друштво је у неколико својих тромесечних билтена обнародовало

37 „Transformation mit Widerhaken. Ungarn im 18. Jahrhundert", suedosteuropa-18-jahrhundert.uni-graz.at, 6. март 2020. Приступљено: 3. маја 2020.

38 Sabine Jesner, „Personnel management during times of crisis. The Austrian Banat and the Austro-Russian-Turkish war (1736–1739)" [Кадровска политика у време кризе: аустријски Банат и аустро-руско-турски рат 1736–1739], *Istraživanja* 27, Novi Sad 2016, 120–138.

39 Harald Heppner, „The treaties of Požarevac and their impact on Europe", *Istraživanja* 30, Novi Sad 2019, 87–96.

40 Реч је о скупу под називом *Herrschaftswechsel im langen 18. Jahrhundert. Auswirkungen auf Personal und Regime* [*Смена власти у дугом 18. веку. Последице на чиновништво и власт*].

41 Зборник радова са овог скупа предвиђен је да изађе из штампе до краја 2020. године.

42 Filip Krčmar, „Voices of Copper in Times of Transition: Christophor Zepharovich between glorious Past and uncertain Future of the Serbs in Habsburg Monarchy", *Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe* 1, Graz 2018, 33–44; Miloš Đorđević, „The Construction of the Great Well in Belgrade during the Austrian Rule in the 18th Century", *Yearbook of the Society for Studies of 18th Century on South Eastern Europe* 2, Graz 2019, 80–89.

43 Branko Bešlin, „Visual aspects of the Serbian entrance in the new world", *Yearbook of the Society for 18th Century Studis on South Eastern Europe* 1, Graz 2018, 73–81.

44 Dragana Grbić, „Atanasije Stojkovićs innovative Observation of the Sky", *Yearbook of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe* 2, Graz 2019, 90–102.

45 Други број *Годишњака* је садржао и кратке биобиблиографске забелешке о ауторима на енглеском језику (прим. Ф. К.).

и вести о публикацијама српских аутора из својих редова[46] и другим њиховим пројектима[47].

The foundation of the Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe and its first couple of years (2016–2020)

by Filip Krčmar, PhD
Istorijski arhiv Zrenjanin

In late March 2016, the *Society for 18th Century Studies on South Eastern Europe* was officially founded in Austrian city of Graz. Its birthplace was by no means an accident, since the academic interest in South Eastern Europe has been deeply rooted in this city's university milieu for more than a century and a half and already well-known on a global scale. The Society's founders were two internationally renowned scholars – Harald Heppner from Austria and Ivan Parvev from Bulgaria, respectively.

First steps taken in the foundation process were the delegation of the Executive Board's members and the adoption of the rules. By gathering experts and academics from Austria, Bulgaria, Germany, Greece and Romania, the Society's leadership reflected its international character and the desired geographical scope. After adopting the rules of conduct in March and launching the official website, affiliated with the one of the „Karl Franzen" University in late June 2016, the Society temporarily put its activities on hold.

However, in January 2017. the website was activated and started publishing the newsletter on three months basis, informing the membership about the current activities, recent publications, prospective conferences and the upcoming events. At the international workshop held in May, the Society discussed the future activities and projects. Online edition of the Society's Yearbook has been agreed upon, as well as several events and gatherings in 2018. Soon afterwards, the Society appeared on social media, before organising and hosting the Salon dedicated to 18th century's significance in history of the Habsburg monarchy.

In the following year, it launched its online annual magazine (the Yearbook) and promoted the high-profile museum exhibition on the occasion of 300th anniversary of Treaty of Passarowitz, that opened on April 5th in Styrian armory Museum; this event was one of two major happenings in 2018, the other one being the international conference set up and carried out in partnership and coordination with the Commission for German studies in Southeastern Europe. Titled *Prosperity and Representation. Economic Recovery in the Danube Basin (1718–1918)*, it brought together scholars and academics from Austria, Bulgaria, Germany, Greece, Hungary, Romania and Serbia. Conference proceedings are scheduled to be published by the end of 2020. In 2018, the Society had the international membership of 31, hailing from 8 countries of Central and Southeastern Europe.

In 2019, the Society oversaw the Balkan tour of Passarowitz exhibition, in course of which it was presented to the audiences in Serbia (Požarevac, Vršac, Novi Sad), Turkey (Istanbul) and Romania (Timişoara). In the early May, the Society held its first General Assembly, symultaneously with yet another international conference, proceedings of which were published in early 2020, addressing the issue of 18th century as period of innovation. The executive Board was re-elected for a three year mandate period and future projects were discussed, announcing several important events on the international level. In Autumn 2019, the Society issued the statement claiming that the first oversea, Australia-based member joined its ranks, further increasing the Society's membership to 40.

Despite the setback due to pandemia caused by covid-19 virus in early 2020, the future looks bright for the Society. It has already garnered valuable experience in planning and carrying out the long term high-scale academic projects, while serving as an excellent mediator in networking and knowledge-exchanging process between the individuals and institutions of Central and Southeastern Europe, who are firmly commited to the Society's goals and united in the affection towards this area of research.

46 Филип Крчмар, *Од Млетака до Баната. Трагом Франческа Гриселиниja*, Зрењанин 2019 („Newsletter April 2019", static.uni-graz.at, 29. март 2019. Приступљено: 20. фебруара 2020); Милош Ђорђевић, *Краљевство Србија 1718–1739*, Ниш 2019 („Newsletter Juli 2019", 21. јун 2019. Приступљено: 20. фебруара 2020).

47 Драгана Грбић – припрема документарног филма о Доситеју Обрадовићу, *чувеном српском путнику, учењаку и писцу*. („Newsletter April 2019", static.uni-graz.at, 29. март 2019. Приступљено: 20. фебруара 2020).

Др Јасмина НИКОЛИЋ
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 343.819.5-052(497.11)"1941/1944"(083.824)(049.32)
341.322.5(497.11)"1941/1944"(083.824)(049.32)

„ЛОГОР БАЊИЦА 1941-1944 – ЗАТОЧЕНИЦИ ИЗ ПОЖАРЕВЦА И БРАНИЧЕВСКОГ ОКРУГА“ ИЗЛОЖБА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ И ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА БЕОГРАДА, 2017.

Апстракт: У раду је представљен садржај изложбе архивских докумената и фотографија о заточеницима из Пожаревца и Браничевског округа у концентрационом логору Београд – Бањица од 1941. до 1944. године као сведочанство страдања заточеника и злочина њихових тамничара. Уједно је и сведочанство о томе да је сам логор био синоним за репресију над цивилним становништвом, припадницима расних, етничких и религијских група, политичким и идеолошким противницима. Током 71 изложбеног дана ова изложба је окупила 7.610 посетилаца, што је доказ о изузетном интересовању стручне и шире јавности. Указујући домаћој научној јавности, тј. заинтересованим појединцима и установама на потребу и значај преиспитивања знања о ратној епохи уз поштовање метода историјске науке и архивистике, изложбом је дат допринос очувању националног идентитета и свести српског народа о страдању у ратном вихору Другог светског рата. Прилог доноси приказ садржаја изложбе, виртуелне изложбе и каталога као и преглед поставки изложбе у Пожаревцу и Београду, у периоду од 20. септембра до 13. октобра 2017, односно од 15. марта до 5. маја 2018. године.

Кључне речи: Логор Бањица, 1941-1944, заточеници, Пожаревац, Браничевски округ, изложба, поставка у Пожаревцу и Београду.

Током Другог светског рата концентрациони логори су представљали симбол нацистичког идеолошког, расног и политичког геноцида. Постојање сабирних, радних и логора истребљења широм Европе, слике глади, гасних комора, крематоријума, масовних егзекуција, живих лешева, били су стварност у којој су живели и умирали милиони Европљана. Понижени, у болу и ужасу, били су сведени на број, статистички податак или радну снагу потребну само до границе физичких моћи. У ову слику колективне патње, од 1941. до 1944. године, укључено је и становништво Србије преко система логора, затвора и стратишта.

Изложба, виртуелна изложба и каталог о заточеницима из Пожаревца и Браничевског округа у концентрационом логору Београд – Бањица од 1941. до 1944. године, настали као резултат сарадње Историјског архива Пожаревац и Историјског архива Београда, представљају сведочанство страдања заточеника и злочина њихових тамничара. Такође, представљају и сведочанство о томе да је сам логор био синоним за репресију над цивилним становништвом, припадницима расних, етничких и религијских група, политичким и идеолошким противницима. Довођени појединачно, у групама, транспортима и колони из свих крајева Браничева и Србије, обични људи, мушкарци, жене, деца свих узраста, месеце и године живота проводили су у злочиначком логору, гладни, болесни, физички мучени, свакодневно стрељани... Са друге стране, изложба и каталог представљају и значајан допринос проучавању феномена логора, историје логора Бањица и историје заточеника логора Бањица у Другом светском рату. [1]

Главна сведочанства о страдању у логору представљају књиге личних података притвореника концентрационог логора Београд – Бањица - у осам бањичких књига евидентирано је 23.244 логораша, од којих је 4.286 изгубило живот. Окосница ових књига су имена заточеника и логорских жртава - уношени су подаци: њихово име и

1 Др Јасмина Николић, *Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа*, у: Исидора Стојановић, др Јасмина Николић, Снежана Лазић, *Логор Бањица 1941-1944. Заточеници из Пожаревца и Браничевског округа*, Изложбени каталози, каталог 23, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017, 5. каталог изложбе доступан је и на вебсајту Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/izlozbenikatalozi

презиме, занимање, датум и место рођења, име оца, име и девојачко презиме мајке, брачно стање, име мужа односно жене и њено девојачко презиме, имена деце и њихов број и адреса боравка, датум довођења у логор и од кога су довођени; уписивани су и подаци о народности, вероисповести, категоризацији заточеника и њиховој даљој судбини.

Највећи број заточеника хапшен је и довођен у логор од Гестапоа као извршног органа немачких полицијских и безбедносних служби и београдске Специјалне полиције која је имала своје експозитуре на подручју Србије. Земљораднике који нису испунили превисоке квоте за обавезан откуп житарица хапсила је најчешће Фелдкомандатура Дирекција за исхрану (ДИРИС). Од колаборационистичких власти, поред Управе Града Београда – Одељења Специјалне полиције, хапшења и спровођења у логор вршили су жандармерија, Недићеве и Љотићеве оружане формације: Српски добровољачки корпус (СДК), Српски добровољачки одред (СДО), Српска државна стража (СДС), Српски оружани одред (СОО), Српска државна пољска стража (СДПС), Српска пољска стража (СПС), Српска гранична стража (СГС), а по селима у првим годинама рата четничке команде Косте Пећанца и касније Драгољуба Драже Михаиловића, као и окружна и среска начелства Недићеве администрације.[2]

Браничевски округ и град Пожаревац су током окупације претрпели велика страдања становништва. Анализом логорских књига као архивских извора аутори су утврдили да је у Бањичком логору било укупно 1.683 заточеника са простора општине Пожаревац и Браничевског округа. Највише заточеника било је са територије општине Пожаревац - 356, затим са територије општине Велико Градиште - 317, са територије општине Петровац на Млави - 290, са територије општине Жагубица - 191, са територије општине Мало Црниће - 165, са територије општине Голубац - 135, са територије општине Кучево - 135 и са територије општине Жабари - 94 заточеника. Старосна и полна структура ових заточеника

Постер изложбе (премијера), Пожаревац, 2017.

била је шаренолика – затварани су одрасли, мушкарци и жене (136), али и деца (4). Стрељано је 276 лица, 7 је ликвидирано, 15 је умрло у логорској амбуланти, 575 је одведено на рад, 724 је пуштено из логора, док недостају подаци за 90 лица. Највећи број заточеника са подручја Пожаревца и Браничевског округа хапшено је и довођено у логор од стране СС, Гестапоа, Управе Града Београда Одељења Специјалне полиције, жандармерије Пожаревца, Начелства среза рамског, Начелства среза млавског,

2 Евица Мицковић, Милена Радојчић, *Концентрациони логор Београд – Бањица у окупираном Београду*, у: Логор Бањица 1941-1944, заточеници: општина Горњи Милановац, Горњи Милановац, 2010, 17; видети: Исидора Стојановић, др Јасмина Николић, Снежана Лазић, *Логор Бањица 1941-1944. Заточеници из Пожаревца и Браничевског округа*, Изложбени каталози, каталог 23, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2017, 5-15.

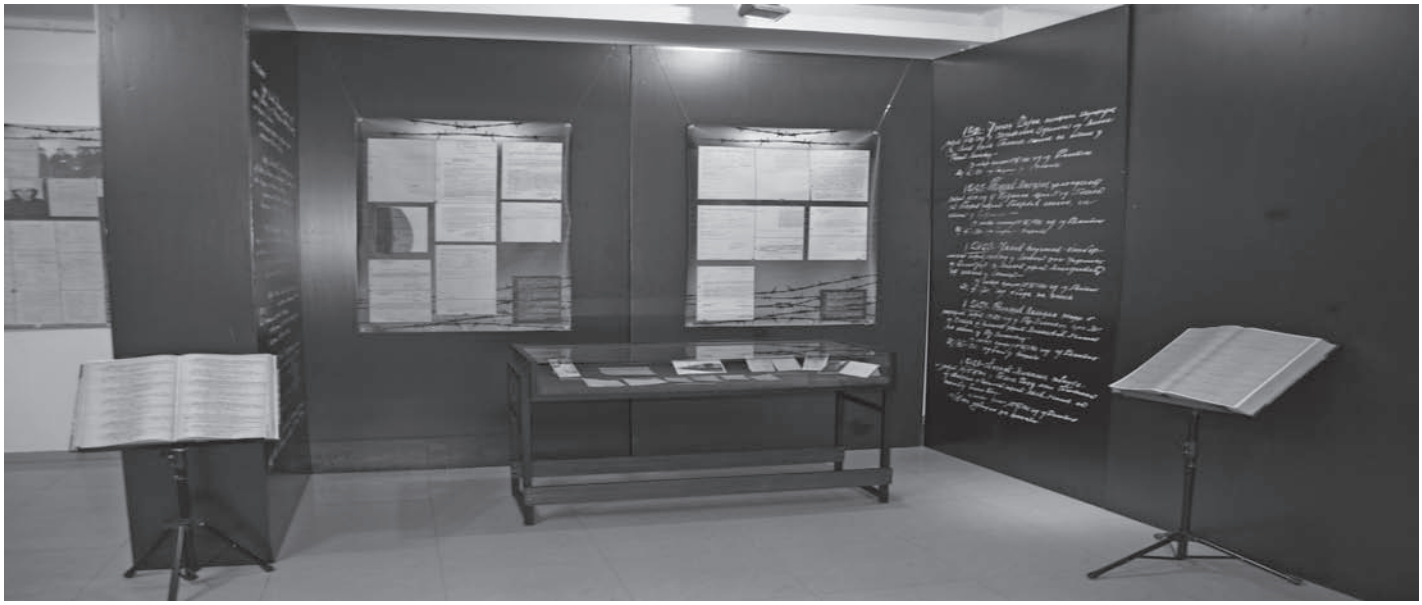

Премијера изложбе, ГСУ, Пожаревац, 20. септембар 2017.

немачке војске Пожаревац и ДИРИС. У каталогу је дат јединствен списак бањичких затвореника са територије Пожаревца и Браничевског округа[3] – аутори су успели да непрегледним бројевима имена дају идентитет, да се појаве мушкарци и жене различитих занимања, образованости, националности, вероисповести, са јединственим циљем да се ниједна жртва дехуманизованог злочиначког система не заборави.[4]

Ауторке изложбе и каталога „Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа", Исидора Стојановић, др Јасмина Николић и Снежана Лазић, на систематизован начин, уз велики истраживачки труд, одабрале су и презентовале архивска документа и фотографије из фондова и збирки Историјског архива Београда и Историјског архива Пожаревац, у циљу разумевања обрађених тема и могућности продубљивања историографских анализа датог сегмента.

Структура изложбе стручно је конципирана и омогућава јасан преглед. Изложба је подељена на три целине: прву целину чини 16 изложбених паноа са изабраних 78 архивских докумената и фотографија,[5] као што су прогласи, наредбе, одлуке, бројна документа која сведоче о упућивањима у логор, саслушањима притвореника УГБ, ОСП или Гестапоа, књиге личних података притвореника, фотографије и досијеа заточеника логора Бањица са подручја Пожаревца и Браничевског округа; другу целину чини 17 експоната у витрини (писма заточеника из логора, фотографије, цртежи логораша, ђачка књижица, персонални картони заточеника, табакера, логорашка плочица, наочаре, заставица...) и четири макете књига притвореника Бањичког логора на нотним сталцима; у трећој целини, као прилог, објављено је и неколико блокова фотографија и факсимила докумената значајних за ову тему, који су презентовани на изложби у електронском облику - монитор:[6] 1. фотографије припадника не-

3 У састав Пожаревачког округа са седиштем у Пожаревцу, улазило је седам срезова: голубачки, звишки, млавски, моравски, пожаревачки, рамски и хомољски.

4 Др Јасмина Николић, *исто*, 6.

5 Панои су груписани у 8 тема: заточеници из Пожаревца, заточеници из Великог Градишта, заточеници из Петровца на Млави, заточеници из Жагубице, заточеници из Голупца, заточеници из Кучева, жене у логору Бањица, Завод за принудно васпитање у Смедеревској Паланци.

6 Електронска публикација – виртуелна изложба „Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа" (аутор мр Драган Шалер), објављена је у едицији „Електронска издања и виртуелне изложбе" Историјског архива Пожаревац, као е-издање број 13, 2017; доступно на вебсајту Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/zbornicidokumenata

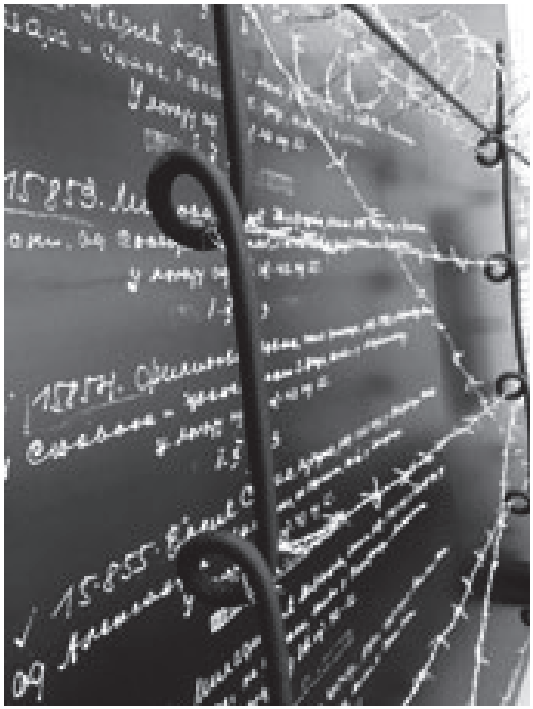

Заточеници логора Бањица са подручја Пожаревца,
ГСУ, Пожаревац, 20. септембар 2017.

мачких и српских квислиншких представника власти; 2. фотографије спољашњег изгледа логора и унутрашњости, са снимцима ходника, врата соба и крвавог степеништа; 3. заточеници логора Бањица – објављене су фотографије заточеника са подручја Пожаревца и Браничевског округа (уз свако име додат је њихов редни број под којим су регистровани у логорским књигама) и факсимили докумената о саслушању притвореника УГБ, ОСП или Гестапоа, спискови ухапшених лица који се спроводе у логор Бањица и решења о упућивању у логор Бањица за лица са подручја Пожаревца и Браничевског округа; 4. фотографије асанације терена (стрелиште у Јајинцима); 5. фотографије ексхумације, идентификације и сахране жртава логора Бањица.[7]

Дизајн изложбе, сачињен по идеји директорке Историјског архива Пожаревац др Јасмине Николић, у штампарији *Компромис дизајн* у Пожаревцу, био је основ за дизајнирање постера, омотница и налепница за електронско издање, као и за каталог изложбе у којем су представљени документи и фотографије приказани на самој изложби. Макете књига притвореника Бањичког логора урадио је Бојан Коцев, а избор и израду експоната за витрине Јелена Николић и Бојан Коцев из Историјског архива Београда. У смислу доступности важно је напоменути да су архивска документа и фотографије са изложбе доступна и у електронском облику на вебсајту Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/elektronskaizdanja/logor

Основну структуру каталога, чији су аутори Исидора Стојановић, др Јасмина Николић и Снежана Лазић, чине следеће теме: „Окупација и формирање логора“, „Концентрациони логор на Бањици“, „Књиге личних података притвореника Логора на Бањици“, „Архивска грађа“, „Пожаревац и Браничевски округ под окупацијом“, „Заточеници из Пожаревца и Браничевског округа у логору на

7 Фотографије су у власништву Историјског архива Београда, Збирка фотографија Радничког покрета и Народноослободилачке борбе и фондова Управа Града Београда Одељење Специјалне полиције.

Др Јасмина Николић, ГСУ, Пожаревац, 20. септембар 2017.

Бањици – статистички подаци", „Списак заточеника из Пожаревца и Браничевског округа у логору на Бањици". Наведене теме доносе кратак преглед историје формирања немачке окупационе управе, колаборационистичких власти и оснивања логора у Србији, посебно логора на Бањици, затим приказ архивских фондова Историјског архива Београда који су настали радом немачких окупационих и српских колаборационистичких институција, осврт на стање у окупираном Пожаревцу и Браничевском округу и, као најдрагоценији, неизоставни део, доноси анализу јединственог списка заточеника логора Бањица из Пожаревца и Браничевског округа. Такође, каталог чини и попис изложених докумената и фотографија, као и прилози - 60 илустрација архивских докумената и фотографија, попис скраћеница и попис коришћених извора и релевантне литературе.

Рецензенти каталога и изложбе су др Ивана Добривојевић са Института за савремену историју у Београду и др Маријана Мраовић из Војног архива Министарства одбране Републике Србије, које су својом интелектуалном и професионалном радозналошћу, подршком и добронамерним примедбама, допринеле коначном обликовању каталога.

Каталог изложбе „Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа" сачињен по идејном решењу директорке Историјског архива Пожаревац др Јасмине Николић, обима 204 стране, штампан је у штампарији NEWPRESS у Смедереву и објављен је, као каталог бр. 23 у оквиру едиције „Изложбени каталози" Историјског архива Пожаревац. У смислу доступности важно је напоменути да је каталог изложбе доступан и у електронском облику на вебсајту Историјског архива Пожаревац www.arhivpozarevac.org.rs/izdavackadelatnost/izlozbenikatalozi/logorbanjica

Реализацију заједничког пројекта Историјског архива Пожаревац и Историјског архива Београда, који обухвата изложбу, публиковање штампаног и електронског каталога и поставку изложбе, омогућио је Град Пожаревац.

****

У даљем тексту, дајемо преглед поставки изложбе и свечаности отварања изложбе у Пожаревцу (20. септембра 2017. године) и Београду (у периоду од 15. марта до 5. маја 2018. године).

Премијера изложбе, Галерија савремене уметности, Пожаревац, 20. септембар – 14. октобар 2017.

На свечаности отварања ове репрезентативне изложбе у Пожаревцу, у име аутора, сарадника и институција који су приредили изложбу, каталог и пратећи промотивни материјал, јавности су се обратили директорка Историјског архива Пожаревац, др Јасмина Николић, рецензент каталога и начелник у Војном архиву Министарства одбране Републике Србије др Маријана Мраовић, и виши архивист и коауторка изложбе из Историјског архива Београда Снежана Лазић.

Према речима организатора, главног и одговорног уредника пројекта и аутора др Јасмине Николић, изложба и каталог представљају значајан допринос очувању националног идентитета, а аутори, сарадници и институције - Историјски архив Пожаревац и Историјски архив Београда - одали су почаст и сећање свим заточеницима логора Бањица из Пожаревца и Браничевског округа.

Др Маријана Мраовић је нагласила да презентована архивска документа, као што су књиге личних података притвореника, посебни блокови фотографија логора, представника немачке окупационе и српске колаборационистичке власти, логорске управе, заточеника логора, стратишта, есхумације жртава и њихових сахрана, пружају будућим истраживачима историје логора Бањица могућност продубљивања историографских анализа датог сегмента. Виши архивист и коауторка Снежана Лазић

Др Маријана Мраовић

Снежана Лазић

говорила је о начинима на којима је вршено истраживање и архивским фондовима који су коришћени.

Отварајући изложбу „Логор Бањица 1941 – 1944 - заточеници из Пожаревца и Браничевског округа“, заменик градоначелника Града Пожаревца Саша Павловић је рекао да „први део њеног назива још увек буди сећања на ужасе непојмљиве људском бићу, код оних који су их и сами доживели – код нас осталих који смо о том суморном делу наше историје само слушали, ствара се ништа мања нелагода, али и неверица да се то могло догодити пре мање од осам деценија. Оно што нас све подједнако боли је то што су у организацији тог логора смрти учествовали и они који су наше крви. Стражарили су над заточеницима и они који су неколико година раније са њима радили заједно, живели заједно, можда заједно туговали и веселили се. Трагедија казује да су унутар овог немачког логора смрти, патње и бола, српски заточеници проналазили снаге да се деле по идеологији и по том основу међусобно свађају и убијају. Управо ти који је нису преживели, сигуран сам, желели су да њихови потомци живе сложно једни са другима, а ми данас смо сведоци да и сада, и те како брзо и лако можемо наћи разлог да се посвађамо једни

Саша Павловић, заменик Градоначелника Града Пожаревца

Посетиоци изложбе, ГСУ, Пожаревац, 29. септембар 2017.

са другима, иако знамо шта нам је у прошлости све то доносило. Као грађанима Пожаревца, нарочито нам је важно да сазнамо нешто више о судбинама житеља Браничевског округа у Бањичком логору. Зато сам захвалан Историјском архиву Пожаревац на документима и фотографијама који су пред нама. Оне са собом носе страшна сведочења, и можда ће неко, гледајући их, препознати неки податак, лик и презиме које ће га подсетити на неког претка, познаника или комшију. Уколико се то деси, а мислим да је то главна поента ове изложбе, ваља се сетити да се овакви ужаси не дешавају тамо неком ко је далеко, већ су се десили у овој земљи пре мање од осамдесет година. Нека нам свима послуже као опомена да се оваква мрачна доба могу спречити искључиво снагом државе коју једино може донети слога народа, нас који у њој живимо“.

Свечаном отварању изложбе присуствовали су представници Министарства одбране и Војске Србије, Министарства унутрашњих послова, Министарства правде, Министарства просвете, Српске православне цркве, Браничевског управног округа, Града Пожаревца, Војног архива, Историјског архива Београда, јавних предузећа и установа, као и представници удружења грађана, невладиних организација, медија и бројни посетиоци и љубитељи историје.

У току трајања изложбе у Пожаревцу, изложбу су посетиле најављене делегације: Међурегионалног координационог Савета међународног конгреса индустријалаца и предузетника из Москве из Руске Федерације, директор Државног архива Босне и Херцеговине из Сарајева (Босна и Херцеговина) Саша Клепић са сарадницима, државни

секретар Министарства одбране Републике Србије генерал-потпуковник Александар Живковић са сарадницима, председници општина Браничевског управног округа са сарадницима, уз стручно вођење и предавање коауторке изложбе др Јасмине Николић, директорке Историјског архива Пожаревац.

Такође, организоване су колективне посете изложби за припаднике Центра за обуку копнене војске у Пожаревцу, професоре и ученике основних и средњих школа из Пожаревца и представнике удружења за неговање традиција ослободилачких ратова са територије Браничевског округа. У простору изложбе организована је и одржана манифестација „Ноћ истраживача".

Укупан број од 1.360 посетилаца током 25 дана трајања изложбе у Пожаревцу говори о великом интересовању шире јавности, што је само једна од потврда посебног значаја ове изузетно садржајне и оригиналне изложбене поставке архивских докумената.

Гостовање изложбе - Војна академија, Београд 15. март – 30. март 2018.

После премијере у Пожаревцу, изложба „Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа" гостовала је на Војној академији у Београду, а потом је наставила свој пут кроз галерије Гарде Војске Србије на Топчидеру у Београду и Клуба ваздухопловства Војске Србије у Земуну.

У организацији Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије, изложба је била постављена у централном холу Војне академије у Београду, у периоду од 15. до 30. марта 2018. године.[8] На свечаности отварања изложбе 15. марта 2018, поред директорке Историјског архива Пожаревац др Јасмине Николић, аудиторијуму се обратио пуковник проф. др Мирослав Талијан, начелник Војне академије у Београду, који је и отворио изложбу.

Централни хол Војне академије, Београд, 15 - 30. март 2018.

8 Концентрациони логор Београд-Бањица био је у касарни бившег 18. пешадијског пука (данашња Војна академија).

Отварању изложбене поставке присуствовале су високе војне званице на челу са ректором Универзитета одбране генерал-мајором проф. др Младеном Вуруна. Изложбу су посетили и полазници Школе високих студија безбедности, а 16. марта 2018. године и гости на свечаности обележавања Дана Војне академије - представници Министарства одбране и Војске Србије, професори и сарадници Универзитета одбране, као и бројни сарадници и пријатељи Војне академије у Београду.

Укупан број посетилаца током 16 дана трајања изложбе на Војној академији у Београду био је 4.000.

Начелник Војне академије пуковник проф.др Мирослав Талијан, Централни хол Војне академије, Београд, 15. март 2018.

Посетиоци изложбе, Војна академија, Београд, 15 – 30. март 2018.

Гостовање изложбе - Клуб Гарде Војске Србије Топчидер, Београд 4. април – 25. април 2018.

У организацији Гарде Војске Србије, у Клубу Гарде на Топчидеру у Београду, 4. априла 2018. године, отворена је изложба „Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа“.

На свечаности отварања изложбе, поред директорке Историјског архива Пожаревац др Јасмине Николић, која је говорила о значају архивских докумената и фотографија које доноси ова изложба и каталог, високим војним званицама обратио се ађутант Председника Републике Србије и командант Гарде Војске Србије генерал-мајор Миломир Тодоровић, који је и отворио изложбу, уједно предајући књигу „За краљеве гардисте“ из 1921. године директорки Историјског архива Пожаревац, у знак сећања на боравак у Гарди и успешну сарадњу.

Укупан број посетилаца током 21 дана трајања изложбе у Клубу Гарде Војске Србије на Топчидеру био је 1.650.

Командант Гарде Војске Србије генерал-мајор Миломир Тодоровић, ађутант Председника Републике Србије, Клуб Гарде ВС, Београд, 4. април 2018.

Клуб Гарде Војске Србије на Топчидеру, Београд, 4. април 2018.

Гостовање изложбе - Клуб ваздухопловства Војске Србије Земун 27. април – 5. мај 2018.

У организацији РВ и ПВО Војске Србије, у галерији „Икар“ Клуба ваздухопловства Војске Србије у Земуну, 27. априла 2018. године, отворена је изложба „Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа“, коју је током девет дана трајања, посетило 600 посетилаца.

Резиме: Укупан број од 6.250 посетилаца током 46 дана трајања изложбе у Београду, говори о изузетном интересовању стручне и шире јавности за ову изложбу која је својеврсно сведочанство о томе да је сам логор био синоним за репресију над цивилним становништвом, припадницима расних, етничких и религијских група, политичким и идеолошким противницима.

Визуелно атрактивна, сазнајно богата и документарно утемељена, изложба „Логор Бањица 1941-1944 – заточеници из Пожаревца и Браничевског округа“ представља квалитативни помак у спознаји величине страдања становништва током Другог светског рата. Још једном је преиспитано знање о ратној епохи, уз поштовање метода историјске науке и архивистике, чиме је дат допринос очувању националног идентитета и свести српског народа о страдању у ратном вихору Другог светског рата.

Фотографије у тексту: Историјски архив Пожаревац (снимио: Милан Станковић, мср.)

Клуб ваздухопловства Војске Србије, Земун, 27. април - 5. мај 2018.

"Banjica concentration camp between 1941 and 1944 – the prisoners from Požarevac and the Braničevo District," the historical archives of Požarevac and Belgrade, 2017.

The exhibition of archival documents and photographs, the exhibition catalog and the virtual exhibition- The paper presents the content of the exhibition of archival documents and photographs of prisoners from Požarevac and Braničevo District in the concentration camp Belgrade--Banjica from 1941 to 1944. It stands as testimony to the suffering of prisoners and the crimes of their jailers. It also shows that the camp itself was synonymous with repression of the civilian population, the members of racial, ethnic and religious groups, and political and ideological opponents. During 71 exhibition days, this exhibition had 7,610 visitors, which confirms the exceptional interest of the professional and general public. The exhibition points out to the domestic scientific public, i.e. interested individuals and institutions, on the need and importance of re-examining knowledge about the war era while respecting the methods of historical science and archiving. In this way, it contributes to the preservation of national identity and raises awareness of Serbian people of the suffering in the whirlwind of World War II. This paper provides an overview of the content of the exhibition, virtual exhibition and the catalog, as well as an overview of the exhibition settings in two cities, in the period from September 20 to October 13, 2017 and from March 15 to May 5, 2018.

Key words: *Banjica concentration camp, 1941-1944, prisoners, Požarevac, the Braničevo District, exhibition, exhibition settings in Požarevac and Belgrade*

Невена ВУКСАНОВИЋ[1]
Народна библиотека
„Илија М. Петровић“ Пожаревац
Република Србија

UDK: 027.625(667)"2011/..."

УЛИЧНА БИБЛИОТЕКА У ГАНИ – ПРИМЕР ДОБРЕ ПРАКСЕ

Апстракт: Како идеја једног човека може да заживи у целој земљи, види се у примеру Уличне библиотеке у Гани (Street Library Ghana). Ову библиотеку је основао човек који је препознао потребе локалних заједница. На основу истраживања која је радио због свог посла, открио је једну поражавајућу чињеницу – да недостатак образовања и неписменост утичу на здравље људи у забаченим заједницама Гане. Знајући колико је неписмених људи у његовој земљи и колико је и сам био гладан за знањем, покренуо је ову Библиотеку. У почетку, својим аутомобилом и пуним пртљажником књига, да би то данас прерасло у велики пројекат који се проширио на више региона у овој земљи. За ову Библиотеку ради много волонтера и ентузијаста, који се у сваком тренутку труде да изађу у сусрет деци и младима у локалним заједницама којима књиге и библиотеке нису доступне. Од 2011. године, када је Библиотека основана, па до данас, не само да имају много више књига у свом фонду, већ и дигиталну платформу онлајн библиотеке, као и нове концепте за рад на терену. Захваљујући овој Библиотеци, многа деца су по први пут у свом животу имала прилику да виде књигу. Свако дете заслужује прилику да ради на остварењу својих снова. То није привилегија, већ њихово право. У томе им помаже ова Библиотека.

Кључне речи: Библиотека, Књиге, Библиотекари, Деца, Локална заједница, Волонтирање, Писменост

Улична библиотека Гана

Јавне библиотеке су неопходне, да би знање свима било доступно. Шта једну библиотеку чини добром? Број књига које има? Колекције ретких књига и уметничких предмета? Архитектонски лепа зграда? Или можда вештина и способност да изађе у сусрет својој локалној заједници? У Африци, тачније у Гани, постоји једна специфична библиотека. То је Улична библиотека Гане. Ова библиотека није конвенционална, али може да понуди много деци и младима којима књиге нису доступне.

Уличну Библиотеку Гане је основао Хејфорд Сиов 2011. године са седиштем у Акри. Док је био дете, Хејфорд је одрастао у неколико делова Гане, због очевог посла. У току свог школовања, Хејфорд је живео у десет заједница и променио исто толико школа. За то време је само једном имао прилику да посети библиотеку и то у главном граду источног региона Гане. Гајио је љубав према читању, што му је и помогло да се развија у свом послу. Кроз свој рад се сретао са много деце у руралним срединама која нису имала приступ књигама и литератури осим својих школских свезака. Много деце и младих старости до 18 година је било неписмено. И тако, у лето 2011. године док је на терену обављао разговоре са сељанима за своје истраживање везано за здравље, схватио је озбиљан утицај који недостатак писмености и основног образовања има на здравље становништва. Заблуде засноване на незнању биле су обесхрабрујуће. То га је довело до неких дубоко укорењених социјалних питања која су повезана са недостатком основног образовања. У августу 2011. године, Хејфорд је покренуо мобилну библиотеку, сакупљајући књиге од дародаваца и у пртљажнику свог аутомобила возио их у руралне пределе како би их учинио доступним деци и младима. Блиско сарађујући са локалним заједницама, Хејфорд је возио свој ауто и позивао децу да читају. Почетком 2012. године, Улична библиотека је изабрана за трогодишњи програм фондације која помаже деци „Reach for Change“. Тако су обезбеђена средства и техничка подршка за почетак рада. Глобални фонд за децу од тада такође подржава Уличну библиотеку на различите начине.

Улична библиотека Гане (Street Library Ghana – SLG) је друштвено предузеће које воде волонтери. Њихов циљ је да промовишу боље животне могућности за децу и омладину у угроженим руралним заједницама Гане. Они се баве питањима писмености и образовања. Њихов концепт је да угроженој деци и младима омогуће приступ квалитетној литератури.

1 Ауторка је дипломирани библиотекар у Народној библиотеци „Илија М. Петровић“ Пожаревац – огранак у Костолцу; email: vuksanovic_n@yahoo.com; моб. 065/ 80 10 381

Да би одговорили на потребе посмености локалне заједнице, волонтери ове библиотеке су усвојили три концепта за рад, и то:

Од 2011. године, Улична Библиотека Гана својим комбијем обилази различите заједнице. Особље на терену помаже деци да се описмене, читају и укључују их у разне активности у циљу побољшања њиховог образовања. Волонтери су веома посвећени и са децом вежбају читање и раде различите задатке везане за учење. Својим радом покривају област од осам заједница Источног Региона и Велике Акре.Шкриња је збирка од око 150 дечијих књига. Књиге обухватају разне жанрове и теме и могу се прилагодити различитим читалачким нивоима. Ова такозвана шкриња је дизајнирана тако да буде лако преносива и погодна за школе и заједнице. Комбинација пажљиво одабраних књига има за задатак да развије писменост и вештину читања, као и да подстакне „глад" за знањем. Шкриња је дизајнирана као комода, отпорна на воду и ваздух да би књиге биле добро одржаване.

Први центар за читање је установљен у заједници Аноф у месту Даманг. Још два су у фази израде у Источном Региону и Великој Акри. Овакав центар изгледа као киоск и његова сврха је да у њему буду смештене књиге, као и е-читачи и таблети. Око оваквог киоска су постављене гарнитуре за седење како би се ту могле одвијати активности које се иначе одвијају у библиотекама. Тако деца имају приступ књигама и омогућено учествовање у разним радионицама.

Технологија и иновације

Кроз низ дигиталних иновација, Улична Библиотека је укључена у стратешка партнерства у развоју е-платформи које омогућавају приступ образовним и културним ресурсима важним деци и младима у Африци.

Библиотека поседује и своје странице на друштвеним мрежама Фејсбук https://www.facebook.com/streetlibrary/ и Инстаграм https://www.instagram.com/streetlibrary/

Онлајн библиотека

Да би се допрло до што већег броја деце, предани волонтери Уличне Библиотеке су одлучили да поставе што више књига на дигиталну платформу. Књиге су наравно у дигиталном формату и лако се могу преузети. Неке су бесплатне, а неке се плаћају.

Лични развој

Кроз библиотечке центре, обучени ментори помажу деци и младима да савладају одређене вештине уз које ће лакше развити своје самопоуздање и самосвест. Лични, друштвени и емоционални развој су саставни део успеха у животу.

Закључак

Волонтери ове библиотеке се труде да прошире свој рад на све делове Гане, а исто тако и да помогну земљама у окружењу (Либерија, Камерон и Мозамбик) да оснују своје „уличне библиотеке". Прикупљајући помоћ у виду нових или добро очуваних књига, организују нове волонтере који те књиге развозе у друге локалне заједнице. Сврха овога је да се подигне свест о Уличној Библиотеци која ће помоћи деци из западне Африке да науче да читају, јер за ову децу не постоји други начин да буду у додиру са књигама.

Оно што је важно је да се идеја једног ентузијасте проширила по целој земљи и покренула друге људе да помажу. Деци и младима је представљена предност личног развоја и образовања. Књиге и знање су им доступни, а волонтери и ментори их мотивишу да раде на себи, да уче да читају од што млађег узраста. Исто тако раде и са одраслима којима је потребна помоћ.

Дакле, посао библиотекара није само да раде са књигама, већ постоји читава наука иза одабира књига и коришћења истих да се деца и млади охрабре да читају. Библиотекари су организатори разних догађаја и радионица, они су приповедачи, њихова је вештина да пронађу праву информацију која је потребна. Библиотекари су ти који окупљају чланове локалне заједнице који се разликују по много чему, на једном месту.

Литература:

1. https://www.facebook.com/streetlibrary/
2. https://www.instagram.com/streetlibrary/
3. http://streetlibraryghana.org/
4. https://www.youtube.com/watch?v=hju34ODK92k
5. https://www.youtube.com/watch?v=W4giySK-w_s
6. Слике су преузете са Фејсбук странице https://www.facebook.com/streetlibrary/ , на којој су постављене јавно;

КОМБИ

ШКРИЊА ЗА КЊИГЕ

ЦЕНТАР ЗА ЧИТАЊЕ

Street Library Ghana – an Example of Good Practice

Abstract: The example of Street Library Ghana shows how the idea of one man can come to life in the entire country. This library was founded by a man who had recognized the needs of local communities. He had discovered one devastating fact, based on research he did for his job – illiteracy and the lack of education affected the health of people in remote communities in Ghana. Knowing how many illiterate people there were in his country and how hungry he was for knowledge, he opened this Library. In the beginning, it was in his car with a trunk full of books, and today it has grown into a large project that has expanded to several regions in the country. Many volunteers and enthusiasts work at this Library, and they always try to meet the needs of children and young people in local communities who do not have access to books and libraries. Since 2011, when the Library was founded, until today, they have acquired many more books. Now they also have a digital platform of the online library, as well as new concepts for field work. Owing to this Library, many children have had the opportunity to see a book for the first time in their lives. Every child deserves an opportunity to try and fulfill their dreams. It is not a privilege, it is their right and this Library helps them do that.

Key words: *Library, books, librarians, children, local community, volunteerism, literacy*

међународна архивска и културна сарадња

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

international archival and cultural cooperation

international archival and cultural cooperation

међународна архивска и културна сарадња

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

Др Момчило Исић
Институт за новију историју Србије, Београд
Република Србија

РУСИЈА И СРБИЈА НА ПРЕЛОМУ ВЕКОВА. СРПСКЕ ТЕМЕ АНДРЕЈА ШЕМЈАКИНА

Институт за новију историју Србије, Институт за словенске студије РАН, Историјски институт, Центар за руске и источноевропске студије „Милан Јовановић" Филозофског факултета у Београду и Информатика АД организовали су 19. и 20. априла 2019. године Међународну научну конференцију **„Русија и Србија на прелому векова. Српске теме Андреја Шемјакина"**, поводом обележавања годишњице смрти, рано преминулог, др Андреја Шемјакина, научног саветника у Институту за словенске студије, Руске академије наука, који је скоро цео свој радни век посветио истраживању односа Краљевине Србије и Руске империје, као и успостављању што тешње везе руске и српске историографије, и то у преломном периоду, када је уместо СССР, с једне, и Југославије, с друге стране, настао велики број нових држава, па тиме и нових историографија.

Реферати учесника конференције односили су се на више тема: историја српско-руских веза током бурног периода 19/20 века; историографија руске србистике и српске русистике у новије време, имагологија и формирање представе о „другом" у историји Србије; формирање и развој идеја и идеологија у српском друштву и утицај руске друштвене мисли; комеморативни радови везани за личност др А.Л. Шемјакина.

Уз уводну реч директора Института за новију историју Србије, др Милета Бјелајца, о др Андреју Шемјакину као колеги, пријатељу и научнику, реферати су груписани у две тематске целине: *Андреј Шемјакин - човек и научник* и *Историја српско-руских односа у 19. и 20. веку.*

Прву тематску целину сачињавали су реферати: Алексеј Борисович Арсењев: *Сарадња и дружење са Андрејем Шемјакином*; Михаил Валериjевич Белов: „Руси о Србији и Србима": између првог и другог тома; Јурий Аркадијевич Борисјонок: *Андреј Шемјакин, Мирослав Јовановић и руско-српске историјске везе 1990-2010-их*; Јарослав Валеријанович Вишњаков: *Народ и власт у независној Србији према оценама А. Л. Шемјакина*; Далибор Денда: *Андреј Л. Шемјакин као сарадник одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања МО РС;* Људмила Васиљевна Кузмичева: *У завичају Николе Пашића*; Данко Леовац: *Андреј Л. Шемјакин-пријатељ и колега*; Марија Војтовна Лескинен: *Андреј*; Константин Владимирович Никифоров и Александар Александрович Силкин: *Андреј Шемјакин о Србији и Србима*; Латинка Перовић: *Пријатељство и сарадња са А.Л. Шемјакином;* Радомир Поповић: *Српско-руске теме у издањима Историјског института - допринос Андреја Шемјакина;* Сузана Рајић: *Српска политика и друштво 19. и с почетка 20. века - парадигме Андреја Шемјакина*; Марина Михајловна Фролова: *А. Л. Шемјакина као аутор серије зборника радова „Словени и Русија"*.

У другој тематској целини саопштени су реферати: Јурий Петрович Анашков: *Допринос руских људи са обала Волге ослободилачкој борби Јужних Словена током Источне кризе 1875-1878. године*; Алексеј тимофејев: *Динамика друштвених, културних и економских веза Русије и Србије на прелому 19. и 20. века*; Никола Б. Поповић: *Трговина између Србије и Русије крајем 19. века*; Олга Анатолијевна Дубовик: *Питање османског наслеђа у српским и бугарским пројектима 80-их и 90-их година 19. века (Никола Пашић и Стефан Стамболов)*; Горан Милорадовић: *Покушај наоружавања српске војске руским брзометним пушкама 1891-1915. године*; Лидија Јурјевна Пахомова: *Српско становништво Босне и Херцеговине у радовима етнографа током 1890-их*; Варвара Борисовна Хлебникова: *Посредничка улога руских дипломата у српско-црногорским односима на почетку 20. века*; Никита Сергејевич Гусев: *Однос руског друштва према српско-аустријском сукобу 1912-1913. године*; Милана Живановић: *Смрт и погреб руског посланика у Београду Николаја хенриковича*

хартвила 1914. година; Мирослава Радивојевић: *Добровољачки покрет у Русији 1914-1916. године*; Момчило Исић: *Настанак и судбина пука мајора Благотића*; Николај Александрович Копилов: *Доживљаји доброг апотекара Радуле Гајде у Русији*; Василије Драгосављевић: *СССР у идеологији ЈНП „Збор" 1934-1941. године*; Алексеј Борисович Арсењев: *„Руски дом" у Београду после 1941. године*.

Саопштења са ове међународне конференције представљају несумњив допринос српској и руској историографији за раздобље са краја 19. и почетка 20. века, али и својеврстан прилог изучавању личности и дела др АНДРЕЈА ШЕМЈАКИНА, осведоченог пријатеља српског народа и Србије.

Организатори ове Међународне конференције су се додатно одужили др Андрају Шемјакину, објављивањем зборника, са свим рефератима, и са неколико прилога: *Писмо Андреја Шемјакина професору Ђорђу Станковићу*, 25. децембра 1993, године; *Рецензија А.Л. Шемјакина за рукопис „Гимназија у лицима. Прва руско-српска гимназија у Београду (1920-1944)"*, 25 октобра 2017. *Некролог и изјаве саучешћа пристигли поводом смрти А. Л. Шемјакина.*

Dr Dragana MILORADOVIĆ[1]
Istorijski arhiv Požarevac
Republika Srbija

24. MEĐUNARODNA KONVENCIJA ICARUS-A „ARHIVI I ARHIVSKA ISTRAŽIVANJA U DIGITALNOM OKRUŽENJU", BEOGRAD, 23 - 25. SEPTEMBAR 2019.

U Beogradu je od 23. do 25. septembra 2019. godine održana 24. Međunarodna konvencija ICARUS-a pod nazivom „Arhivi i arhivska istraživanja u digitalnom okruženju", u organizaciji Internacionalnog centra za arhivska istraživanja ICARUS (Austrija), Univerziteta u Beogradu, Filozofskog fakulteta i Istorijskog arhiva Beograda.

Svečanosti otvaranja Međunarodne konvencije prisustvovali su Petar Marin, vice-rektor Univerziteta u Beogradu, Miomir Despotović, dekan Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, a otvorili su je Asja Drača Muntean, pomoćnik ministra u Ministarstvu kulture za međunarodne odnose i evropske integracije na polju kulture u Republici Srbiji i dr Dejan Masliković, pomoćnik ministra za oblast digitalizacije kulturnog nasleđa i savremenu umetnost.

U tri dana Konvencije održane su sesije po temama:[2]

- International Cooperation: Common goals – Common gain
- Big Data of the Past- Let´s join the Time Machine Organisation!
- The Time Machine Project – Exemplary Initiatives and Possibilities
- Digital Platforms and Digital Research of Archival Sources
- The Topotheque Platform: Opportunity for Communities and Individuals to share our Common Past
- Archives and Challenges of the Digital Society
- Theoretical Concepts, Best Practices.

Sesijama 24. Međunarodne konvencije ICARUS-a u Beogradu moderirali su:

Žarko Vujošević, University of Belgrade/RS, Daniel Jeller, ICARUS/AT, Katalin Fazekasné Toma, Budapest City Archives/HU, *Nebojša Porčić, University of Belgrade/RS; Georg Vogeler, University of Graz/AT, Vlatka Lemić, ICARUS Hrvatska/HR, Francesco Roberg, Hessian State Archives/DE, Slobodan Mandić, Historical Archives of Belgrade/RS, Karl Heinz, ICARUS/AT, Tomi Ahoranta, The National Archives of Finland/FI*.

Poseban panel - Q&A session: Technical, Organisational and Institutional Aspects of the Time Machine Project - održali su *András Sipos, Budapest City Archives/HU; El d Biszak, Arcanum/HU; Thomas Aigner, ICARUS/TMO/AT.*

Medjunarodna konvencija ICARUS u Beogradu donela je značajna sagledavanja i rešenja problema arhiva, digitalizacije i savremenog društva poput sledećih prezentacija:

- European Digital Treasures: Management of Centennial Archives in the 21st Century (Miguel Ángel Bermejo Alonso, General Subdirectorate of the Spanish State Archives/ES; Dorottya Szabó, Hungarian State Archives/HU),
- Our Small Place in Memory of the World: The Best of National Library of Serbia and the Serbian Library Network (Dragana Milunović, National Library of Serbia/RS),
- The Audiovisual Archive and Center for Digitization of the Serbian Academy of Sciences and Arts: An Attempt to Establish the Standards (Aleksandar Kostić, Audiovisual Archives and Digitalization Center of the Serbian Academy of Sciences and Arts/RS),
- Partnership in creating City Time Machines (Katalin Fazekasné Toma, András Sipos, Budapest City Archives/HU),
- Through the Naples Time Machine. A starting Point and the Motivation (Antonella Ambrosio, Antonello Megliozzi, University of Naples Federico II/MUSA IT),
- Voluntary Time Travellers: The Limburg Time Machine (Peer Boselie, Stichting De Domijnen/NL),

1 Autorka je doktor etnologije i antropologije, arhivski savetnik u Istorijskom arhivu Požarevac; e-mail: draganamiloradovic@arhivpozarevac.org.rs

2 Teme, prezentacije i učesnici Konferencije ICARUS dati su prema objavljenom biltenu 24. Medjunarodne konvencije u Beogradu.

Dr Dragana Miloradović, Istorijski arhiv Požarevac, ICARUS konferencija, Beograd, 25. septembar 2019.

- Broumov Benedictine Library: Discovery, Digitization, Cataloguing, Exploitation, Protection and Presentation (Martina Bolom-Kotari, University of Hradec Králové/CZ),

- A Toponymic Database as Basic Layer for a Time Machine? (Marika Ceunen, Stadsarchiv Leuven/BE),

- Historical Texts and Objects in the Digital Transformation (Georg Vogeler, University of Graz/AT),

- Digital Research on Archives and Archival Documents in France: A Panorama (Sébastien Barret, Institut de recherche et d'histoire des textes/FR),

- The Project "Athos Digital Heritage": The Case of the Holy Monastery of Pantokratoros (Konstantinos Patseas and Lampros Alexopoulos, Holy Monastery of Pantokratoros – Mt. Athos/GR),

- A Digital Scholarly Edition of Medieval Documents on Monasterium.net: Santa Maria della Grotta (1200-1250) (Antonella Ambrosio, Maria Rosaria Falcone and Vera Schwarz-Ricci, University of Naples Federico II/IT and Georg Vogeler, University of Graz/AT),

- The Temporal Ordering of Historical Documents Using a Quantitative Method (Michael Gervers, University of Toronto/CA),

- The Topotheque Idea – Networking Local History and Community Stories (Vlatka Lemić, ICARUS Hrvatska/HR),

- Technical Aspects of the Topotheque Platform (Daniel Jeller, ICARUS/AT),

- How to Sustain and Increase the Contents and Number of several European Topotheques (Katalin Fazekasné Toma, Budapest City Archives/HU),

- Mapping the Memory Places and the Culture of Memory of Novi Sad (Milena Popović Subić, Dragana Bedov, Archives of Vojvodina/RS),

- Modelling Cross-document Interdependencies in Medieval Charters of the St. Katharinenspital in Regensburg (Colin Sippl, University Library of Regensburg/DE),

- Digital Serbian Folklore Collections: What has Been Done and What is to be Done (Marija Mandić, Institute for Balkan Studies SASA and Ana Vukomanović, Ilija M. Kolarac Foundation/RS),

- The Digital Repository of the Historical Archives of Belgrade (Tijana Kovčić, Jelena Nikolić, Slobodan Mandić, Historical Archives of Belgrade/RS),

- Importance of the experience of historical-religious archives for the history of communities (Ciro Romano, Archive "P. Francesco S.M. D'Aria SJ"/IT),

- Digital Users, Digital Services in the 21st Century (Anabella Barroso, Historical Archives of the Diocese Bilbao/ES),

- DIY Archives: Towards Self-Reliance in the Digital Environment (Vladan Vukliš, Archives of the Republic of Srpska/RS),

- When Records are Missing: The Role of the Historical Archives in Search for Genealogical Records for Jewish Families in Northern Banat (Tijana Rupčić, Historical Archive Kikinda/RS),

- Itinera Nova: An Ambitious Digitization and Disclosure of the Leuven Bench of Aldermen Archives (Hadewijch Masure and Marika Ceunen, Stadsarchiv Leuven/BE),

- Extending the Reach – Fine Arts Archives Digitization Projects (Jasenka Ferber Bogdan, Croatian Academy of Sciences and Arts, Fine Arts Archives/HR),

- Archives in the Course of Time – Creating an Archival Collection in the "Archiv der Gegenwart" of the University of Music and Performing Arts, Graz (Jelena Čupić, Susanne Göttlich, University of Music and Performing Arts, Graz/AT),

- Digital Approaches to Special Collections – National Library of Serbia Case (Nataša Petrović, Jelena Glišović, National Library of Serbia/RS),

- Digitization of Written Old and Rare Materials at Special Collections of the Belgrade City Library (Zoran Zdravković, Milanka Babić-Vukadinov, Belgrade City Library/RS),

- Digitising the European Archival Heritage: Challenges and Opportunities of Archives Portal Europe (Slobodan Mandić, Historical Archives of Belgrade/RS),

- The Erasmus+ Project MobiDig – Mobile Digitizing: More Than 'Press the Scan Button'! (Peer Boselie, Stichting De Domijnen Sittard-Geleen/NL),

-"The Film Corner Reloaded" Project (Branislav Erdeljanovic, Jugoslovenska Kinoteka/Belgrade RS),

- VIRAL – an Erasmus+ Project Using VR, AR and 360-degree Videos for Adult Education and Exhibitions in Archives, Museums and Libraries (Philipp Wittwer, Stadtarchiv Dornbirn/AT),

- Archival Authority Records as Linked Data Thanks to Wikidata, Friend of a Friend (FOAF) and the Records in Contexts Ontology (Francesco Gelati, Leibniz Institute for Contemporary History/DE),

- Archive Material on Digital Media and Protection of Data (Jasmina Živković, Archival Association of Serbia/RS),

- Archivematica and AtoM: Integration and Connectivity of Digitized Archival Documents (Mirjana Bogosavljević, Archives of Serbia/RS),

- "Millenials" in Archives – Making Video Clips using Archival Material (Jasmina Nikolić, Dragana Miloradović and Natasa Milošević Dulić, Historical Archives of Pozarevac/RS),

- Unified Portal for the Search of Cultural Heritage of the Republic of Serbia (Đuro Radović, Department for Digitization of Cultural Heritage and Contemporary Arts, Ministry of Culture and Media of the Republic of Serbia/RS).

Ozbiljnost pristupu odnosa arhiva i savremenosti upravo se vidi iz tema čak 36 prezentacija učesnika konvencije iz Austrije, Mađarske, Španije, Hrvatske, Češke, Holandije, Belgije, Italije, Nemačke, Grčke, Francuske, Kanade, Bosne i Hercegovine - Republike Srpske, Belorusije, i naravno zemlje domaćina - Republike Srbije.

Istorijski arhiv Požarevac bio je jedan od učesnika među brojnim institucijama iz Srbije na 24. Međunarodnoj konvenciji ICARUS-a, predstavljajući svoj projekat „Avantura u Arhivu" kroz prezentaciju i rezultate projekta "Millenials" in Archives – Making Video Clips using Archival Material", autora dr Jasmine Nikolić, dr Dragane Miloradović i Natase Milošević Dulić.

Svečanost otvaranja i sesije održavane su u prostoru Rektorata Univerziteta u Beogradu, Istorijskog arhiva Beograda, svečanoj sali „Prof. dr Dragoslav Srejović" Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Audiovizuelnom arhivu i Centru za digitalizaciju u Srpskoj Akademiji nauka i umetnosti, Kolarčevoj zadužbini.

Prednosti koje donosi održavanje međunarodnih konvencija o arhivistici i bibliotekarstvu, o njihovom savremenom hodu u današnjem okruženju i odgovor na zahteve savremenog društva, velike su upravo po Republiku Srbiju, jer daju odgovor o mestu na kome se nalazi problematika digitalizacije i čuvanja kulturnog nasleđa u Srbiji, sa koliko problema u radu se susreće, ali i o dometima koje je postigla. Istovremeno, zahtev predstavljanja projekata na engleskom jeziku upravo je približio Srbiju radu i saopštenjima drugih učesnika Konvencije i dao nepristrasan izveštaj o uspesima arhivistike u Srbiji.

Dr Jasmina Nikolić i Nataša Milošević Dulić, učesnici 24. konferencije ICARUS, Beograd, 25. septembar 2019.

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный отставной Юнкеръ

Христе Богданов Стоуренъ

которому для свободнаго туда и обратно проѣзда, данъ сей пашпортъ за подписаніемъ и съ приложеніемъ печати моего лежитъ

съ срокомъ на ... мѣсяца. Апрѣля ... дня 180[illegible] года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Херсонскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

А. Жуловъ.

No. 230

Господину

Лево Живковићу Кнезу

у Мисоча Ваљ

Народу Окрутца ово зимъ ...

ово Малог Велиђана. Лана бура ...

ваља се од страна. Началничева ...

ђа ви то ће знати при вама ...

на изданој уредби Народу Среза ...

Врученог објавите тако, како ће ваши знати ...

на времіе доћи; и на предају ваш сиш ...

прилежни люди; ваш ће се Лана ...

ниће т. Е. 22. О. ме. отворити. —

Господину Срески Началник

Благородному Господину

Лисару Среза Ваљевскога

Зорку Богдановићу.

Познавши Његова Свѣтлость Милостивѣйшій Господаръ и Кнезъ Нашъ, да се на тиђим мѣстима куріе и куџови врло искварет налазе благовољио є подъ 13. тек. С. Н. 1553. високій Налогъ Високославномъ Министерству внутренѣи дѣла издати, да се не исправностъ ова часть уреда доведе.

Искораваюћи дакле по Високом Високославномъ Министерству подъ 14. тек. М. Н. 4864 Се Свѣтлости Началничество

№ 958

Априлія 810

у Пожаревцу.

Начал...

Окрутца Лонгро...

Живко Зорић...

Начал...

Мирко...

прикази и расправе
prikazi i rasprave
views and discussions

views and discussions
prikazi i rasprave
прикази и расправе

Ђурђина ИСИЋ[1]
Београд
Република Србија

UDK: 821.163.41.09-2 Симовић Љ.

Расправа.

ТИПОВИ СТВАРНОСТИ У ПУТУЈУЋЕМ ПОЗОРИШТУ ШОПАЛОВИЋ ЉУБОМИРА СИМОВИЋА

Драма *Путујуће позориште Шопаловић* Љубомира Симовића саткана је на специфичним односима различитих типова стварности и привида. У раду је направљен покушај да се прикаже потпунија слика типова стварности који из тог односа произилазе, и то помоћу анализе: односа митског и уметничког обликовања стварности у драми, метатеатралног слоја и мотивацијског система и перцепција стварности репрезентативних ликова у делу. Поигравајући се границом између привида и стварности, стално инсистирајући на променама, те правећи иронијски отклон, уз одсуство коначног одговора, Симовић сугерише да је та граница ипак нестална и неухватљива.

Кључне речи: Љубомир Симовић, Путујуће позориште Шопаловић, стварност(и), мит, уметност, рат, позориште, метатеатралност, ироније, апсурд

1. Увод

Према мишљењима великог броја проучавалаца драме код нас, међу којима су и Јован Христић и Петар Марјановић, драма *Путујуће позориште Шопаловић* Љубомира Симовића оцењена је као једна од најбољих драма српске књижевности XX века. Готово да нема меридијана на којем ова представа није одиграна. Постављана је на сценама у Француској, Белгији, Чешкој, Канади, па чак и у Јапану. Поставка Дејана Мијача у ЈДП-у 1985. године добила је награду Стеријиног позорја 1986. године. Актуелност овог дела не јењава, па се *Шопаловићи* враћају на сцену ЈДП-а, овога пута у режији Јагоша Марковића, чија се премијера очекује у марту 2020. године.

Драму одликује спој локалног колорита и свеопштих, универзалних и свевремених општељудских идеја, које се везују за мит и архетип. Као и у Симовићевој поезији, и овде се појављују неки од лајтмотива његове поетике: патња и страдања појединца и народа, судбински детерминизам, ратно окружење, накарадан друштвени поредак и тежња за хармоничним међуљудским односима и успостављањем идеалног света. Ово дело се тематски надовезује на његову песничку збирку *Видик на две воде* (1980), а слична, само мрачнија атмосфера, појавиће се и касније у књизи *Игла и конац* (1992). Однос уметности, привида и стварности једно је од тежишта драме, а типови стварности који настају из оваквог односа главни су предмет овог рада.

Рад је, условно речено, подељен на два дела. Први део је теоријски и бави се односом саме драме према стварности. У њему ће бити речи о значају мита и уметности у обликовању стварности и како се све то огледа у драми *Путујуће позориште Шопаловић*. Однос уметности и стварности у *Шопаловићима* био је један од предмета о коме су многи аутори писали у својим огледима и чланцима. Међутим, и поред огромног броја радова написаних на тему Симовићевог драмског стваралаштва, студија Јасмине Врбавац *ЖРТВОВАЊЕ КРАЉА: Мит у драмама Љубомира Симовића*, прва се, и до сада најпотпуније, бави митским слојем, као и односом мита и стварности у драмама овог аутора. Зато ће се делови овог рада који су посвећени утицају митског на разумевање стварности, у великој мери ослањати управо на поменуту студију. Такође, биће речи и о елементима метатеатралности у самој драми.

Други део рада посвећен је анализи различитих перцепција стварности које имају сами ликови у делу. Он треба да пружи одговоре на питања: какав однос према

1 Ауторка (1994) је професор српског језика и књижевности, студент мастер студија на Филолошком факултету Универзитета у Београду; e-mail: iisic.djurdjina@yandex.ru

стварности имају глумци путујућег позоришта, а какав мештани Ужица, и какви се све типови стварности рађају из тих односа.

Комплексност и начин ове анализе проистекли су из тога што се показало да је немогуће дати коначан одговор на питање где престаје стварност, а почиње привид у драми о *Шопаловићима*, јер је тамо све у непрестаној игри и промени.

2. Мит, уметност и стварност

2. 1. Митотворство Љубомира Симовића

Једно од кључних места у драмском поступку Љубомира Симовића свакако је питање мита и његово преобликовање у савремени контекст у коме се одвија радња драме. По томе се Симовићев поступак уклапа у тенденције драмске уметности XX века. Овакав поступак експериментисања са митолошким основама на којима се онда стварају оригинална дела обележио је у извесном погледу целокупну европску драматургију XX века, било да су у питању сами писци драма (Ж. Кокто, А. Ками, Т. С. Елиот, код нас М. Крлежа, Ј. Христић и др.) или редитељи (П. Брук, Ц. Бартон и др.). Мит добија важну улогу када је реч о односу према стварности: „као облик апстрактног мишљења и израз колективне свести, постаје тако једно од могућих полазишта за тумачење стварности“ (Врбавац, 2005: 5).

Два су основна начина коришћења мита. Први се односи на преузимање готових античких митова и кроз њих даље преиспитивање проблема садашњице (што се, примера ради, огледа у драмском стваралаштву Ј. Христића). Други начин подразумева коришћење митова који су већ прошли извесне измене у народној књижевности (какав је случај са драмама Михиза и Симовића). У оба случаја, аутори теже достизању филозофске, метафизичке димензије својих драма: мит је универзална и непроменљива категорија, без просторно-временских дистинкција, присутна у свим временима, која су, пак, пролазна и подложна променама. Циљ је да се пронађе оно што се не мења, оно што се „вечно враћа”, да се открију праизвори, односно они митски сижеи који постоје од давнина, а који се, услед цикличног карактера, очитују и у савременом тренутку, у савременим радњама, догађајима, међуљудским односима, психичким универзалијама, па чак и у предметној стварности која нас окружује.[2] На тај начин се повезују прошлост и садашњост, савремено дело добија универзални и свевремени карактер, а мит постаје оквир за тумачење различитих и по свом карактеру флуидних и несталних садржаја, односно манифестација садашњице. У тој потрази за универзалним нитима, све оно што је појединачно, односно исторично и подложно променама може да прође кроз процес трансформације, а некада се чак може и потпуно занемарити, не би ли се на тај начин свевремени карактер дела боље испољио. То се дешава чак и онда када је, барем у формалном смислу, историјски слој дела надређен митском.

У драми *Путујуће позориште „Шопаловић”* митска димензија дела ненаметљиво је присутна као основа, док је сама радња смештена у ратом разорену свакодневицу српске провинције. Реалистички проседе ни у чему не умањује универзални карактер драме: животи „малих људи” из Ужица постали су симбол живота читавог народа, а у крајњој линији и симбол човека уопште, оног човека коме је тескобност начина живота умногоме спутала слободу егзистенције и у коме патња постаје кључни *modus vivendi*. На исти начин, иако можда и не спадају у најбољу класу у својој бранши, глумци путујућег позоришта „Шопаловић” ипак постају симбол глумаца уопште, а у најширем смислу – симбол саме уметности. Појединачне људске судбине добијају одлике типског. Оне постају одблесак архетипских слика, надилазе судбину појединца и постају „судбина” народа односно човечанства, постају симболи филозофских и естетских категорија. У процесу трансформације, односно смештања митског елемента у савремени контекст, свакако долази до извесних измена и у самом митском елементу, који поприма нову важну одлику – поред образаца на којима је изграђен, а који су остали свевремени, пошто је на овај начин модификован, он ипак одговара новом духу времена. У свему овоме огледа се митотворство Љубомира Симовића.

2 Пронаћи „нове видике” посматрајући свакодневне предмете, а посредством одређеног вида „анимистичке имагинације”, која сеже све до праизвора колективне свести, један је од Симовићевих карактеристичних видова универзализације. У том контексту Василијев монолог у коме одушевљено говори о томе шта све један сељак може да уради са својом шајкачом, има изражену аутопоетичку црту.

Премештање митских елемената у нови контекст неизбежно прати иронизација. Иронијско се код Симовића појављује на више нивоа[3], од којих је посебно важан онај ниво који се односи управо на тумачење митолошких слика у делу. Пошто су престале да буду репрезент првобитне датости, те слике се морају тумачити у савременом кључу. Јасмина Врбавац примећује да је упоредо постојање древних и новонасталих митских елемената једна од основних одлика стваралаштва Љубомира Симовића и објашњава у каквом се односу они налазе: „Сагласје између једних и других остварено је довођењем древног мита [...] у савремени контекст, његовом транспозицијом, која нужно мора имати иронијски отклон, и усаглашавањем новонастале митеме са већ оформљеним „реалистичким" погледом на савременост" (Врбавац, 2005: 14-15).

Међутим, само постојање иронијског отклона приликом оваквог „премештања" мита, током којег долази и до трансформације древне борбе између Добра и Зла[4], упућује на зверско и демонско, управо на Ид који се налази дубоко у човеку и који је одговоран за све недаће, ломове и сукобе кроз које је човек, гледано на историјском плану, осуђен да пролази. Због тога је рат један од основних мотива Симовићеве поезије, али врло често и позадина на којој се одигравају радње његових драма. Више од пуког приказивања самих ратних грозота, Симовић приказује најужасније последице ратних збивања: пад човековог духа и анимализацију његовог бића.

У *Шопаловићима* је рат много више од пуког „декора". Он утиче на главна догађања у драми, на расуђивање ликова, на њихова схватања о животу, стварности и уметности. У крајњој линији, рат има пресудан утицај и на формирање њихових личности и карактера, тако да у свим аспектима овладава животима јунака ове драме. Непрестаним инсистирањем на ужасима рата, додатно се наглашава оно лоше у човеку, које постоји и у мирнодопским условима, али које се у целокупној својој бестијалности испољава тек у тренуцима када се, ратом погођено, човеково биће у великој мери поништава или своди на најмању меру, а неретко и на мање од тога.

Наравно, широка лепеза ликова у драми показује да се не мире сви, или барем да се не мире у потпуности и до краја, са правилима које ратна стварност намеће. Реакције се налазе на континууму на чијем је једном полу потпуно предавање, а на другом перманентна побуна. Већина ликова, пак, гравитира око центра тог континуума и током самог тока драме доживљава извесне трансформације. У оквиру објективне, али дехуманизоване и дехуманизујуће стварности, скоро да је сваки лик изградио „неки свој посебан космос", оличен или у виду одређеног ескапистичког химеризма (Филип, Софија), или у виду опредмећене метафоре, односно знака који обележава суштину његовог бића (Гинино корито, Благојева флаша, Софијина коса, Дропчева жила, Филипов дрвени мач). Ти знакови, предмети и реквизити, уједно су и показатељи интеракције између њихових светова.

Ипак, од свих начина да се објективна стварност преобликује, да јој се пружи известан отпор, али и врати изгубљени смисао, уметност се у *Шопаловићима* појављује као кључни чинилац. Према њој ће се оријентисати становишта и светоназори свих ликова драме, а у извесном погледу она ће бити и један од катализатора развоја догађаја у делу.

2. 2. Уметност као још један „моделатор" стварности

Попут мита, уметност у *Шопаловићима* има једнаку улогу у преобликовању стварности. Као симбол општег и вечног, она је оштро контрастирана савременом и објективно датом. Две реалности, уметничка и историјска, налазе се у непрекидном дијалогу, који уме да прерасте и у сукоб. Тај ће сукоб неминовно изискивати појављивање недужне жртве. У Симовићевој драми, као општи симбол уметности јавља се друштвено најангажованија – позоришна уметност.

Позориште такође представља скуп свих могућих и већ припремљених модела и образаца на којима се може изградити свакодневица. Ти обрасци, баш као када је реч о миту, налазе се у флуидном облику у свету могућности,

3 Јасмина Врбавац у поменутој студији представља све нивое ироније као драмског поступка који се јављају у Симовићевим драмама. Од најједноставнијих ка најсложенијим то су: 1) *иронија у интерном комуникацијском систему драме* (углавном иронија у репликама ликова), затим 2) *„драмска иронија"* – где читалац/гледалац својом спознајом надограђује текст иронијском компонентом, док писац у излагању идеја остаје објективан, и коначно 3) *иронијски модус транспоновања митова и митских тема и симбола у савремени контекст* – који подразумева „деструирање и иронизовање мита и формирање нових митема" (митемама ова ауторка назива оне древне митске елементе, односно архетипове који, после процеса премештања, у новом контексту попримају измењено значење) (Врбавац, 2005: 27).

4 Древна борба која и у савременом контексту у коме настаје ново дело остаје главни покретач драмског сукоба и њој је подређена судбина људске егзистенције.

у свету без подела, разграничења, или било какве врсте логичког устројства које постоји у појавној стварности. Зато кроз позоришну уметност стварност може да се прикаже у свом онтолошком виду. Јелена Врбавац објашњава у чему су симболика и значај позоришта у Симовићевом стваралаштву:

> „Стварањем једне „другачије", сценске стварности, позориште је симбол који садржи све потенцијалне стварности зато што су средства која користи за остваривање овог циља узета из свакидашње стварности. Као симбол, [...] позориште за Симовића у себи садржи и свеколику уметност, и митолошку перспективу, и живот сам по себи. [...] Симбол позоришта је у том смислу свеобухватан, мултисадржајан и представља концентрацију архетипова свеколике стварности, уметничке, митске и животне" (Врбавац, 2005: 76).

Театар, дакле, представља *тоталитет свестварности*: у њему су сједињени и уметност и архетипска, односно древна предања, и појавни живот као такав. Он има известан филозофски карактер – путем појавног и свакодневног (односно, служећи се елементима историјског и пролазног) тежи да прикаже опште, односно изворну истину која се у појавном свету прерушила или је из њега потпуно ишчезла. Међутим, управо у том парадоксу – приказати пролазним оно што је непролазно – лежи замка. Ирониja се поткрада већ у самом преобликовању стварности. Позориште, а шире гледано и уметност у целини, налази се на континууму апсолутна истина – тотални привид, што се можда најбоље очитује у театру. Стога се у *Шопаловићима* позоришна уметност појављује и као вид борбе за осмишљавање стварности и њено враћање изворним коренима, и као симбол илузије, са трагичним последицама које ће имати по неке ликове у делу, али и као вид банализације саме стварности (понајвише кроз призму мештана Ужица и неких представника власти, али, у извесном смислу, и у Василијевом схватању уметности има сличних елемената). У овој драми Симовић не даје један и јединствен одговор на питање шта ће проистећи из сукоба уметности и стварности (Филип ће страдати, али ће многи ликови доживети позитивне или негативне трансформације).

Несталност границе између стварности и уметности у драми *Путујуће позориште „Шопаловић"* оцртава се понајпре кроз Симовићево поигравање деловима различитих драма[5] које, вешто уклопљене у структуру „главне" драме, имају веома важну улогу и у семантичком слоју дела, али и у обележавању једне појаве у драмској књижевности коју Зоран Милутиновић назива – метатеатралност.

2. 3. Метатеатар

Једна од карактеристичних одлика класичног театра тиче се тзв. „закона четвртог зида", према коме између публике и сцене постоји јасна и постојана рампа, односно граница која се не прелази. Гледалац све време трајања представе има свест о томе да гледа представу. Међутим, у двадесетом веку та граница се „провоцира". У крајњој линији, на тај начин се имплицира оно што је још и Шекспир говорио – да је читав људски живот заправо позорница, а сви људи само глумци.

Шта је узроковало појаву да кроз цели двадесети век драма интензивно промишља саму себе? Узимајући у обзир порекло и значај које позориште има у друштву, Зоран Милутиновић је у студији *МЕТАТЕАТРАЛНОСТ: Иманентна поетика у драми XX века*, објаснио како и зашто је до тога дошло, а затим је и врло прецизно одредио који су то сигнали метатеатралног који се могу јавити у једном драмском делу.

Установивши да је од свих књижевних врста драма у најтешњој вези са епохом у којој настаје, овај аутор као један од важнијих задатака драме и позоришта види потребу: „da kodifikuje preovlađujući način na koji savremenici i članovi jedne zajednice sebi predstavljaju stvarnost" (Milutinović, 1994: 5), односно да успостави систем закона на којима је изграђен доминантни вид перцепције стварности чланова одређеног друштва, па да на њему изгради своју уметничку праксу. У друштву у коме нема превирања, одговор театра на овај задатак углавном је једноставан. Међутим, уколико превирања постоје, тај одговор се често „не подразумева", па се појављује низ нерешених проблема везаних како за сам вид драмског представљања, тако и за његов смисао и сврху. Промене које се у позоришту тада дешавају могу бити једноставније, али исто

5 Сигурно је за сам ток драмске радње најважнији сегмент из Еурипидове *Електре*, јер Филип, преузимајући улогу Ореста, између осталог доприноси и самом расплету, али је од не мањег значаја и сегмент из Шилерових *Разбојника*, односно делови улоге траварке из *Пропалог краља*, где долази до удвајања: у представи тумачећи лик Амелије, а у стварном животу кроз лик траварке, Софија ће бити принуђена да брани своју част, али и свој живот.

тако могу бити, и то посебно у бурним временима какав је био читав XX век, у мањем или већем степену радикалне по свом карактеру.

Драмска дела настала у тренутку када позориште преиспитује своју сврховитост и начине уметничког испољавања, постају, према Милутиновићевом мишљењу, „облици самотумачења" дате уметничке праксе. Таква аутоинтерпретација има два вида, у зависности од односа у коме се налази према затеченом стању: или су промене у перцепцији већ настале, и сада их је потребно кодификовати, или само дело треба да понуди сопствена решења на проблеме који су се појавили. Двадесети век, иако наоко разноврстан по броју уметничких праваца које је изнедрио, ипак, према мишљењу овог аутора, има известан „најмањи заједнички садржилац" који све те правце држи на окупу. Било ком правцу или струји припадали, за њихове ауторе карактеристично је једно: свест да су дотадашњи начини и правила представљања неадекватни да прикажу новонасталу стварност.

Самосвест књижевног дела огледа се у начинима на које оно говори „o prirodi, postanku, poetici i tumačenju bilo tog dela, bilo žanra kome ono pripada, uz uslov da je delo „svesno" svoje žanrovske pripadnosti" (Milutinović, 1994: 8). Облици ауторефлексивног у драми увек истичу њен литерарни карактер, а њиховим постојањем драмска илузија може бити нарушена у толикој мери да нестаје свака веза са реалношћу (нпр. код Јонеска). Међутим, драмска илузија може остати ненарушена: театрално и стварно улазе у дијалог, тако што се или елементи театралног проналазе у стварности и обрнуто (код Пирандела) или театрално постаје део стварности, а писац треба да прикаже начине на које до тога долази (према Милутиновићевом мишљењу такав је случај код Симовића).

Узимајући у обзир критеријуме сложености и степен у коме се извесни облици са сигурношћу могу сматрати метатеатралним, Зоран Милутиновић је направио следећу њихову типологију: 1) имплицитни поетолошки израз неког од ликова у драми, 2) метатеатрална расплуђеност лика, 3) комад у комаду, 4) херменеутички кључ, 5) високо софистицирани драмски облици у чијем је тематском и структурном средишту рефлексија о представљању.[6]

У потрази за јасним маркерима метатеатралног у *Шопаловићима*, Зоран Милутиновић је у поменутој књизи, у поглављу *Употреба привида: Симовић, Бекет, Вајс*, издвојио одређене епизоде које се могу тумачити у овом кључу. То су, пре свега, најава представе на самом почетку драме и прва међуигра.

Најава Шилерове представе *Разбојници* у извођењу чланова путујућег позоришта, у драми се налази у иницијалној позицији, на веома важном месту када се ради о семантичком плану дела: пружа кључ неопходан за његово разумевање. Одиграва се на Ракијској пијаци (ова пијаца у делу поприма карактер својеврсне ужичке агоре) и према Милутиновићу има вишеструку функцију. Осим што нас упознаје са главним ликовима комада, она ће послужити и као најава за другачију представу, ону која управо почиње пред читаоцима/гледаоцима. Нова представа се неочекивано и ненадано одиграва уместо оне планиране у кафани браће Тодоровић и у њој ће сами глумци, а не ликови које ови тумаче, бити једни од главних актера. Тако овај својеврсни „комад у комаду" уздиже целу драму на метадрамски ниво. У светлу сцене која следи, може се говорити о наговештају главних питања којима се Симовићева драма бави: о сукобу глумачке дружине са мештанима Ужица и представницима власти, односно, гледано из аспекта универзалног значења, о односу и каснијем сукобу позоришне илузије, као репрезента уметности у целини, и (ратом огрубеле и дехуманизоване) стварности.

Осим ове прве сцене, разговори чланова трупе о (не) постојању рампе која би одвојила публику од сцене, односно стварност од уметности, затим сцена шишања Софије (о којој ће бити више речи у делу рада посвећеном њеном односу према стварности), као и изношење леша убијеног начелника и Филипово признање (у овој сцени окупљени мештани Ужица, са својим коментарима, попримају

6 Искази неког од ликова о поетици или тумачењу саме драме могу активно обликовати поетолошки лик те драме, али могу бити и успутни елемент, без већег утицаја. Лик који је „метатеатрално расплуђен" једим својим делом иступа из улоге и света драме и коментарима сугерише да је пред читаоцем/гледаоцем уметничка творевина, а не „спонтано збивање". Комад у комаду, ма колико био једноставан, може у себи садржати све елементе структуре и садржаја које има и надређена драма, а који су важни за њено разумевање. Он показује какав је однос надређене драме према стварном свету. Помоћу херменеутичког кључа могуће је дефинисати читав мотивацијски систем драме. Најчешће је прикривен, па су могућности за погрешну интерпретацију велике. Када су у питању високо стилизовани драмски облици, они се опиру оштрој класификацији. То може бити и сама структура дела, интертекстуални слој дела, тематизовање представљања и сл. Више о свему овоме видети у: Milutinović, 1994: 9-12.

одлике античког хора на ужичкој агори), такође су сцене које имају метадрамски карактер, а сама уметност на овај начин постаје активан учесник дела.

Зоран Милутиновић говори и о метатеатралном карактеру прве међуигре. Најпре, провидна завеса дели простор сцене и на тај начин одваја глумце од света драме у којој су боравили (визуелни маркер метатеатралног). Друго, сами глумци иступају из ликова које тумаче (долази до њихове метатеатралне расплуђености) – они су сада симболи глумаца уопште. Њихови монолози у стиховима (аудитивни маркер метатеатралног)[7] говоре о природи и функцији позоришне уметности у дехуманизованом свету. Како Милутиновић тачно примећује, смисао онога што глумци у овој игри саопштавају, не само да је другачији од њихове свести о уметности која се појављује у свету драме, већ је далеко компликованији од оног смисла који ови „лоши и провинцијални глумци" у свету драме могу да дочарају (Milutinović, 1994: 114). Све време у међуигри постоји поигравање са границом и световима испред и иза завесе, који, иако одвојени, у извесном степену утичу једни на друге.

Осим наглашених метатеатралних облика који откривају какав је однос драме *Путујуће позориште „Шопаловић"* према стварности, постоји још једна раван на којој се ствара нови тип односа према стварности, односно нови типови самих стварности. Она се тиче самих ликова и њихових перцепција стварности.

Драмски сукоб углавном се одвија између глумачке трупе и осталих ликова у делу (окупатори, грађани Ужица). Та два света, без додирних тачака, оштро су супротстављена, а Симка, лик који не припада групи позоришних уметника, али „има минимум позоришног образовања" у оваквој констелацији бива посредник између две, фигуративно говорећи, „зараћене стране".

3. Перцепције стварности чланова позоришне трупе Шопаловић

Готово сви проучаваоци који су се бавили анализом ове Симовићеве драме дошли су до идентичног закључка када је у питању улога чланова мале позоришне трупе сачињене од не толико познатих и великих глумаца – Василија Шопаловића, Јелисавете Протић, Софије Суботић и Филипа Трнавца – у самом делу. Као глумачка дружина, они покушавају да оправдају постојање уметности у ратом захваћеној стварности провинције која има неизграђен позоришни укус и свест о природи и значају уметности. Тај њихов покушај креће се од витешког до гротескног. Покушај да превладају апсурд у својим животима и животима околине, у неким тренуцима и сам постаје апсурдан.

Сукоб са окрутном стварношћу дешава се још на самом почетку драме када грађани Ужица нападају глумце због плана да одиграју представу у веома неповољном тренутку. Етичка оправданост оваквог хтења проблематизује се даље у полицији где их немачки официр Мајцен подсећа да ће им на сцену падати сенке вешала.

Иако мотивисани различитим разлозима, сви глумци стају у одбрану театра. Јелисавета би хтела да се издигне из запарложене средине, Василије позориште види као средство за добијање новчаних прихода помоћу којих ће преживети (то у извесном смислу виде и остали чланови трупе, осим Филипа). Међутим, како се радња одвија, у судару са стварношћу, они ће различито реаговати. За Василија и Јелисавету стварност је победила уметност. Између њих постоји јасна и непремостива граница. Софија преиспитује постојање те границе, да би јој у тренуцима опасним по живот уметност постала спасоносно „оружје". Филип се налази на потпуно супротном крају од Василија и Јелисавете. За њега стварност као таква не постоји. Она може бити само један од израза уметности.

Јован Христић ова три типа одговора уметности на притиске стварности види као комедију (Василијев и Јелисаветин одговор), бајку (Софијин одговор) и трагедију, како уметности, тако и живота (Филипова судбина и њене последице по друге). Ипак, не би се могло рећи да су епизоде око Василија и Јелисавете комичне, макар не у потпуности. Ако и има комичног, то је у понеким сегментима (нпр. у Јелисаветиној неспретности и немогућности да у потпуности уђе у улогу која не одговара њеном роду). Разговор између Јелисавете и Василија са наглашеном тескобом живљења оличеној у метафори флаше, ближи је чеховљевској драматургији. Сцене везане за Софију и Дропца и потоње шишање Софије, пре имају један митско-ритуални карактер. Филипова судбина се може тумачити као трагична (Филип као жртва), али и као гротескно-апсурдна (донкихотовско у Филипу).

7 Дејан Мијач је у својој сценској поставци *Шопаловића* као контрапункт говору глумаца у првој међуигри поставио звукове ратних бубњева и тако додатно нагласио свеопшту ратну атмосферу у којој су се глумци нашли.

3. 1. Василије и Јелисавета – прагматичко становиште

Василије Шопаловић као оснивач и вођа путујуће дружине нема нимало лак задатак. Можда је од свих чланова он најсвеснији потребе да се преживи, по сваку цену. Он је рационалан, предузимљив и свестан да својим радом мора преживети. За њега је уметност занат, као и пекарски, обућарски и било који други. Занат који ће му обезбедити живот. У његовом поимању постоји јасна рампа која дели позорницу од стварности, рампа која се не прелази. Њено укидање доноси само невоље и опасности.

Јелисавета је глумица чија је младост прошла, али са таквом стварношћу она не може да се помири. Она у глуми види могућност да побегне од ускогруде средине, али и од сурове реалности и чињенице која је тако много погађа, чињенице да више није млада. Међутим, и за њу постоји јасна граница између уметности и стварности, коју она не би била у стању да пређе чак ни када би морала (комично делују сцене пробе у којима она упорно одбија да прихвати чињеницу да тумачи мушку улогу), и без које, према сопственом признању, не би знала где се налази.

Суочивши се са стварношћу обоје губе илузије и превиђају сваку потенцијалну моћ своје уметности. То најбоље осликава сцена у којој њих двоје разговарају о животу и уметности. И док Јелисавета ипак има трачак наде, чежњу да „тамо негде" постоји излаз из чамотиње, па премда то био и месец, Василије је грубо прекида – оно у чему Јелисавета види излаз (макар га никада и не досегла), за Василија је коначна потврда затвора: овај свет је „обична боца" у којој су „сви они заробљени", а месец који се види на небу само је „обичан чеп".

Нема ничег комичног у овој огорчености. Правда и склад у међуљудским односима само су заблуде и илузије којих се Василије коначно „ослободио". Не постоји метафизички слој живљења, а свака нада је узалудна, апсурдан, па чак и опасна. Не може се рећи да Василије нема у себи макар искрицу заљубљености у уметност. Довољно је само видети са каквим жаром он говори о сељаку и његовој шајкачи и о ономе шта је тај призор у њему пробудио. На моменте се његови ставови о глуми поклапају са ставовима Станиславског. Међутим, задивљеност није била довољно јака да га одбрани од напада стварности, и он се предао. Он је „разумео живот", а може „да га заборави" само онда када је потпуно у представи, када представу у потпуности одвоји од реалности. Уколико се граница укине, излио би се очај стварности у уметност и парадоксално, једино његово уточиште било би угрожено, а он би се „скаменио од ужаса".

3. 2. Софија – преиспитивање постојања границе

За разлику од старијих чланова трупе, Софија није баш сасвим сигурна у постојање чврсте границе, што ће отворено и рећи. Наиме, она је свесна да је граница променљива и због тога је и сама прилагодљива. Иако зна да је њено оружје слабо, крхко, верује да оно против стварности није немоћно – у неким тренуцима и оно делује, додуше не без последица по оног ко њиме рукује.

Интересантна је симболика која се везује уз овај лик. Прелепа коса којом засењује и Благоја и Дропца, симбол је моћи уопште, али и моћи Ероса. Видова трава коју даје Дропцу симбол је исцељења и духовне обнове. Вода, као Софијин „космос" коме ова непрестано тежи, извор је живота, место прочишћења и обнављања. Међутим, Софија је „глумица у љубичастом". Као боја која се најређе налази у природи, љубичаста боја је симбол мистичности, уникатности, оригиналности, а шире гледано и саме уметности. Снажан ореол мистичног обмотан је око овог лика: њен лик је духовно чист, а „опседнутост водом и купањем указује на њену моћ да као и вода прочишћава и обнавља" (Врбавац 2005: 87). Она ће успети да управо код воде, обасјане месечином, преобрази и крволочног Дропца.

У сцени преображаја Дропца и потоњем шишању Софије, Зоран Милутиновић види јаке паралеле са Андрићевом приповетком *Аска и вук*. И Аска и Софија наилазе на неразумевање околине, чак и на препреке и забране када је у питању занимање за уметност. Обе воле да одлутају од својих „стада", гоњене личним позивом. Обе наилазе на животну опасност и помоћу својих уметности побеђују зло и саму смрт. На крају, обе добијају јаке ударце (Аска је наставила да плеше, али никада више није говорила о сусрету са вуком, јер о најтежим догађајима у животу може само да се ћути; Софија је сачувала живот, али је изгубила своју безазленост у односу према стварности). Крвави трагови који остају иза вука пошто га чобани ране, остају и иза Дропца (макар до преображаја) и то је најистакнутији маркер интертекстуалности у овом случају. Међутим, како Милутиновић проницљиво примећује, Симовић прави један иронијски отклон: док чобани спашавају Аску, дотле грађани Ужица шишају Софију, вређају је и уништавају њену лепоту. Софија је успела да

спаси и себе и њих од Дропца, али није успела да спаси себе од њих (Milutinović, 1994: 111).

У извесном смислу, овај лик је прошао кроз одређену врсту обреда прелаза. Под ударом стварности, Софија прелази из стања безазлености у стање отрежњености. Постаје свесна да на „гвоздену" стварност може ударити и „дрвеним мачем", да уметност ипак може нанети одређени ударац стварности, али да кад год дође до њиховог сукоба, уметност ипак мора да претрпи озбиљне казне и ударце. Њена коса ће после неког времена опет израсти, али она сама више неће бити иста.

У том контексту гротескно и иронично делује Симкина реплика на крају драме о перици која Софији лепше стоји од праве косе. Симовић се опет поиграва границом између привида и стварности: „наглашава да је „истина" о свету увек неухватљива, будући да симулација истине (перика) у савременом свету може да функционише и као сама „истина" (коса)" (Врбавац, 2005: 89).

3. 3. Филип – уметност као једина стварност

Колико год Софија била прилагодљива, толико је Филип крут и радикалан: он је извршио потпуну субјективизацију стварности, „он се понаша као да не постоји свет". Прецењивши моћ позоришта и потценивши моћ стварности, страдао је као свако ко се усуди да прегази брану која одваја уметност и привид од реалног. Он сматра да је победа уметности над стварношћу неминовна, али заборавља да се уметност гради и од стварног, појавног и пролазног, исто колико и од вечног. И као што уметност понекад улази у стварност, тако је могућ и обрнути смер: стварност на суров начин може да крочи у нежну уметност. Ако се његов став и понашање тумаче у митолошком кључу, односно према законима античке трагедије, непоштовањем закона на којима се заснива живот, он је починио грех, па неминовно мора бити жртвован.

Ретко на површину испливава разумна страна код Филипа, ретко „уметник бива присутан". То се дешава у четвртој сцени првог чина када са Василијем ступа у препирку поводом питања о природи уметности. Он нема „чуло за стварност". Према сопственом признању, он у „ту стварност може да уђе једино са целом својом уметношћу којој припада". И тако, већину времена он бива „заражен позоришним лудилом" у покушају да тумачи стварност кроз уметност, не би ли пронашао и на видело изнео суштину свакодневице која се изгубила.

Међутим, поставља се питање – шта је Филипово „ја"? Какав је однос маске (маски) и лица, идентитета и интегритета? Да ли је он сам лик који тумачи, или је он изван тог лика? У ком тренутку је дошло до поистовећивања са ликом и губљења сопства? Да ли је икада било границе? Не помаже ни одређење које стоји уз Филипа: „глумац са две маске, испод којих се можда налази и трећа". Симовић се и овде намерно поиграва границом, сугеришући да је немогуће дати одговоре укључивањем само здраворазумске логике, јер иманентна природа мотивацијских структура које се крију иза Филиповог понашања јесте у потпуности ирационална.

Са једне стране, Филипова смрт јесте херојска. Она је апотеоза уметности која и у поразу остаје величанствена. Са друге стране, његова смрт је и гротескно-иронична, готово апсурдна. Чланови трупе вест о његовој смрти дочекују мирно, без патоса и изненађења, са извесним олакшањем (његово „лудило" било је за њих опасан терет). Иронично, Филипа на крају најбоље разуме онај који је од њега све време био најудаљенији – Василије. У разговору који преостали чланови трупе воде о питању Филиповог идентитета, он ће на крају закључити да се живот са Филипом ипак само „поиграо", а Јелисавета додаје да је његово право лице ипак била „маска лудог глумца".

*

У сукобу стварности и привида оличеног у уметности чији су носиоци глумци једног путујућег позоришта, намећу се различита решења. Свесни грубости која их у стварности окружује, глумци ће различито реаговати. Неки ће признати надмоћ стварности, други, свесни те надмоћи, ипак ће наћи начине да јој се понекад супротставе, трећи ће, признавши надмоћ уметности и привида, страдати. Из свега се намеће закључак да је уметник „мудрац са прапорцима", мудра луда која износи истине о стварном свету, али је у поређењу са тим истим светом неозбиљна, покривена велом игре и причине, и зато не може радикално изменити и побољшати стање у стварности.

4. Перцепција стварности мештана Ужица

Да би сценско извођење драмског дела могло да се назове представом, потребно је присуство публике. То наравно важи и за представу глумачке трупе Шопаловић. Међутим, ко ће у окупираној, ратом разореној и културно непросвећеној провинцији доћи да гледа представу?

Са друге стране, сплет животних околности приморава глумце да буду и публика, а неки од њих постају и учесници „крвавог позоришта“ ратне свакодневице. Етичка непримереност датим околностима главни је аргумент мештана Ужица против наступања позоришне трупе. Ипак, како се радња одвија, и код неких од њих долази до трансформације.

4. 1. Гина и Симка

Симовић је своју јунакињу Гину Бабић већ у првој појави везао уз симбол који у суштини представља њен живот – корито у коме се пере веш. То корито, у коме су „потонуле све њене лађе”, над којим је она „вечно надвијена”, непрестано је пуно прљаве воде. Иронично, њихова кућа се налази поред реке, чије је корито пуно чисте воде у којој се Софија редовно купа. Гини се та река, коју посматра преко свог корита, и не чини тако лепом. Она својом појавом, опаскама и понашањем одаје утисак једне дубоко исфрустриране и осујећене жене, која свој живот доживљава као казну од које нема избављења. Њој не преостаје ништа друго до да се са таквим животом помири, да живи по његовим неписаним правилима, а да једини одушак од свега види у непрестаном жаљењу. Сав јад и незадовољство својим животом сажела је у опасци коју је упутила Благоју:

> ГИНА: Ваљда сам и могла нешто од тебе да видим! Кућа – пијаца, прање – пеглање, кување – шивење! То ми је цео живот с тобом! А овамо си ми обећавао и Цариград! (I, 3) (Симовић, 2002: 295)

Неиспуњена обећања, оличена у Цариграду као метафори пространства и великих очекивања, још више наглашавају тескобу рутинског и скученог живота у провинцији, која је постала Гинина једина стварност.

Долазак глумица провоцира и избацује на површину Гинину осујећеност. Поглед на њихову дотераност и привлачност, у њој буди љубомору. Као да осећа да се над њеном кућом надвила опасност, она решава да се одбрани и то објашњењима заснованим на контрастима. Глумице су све што Гина није: оне су женствено обучене, Гина је у незграпним и мушкобањастим ритама. Оне су, дакле, непоштене и лаке, док је Гина часна и поштена. Глумице „виде камилицу, а не виде рат“ и понашају се „као на излету”, дакле немају свест о друштвеној солидарности у изузетно тешким временима. Гина, са друге стране, у потпуности живи у ратом разореној стварности. Уметност је у њеним очима једно бескорисно и морално наказно „ваздушасто ништа”.

Једини смисао свог живота Гина види у улози мајке. По сопственом признању, не постоји нешто што она не би урадила да спасе свога сина из канџи крволочног батинаша Дропца. У тим тренуцима и она глуми, и она ставља маску. Свесно лаже да није видела како поднаредник Милун гута Василијеву дозволу, како не би сину направила још већи проблем и нимало се не каје због свог поступка. По сопственом признању, за сина је у стању и да убије.

Да Гина временом ипак полако почиње да мења мишљење о глумцима, види се у њеном кајању које уследи пошто су мештани Ужица Софији одсекли косу. Губитак Софијине лепоте на Гину делује поражавајуће. А када Софија и Филип њеног сина спасу затвора, она сасвим мења мишљење. Осећа велику захвалност према њима, али и стид – људи који су спасили њеног сина, претрпели су стравичне губитке. Стид је толико јак да Гина није била у стању ни да поздрави глумце на њиховом одласку.

Симка Аџић је посредник између ова два света. Она разуме обе стране али, барем на почетку драме, своје схватање стварности подређује схватањима друштва. Иако увиђа ограниченост таквог погледа, Симка је гласноговорник народа у полемици са глумцима о значају уметности у ратом загађеној стварности. Ипак, пошто у њој постоји бар клица уметничког укуса и пошто и сама, крајичком свога бића, чезне за другачијим животом, она пролази кроз трансформације. На почетку је удовица у црном (иако није волела свог мужа, односно није осећала његову љубав), јер, да се није приклонила законима средине коју занима само појавна стварност и поштовање пуке обичајности, Симку би Ужичани каменовали. Али, она је биће саткано од осећања, коме је љубав преко потребна. Зато на крају одбија да носи маску коју јој је наметнуло друштво: облачи се у бело и ставља цвеће у косу.

4. 1. Благоје и Дробац

Благоје Бабић, бивши војник под командом Степе Степановића, сада је вечито припити човек који своје незадовољство утопљује у пићу. Флаша је постала симбол његовог живота, његов „космос” и уточиште. Запарложена средина и супруга без видљиве лепоте и женствености, његова су једина стварност. Долазак глумаца, посебно лепе глумице Софије, трачком светла обасјава тмину

његовог живљења. Он сам није припадник њиховог света, али њихова појава за Благоја представља могућност за избављење.

Видевши Софијину лепоту, он се осећа „као соба у коју су унели љубичице". Спремно стаје у одбрану глумаца од Гининих напада, а у једном таквом тренутку, несвесно антиципирајући даља збивања, Гина га пореди са Дропцем.[8]

Но, иако на речима одлучан, Благоје није такав и на делу. Гина ипак има велики утицај на њега. По њеном наговору, он ће и сам слагати да није видео Василијеву дозволу. Збуњен и сметен, постаће „соба из које су изнели љубичице". Последице тога биће озбиљне. На Гинино сугерисање да је Софија била са Дропцем, Благоју од љубоморе „пада крв на очи" (иста она коју је са Дропчевих очију скинула Софијина лепота). Тада крвнички, на начин како би то Дробац урадио, Благоје лишава глумицу њене лепоте, а иза њега остаје крвав траг.

Дробац је изузетно сложен лик. Он има изглед обичног сељака, али је и суров и рањив, и крволочан и стидљив, и комичан и језив. Одрастајући у планинама, он је развио саосећање према биљу, али не и према људима.[9] Имајући искуства само у стварности, за њега она као таква једина и постоји, па су чак и делови представе за њега – пука реалност. „Нечовек", како га је Гина назвала, то полуљудско и полузверско створење опчињено несвакидашњом лепотом, несвесно пристаје да буде део магијског ритуала у виду представе[10] из кога излази трансформисан. Уметност је оплеменила и отрезнила крволочно створење кога се, иако је својим бићем припадало окрутној свакодневици, та иста свакодневица ужасавала, а уметност презирала.

У Дропцу се појављује раскол. Поставши најпре свестан онога што је чинио, затим онога што је могао да буде да се обрео другим путем, али и своје немогућности да се потпуно преобрази („не може гуја назад у љуску"), он види смрт као једини вид искупљења за грехе које је починио. У склопу његове мотивације, али и тренутка када се преображај дешава, као и значаја за ток и расплет главне радње, ово је једини логичан потез, мада се са аспекта саме драматургије неким ауторима тај потез чинио као пребрз, нагао и „исфорсиран".[11]

Крвави трагови који од сада остају за Благојем указују на Симовићево уверење да су нагонско, анимално и деструктивно неуништиви, исто као што је случај и са лепим, узвишеним и племенитим. Узвишено и нагонско, апсолутно Добро и апсолутно Зло у вечитој су борби у којој нема трајно пораженог. Чак и када једно од њих привидно изгуби, уништи се само једно његово појавно обличје, а оно се појављује у другом облику. Ид и супер-его у вечитој су борби, а поприште је људски его.

4. 3. Остали мештани Ужица и представници власти

Остали мештани Ужица, чак и када су посебно именовани, у бити се не разликују у великој мери, па се могу посматрати као један колективан лик у драми. На самом почетку, на Ракијској пијаци, они изражавају свој став према позоришту: оно је небитно, у поређењу са стварношћу (и то посебно ратном!) готово у потпуности невредно, па чак и морално опскурно. Њихова интерпретација позоришта кроз призму стварности која их окружује доводи и до комичних и до трагичних последица. Дара и Томанија, у својству политичких активиста, посматрају позоришну активност кроз своје идеолошко слепило: рад глумачке дружине у истој је равни као и сарадња са окупатором. Поднаредник Милун, представник власти „без минимума позоришног образовања", не разликује стварност од позоришта. Због тога је комично-апсурдан. Позоришни реквизити за њега су право оружје, Филипово „позоришно лудило" меша са лажним представљањем, обичну најаву представе поистовећује са позивањем народа на узбуну. За разлику од њега, немачки официр Мајцен добро зна шта је позориште, али ни он нема другачије мишљење од осталих Ужичана. За све њих је заједничко уверење да позоришту није место у ратној стварности. Тог се уверења држе до краја и код њих неће доћи ни до какве промене.

8 ГИНА: Ајде, узми је, то ти и приличи! Узми Дропчеву жилу, Дропчева слико и прилико! Ајде, ударај мајку свога сина, ударај! Одбрани ону успаљеницу белосветску! (I, 3) (Симовић, 2002: 305).

9 Златко Грушановић је покушао да објасни мотивацијски склоп који се налази иза лика Дропца, а који у основи, поред слабих генетских предиспозиција има и појаву тзв. „прихватања негативног идентитета". Наиме, претпоставивши да је Дробац, одраставши у планини, растао без породице и блиских пријатеља, очигледно не превише бистар, вероватно је био згодна мета за ругање и зазирање других. Временом је и сам прихватио улогу коју му је наметнуло друштво, без противљења и преиспитивања. Оставши у дубини душе „несигуран, стидљив, збуњен и рањив", иако симбол демонског, зверског и нагонског, Дропца је подстакла на преиспитивање управо Софија, која је прва у њему успела да види нешто добро (Grušanović, 2010: 33, 71-73).

10 Представа и стварност овде постају једно. И сама Софија касније признаје да је играла „као да је глава у питању".

11 Видети: Grušanović, 2010: 70 и Врбавац, 2005: 87.

5. Закључак

Односима митског и историјског, историје и уметности, уметности и провинције бавили су се многи наши књижевници и пре Љубомира Симовића. Код Андрића, на пример, постоје и мотив мита и историје, и историје и уметности, осећај тескобе у запарложеној средини касабе, који мучи све племените душе у потрази за „неким светом" пуним могућности. Чак ни мотив путујућег позоришта и његов однос према културно непросвећеној средини није нов. Можда је за то најбољи пример Стеван Сремац, који се у више својих дела бавио положајем глумаца, а добра илустрација у овом случају била би његова приповетка *Путујуће друштво* из 1901. године, у којој су описани доживљаји Димићевог путујућег позоришта у Лесковцу, Власотинцу и још неким околним варошима крајем XIX века. Ни овде малограђанска средина нема много разумевања за глумце. Симовић се, дакле, у извесном степену ослања на књижевну традицију. Међутим, блискост његовог дела и са модерним токовима драмске књижевности огледа се, између осталог, у поигравању са елементима драме, поигравању са границом, у иронијском отклону, апсурдном осећању, и сл.

И мит и уметност, као скупови свих могућих начина постојања, имају огромну улогу у обликовању стварности у драми *Путујуће позориште Шопаловић*, како када је у питању однос саме драме према стварности, тако и када је у питању однос ликова драме према тој истој стварности, који укључује њена уобличења, осмишљавања и (ре) дефинисања. Ипак, у делу је доминантна и једино стална и сигурна само игра – са границом, са ликовима, са неким елементима дела. Она готово да сеже и до апсурда, не остављајући, притом, ни једну могућност да дело пружи коначан одговор на прегршт питања која се постављају, а главно је: где је граница између стварности и привида?

У суровој борби за преживљавање, обремењен осећањима скучености, тескобе и осујећености, готово сваки лик у драми има свој одговор. За Филипа постоји само уметност, за њега једнако стварна колико је за остале она само сан, илузија, машта и привид. Непостојање границе, али у супротном смеру, карактерише понајвише перцепцију Милуна и Дропца. Софија сматра да је граница растегљива, прилагодљива ситуацији. Василије и Јелисавета, али и Мајцен, јасно постављају границе и никако не допуштају мешање стварности и привида.

Па ипак, до мешања долази. Уметност продире у стварност, мења је и оплемењује. Стварност продире у уметност и осакаћује је, готово до уништења. На питање где је граница – нема једноставних одговора. Постоји само бескрајна промена изражена и кроз непрекидно инсистирање на томе да скоро сви ликови у неком тренутку глуме и стављају маске, тако да су границе између илузије и стварности нејасне до краја.

Зато у раду није направљена експлицитна класификација типова стварности у овој драми, јер су и стварност и привид нераскидиво испреплетени.

Извори и литература

-Врбавац, 2005: Јасмина Врбавац, *ЖРТВОВАЊЕ КРАЉА: Мит у драмама Љубомира Симовића*, Позоришни музеј Војводине, Нови Сад, 2005.

-Екмечић, 2017: Ливија Д. Екмечић, *Драмско дело Љубомира Симовића у контексту савремене српске књижевности*, докторска дисертација, Филолошки факултет, Универзитет у Београду, Београд, 2017. http://nardus.mpn.gov.rs/handle/12345678/9021

-Симовић, 2002: Љубомир Симовић, *Драме*, Стубови културе, Београд, 2002.

-Fraj, 1981: Nortrop Fraj, *Književni arhetipovi*, prevela Zlatica Putničanin, u: *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu*, br. 265, mart 1981.

-Grušanović, 2010: Zlatko Grušanović, *Tri drame Ljubomira Simovića*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2010.

-Hristić, 2017: Jovan Hristić, „O drami *Putujuće pozorište Šopalović* Ljubomira Simovića", u: Jovan Hristić, *Dugo traganje za pozorištem*, priredila Ivana Kronja, Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin", Zrenjanin, 2017.

-Marjanović, 1999: Petar Marjanović, „PUTUJUĆE POZORIŠTE ŠOPALOVIĆ' LJUBOMIRA SIMOVIĆA – Najbolje delo srpske dramske književnosti XX stoleća", u: *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, br. 3, god. 1999.

-Milutinović, 1994: Zoran Milutinović, *METATEATRALNOST: Imanentna poetika u dramama XX veka*, Radionica SIC, Beograd, 1994.

Types of reality in Ljubomir Simović's drama The Strolling Theatre Šopalović

Summary.

Ljubomir Simović`s drama T*he Strolling Theatre Šopalović* reflects specific relationships of different types of reality and illusion. The paper attempts to present a more complete picture of the types of realities that emerge from this relationship, through analysis of the relationship between mythical and artistic shaping of reality in drama, the metatheatrical layer, and the motivational system, as well as the perception of reality of representative characters in the drama. Playing with the boundary between illusion and reality, constantly insisting upon change and making an ironic deviation, with no definitive answer, Simović, however, suggests that this boundary is changeful and elusive.

Keywords: Ljubomir Simović, *The Strolling Theatre Šopalović*, reality(ies), myth, art, war, theatre, metatheatre, irony, absurd

Dr Nevenka KNEŽEVIĆ LUKIĆ
Kriminalističko-policijski Univerzitet u Beogradu
Republika Srbija

PRIKAZ IZABRANIH DELA RODOLFO ARČIBALD RAJS (1875-1929)

Povodom 90. godišnjice smrti Rodolfa Arčibalda Rajsa (1875-1929), u izdanju Zavoda za udžbenike (Beograd) i Kriminalističko-policijskog univerziteta (Beograd), objavljena su *Izabrana dela Rodolfa Arčibalda Rajsa*. Priređivači petotomnog izdanja, dr Miloje Pršić, Milić F. Petrović, prof. dr Ivana Krstić Mistridželović, dr Renata Samardžić, dr Nikola Kenš, prof. dr Aleksandar Rastović. U pet knjiga sublimirani su najvažniji radovi istaknutog naučnika, kriminaliste svetskog glasa, saborca srpskih vojnika, prijatelja srpskog naroda. Deo radova po prvi put je dostupan čitalačkoj javnosti na srpkom jeziku.

Knjiga 1. O ZLOČINIMA AUSTRO-UGARO--BUGARO-NEMACA U SRBIJI (1914-1918). Priredio dr Miloje Pršić

U potrazi za istinom, pravdom i pravom, na poziv srpske vlade, u svojstvu neutralnog posmatrača u okupiranu Srbiju dolazi Arčibald Rajs. Za istaknutog naučnika, kriminalistu svetskog glasa, dolazak u Srbiju bio je nesvakidašnji profesionalni izazov: „istraživanja sam obavljao temeljito" a ankete sprovodio „s potrebnom obazrivošću". Rajsovi izveštaji o zločinima Austro-Ugaro-Bugaro-Nemaca počinjenim u Srbiji, pružaju obilje podataka o razmerama ratnih razaranja, sistematizovanih i dokumentovanih prema naučnim kriterijumima, prikupljenih i obrađenih primenom kriminalističkih metoda na mestu izvršenih zločina. Detaljno su prikazane studije slučaja o zločinima i stradanjima srpskih sela, varoši i gradova (Aleksinca, Vranja, Bitolja, Leskovca, Prokuplja, Ćuprije, Vlasotinca, Ražnja, Požarevca, Žagubice, Velike Plane, Šapca, Prnjavora, Lešnice i drugih). Izveštaji obiluju spiskovima sa poimenično navedenim izvršiocima zločina i njihovim žrtvama, rezultatima veštačenja o načinu i uzroku smrti postradalog stanovništva, studijama o načinu izvršenja zločina, o pogubljenjima, zlostavljanjima civila, pljačkanju i uništenju imovine, o nasilnim regrutovanjima, povredama ratnog prava, prikazima o načinu života u okupiranim oblastima, deportacijama i internacijama. Rajsova empirijska istraživanja sprovedena na prostoru cele ondašnje Srbije, potkrepljena su iskazima austrougarskih vojnika i oficira, anketama preživelih i svedočenjima postradalih stanovnika, zvaničnim raportima srpskih oficira. Prikupljeni podaci, obrađeni i prikazani u iscrpnim izveštajima, nesumnjivo dokumentuju povredu međunarodnog prava, kršenje usvojenih ratnih pravila i konvencija i ponašanje vojske i civilnih službi dvojne monarhije u okupiranoj Srbiji. Rajs je posebno nastojao da otkrije motive za brutalno i svirepo postupanje austrougarskih, bugarskih i nemačkih vojnika i oficira prema civilnom stanovništvu, da utvrdi uzroke likvidacija čitavih porodica, masakriranja zarobljenih vojnika, ubijanja ranjenika, nemilosrdnog uništavanja materijalnih dobara i kulturnog bogatstva, za bombardovanje neutvrđenih gradova i paljenje srspkih sela, proterivanja učitelja srpske nacionalnosti, mnogobrojna ubijanja srpskih sveštenika, uništavanje srpskih crkava, otimanje novca i puštanje u opticaj lažnog novca, nametanju ratnih poreza, spaljivanju knjiga, arhivske građe, biblioteka i muzeja. Izveštaji dokazuju nameru okupatorskih snaga da ukloni tragove vekovnog postojanja srpske kulture, jezika i pravoslavne vere, da demografski, socijalno i biološki potpuno uništi Srbiju.

Knjiga 2. RATNI DOPISI IZ SRBIJE (1914-1918). Priredio Milić F. Petrović

U svojstvu ratnog dopisnika uticajnih evropskih časopisa i dnevnih novina i vođen jasnim stavom da „pred zločinom nema neutralnosti", Rajs je iznosio pred svetsku javnost istinu o ratu u Srbiji. U nameri da utiče na šire javno mnjenje, Rajs je u svojim dopisima koji su kontinuirano pisani tokom trajanja ratnog perioda, izvornim informacijama, konkretnim analizama i logičkim zaključcima uspeo da skrene pažnju običnog čitaoca – evropskog građanina na stradanja Srba i razaranje srpske države i da hrabro, nedvosmislneo ukaže na odgovornost Austrougarske carevine koja je vešto

zataškavana u sredstvima javnog informisanja širenjem antisrpske propagande. Rajs je ukazao na postupanje austrougarske vojske prema civilnom stanovništvu, zarobljenicima, ranjenicima i srpskoj vojsci uopšte, opisujući atmosferu koja je vladala nakon ulaska austrougarskih trupa u osvojena područja, ali i na ponašanje srpske vojske i srpskog naroda prema zarobljenim austrougarskim vojnicima. Desetine dopisa, izveštaja i reportaža objavljeno je u sredstvima javnog informisanja u Francuskoj, Holandiji i drugim evropskim zemljama, a samo u Lozanskoj Gazeti objavljeno je 116 Rajsovih izveštaja sa ratom zahvaćenih područja srpske države. Kao beskompromisni svedok celokupnog toka rata, situacije na frontu i u pozadini, Rajs izveštava o ratnim operacijama na teritoriji Srbije i Makedonije, opisuje zlodela i nečovečnost bugarskih vojnika prema srpskom narodu, s posebnim poštovanjem ističe građansku čast i vojničku hrabrost Srba u postupanju prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima, piše o povlačenju preko Albanije, o međusobnim odnosima Srbije i Crne Gore, Srbije i Hrvatske, o albanskom pitanju, borbama na Kajmakčalanu, Solunskom frontu, ratnoj propagandi i špijunaži, kršenju ratnog prava, ponašanju saveznika prema Srbiji. Rajs se tokom rata angažovao i na zbrinjavanju srpskih izbeglica, a tokom svojih poseta Francuskoj i Švajcarskoj javno je govorio i iznosio istinu o pravom stanju na ratom zahvaćenim područjima.

Knjiga 3. VIZIONAR MODERNE POLICIJE. Priredili: prof. dr Ivana Krstić Mistridželović, dr Renata Samardžić, dr Nikola Kenš, prof. dr Aleksandar Rastović

U trećoj knjizi „Vizionar moderne policije“ prikazan je Rajsov naučni doprinos razvoju kriminalistike, Rajsova uloga u modernizaciji i reformi policije, u unapređenju policijskog školstva. Napori da stvori novu naučnu disciplinu, proisteklu iz praktične primene naučnih metoda (posebno metoda prirodnih nauka) u istrazi krivičnih dela, svrstali su Rajsa u pionire svetske kriminalistike. Zaljubljenik u fotografiju, „nemog svedoka“ o izvršenom zločinu, postao je učenik čuvenog Alfonsa Bertijona, tvorca prve zvanično priznate naučne metode za identifikaciju lica, koja je, zahvaljujući Rajsu postala zakonski obavezna u Švajcarskoj. U knjizi je od ukupno trideset, prikazano deset Rajsovih naučnih radova o primeni naučnih metoda i tehničkih inovacija u praksu policijskog postupanja, o sudskoj fotografiji, o principima moderne, reformisane policije. Posebno mesto u Rajsovim delima je započeti ali nedovršeni Priručnik za naučnu (tehničku) policiju. Svojim inovativnim idejama Rajs je dao novu dimenziju policijskom školstvu, reformi i reorganizaciji policije i sudstva i postavio pravac u unapređenju procesa obrazovanja pripadnika policije osnivanjem specijalizovanih policijskih škola i uvođenjem naučne policije (police scientifique, fr) i policijske tehnike u akademsku nastavu. Rajsov vizionarski pogled doprineo je da katedra za sudsku fotografiju na Univerzitetu u Lozani, evoluira u prvi Institut naučne policije u svetu. Težište Rajsovog interesovanja je u stvaranju kriminalistike - nove naučne discipline, koju je na najbolji mogući način približio akademskoj zajednici. O Rajsu i naučnoj policiji pisali su njegovi savremenici: Edmond Lokar, osnivač prve policijsko-tehničke laboratorije u svetu, Dušan Alimpić polaznik Rajsovog Instituta naučne policije u Lozani i Vasa Lazarević. Posebno je istaknut Rajsov doprinos osnivanju prve policijske škole u Srbiji (1921) i rad na reformi srpske policije i Ministarstva unutrašnjih poslova.

Knjiga 4. ŠTA SAM VIDEO I PROŽIVEO U VELIKIM DANIMA; ČUJTE SRBI. Priredio: dr Miloje Pršić

Rajsovi izveštaji, ankete i dopisi evropskim časopisima i dnevnim novinama o ratu na srpskoj teritoriji, službeni izveštaji upućeni srpskoj vladi i svakodnevne beleške iz ličnog dnevnika objedinjeni su sadržinski u knjizi *Šta sam video i proživeo u velikim danima*. Hronološki i tematski povezani, opisani su događaji koji su obeležili Rajsov život u ratnom periodu, počev od dolaska iz Lozane u Niš početkom rata, posete Valjevu i bombardovanom Beogradu, kretanja preko Savskog i Drinskog fronta, borbi oko Bitolja, i u Solunu, o životu na frontu. Rajs opisuje odnos saveznika prema srpskoj vojsci, kritički se osvrće i iznosi lične utiske o srpskim vojskovođama i političarima. Knjiga se pojavila 1928. godine, samo godinu dana uoči Rajsove smrti. Tokom svog desetogodišnjeg života u posleratnoj Srbiji, uočivši vrline i mane srpskog naroda, pogođen odnosom političke elite prema običnom čoveku, preživelom ratniku, trajnom invalidu, osiromašenom građaninu, Rajs ostavlja politički testament, veliku opomenu srpskom narodu *Čujte Srbi*, bez dozbole za objavljivanje. Duboko verujući, da srpski narod uprkos manama ima budućnost ako održi „duh Kosova, Karađorđa, Kumanova,“ Rajs iskreno upozorava srpsku posleratnu omladi-

nu i političare na istinske vrednosti i dug prema ogromnim žrtvma koje je Srbija podnela tokom rata. Poistovetivši se sa hrabrim, odanim, rodoljubivim srpskim vojnikom, Rajsova poslednja želja bila je da njegovo telo bude sahranjeno u Beogradu, a srce na Kajmakčalanu. Ispunjenjem želje, srpski narod se delimično zahvalio velikom prijatelju, saborcu i sugrađaninu.

Knjiga 5. SRBI O RAJSU. Priredili: prof. dr Aleksandar Rastović, prof. dr Ivana Krstić Mistridželović, dr Renata Samardžić

Peti tom *Srbi o Rajsu*, sadrži dvadeset devet radova o uglednom Švajcarcu. Posmatran kroz prizmu istaknutih srpskih akademika, pisaca, naučnika, profesora univerziteta, istoričara, pravnika, lekara, kriminologa i istoričara umetnosti, oslikan je portret Arčibalda Rajsa. Posebno su istaknute specifičnosti u obimnoj sferi Rajsovih interesovanja i delovanja tokom Prvog svetskog rata ali i u međuratnom periodu. Radovi o Rajsu objavljivani su u prestižnim naučnim časopisima, naučnim monografijama, zbornicima radova. Tematski raspon radova o Rajsu je raznovrstan, i daje uvid o pogledu srpskih naučnika na Rajsov doprinos rasvetljavanju istine o ratu i razbijanju predrasuda i rušenju stereotipa o Srbiji i srpskim vojnicima, o pobedi pravde istine i prava, o značaju izveštavanja svetske javnosti o ratnim zločinima, delovanju Rajsa putem medija i uticaja na svetsku javnost, o aktuelnosti Rajsovih poruka upućenih Srbima, o svedočenju rada sanitetske službe i moralu srpskih vojnika, o dinastiji Karađorđević. Među autorima koji su posvetili svoje tekstove iskrenom prijatelju srpskog naroda su akademici Dobrica Ćosić i Vladimir Stojančević, prof. dr Dane Subošić, prof. dr Zoran Jevtović, Zdenko Levental, dr Snežana Veljović, prof. dr Miloje Pršić, i drugi.

Sa vremenske distance od jednog veka po završetku Velikog rata i devet decenija od iznenadne smrti velikog, iskrenog prijatelja srpskog naroda, Arčibalda Rajsa, srpski narod se izdavanjem kapitalnog dela odužuje Rajsu na simboličan način. Na 64. Međunarodnom beogradskom sajmu knjiga (20-27. oktobra 2019), „Izabrana dela Arčibalda Rajsa“ nagrađena su posebnim priznanjem za doprinos u oblasti nauke.

Проф. др Александар РАСТОВИЋ[1]
Историјски институт САНУ, Београд
Република Србија

ИЗВЕШТАЈИ И НАРЕДБЕ НЕДИЋЕВЕ „ВЛАДЕ НАРОДНОГ СПАСА“ ЗА ОКРУГ ПОЖАРЕВАЧКИ, 1941-1944. ГОДИНЕ
Тематски зборник докумената I и II, приредиле др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић, Пожаревац, 2018-2019.[2]

„Ревизија историје представља константу англосаксонске односно великог дела европске историографије која нажалост траје већ скоро читав век. Са избијањем Првог светског рата појавиле су се прве опасне тенденције да се одговорном за избијање тог до тада највећег сукоба у историји човечанства оптужи српска влада, њен председник Никола Пашић, као и целокупни српски народ. Тај својеврсни насилни инжењеринг односно прекрајање и фалсификовање историјских чињеница наставио се и наредних година и деценија после завршетка Великог рата. Он је некако увек интезивиран како се приближавало обележавање великих историјских јубилеја.

Од фалсификовања историјских чињеница није заштићен ни период Другог светског рата. Подсећам да се последњи велики скандал десио 1. септембра ове године када на централно обележавање осамдесетогодишњице избијања Другог светског рата у Пољској нису позвани представници Русије која је дала непроцењиво важан допринос у сламању нацистичких и фашистичких држава, као и ауторитарних национализама, али су зато позвани представници Немачке, Хрватске, односно агресори и квинслинзи и то у име некаквог помирења нација и држава.

Процес ревизије савремене историје односно догађаја из Другог светског рата интензивиран је крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. века са процесом уједињења две Немачке, распадом СССР и крајем биполарне поделе света. Најновији ревизионистички талас који је запљуснуо Европу и велики део њених историографија није заобишао ни нашу земљу, ни нашу историографију. У домаћој политичкој, али и стручној јавности, јавили су се снажни покушаји фалсификовања историјских чињеница у вези са догађајима између 1941. и 1945. године. То се пре свега односило на покушај минимизирања антифашистичке борбе српског народа и намере да се колаборационисти и домаћи квинслинзи аболирају одговорности, односно да се изврши својеврсни опроштај свега онога што су чинили током рата.

Двотомни зборници докумената „Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за период 1941-1942. и 1943-1944. године“, објављени 2018. и 2019. године, у издању Историјског архива Пожаревац и Војног архива, а које су приредиле др Јасмина Николић и др Маријана Мраовић, представљају историјске изворе првог реда, јер документовано, опсежно и свеобухватно осликавају политичку и војну ситуацију, свакодневни живот у окупираној Србији и деловање тзв. Недићеве владе народног спаса у Пожаревачком округу односно на делу територије коју је формално контролисала Недићева управа, и то на основу извештаја среских и окружних начелника Министарству унутрашњих послова-Одељењу јавне безбедности. Вредност овог зборника представљају и уводне студије др Маријане Мраовић о Немачкој окупационој управи у Србији од 1941. до 1944. године при чему је посебно апострофирана војно-политичка ситуација на простору Пожаревачког округа.

1 Аутор је доктор историјских наука, научни саветник, директор Историјског института САНУ у Београду;

2 Реч/говор проф. др Александра Растовића, на свечаности представљања двотомног тематског зборника докумената „Извештаји и наредбе Недићеве „Владе народног спаса“ за Округ пожаревачки, 1941-1944“, на Универзитету одбране Министарства одбране Републике Србије у Београду, 18. децембра 2019. године;

Приређивачи су избором од осамдесет докумената на најбољи начин одговорили на најновије покушаје замене теза и ревизије историјских чињеница. И поред све трагике коју је у себи персонификовао Милан Недић, као председник владе народног спаса, документа из овог зборника на најбољи начин говоре о правом карактеру његове владе и правцима деловања политике коју је водио како на општем тако и на локалном нивоу.

Извештаји среских и окружних начелника који су били својеврсна спона између централних органа Недићеве власти и локалних институција писани су двонедељно и месечно, и садрже како опште оцене тако и конкретне податке о војној, политичкој, привредној ситуацији, информације о деловању комуниста и партизана, њиховим оружаним активностима, акцијама и саботажама на терену, расположењу народа, али су се у њима налазиле и бројне друге драгоцене информације, на пример оне о привредној ситуацији, ценама намирница, просвети и образовању, здравственом стању народа, и слично. Треба посебно истаћи да је најважнија дужност окружних начелника била свеобухватна антикомунистичка активност односно искорењивање комунизма и њихових вођа и присталица. Ако се изузме политичко идеолошка обојеност ових извештаја можемо закључити да они доносе прегрш занимљивих и драгоцених података односно представљају мале студије о свакодневном животу и потешкоћама са којима су се сусретали становници пожаревачког краја током Другог светског рата.

Ми ћемо се овом приликом осврнути на само неколико, по нашем мишљењу, најкарактеристичнијих докумената који изворно поткрепљују сву тежину и трагику живота у окупираној Србији односно Пожаревачком округу као једном од четрнаест административно-управних јединица Недићеве Србије. Један од најважнијих докумената у првом тому Зборника јесте говор генерала Милана Недића, који је одржао пред новопостављеним начелницима округа 27. децембра 1941. године у Београду. Овај говор представља есенцију Недићеве политике, својеврсни програмски и идеолошки манифест који је ревносно спроводио током четири године колико се налазио на челу извршне власти. Основна теза која се провлачи кроз његов говор тицала се погубности југословенске идеје, али и југословенске државе по српски народ која је како је сматрао била неуспешан и опасан пројект који је у Априлском рату 1941. године доживео пропаст. У тој држави српски народ је и поред огромних жртава које је положио за њен настанак био у политичком и привредно инфериорнијем положају у односу на друге народе који су у тој државној творевини живели. Други принцип који извире из овог говора односио се на настанак Велике Србије, што је била његова основна идеја водиља, при чему је био мишљења да је за реализацију тог циља државу требало добро административно и управно организовати. *„Ми не знамо колико ће рат трајати и не знамо кад ће да се сврши. За то време ми морамо да прикупимо своју снагу, да се Српство амалгамише, да се уједини и да тако чекамо суђени дан. Сматрамо да је та политика најздравија и за то ударамо прве темеље. Подела Србије, мајке Србије, на округе, сматрамо да то највише одговара интересима нашега народа*“. Следећи постулат његове политике који извире из овог говора односио се на искорењивање партијских подела и борби, а на то се надовезивало и уништавање комунизма као највеће претње опстанку српског народа. Коначно један од најважнијих стубова Недићеве политике тицао се успешно организоване пропаганде.

Други важан документ који желим да апострофирам јесте извештај Душана Јефтића, начелника Пожаревачког округа упућен министру унутрашњих послова, 1. марта 1942. године, о општој ситуацији у округу. Констатујући да ситуација на терену у погледу јавне безбедности није још увек била задовољавајућа истакао је да су комунистичке односно партизанске активности смањене иако по терену и даље крстаре мање групе партизана које се скривају по околним планинама и удаљеним селима. Закључна оцена начелника Јањића је гласила да су партизани *„дезоријентисани и да немају међусобне колаборације у своме раду, јер не само да је то резултат њихове неактивности, већ се очито види да томе доста доприноси и постепено буђење свести код народа у штетност њихове акције по народне интересе. Према обавештењима која имам код народа се осећа једно здравије расуђивање о акцији комуниста а то се манифестује кроз често тражење заштите од стране оружаних одреда проказивањем њихових места где се скривају. Поред овога, штетност акције комунистичке у народу, народ је осетио исцрпљење путем пљачке његових добара од стране комуниста а поред овога и жељом да се што пре ова неман у народу сузбије те да се народ посвети својим пословима*“.

Извештај садржи и драгоцене податке о пољопривреди, здравственом стању становништва, саобраћају. Занимљиви су подаци из извештаја о стању школства. У том тренутку у Пожаревачком округу је радило 147 народних тј. основних школа са 310 одељења, једна гиманзија, 2 ниже гимназије и једна мешовита грађанска школа. У округу се налазило и седам хиљада избеглица из Хрватске и других крајева Југославије. Примећено је деловање и стране, пре свега румунске пропаганде, која се огледала у деловању листа *Надежда* који је излазио у Вршцу, а на чијим страницама се пропагирало прикључење делова Пожаревачког округа Румунији. О румунској пропаганди и аспирацијама Румуна на овај део Србије писало се и наредних месеци у извештајима локалних пожаревачких власти.

Извештај од 1. маја 1942. године упућен Одељењу за државну заштиту министарства унутрашњих послова такође је, између осталог, садржавао део о борби против комуниста и партизанског покрета. *„Комунистичка акција сведена је на минимум. Народ више није расположен, да помаже било какву оружану акцију, а најмање комунистичку акцију, која је нанела, нарочито сељаку, огромне материјалне штете. Са својим месним властима народ је мирољубиво расположен према Немцима, а огорчено расположен према комунистима и другим авантуристички расположеним елементима. Он неће више да се подаје илузијама, које су му они у прошлој години дочаравали са много успеха“*. Занимљиво је да се једна реченица односила и на четнички покрет који на основу извештаја уопште није постојао у Пожаревачком округу нити је у њему било симпатизера четника.

О значају пропаганде и улози просветних радника и интелектуалаца у креирању новог српског карактера и духа говори извештај који је 4. маја 1942. године министарству унутрашњих послова поднео Коста Урошевић, срески начелник. Извештај се односио на говор Велибора Јонића, министра просвете, који је одржао пред преко четристо просветних радника у Пожаревцу. Подсетимо, управо је министар Јонић био Недићева десна рука у осмишљавању и ширењу пропаганде и изградњи тзв. новог, супериорног српског човека који је требало да раскрсти са свим заблудама које је имао у прошлости. Нови српски човек односно нови српски карактер требало би да се заснива на српском патријахалном породичном животу, а не како је то до тада био случај на цивилизацији и материјализацији. Јонић је оптуживао српску интелигенцију да је подлегла западним утицајима односно да су Срби због негирања својих патријархалних вредности и прихватања западних културних образаца 1941. године ушли у непотребан рат. *„Рат из прошле године био је стран српскоме народу. Српски народ гурнут је у рат без његове воље и без идеја. Интригама западне демократије увукле су српски народ у рат не ради добро бити самога српскога народа већ да заштите своје угрожене интересе. Те интриге западних демократија уродиле су плодом зато јер су преко масонерије и јеврејских капитала успели да подрижу цео државни орган бивше Југославије“*.

Извештаји окружних начелника у оквиру другог тома Зборника у периоду 1943. и 1944. године су комплекснији и поред већ уобичајених ставки које се односе на општу ситуацију, комунистичку делатност, садрже и неке нове елементе и поглавља, на пример окружне финансије, шумарство, технички одсек, социјално старање, народна привреда, цене и наднице, понашање државних и самоуправних службеника.

У оквиру другог тома Зборника указујем на значај документа-наредбе коју је Милан Недић упутио свим министрима, командама српских оружаних одреда, начелницима округа и председницима општина 31. августа 1944. године у предвечерје почетка завршних борби за ослобођење Србије и Београда од немачких окупационих власти. Као и говор који је одржао децембра 1941. године и ова наредба је у себи кондензовала суштину његове политике која је спровођена током четири ратне године. Недић и у овој наредби најснажније изражава свој политички кредо – борбу против комуниста чији је циљ уништење српског народа. За Недића није било дилеме. Дужност сваког Србина је одбрана државе од комуниста. Зато је тражио стварање јединственог српског фронта који је у суштини требало да буде антикомунистички фронт. Доследан свом понизном односу према немачком окупатору Недић је само неколико недеља пред потпуни слом како немачке војне управе тако и своје власти и владе и даље позивао српски народ да се не супроставља окупатору односно да их не напада у случају повлачења из Србије, јер они помажу српској влади и српском народу у борби против комуниста. Наредба доноси и обавезу формирања преких судова који би судили по кратком поступку народним непријатељима тј. комунистима. Такође, предвиђало се да окружни начелници организују заштиту најважнијих са-

обраћајница и путних комуникација од саботажа, а свака политичка пропаганда која је подразумевала ширење панике и страха потпадала је под удар преких судова.

Зборник докумената који данас промовишемо представља драгоцен прилог проучавању историје Другог светског рата у Србији, Пожаревачком округу, изучавању политичких и војних прилика, система функционисања немачких окупационих власти, али и Недићеве владе и локалних органа, система репресије, организацији рада и свакодевног живота обичног човека. Извештаји садрже и податке о ривалитету различитих политичких покрета на окупираној територији, збрињавању избеглица које су избегле са подручја тзв. НДХ, Косова и Метохије, Војводине, улози председника владе Милана Недића, покрету Косте Пећанца, али и о Равногорском покрету. Због занимљивости, свеобухватности, али и ексклузивности података које пружају, сматрам да ће ова два тома Зборника Извештаја бити незаобилазно средство и важан историјски извор за све истраживаче које се баве темама из војне, политичке, али и друштвене историје у бурним и трагичним временима Другог светског рата на просторима Србије и Пожаревачког краја."

Горан МИТИЋ
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

3. МЕЂУНАРОДНА КОЛОНИЈА ФИЛМСКЕ КРИТИКЕ У НИШУ: КУЛТУРНА РАСКРШЋА

У зениту октобарског сунца

И засија сунце у октобру. Али баш засија...

Овај опис би можда доликовао почетку какве епске народне песме, али иако познаваоци прилика кажу да се толики топли дани, као што беху у октобру 2019, не памте још од далеке 1926. године, дескриптивне рефлексије о сунчаним данима и благородној светлости и топлини јесен нису ту ради статистике и временске прогнозе, већ са жељом да се назначи да је претходног октобра на светло дана и овдашњу културну позорницу поново ступила једна несвакидашња манифестација као што је Међународна колонија филмске критике у Нишу.

Јединствен догађај ове врсте настао је у Нишу да би у домаћој и регионалној јавности реафирмисао једну помало запостављену кинематографску делатност, која има пресудан утицај на сазревање и уобличавање филмског укуса код млађих нараштаја, али озбиљно утиче и на њихово опште васпитање и понашање у друштву. Већ неко време је највећи број српских дневних новина лишен озбиљних критичких приказа најновијих филмских остварења, али и текстова који би се односили на увиде у иоле значајније сегменте филмске историје, док су филмске емисије на националним и локалним телевизијама постале раритетне попут немих филмова у редовној биоскопској дистрибуцији. У тренуцима када у Србији излазе у континуитету само два филмска часописа (сетимо се само колико их је било у некадашњој Југославији и каквог су врхунског квалитета били), нишки *Филаж* и београдска *Киноτека*, интернационална колонија филмске критике у Нишу наметнула се као зборно место за филмске критичаре различитих генерација из земље и иностранства, све са циљем да они, својим присуством, деловањем и учешћем у унапред пажљиво осмишљеним и припремљеним активностима, макар донекле надоместе огромну медијску празнину у домену афирмације филмске критике као стваралачке делатности и дисциплине науке о филму. Колонија критике на тај начин буди нову искричавост и радозналост у помало уснулим критичарским духовима, омогућава тек стасалим критичарским талентима да се докажу пред знатно искуснијим колегама и поново на пиједестал достојанства уздиже тумачење, вредновање и оцењивање филмских уметничких дела из разноврсних углова, не запостављајући притом ни филозофске, социолошке, психолошке, историјске, биографске, импресионистичке, журналистичке и друге врсте приступа седмој уметности.

С обзиром на то да постоје сликарске, графичке, вајарске, књижевне, фотографске, стрипске, дечје и друговрсне уметничке колоније, наметнула се и просто лебдела у ваздуху потреба и за колонијом филмске критике. У октобру 2017. године, када је оформљена Међународна колонија филмске критике у граду на Нишави, програм је био озбиљно осмишљен и реализован с ослонцем на три програмске целине, које ће остати окосница колоније и у њеним наредним издањима. Филмске радионице подразумевају рад с ученицима нишких средњих школа, пре свега гимназија, а циљ им је да полазници радионица у контакту с филмским критичарима на пријемчив начин науче како се аналитички приступа класичним делима филмске уметности, тј. како се она сврставају у филмскоисторијски, националнокинематографски, жанровски, стилски, ауторски или било који други културни и друштвени контекст. Ова програмска целина увек започиње гледањем једног од познатих српских филмова, попут *Ко τо τамо пева* Слободана Шијана (2017), *Марша на Дрину* Живорада Митровића (2018) или *Чудоτворноī мача* Воје Нановића (2019). Друга редовна програмска целина носи назив „Аутор у фокусу“ и ослања се на преиспитивање стила или ауторског рукописа, односно на мултиперспективну анализу опуса или пак појединачног филма одабраног синеасте (прво је то био Питер Богданович /Peter Bogdanovich/, потом Пол Шредер /Paul Schrader/ и Зоран Тадић), док је трећи програмски сегмент нешто општијег карактера и отвара могућност

за шира и комплекснија филмскокритичка, филмскоисторијска и филмскотеоријска сагледавања, па је, тако, прво издање колоније започело напросто неизбежном темом о смислу филмске критике.

Скандинавска поларна светлост на небу изнад нишке тврђаве

Најновија, трећа међународна критичарска колонија, одржана од 8. до 11. октобра 2019. године, почела је радионицом филмске критике на тему „*Чудотворни мач* – класично остварење југословенске и српске кинематографије". После школско-едукативне пројекције најславнијег филма Војислава Нановића, уприличене у конференцијској сали Регионалног центра за развој образовања у Нишу, уследио је разговор гостујућих филмских критичара с ученицима нишких гимназија. Била је то прилика да знатижељни средњошколци сазнају понешто о опусу и животу пионира југословенске кинематографије Воје Нановића, да препознају у *Чудотворном мачу* у главним и епизодним улогама неке од великана српскога глумишта, међу њима и Радета Марковића, Павла Вујисића, Стева Жигона и Михајла Бату Паскаљевића, да филм жанровски одреде, проанализирају и опишу својим речима, као и да, отворено и без уобичајеног школског устезања, размењујући мишљења и ставове с искусним филмским критичарима и историчарима, проникну и у нешто скривенија значења и мање уочљиве моменте који красе ову филмску бајку снимљену давне 1950. године. Осим наречене радионице, на Међународној колонији критике 2019. до изражаја је дошла и тежња да се поново открију, реафирмишу и евентуално ревалоризују запостављени, помало заборављени, скрајнути или несхватљиво потиснути аутори, филмови, жанрови и филмски покрети или школе у српској или у другим кинематографијама, и то програмском целином сликовитога назива „Тајне одаје филмске историје". Била је то прилика да се прозбори која реч о неоправдано потцењиваним ауторима какви су Александар Медведкин, Гордон Даглас, Војислав Нановић и Зоран Маширевић, о скривеним драгуљима иначе веома цењених режисера (*Држава мртвих* Живојина Павловића), као и о занимљивим културним филмским остварењима попут аустријског хорора *Страх* (*Angst*) режисера Герал да Каргла (Gerald Kargl).

Ипак, централно место на колонији заузео је округли сто о великом шведском синеасти Ингмару Бергману (Ingmar Bergman). Бергман је рођен у Упсали 14. јула 1918. у породици лутеранског свештеника, а преминуо је у осами, на острву Форе у Балтичком мору 30. јула 2007. године. Иза себе је оставио преко шездесет играних и документарних биоскопских и телевизијских филмова, а за највећи број њих је написао и сценарије. Његову плодоносну уметничку каријеру обележило је и стотинак позоришних режија, од којих се неке сматрају антологијским театарским читањем истинских класика драмске литературе. Овако значајна личност светске кинематографије захтевала је да се њена каријера сагледа из различитих углова (разне фазе у Бергмановој каријери, поједини филмови који су обележили његово стваралаштво, читав стваралачки опус генијалног аутора, Бергманов ауторски рукопис, Бергман као мултимедијална стваралачка личност и слично), па је сесија о Бергману почела, сасвим примерено, посебним предавањем које је о овом великану нордијског филма одржао специјални гост из Шведске Јан Холмберг (Jan Holmberg), филмски историчар који је од 2010. године директор Фондације „Ингмар Бергман".

Холмберг се определио да у свом предавању Бергманово филмско стваралаштво подели на неколико фаза како би што лакше представио ауторове предмете интересовања и стваралачке опсесије и недоумице, односно да би указао на суштинске вредности његовога дела. На самом почетку редитељске каријере, подсетио нас је Холмберг, Бергман је, каткад и у стилизованом мелодрамском руху, редовно тематизовао турбулентне мушко-женске брачне и ванбрачне односе, често с актерима који потичу из миљеа радничке класе и под приметним утицајем Морица Стилера (Mauritz Stiller) и Ернста Лубича (Ernst Lubitsch). Следећу фазу у каријери шведског класика карактеришу метафизика, мушкарац и упечатљиви крупни планови, а његова уметничка перцепција је доминантно усмерена на религиозна питања, с видљивим утицајима великих ауторских имена каква су Карл Теодор Драјер (Carl Theodor Dreyer) и Робер Бресон (Robert Bresson). Наредни, веома дуг период у Бергмановом филмском опусу, када је он напокон прихватио и филм у боји, одликују све изразитија модернизација стила, психолошки осетљиви прикази брачних односа и немогућности искрене међуљудске комуникације, наглашенија еротичност, осећање прогонства и углавном женски ликови у фокусу

пажње, док се радња све учесталије смешта у ентеријере, на издвојена или изолована места у мистичним шведским пејзажима. Последња фаза редитељске каријере чувеног Швеђанина, као што се можда и могло очекивати, ослања се на посматрачки резиме живота и све очигледније аутобиографске елементе, уз обавезно присуство у свеколиком Бергмановом делу неизбежног мотива трагања за смислом живота у сенци свеприсутне смрти. Као аутор је неуморно инвентарисао по сопственој души, бавећи се истовремено најмрачнијим и најузвишенијим стањима, па није никакво чудо што је чувени амерички редитељ Френсис Форд Копола (Francis Ford Coppola) једном приликом казао: „Мој најомиљенији режисер свих времена је Ингмар Бергман јер је он оличење страсти и емоција и има топлину."

Холмберг се у току свог излагања осврtао не само на тематику и стил Бергманових филмова или на разна редитељска имена без којих се опус овог аутора не може у потпуности разумети, него и на писце и сликаре који су на њега веома озбиљно утицали, од Вилијама Шекспира (William Shakespeare), Аугуста Стриндберга (August Strindberg) и Хенрика Ибзена (Henrik Ibsen) до Албрехта Дирера (Albrecht Dürer), Пабла Пикаса (Pablo Picasso) и Едварда Мунка (Edvard Munch). Аутор који је походио најтајновитије ходнике људског духа износио је на видело, користећи се ефектно компонованим крупним кадровима, приказе неизбалансираних породичних односа, преокрете и преврате у покушајима људи да међусобно комуницирају и стално унутрашње обраћање Богу. Чувени су његови „залеђени" крупни планови који наговештавају преломне догађаје а у којима је главни лик у кадру сниман са стране, док је други лик позициониран фронтално; они се каткад приписују и Свену Никвисту (Sven Nykvist), сниматељу који је статус сталног Бергмановог сарадника наследио од још једног гиганта нордијске филмске фотографије, Гунара Фишера (Gunar Fisher). Предавач није пропустио да спомене ни Бергманов темељан, више него подстицајан начин рада с глумцима и бројна славна глумачка имена – Харијет Андерсон (Harriet Andersson), Лив Улман (Liv Ullmann), Биби Андерсон (Bibi Andersson), Ерланда Јозефсона (Erland Josephson), Гунел Линдблом (Gunnel Lindblom), Макса фон Сидова (Max von Sydow), Ингрид Тулин (Ingrid Thulin) – која су током времена постала не само заштитни знак његовог кинематографског опуса и нордијског филма него и велике интернационалне звезде.

После исцрпног Холмберговог предавања уследила је дискусија током које су изнети бројни додатни детаљи из живота генијалног аутора, разноврсне анегдоте са снимања најпознатијих Бергманових филмова, интригантне опаске о његовом месту у нордијској, европској и светској кинематографији, али и озбиљни критичарски осврти на поједине филмове или етапе у уметничком стваралаштву аутора *Седмог печата* (*Det sjunde inseglet*), *Дивљих јагода* (*Smultronstället*) и *Девичанског извора* (*Jungfrukällen*). Гост из Шведске је притом инсистирао да присуствује сесији и, уз помоћ преводиоца Јелене Иванишевић-Пауновић, познатије под уметничким именом Јелена Мила (која је организаторима Колоније и помогла да доведу у Ниш Јана Холмберга), саслуша сва најављена излагања присутних филмских критичара различитих генерација и сензибилитета. На крају је констатовао да је изузетно пријатно изненађен многим бриљантним, оригиналним и надасве свежим опажањима о Бергмановим филмовима и уметничком стваралаштву, што само потврђује да је нишка интернационална колонија филмске критике и овај пут балистички прецизно нанишанила своје циљеве и још једанпут погодила право у мету.

Бергманов архив и фондација

На почетку беше реч...

Говорећи о утицајима разних филмских праваца и аутора на Бергманово стваралаштво, Јан Холмберг је, са позиције неког ко се налази на челу Фондације „Ингмар Бергман", напоменуо да је немогуће да уметници не изврше утицај један на другога, али да, ипак, свако од њих ствара „филмске слике" на свој начин. И том је приликом додао да је Бергманова *Тишина* (*Tystnaden*) лакше прихваћена у јавности после појаве појединих филмова италијанског редитења Микеланђела Антониониja (Michelangelo Antonioni). С друге стране, Ингмар Бергман је све своје филмове најпре написао, дакле имао је концепте сваког свог филма прво на папиру па их је тек онда претакао у целовите сценарије и покретне слике. У том смислу је део свога казивања Холмберг посветио и Бергмановом архиву и Фондацији „Ингмар Бергман". И тај део његовог предавања био је посебно инспиративан, поготову за оне учеснике колоније који се, између осталога, баве (или су се у појединим фазама каријере бавили) и архивским пословима.

Све је почело када је Бергман поклонио збирку свих својих докумената, практично комплетно своје животно дело, Шведском филмском институту, али под условом да том архивском збирком управља незасвисна фондација. Бергманов архив се у почетку састојао од четрдесет и пет кутија са скицама, забелешкама, писмима, скриптима, списима, радним књигама, уговорима и фотографијама, који су с балтичког острва Форе, где је велики уметник проводио последње деценије свога живота, отпремљени у престоницу Шведске. После Бергманове смрти у архив је пристигло и неколико незавршених драмских предложака за позориште и неколико неокончаних филмских сценарија, али и низ других, у међувремену насталих записа. Данас ова јединствена збирка документарног материјала садржи на хиљаде разноврсних докумената о њему као обичном човеку, писцу, филмском редитељу, позоришном и телевизијском аутору, али и око десет хиљада писама упућених Бергману или пак писама која је он другима слао током дугог низа година, свакојаким поводима, на разне теме и под најразличитијим могућим околностима. Та документација о шездесетогодишњем Бергмановом уметничком деловању постала је временом најбољи промотер шведског филма и културе у свету. Фондација „Ингмар Бергман“ основана је 2002. године као управљачки део Архива Ингмара Бергмана и њен је задатак да светској јавности даје на увид информације о чувеном шведском уметнику и стално проширује сазнања о његовом стваралаштву. Реч је о једном од најопсежнијих архива на свету узму ли се у обзир само установе које прикупљају документацију посвећену индивидуалним филмским стваоцима, а од 2007. године налази се и на престижној Унесковој листи светске баштине. Због специфичности документације архив није отворен за јавност, али су збирке доступне за истраживање и проучавање уз претходно обраћање захтевом и добијање писмене дозволе од саме Фондације. Да би се боље сачували, оригинални документи су дигитализовани и свакоме ко је заинтересован су доступни и у том облику.

Траг у времену

Међународна колонија филмске критике у Нишу није комерцијална и популистичка, већ образовно-васпитна и у великој мери елитистичка културна манифестација. Округлим столовима који су на њој уприличени и овога пута је присуствовало по двадесетак и више људи (осим учесника колоније и представника медија, дискусију су пратили и поједини посетиоци заинтересовани за битна питања из домена седме уметности). У школским радионицама филмске критике учествовало је по двадесеторо и више ученика из сваке од четири нишке гимназије, увек уз присуство по неколико наставника српског језика или ликовне уметности.

Колонија критике је на тај начин испунила све унапред зацртане задатке: несумњиво је оправдан висок углед филмске критике и филмских критичара у домаћој и регионалној јавности, скренута је пажња младим гледаоцима како да аналитички приступају филмским делима, ниво филмске културе код присутних филмофила подигнут је барем за лествицу више, унапређена је комуникација међу филмским критичарима различитих естетичких и идеолошких усмерења и генерација, а Ниш је додатно утврђен као „некрунисана“ престоница филмских збивања у Србији.

Овакви догађаји углавном нису превише наметљиви и медијски најављивани, али нема сумње у то да остављају за собом дубок и ванвременски траг.

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

АРХИВСКА ГРАЂА У ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ, ЗБОРНИК РАДОВА СА МЕЂУНАРОДНОГ АРХИВИСТИЧКОГ САВЕТОВАЊА, БР. 2, БЕОГРАД 2018, СТР. 448.

Архивистичко друштво Србије је у периоду од 10. до 12. октобра 2018. године по други пут, уз подрушку Министарства културе и информисања Републике Србије, организовало Међународно саветовање архивиста из Србије и окружења. Резултат тог саветовања је *Зборник радова Архивска гађа у теорији и пракси* обима од преко четиристотине страна. На две теме: *Архиви у електронском оркужењу – електронски документ и електронско архивирање* и *Архивска служба данас. Анализа стања, питања, предлози, решења*, објављено је укупно 27 радова. Од тога једанаест радова су на прву тему, док је о другој, знатно широј теми било шеснаест радова. Од иностраних учесника објављено је седам текстова (Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора), док су остали радови аутора из архива у Србији.

Рад **Јасмине Живковић** (ИА Пожаревац) *Електронско архивирање и ствараоци архивске грађе у Србији – прокламовано и стварно* односи се на својеврстан раскорак између законодавног оквира, који је увео у „живот“ електронски документ, како ауторка наводи пре готово више од две деценије, и стварне примене електронског пословања. Осврће се и на најновије прописе из те области и реалност у Србији у погледу опремљености архива, кадрова у архивима и регистаратурама, на струковне дилеме у вези са применом и животом електронског документа.

Законима који регулишу област електронског пословања и електронског документа бавила се и **Милена Поповић Субић** (Архив Војводине) радом на тему *Законодавни оквир Републике Србије за електронско пословање државних органа и организација и институција*, посебно стављајући акценат на стратегије развоја информационог друштва и електронске управе у државним органима и организацијама. У раду је хронолошки дат преглед прописа везаних за е-пословање.

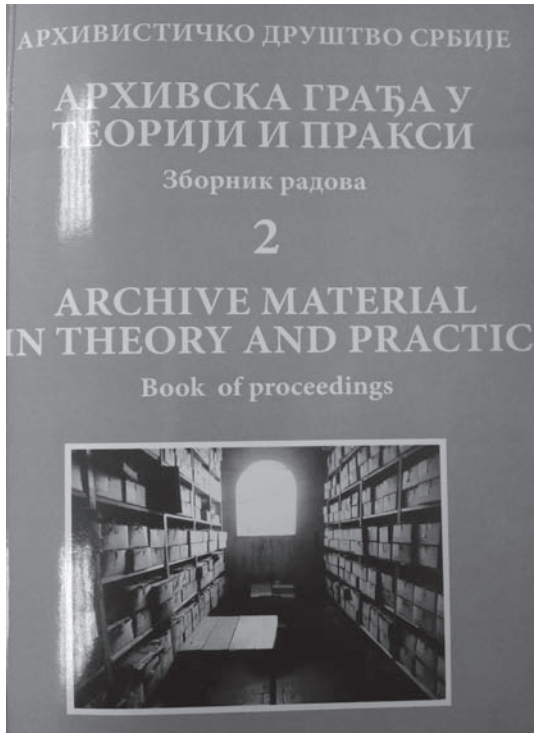

Светлана Перовић Ивовић (Архив Југославије) у тексту *Приступ реформатирања архивске грађе у циљу превентивне заштите* указује нам на потребу промене изворног формата документа у циљу његове заштите од пропадања и ради лакше доступности. У раду подсећа на предности и микрофилма и дигитализације. Значајан део рада јесу конкретна искуства Архива Југославије на реформатирању архивске грађе.

Марија Тодоровић (ИА Шумадије, Крагујевац) у раду *Прилагођавање архива потребама савременог друштва* упознаје нас са предностима електронског канцеларијског пословања на примеру софтверских решења

1 Ауторка је дипломирани историчар, виши архивист у депоу;

за судске органе и медицинске установе, али говори и о неопходности увођења електронског канцеларијског пословања и у самим архивима као стваоцима архивске грађе.

Дигитализација у архивима је тема рада и **Мирјане Богосављевић** (Архив Србије) *Дигитализација у архивима Србије – ARHIVEMATICA, приказ практичне примене софтвера за управљање архивама на примеру грађе Министарства просвете и вера Србије 1941-1944 – Главни просветни савет (Статистика народних школа у Краљеву и Чачку)*, где је на конкретној архивској грађи приказала предности овог бесплатног софтвера као помоћног алата у процесу дигитализације.

Аутори из Архива Тузланског кантона и Архива Републике Српске, **Аднан Тињић** и **Саша Ђукић** у раду *Информатизација архивске службе у Босни и Херцеговини- стање и перспективе*, анализирају стање информатизације архивске службе БиХ и дефинишу приоритете у њеној информатизацији.

Јосип Михаљевић са Института за хрватски језик и језикословље Републике Хрватске, у раду *Заштита и управљање метаподацимау ПДФ документима* представља нам предности ПДФ формата који се користи као стандард за дигитално пословање са карактеристикама. Аутор је представио и програм који омогућава додавање дигиталног печата, преглед и измену ПДФ докумената.

Успостављање словеначког електронског архива је рад у коме је **Бојан Цвелфар** (Архив Републике Словеније) дао корисна искуства у вези са преузимањем електронске архивске грађе у Архив Републике Словеније, али и описао и процес стварања и успостављања словеначког електронског архива.

Стјепан Прутки из Државног архива у Вуковару у раду *Дигитализирано архивско градиво Војне крајине из 18. и 19. века у архивима у Хрватској – Стање и могућности коришћења у заједници*, говори о процесу степена очуваности и значају грађе Војне крајине за истраживаче и кориснике са прегледом процеса дигитализације ове архивске грађе у Хрватској.

О конкретној примени електронског пословања и електронској документаицји која настаје у образовању на примеру основних школа говорили су аутори Слободанка Цвектовић (ИА Пожаревац) и Саша Цветковић (ОШ „Јован Цвијић" Костолац) у раду под насловом *Електронска документација у образовању на примеру основних школа*. Поред прегледа увођења различитих софтверских решења у сегменту образовања, анализиран је посебно софтвер *Е-дневник* који је од недавно у примени у већини школа и програм *Досије* Министарства просвете Републике Србије, који прате рад свих школа, ученика и запослених на територији Србије.

Иван Фрас и **Мирослав Новак** из Покрајинског архива Марибор у раду *Преузимање, стручна обрада и коришћење архивске грађе „Марибор 2012" – Европска престоница културе*, на практичном примеру указали су како се преузима архивска грађа једног стваоца и скренули пажњу на тешкоће у обједињавању комплетне архивске грађе која је хибридног карактера, у папиру и електронском облику, на Интернету, на социјалним мрежама...

Бошко Ракић (ИА Краљево) радом на тему *Актуелни проблеми архивске службе и могућа решења*, скреће пажњу на основне проблеме архивске служе Србије на законску регулативу, правни статус и модел организације архива, материјални положај и финансирање, кадровску оспособљеност и уједначавање методологије стручног рада.

Зоран Стевановић (Архив Војводине) у раду *Проблеми структурисања архивске грађе у архивима у Републици Србији* износи проблематику којој се релативно мало посвећује пажња, у вези са груписањем архивских фондова према устаљеној класификационој шеми, наводећи проблеме сврставања неких фондова у одређене целине приликом израде информативних средстава.

Југослав Вељковски (ИА Новог Сада) и **Јасмина Латиновић** (ИА Београда) у раду *Потреба израде оријентационих листа категорија регистратурског материјала са роковима чувања код ималаца/стваралаца регистратурског материјала и архивске грађе*, наглашавају важност ваљаних Листа категорија за вредновање регистратурског материјала и архивске грађе.

Ванда Војводић Мицова (ИА Зрењанин) у раду на тему *Улога и одговорност архива у креирању историјске свести народа*, говори о улози ИА Зрењанин у том правцу, као и о едукативној улози архива у изграђивању националног идентитета, посебно у мултинационалној средини. Конкретно се скреће пажња на културу сећања на догађаје из Првог светског рата.

Татјана Сегединчев (ИА Суботица) у раду *О евиденцијма и водичима у архивским установама* говори о водичу као основном обавештајном средству архива,

његовом значају и изради у архиву ИА Суботица, као и осталим евиденцијама које се воде у овом архиву.

У раду на тему *Матична служба архива Војводине од 1970-1990. године*, **Владимир Иванишевић** (Архив Војводине) даје преглед рада Матичне службе архива Војводине од 1970-1990. године, о делатности ове службе, о организацији рада и резултатима.

Иво Орешковић (Државни архив у Дубровнику) у раду *Учинковит надзор над документарним и архивским градивом општина и градова императив је очувања повијесних врела за суврeмену и локалну повијест – на примјеру града Плоча*, излаже о очувању документације града Плоча од 1960-1993. године, истичући како су промена назива и сатуса овог града, као и промене у привредном и политичком смислу утицали и на посматрање архивске грађе. Кроз стање архивске грађе, упознаје нас и са историјом овог града, који је више пута мењао свој назив.

Јасминка Марковић (ИА Краљево) у раду *Алтернативно финансирање архива – Примена у Историјском архиву Краљево*, говори о конкретним проблемима финансирања архивске службе у Србији, о немогућности покривања свих потреба и трошкова архива из средстава оснивача и износи потребу за алтернативним начинима финасирања, аплицирања на конкурсе и слично, односно проналажења мешовитих начина финансирања.

Зоран Вукелић (ИА Суботица) кроз чланак под насловом *Архвиски депо - место за културну баштину или бирократски отпад*, указује на проблем бирократизације архивске струке и њене последице у смислу преоптерећења смештајног простора архива са регистратурским материјалом коме је ограничен рок чувања.

Милорад Јовановић (ИА Јагодина) у раду *Архивска грађа о суђењима народним непријатељима у Моравском округу после Другог светског рата*, кроз призму конкретног случаја говори о проблемима заштите и коришћења архивске гађе у контексту њиховог политичког тумачења.

Бранка Јаначковић и **Драгана Станисављевић** (ИА Врање) у тексту *Значај израде и публиковање научно-обавештајних срдстава за афирмацију архивске делатности – Искуства Историјског архива у Врању* говори нам о значају научно-обавештајних средстава у процесу заштите архивске грађе и њеном презентовању, са посебним акцентом на сумарним и аналитичким инвентарима.

Каролина Каписода и **Иван Мартиновић** (Државни архив Црне Горе, Цетиње) у раду *Организација архивске службе у Црној Гори* упознају читаоце са историјатом и развојем ове службе, али и са тренутним стањем, финансирањем, кадровима, организацијом службе, смештајним простором и стањем грађе.

Љиљана Дожић (Архив Војводине) у раду *Статистичка анализа архива и заштите архивске грађе на територији АП Војводине у периоду 2004-2016. године* даје пресек рада архива у Војводини у назначеном периоду приказујући стење архивског простора, архивске грађе, коришћења архивске грађе и стручног кадра у овим архивима.

Мирјана Обрадовић и **Зорица Нетај** (ИА Београда) у раду *Издавачка и изложбена делатност Историјског архива Београда - одговорност, искуства, достигнућа, значај* приказују богату издавачку и изложбену делатност овог архива, представљајући нам фазе у организацији и реализацији изложбене делатности и примере добре праксе у том сегменту рада ово архива.

Рад **Маје Николове** (Педагошки музеј), *Лаку ноћ, Тито ти био у помоћ, Да сањаш Бранкицу целу ноћ. Домови југословенске деце у Бугарској 1945.* кроз историографску тему провлачи питање коришћења архивске грађе за реконструкцију појединих тема, које иако битне, због недостатка грађе остају недоречене.

Сузана Петровић и **Милена Јовановић** (ИА Врање) у раду *Проблеми смештаја и безбедности архивске грађе у контексту водича кроз депо Историјског архива „31. јануар“ Врање* представљају најзначајнији део сваког архива – његов депо и кроз излагање о водичу кроз депо у њиховом архиву упознају нас са информацијама које ова евиденција садржи и о њеном значају за безбедност архивске грађе.

Чланци су објављени ћириличним односно латиничним писмом, а сваки резиме је преведен на енглески језик. За само саветовање објављена је *Књига сажетака* уз помоћ које су учесници унапред били обавештени о излагањима.

У данашњој оскудици архивистичког штива, није потребно говорити о значају овог Зборника, како због актуелности тема које обрађује, тако и због квалитета радова. Сигурни смо да ће овај Зборник бити и већ јесте незаобилазна литература не само за архивисте у Србији, већ и за архивисте у окружењу. У смислу доступности важно је напоменути да је зборник доступан и у електронском облику на вебсајту Архивистичког друштва Србије (http://arhivistickodrustvosrbije.org.rs/images/izdanja/zbornik-br.-2-za-stampu.pdf).

Dr Mile BAKIĆ
Službeni list Crne Gore, Podgorica
Republika Crna Gora

INTERNACIJA STANOVNIŠTVA CRNE GORE 1916-1918, ZBORNIK DOKUMENATA, PRIREDIO VUKOTA VUKOTIĆ, CETINJE, 2017.

Vukota Vukotić pripada mlađoj generaciji crnogorskih arhivista (uposlenik u DACG, Cetinje), a već postiže velike rezultate u arhivskoj nauci i istoriografiji. Iza njega stoji već dosta značajan stvaralački opus, čiji je dio i ovaj Zbornik dokumenata, koji je veoma važan o njegovoj temi u arhivističkom i istoriografskom pogledu.

Zbornik u uvodnom, početnom dijelu sadrži veoma analitičku, svestranu, vrlo naučno fundiranu istorijsku bilješku o temi kojoj je posvećen obima od četrdesetak stranica, koja bi vrlo lako mogla biti i poseban naučni autorov rad. Vukotić njime u ovu temu unosi novine i pomjera naučne granice. On je vrlo argumentovano dokazao da naša istoriografija malo se bavila ovim pitanjem, da je i poslije sto godina ono ostalo neizučeno, da su rijetki autori koji su ga izučavali, te da su ostala nepregledana mnoga dokumenta.[1] Jedini se dosad, smatra autor, Novica Rakočević bavio ovom problematikom i to na nivou posebnog poglavlja u knjizi „Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918“, konsultujući građu fondova Ratnog arhiva u Beču i fonda Generalnog providurstva u DACG u Cetinju, na osnovu koje je došao do podataka da je broj interniraca iz Crne Gore u pet logora 9333, a aprila 1918. godine broj Crnogoraca u logorima i na radu u Albaniji i Crnogorskom primorju je oko 15.000.[2] Vukotić ukazuje da je manjkavost ove knjige što nije korišćena građa fonda Crnogorski Crveni krst, Neji u Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju, te da prema dokumentarnim podacima ovog fonda broj logora je 77, a broj interniranih lica 8451 prema spiskovima Crnogorskog Crvenog krsta, Neji kojima je upućivana pomoć. Autor veoma obazrivo i pedantno prilazi u obradi ove faktografije, iznosi podatak utemeljen na istom arhivskom izvoru da je samo početkom 1917. godine, prema procjeni Crnogorskog Crvenog krsta, Neji, u logorima Habzburške monarhije preko 10.000 lica interniranih iz Crne Gore, te da još crnogorska istoriografija nije utvrdila tačne podatke o broju crnogorskih interniraca u ovim logorima.[3] Dodao bih da bi iza ovog izučavanja, koje Vukotić krajnje profesionalno i uspješno čini, trebao se iskazati crnogorski državni interes, te pored niza drugih pitanja naučno-istraživačkim postupkom obuhvatiti i žrtve, stradalnike iz Crne Gore u ovim logorima. Prema mojim saznanjima samo u logoru u Nedmeđeru koji se nalazi u Slovačkoj, u groblju umrlih, stradalih naših interniraca ima preko 500 humki. Ovo groblje, koliko znam, je bar do skoro bilo zapušteno i izloženo nehatu, propadanju. Takođe, mnogo je ovih grobalja u srednjeevropskim, zemljama Balkana za koja i ne znamo, pa ovaj arhivski, arhivistički, naučni, humani rad kolege Vukotića treba dalje nastaviti i proširiti.

Zaista, sve pohvale mladom naučnom istraživaču Vukotiću za veliki doprinos što je dao u istoriografskom izučavanju ove, kod nas još uvijek neizučene teme, kao i u arhivskom pogledu, otkrivanjem izvornih, autentičnih dokumenata i fondova u Državnom arhivu Crne Gore u Cetinju, za koje naši istraživači nijesu do sada znali i nijesu koristili. Dosta je otužno i pesimistično istorijsko sjećanje da pored 20.000 naših žrtava u Prvom svjetskom ratu, još i tolike žrtve i stradanja civilnih lica, građana Crne Gore, interniranih u logore Habzburške monarhije, koji su skoro posve izloženi istorijskoj tami i zaboravu, dok nijesu postali temom naučnog interesa i izučavanja Novice Rakočevića i Vukote Vukotića.

Iz ove omanje studije u početnom dijelu Zbornika se vidi, što je dokumentovano potkrijepljeno, u zbrinjavanju i pružanju pomoći u hrani, odjeći, i obući našem stanovništvu interniranom u logorima Habzburške monarhije (prve deportacije vršene u drugoj polovini juna 1916. godine trajale do kraja rata, sredina 1918. godine) glavnu ulogu i najveći doprinos je imao: Crnogorski Crveni krst, Neji, a da su,

1 Internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918, Zbornik dokumenata, Priredio Vukota Vukotić, Cetinje, 2017, 12.

2 Isto, 12.

3 Isto, 33.

takođe, značajan doprinos dali i: Privremeno društvo Crnogorskog Crvenog krsta (1916), na čelu vojvoda Simo Popović, Društvo za pomoć crnogorskim ratnim zarobljenicima osnovano u Parizu, koje su vodile princeze Ksenija i Vjera, Komitet Crnogorskog Crvenog krsta u Ženevi (1917), Crnogorski Crveni krst u Cetinju, predsjednik mitropolit Mitrofan Ban, Crnogorska vlada u izbjeglištvu, koja je isplaćivala plate državnim službenicima, novčane donacije i prilozi pojedinaca i organizacija naših iseljenika, emigranata, uglednih stranih državljana poštovalaca i prijatelja Crne Gore, i dr.

Vukotić, što je novo naučno stanovište, smatra da internacijom su obuhvaćeni svi krajevi Crne Gore a ne samo sjeverni dio Crne Gore i svi slojevi crnogorskog društva, ističe teške, gotovo nemoguće uslove u logorima u kojima su zbog gladi i iscrpljenosti mnogi naši internirani građani stradali, gubili živote, ali i na brojne teškoće sa kojim se morao suočavati rad Crnogorskog Crvenog krsta u humanitarnom radu i pružanju pomoći interniranom crnogorskom stanovništvu. One su brojne, od kojih autor ističe: određeno nerazumijevanje, borba sa Kraljevskom vladom, što je dovelo do ostavki u Crvenom krstu pojedinih visokih i uglednih dužnosnika, ometanje domaćih vlasti u prikupljanju i odašiljanju pomoći našim internircima u logorima, neizvjesnost daljeg opstanka crnogorske države, miješanje u njihov humanitarni rad politike, odnosno podjele u pogledu ujedinjenja i stvaranja jugoslovenske države, miješanje srpske vlade Nikole Pašića, pružanje humanitarne pomoći našim internircima od strane srpskog Crvenog krsta i dr.[4]

Kolika je bila moć političke propagande i djelovanja srbijanskih visokih političkih krugova, pobornika državnog ujedinjenja južnoslovenskih naroda, citiraćemo kao argumentom iz Vukotićeve uvodne istorijske bilješke sljedeće: „Ipak, iz dostupnog arhivskog materijala vidimo da se matični dio Crnogorskog Crvenog krsta koji je ostao u zemlji pod rukovođenjem mitropolita Mitrofana Bana, povezao sa srpskim Crvenim krstom. Od njega je dobijana novčana pomoć koja je kasnije dijeljena narodu po opštinama, a čemu mitropolit uredno podnosi izvještaj filijali srpskog Crvenog krsta u Bernu."[5]

Ovakve i brojne slične činjenice koje o ovoj temi autor iznosi u ovom naučno istraživačkom radu su dosta nepoznate našoj stručnoj, naučnoj, uopšte javnosti. Nije to, što se tiče ovakve i slične faktografije nikakvo za nas iznenađenje, ali je svakako porazno da smo u njihovom naučnom posjedu tek poslije čitavog jednog stoljeća.

Sasvim logično sa gubljenjem i nestankom crnogorske države i njen Crveni krst u inostranstvu (Neji, Ženeva) postupno je jenjavao sa aktivnostima i prestao konačno sa radom, dok Crveni krst u Cetinju je nastavio sa daljim radom u okviru Crvenog krsta Kraljevine SHS.

U drugom dijelu Zbornika data su dokumenta, koje je autor odabrao da će biti naučno relevantna i od najveće arhivske vrijednosti u pružanju izvornih, dokumentovanih podataka i informacija o istraživačkoj temi. Prvi njegov odjeljak sadrži spiskove interniranih osoba (interniraca) iz Crne Gore prema građi Crvenog krsta, Neji (str.41-187) za koje autor kaže da čine „jezgro ovog Zbornika" (nav.dj.str.40), ja bih rekao njegov glavni, noseći arhivski materijal, koji pruža dragocjene dokumentarne podatke o temi Zbornika: o logorima, nazivi, broj interniraca cjelovito, pojedinačno sa njihovim imenima i prezimenima, ukupan popis interniranih Crnogoraca u austrougarskim logorima i dr. Iz ovog dijela se vidi da su se ovi spiskovi sabirali u Crnogorski Crveni krst, Neji iz Komiteta Crnogorskog Crvenog krsta u Ženevi, koje su im dostavljali odbori interniranih Crnogoraca iz pojedinih logora.

Skrenuo bih pažnju među ovim dragocjenim arhivskim materijalom koji nikako ne može pružiti potpune i konačne podatke o interniranim Crnogorcima u austrougarskim logorima, su i spiskovi sa ličnim podacima o đacima i studentima iz Crne Gore internircima (str.180-186). I autor o njihovoj važnosti i značaju govori u uvodnoj istorijskoj bilješsci (Zbornika) i upoznaje nas da su švajcarske vlasti preko svojih humanitarnih organizacija (u ovom je posebno veliku ulogu imao profesor Grosman) ispoljile zapaženu aktivnost u pružanju pomoći našim interniranim đacima putem otvaranja gimnazija i drugih srednjih škola u većim logorima, dok njihova pomoć jednom broju studenata svodila se na upućivanje na njihove univerzitete u državi, ili, pak, su davane stipendije iz za to namjenski posebnog fonda.[6]

Drugi odjeljak obuhvata dokumenta Crnogorskog Crvenog krsta,Neji (str.187-255). Ona su dosta razrađena i različita u pogledu sadržaja. Kao cjelovita kad se uzmu veoma su zahvalna, kako mi arhivisti kažemo za izučavanje djelatnosti,

4 Internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918, Zbornik dokumenata, Priredio Vukota Vukotić, Cetinje, 2017, 25-30

5 Internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918, Zbornik radova, Priredio Vukota Vukotić, Cetinje, 2017, 28.

6 Internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918, Zbornik dokumenata, Priredio Vukota Vukotić, Cetinje, 2017, 36.

funkcije i nadležnosti tvorca ovog arhivskog fonda-Crnogorskog Crvenog krsta, čija sva dokumenta su velikog, trajnog arhivskog značaja, te bi trebalo vidjeti da se ovaj arhivski fond ili njegovi pojedini djelovi, pojedine skupine ili neki pojedinačni dokumenti proglase kulturnim dobrom od nacionalnog značaja. U okviru ove arhivske građe su: više mjesečnih izvještaja o radu Komiteta Crvenog krsta u Ženevi iz 1917. godine, Bilans novčanog stanja od 30.septembra 1917. godine, zajedno sa spiskom svih logora interniranih Crnogoraca u Austro-Ugarskoj i popisom koliko je paketa u kojem mjesecu poslato Komiteta Crnogorskog Crvenog krsta u Ženevi upućeno Crnogorskom Crvenom krstu u Neiju, dopis komandira Marka M. Martinovića Crnogorskom Crvenom krstu u Neiju u Ženevi

u kojem ih izvještava da su u logoru Karlstajn odbili jedan broj njih da prime pakete iza kojih izgleda da stoje A.Radović i „Komitet za ujedinjenje", „Section Serbe", te moli upute u vezi sa ovim za dalje postupanje, dopis Društva Crnogorskog Crvenog krsta u Cetinju Srpskom Crvenom krstu u Ženevi o primitku do tada primljenih suma novaca putem Wiener Bank-Verain-a, Beč sa podrobnim izvještajem o njihovoj podjeli po opštinama, narodnim kuhinjama u Crnoj Gori, siromašnim porodicama, sirotinji potpisanim predsjednikom mitropolitom Mitrofanom, te: dopis Crnogorskog Crvenog krsta, Neji Kraljevskom Ministarstvu finansija i građevina, kojim traže od njega obavijest u uplaćenim svotama novca na ovaj Crveni krst, te obavijest Ministarstva da je novac uložen u Banque de Tomas na knjižicu br.IV, obavijesti o osnivanju odbora (ogranaka Crvenog krsta) za sakupljanje novčane pomoći i njihovim izvršenim isplatama namijenjenim crnogorskoj sirotinji i siročadi: Bjut, Chihsholm, Mineopolis, Buenos Aires, dopis Predsjedniku Crnogorskog Crvenog krsta, Neji Leona Ninkovića, igumana Ostroškog manastira o podnošenju ostavke na članstvo u ovom Crvenom krstu, pošto Kraljevska Vlada krši pravila i onemogućava njegov rad, pismo generala Janka Vukotića zatočenika u logoru u Bjelovoru u kojem izvještava da su logoraši bosi, goli i da ne dobijaju nikakvu pomoć od Crvenog krsta i obraća se za razumijevanje i pomoć, akta o dodjeli Ordena za zasluge jednom broju stranih državljana koji su imali istaknutu ulogu u pružanju pomoći Crnogorskom Crvenom krstu: Neomi Rotšild, Katarina od Vendela, o značajnoj pomoći italijanskog kapetana Alberta Albina, odlikovan od KraljevskeVlade, o stalnim i brojnim novčanim uplatama Crnogorskom Crvenom krstu Lucijana Baumana apotekara iz Holyoke Mass, SAD, te predlog Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Crne Gore Upravi Crnogorskog Crvenog krsta, Neji da se dobrotvor L.Bauman odlikuje zlatnom medaljom Crnogorskog Crvenog krsta i dr.[7]

U DACG Cetinje postoje fondovi Crnogorskog Crvenog krsta: 301. Crnogorski Crveni krst-Cetinje (1875-1916); 1906-1915; knj.45, f.44; 7; 302. Crnogorski Crveni krst-Ženeva, Rim, Nej (kod Pariza) (1916-1920); 1917-1920, knj.30, f. 11, 2; 303. Oblasti i Banovina Crveni krst-Cetinje (1918-1941); 1919-1941, f. 6, 0, 6. Godine u zagradama su raspon godina djelovanja tvorca fonda, a što nijesu su raspon godina građe arhivskog fonda, dok ostali podaci se odnose na količinu arhivske građe fondu: knjige, faksimil, dužim metri.[8]

Sve pohvale mladom kolegi Vukotiću što nam je podario ovu vrijednu knjigu značajnu za arhivistiku i istoriografiju. Ona će biti od velike koristi istraživačima što će izučavati: Prvi svjetski rat, Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918, Crveni krst Crne Gore, problematiku emigracije, iseljeništva iz Crne Gore, internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918 u austrougarskim logorima i dr. Pošto kolega Vukotić vlada stranim jezicima bio bih za to da o temi Zbornika počne istraživati strane arhive, naročito arhive:

Francuske, Austrije, Mađarske, Švajcarske, SAD, Argentine, Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine, Kraljevine SHS, Jugoslavije i dr.

Inače za pozdraviti je da je ovo dragocjeno istoriografsko i arhivističko djelo nastalo povodom aktivnosti Crne Gore i Državnog arhiva Crne Gore na obilježavanju stote godišnjice Prvog svjetskog rata, sa kojom praksom treba nastaviti kada se radi o značajnim događajima, ličnostima iz prošlosti Crne Gore.

7 Vidjeti: Internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918, Zbornik dokumenata, Priredio Vukota Vukotić, Cetinje, 2017, 36-39.

8 Arhivski fondovi i zbirke u Republici Crnoj Gori, Tom 1, Beograd, 1983, 41.

...ЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО
и прочая, и прочая, и прочая,

Объявитель сего, Россійскій подданный отставной Капитанъ Христе Богдановъ Слѣдуетъ въ молдавское Княжество

которому для свободнаго туда и обратно проѣзда, данъ сей пашпортъ за подписаніемъ и съ приложеніемъ герба моего печати съ срокомъ на двенадцать мѣсяцевъ Апрѣля 4 дня 1804 года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Херсонскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ А. Окуловъ

No. 830

...у Господину
...а Ачко-Звиждскогъ Капетану
...у Милосавлѣвићу

...Народу Окружіа Овогъ збогъ дрѣжећегъ о...
...око малогъ великдана Панаћура...
...вамъ се одъ стране Начальничества о...
...да вы то по имаюћи при вама у...
...а изданой уредбы Народу Среза ва...
...врученогъ обявите тако, како бы сваки знаюћи...
...на вреліе доћи, и на продаю кои сито у зима...
...принети моћи, кои ће се Панаћуръ у понед...
...никъ т. е. 22. О. м. отворити. —

№ 958
Априлія 840
у Пожаревцу

Начальни...
Окружіа Пожарев...
Михаило Ђорђев...

Писаръ Начальни...
Михаилъ Стоин...

У одсуд. Г. Начальника

Благородному Господину
Писару Среза Рѣчко-Звиждскогъ
Ђорђу Богдановићу.

Дознавши Нѣгова Свѣтлость Милостивѣйшій Господаръ и Князь Нашъ, да се на многимъ мѣстима ћупріе и путови врло и скварени налазе Благоволѣо е подъ 13. тек. С. № 1553. высочайшій Налогъ Высокославному Попечительству внутрени дѣла издати, да се не исправность ова часъ пре уредъ доведе.

Ускораваюћи дакле по высокоми...
Высокославногъ Попечительство...
одъ 14. тек. П. № 460...
Се Свѣтлост...
Начальничо...

МИХАИЛЪ М. ОБРЕНОВИЋЪ III
ПО МИЛОСТИ БОЖІОЙ И ВОЛЬИ НАРОДА
КНЯЗЪ СРБСКІЙ

Ђергу Стояновићу изъ ва... Пожарѣца.

Нажавајћи заслуге, кое сте Ви учинили Срби... за селесођенѣ стегества подъ предводительствомъ Милоша, подарили сме Вамъ за знакъ ... с требейной пантелѣйки на преима ...

Министеръ ...

упутство сарадницима

uputstvo saradnicima

instructions to authors

упутство сарадницима

uputstvo saradnicima

instructions to authors

УПУТСТВО АУТОРИМА

Рукопис (граматички и правописно исправан) за Годишњак Историјског архива Пожаревац *Записи*, треба послати електронским путем на адресу: info@arhivpozarevac.org.rs **најкасније до 1. јуна текуће године** у којој ће бити штампан.

Уз то, треба доставити и један примерак текста одштампаног на папиру, Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом за објављивање, као и Изјаву о додели ауторских права својих радова Издавачу, на адресу Уредништва: Историјски архив Пожаревац, 12000 Пожаревац, др Воје Дулића 10, за часопис „Записи – Годишњак Историјског архива Пожаревац".

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак и резиме на српском и/или на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и резиме (од 10 до 15 редака) на српском и/или на енглеском са три до шест кључних речи (највише до 10 речи), у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) морају бити адекватно скенирани (300 dpi). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: jpg или tiff.

Структура радова:
- име и презиме;
- адреса аутора и установе у којој ради;
- наслов рада;
- сажетак (50–100 речи);
- кључне речи (3–6 речи);
- текст рада (обима до једног ауторског табака – 16 страница);
- резиме (300–500 речи).

Форма текста:
- текст процесор Word;
- стил Normal;
- формат стране A4;
- маргине (цм): горе –2.5, доле – 7.2, лево – 2, десно – 6.3, гутер – 0;
- фонт Times New Roman, 20pt наслов, 16pt поднаслов, 11pt основни текст, 9pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Пристигле радове уредништво прослеђује рецензентима на уређивање и оцену. Ако рецензенти утврде да рукопис треба модификовати или допунити, шаље се извештај аутору са захтевом да унесе потребне измене или допуне текста или пружи аргументовано објашњење свог неслагања са предложеним примедбама рецензената.

Коначну одлуку о прихватању чланка за објављивање доноси главни уредник.

Радови које је Уредништво часописа одобрило за публиковање, биће штампани са УДК бројем Народне библиотеке Србије. Примљени радови се не враћају ауторима.

ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив дела – курзивом, место издања, година издања. Ако се наводи и број странице, пише се без икаквих додатака (стр., p., pp., ff., dd. и слично). После места издања ставља се запета.

Пример: Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Прве устанка*, Нови Сад, 2004, 218.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (на пример 2008[2]).

Уколико се у књизи помиње више места где је издата, наводе се прва два раздвојена цртом (дугачка).

Пример: Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Нови Сад–Панчево, 2003, 43.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА се наводи на исти начин као и монографске публикације, а **НЕОБЈАВЉЕНА** (архивска) грађа се наводи на следећи начин: при првом навођењу пун назив архива, место архива, редни број и назив фонда, сигнатура предмета. У загради на крају обавезно написати скраћеницу под којом је води одређени архив и под којом ће се појављивати у следећим навођењима.

Пример: Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 23, Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат, Председијални списи, бр. 1964 (АВ, СВТБ).

ЧЛАНЦИ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив чланка – курзивом, назив часописа, новина или друге серијске/периодичне публикације, број и годиште, место издања, година, број странице без икаквих додатака (као и код навођења књига).

Пример: Слободан Бјелица, *Трансформације идеје о аутономији Војводине*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 137, Нови Сад, 2011, 509–520.

Пример: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Зборник Филозофског факултета, Књ. 12, 1, Београд, 1974, 567–575.

Уколико је назив часописа дугачак, приликом првог навођења у заградама се наводи скраћеница под којом ће се даље појављивати.

Пример: Васа Стајић, *Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба*, Гласник Историског друштва у Новом Саду (ГИДНС), 6, 1–2 (14–15), Нови Сад, 1933, 1–159.

Уколико постоји више аутора монографије или чланка (до четири), раздвајају се запетом. За више од четири аутора наводи се само први, а затим et. al.

Пример: Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд, 2002, 555.

Уколико се у раду цитира само један рад одређеног аутора, код поновљеног навођења тог текста, може се скратити име аутора на почетно слово иза којег стоји тачка, уз презиме аутора, следи скраћеница *нав. дело* (за српски језик) или скраћеница *op. cit.* (за стране језике).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: М. Ердујхељи, *нав. дело*, 428.

Уколико се у цитирању дела једног аутора текст налази на истој страници, а употребљен је у следећој фуснoти, користи се реч Исто (српски језик), односно Ibidem (страни језици).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, *Историја Новога Сада*, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: Исто.

Уколико се цитира више радова истог аутора (књига или чланака), а пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, при поновном навођењу, после скраћеног имена и пуног презимена аутора, ставља се скраћени назив монографије или чланка, број странице.

Пример: Димитрије Кириловић, *Помађаривање у бившој Угарској*; *Асимилациони успеси Мађара у Бачкој, Банату и Барањи*, Нови Сад, 2006, 72.

Скраћено: Д. Кириловић, *Помађаривање*, 84.

Уколико се цитира текст са више страница које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, а после тога следи тачка. Уколико се цитира више страница које се не одређују тачно, употребљава се реч *passim*.

Пример: Васа Стајић, *Грађа за политичку историју Новог Сада*, Нови Сад, 1951, 41–49.

Скраћено: В. Стајић, *Грађа за политичку историју*, *passim*.

Када се цитира чланак у зборнику радова на страном језику, после назива зборника, у загради се наводе имена уредника. Уколико их је више ставља се ознака *eds.* пре њихових имена, ако је један уредник, испред имена је назнака *ed.*, односно одговарајућа скраћеница у другом језику (нпр. у немачком *Hrsg.*). Када се цитира чланак у зборнику радова на српском или јужнословенском језику, после назива зборника, у заградама се наводи име или имена уредника са назнаком *ур.* пре имена. После ових података наводи се издавач и година издања, број странице и тачка.

Пример: Ненад Лемајић, *О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић*, *Балкан и Панонија кроз историју* (ур. Славко Гавриловић), Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад, 2009, 387–403.

Пример: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Цитирање текстова с интернета треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану италиком и датум приступања страници.

Пример: Југослав Вељковски, *Прва сређивања грађе новосадског магистрата*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. април 2012.

Страна имена транскрибују се ћирилицом на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у заградама у изворном облику на страном језику курзивом, нпр. Ришеље (Richelieu).

ПРОПРАТНО ПИСМО (SUBMISSION LETTER). Уз рукопис обавезно приложити образац који су потписали сви аутори, а који садржи: 1) изјаву да рад претходно није публикован и да није истовремено поднет за објављивање у неком другом часопису, 2) изјаву да су рукопис прочитали и одобрили сви аутори који испуњавају мерила ауторства, и 3) контакт податке свих аутора у раду (адресе, имејл адресе, телефоне итд.). Бланко образац треба преузети са интернет-странице часописа.

Такође је потребно доставити копије свих дозвола за: репродуковање претходно објављеног материјала, употребу илустрација и објављивање информација о познатим људима или именовање људи који су допринели изради рада.

НАПОМЕНА. Рад који не испуњава услове овог упутства не може бити упућен на рецензију и биће враћен ауторима да га допуне и исправе. Придржавањем упутства за припрему рада знатно ће се скратити време целокупног процеса до објављивања рада у часопису, што ће позитивно утицати на квалитет чланака и редовност излажења часописа.

За све додатне информације, молимо да се обратите на:

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ
ЗАПИСИ - Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Воје Дулића 10, 12 000 Пожаревац /
Република Србија
Телефон +381 12 223 082
Email: info@arhivpozarevac.org.rs

UPUTSTVO SARADNICIMA

Rukopis (gramatički i pravopisno ispravan) za Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac *Zapisi*, treba poslati elektronskim putem na adresu: info@arhivpozarevac.org.rs **najkasnije do 1. juna tekuće godine** u kojoj će biti štampan. Uz to, treba dostaviti i jedan primerak teksta odštampanog na papiru, kao i Izjavu da rad nije (niti će biti) objavljivan ili ponuđen nekom drugom za objavljivanje, na adresu Uredništva: Istorijski arhiv Požarevac, 12000 Požarevac, za *Godišnjak* IAP, dr Voje Dulića 10.

Rad treba da bude napisan ćirilicom u Microsoft Word-u, dužine (uključujući sažetak i rezime na srpskom i/ili na engleskom, slike, tabele i druge priloge) do 28.500 slovnih znakova; vrsta slova: Times New Roman; prored: 1,5; veličina slova: 12. Radu priložiti i rezime (od 10 do 15 redaka) na srpskom i/ili na engleskom sa četiri do šest ključnih reči, u proredu 1, veličine slova 11. Fusnote (napomene uz tekst, spuštenice): prored 1, veličine slova 10.

Strana imena u radu pisati onako kako se izgovaraju, s tim što se pri prvom navođenju u zagradi ime daje izvorno.

Ilustrativni prilozi uz radove (fotografije, grafikoni, geografske karte, ...) moraju biti adekvatno skenirani (300 dpi). Svaka ilustracija mora biti označena brojem, mora da ima legendu i naznačeno mesto unutar teksta gde će se naći. Format ilustracije može biti: jpg ili tiff.

Struktura radova:
- ime i prezime;
- adresa autora i ustanove u kojoj radi;
- naslov rada;
- sažetak (50–100 reči);
- ključne reči (3–10 reči);
- tekst rada (obima do jednog autorskog tabaka – 16 stranica);
- rezime (300–500 reči).

Forma teksta:
- tekst procesor Word;
- stil Normal;
- format strane A4;
- margine (cm): gore –2.5, dole – 7.2, levo – 2, desno – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt naslov, 16pt podnaslov, 11pt osnovni tekst, 9pt napomene;
- prored Single,
- napomene Footnotes u neprekinutom nizu od 1 dalje.

Radovi koje je Uredništvo časopisa odobrilo za publikovanje, biće štampani sa UDK brojem Narodne biblioteke Srbije. Primljeni radovi se ne vraćaju.

PRAVILA ZA NAVOĐENJE

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv dela – kurzivom, mesto izdanja, godina izdanja. Ako se navodi i broj stranice, piše se bez ikakvih dodataka (str., r., rr., ff., dd. i slično). Posle mesta izdanja stavlja se zapeta.

Primer: Slavko Gavrilović, *Vojvodina i Srbija u vreme Prvog ustanka*, Novi Sad, 2004, 218.

Ukoliko knjiga ima više izdanja, može se navesti broj izdanja u superskriptu (na primer 2008[2]).

Ukoliko se u knjizi pominje više mesta gde je izdata, navode se prva dva razdvojena crtom (dugačka).

Primer: Borislav Jankulov, *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*, Novi Sad–Pančevo, 2003, 43.

OBJAVLJENA GRAĐA se navodi na isti način kao i monografske publikacije, a **NEOBJAVLJENA** (arhivska) građa se navodi na sledeći način: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta. U zagradi na kraju obavezno napisati skraćenicu pod kojom je vodi određeni arhiv i pod kojom će se pojavljivati u sledećim navođenjima.

Primer: Arhiv Vojvodine, Novi Sad, F. 23, Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat, Prezidijalni spisi, br. 1964 (AV, SVTB).

ČLANCI se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv članka – kurzivom, naziv časopisa, novina ili druge serijske/periodične publikacije, broj i godište, mesto izdanja, godina, broj stranice bez ikakvih dodataka (kao i kod navođenja knjiga).

Primer: Slobodan Bjelica, *Transformacije ideje o autonomiji Vojvodine*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 137, Novi Sad, 2011, 509–520.

Primer: Andrej Mitrović, *Deutschland und Jugoslawien 1919–1933*, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knj. 12, 1, Beograd, 1974, 567–575.

Ukoliko je naziv časopisa dugačak, prilikom prvog navođenja u zagradama se navodi skraćenica pod kojom će se dalje pojavljivati.

Primer: Vasa Stajić, *Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba*, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu (GIDNS), 6, 1–2 (14–15), Novi Sad, 1933, 1–159.

Ukoliko postoji više autora monografije ili članka (do četiri), razdvajaju se zapetom. Za više od četiri autora navodi se samo prvi, a zatim et. al.

Primer: Peter Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, 555.

Ukoliko se u radu citira samo jedan rad određenog autora, kod ponovljenog navođenja tog teksta, može se skratiti ime autora na početno slovo iza kojeg stoji tačka, uz prezime autora, sledi skraćenica *nav. delo* (za srpski jezik) ili skraćenica *op. cit.* (za strane jezike).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: M. Erdujhelji, *nav. delo*, 428.

Ukoliko se u citiranju dela jednog autora tekst nalazi na istoj stranici, a upotrebljen je u sledećoj fusnoti, koristi se reč Isto (srpski jezik), odnosno Ibidem (strani jezici).

Primer: Melhior Erdujhelji, *Istorija Novoga Sada*, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: Isto.

Ukoliko se citira više radova istog autora (knjiga ili članaka), a pošto je prvi put naziv svakog rada naveden u punom obliku, pri ponovnom navođenju, posle skraćenog imena i punog prezimena autora, stavlja se skraćeni naziv monografije ili članka, broj stranice.

Primer: Dimitrije Kirilović, *Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj*; *Asimilacioni uspesi Mađara u Bačkoj, Banatu i Baranji*, Novi Sad, 2006, 72.

Skraćeno: D. Kirilović, *Pomađarivanje*, 84.

Ukoliko se citira tekst sa više stranica koje su tačno određene, one se razdvajaju crtom, a posle toga sledi tačka. Ukoliko se citira više stranica koje se ne određuju tačno, upotrebljava se reč *passim*.

Primer: Vasa Stajić, *Građa za političku istoriju Novog Sada*, Novi Sad, 1951, 41–49.

Skraćeno: V. Stajić, *Građa za političku istoriju*, *passim*.

Kada se citira članak u zborniku radova na stranom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradi se navode imena urednika. Ukoliko ih je više stavlja se oznaka *eds.* pre njihovih imena, ako je jedan urednik, ispred imena je naznaka *ed.*, odnosno odgovarajuća skraćenica u drugom jeziku (npr. u nemačkom *Hrsg.*). Kada se citira članak u zborniku radova na srpskom ili južnoslovenskom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradama se navodi ime ili imena urednika sa naznakom *ur.* pre imena. Posle ovih podataka navodi se izdavač i godina izdanja, broj stranice i tačka.

Primer: Nenad Lemajić, *O nekim nejasnim pitanjima iz istorije porodice Belmužević*, *Balkan i Panonija kroz istoriju* (ur. Slavko Gavrilović), ilozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 2009, 387–403.

Primer: Barbara Graziosi, *The Ancient Reception od Homer*, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Citiranje tekstova s interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice ispisanu italikom i datum pristupanja stranici.

Primer: Jugoslav Veljkovski, *Prva sređivanja građe novosadskog magistrata*, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. april 2012.

Strana imena transkribuju se ćirilicom na srpskom jeziku kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradama u izvornom obliku na stranom jeziku kurzivom, npr. Rišelje (Richelieu).

PROPRATNO PISMO (SUBMISSION LETTER). Uz rukopis obavezno priložiti obrazac koji su potpisali svi autori, a koji sadrži: 1) izjavu da rad prethodno nije publikovan i da nije istovremeno podnet za objavljivanje u nekom drugom časopisu, 2) izjavu da su rukopis pročitali i odobrili svi autori koji ispunjavaju merila autorstva, i 3) kontakt podatke svih autora u radu (adrese, imejl adrese, telefone itd.). Blanko obrazac treba preuzeti sa internet-stranice časopisa. Takođe je potrebno dostaviti kopije svih dozvola za: reprodukovanje prethodno objavljenog materijala, upotrebu ilustracija i objavljivanje informacija o poznatim ljudima ili imenovanje ljudi koji su doprineli izradi rada.

NAPOMENA. Rad koji ne ispunjava uslove ovog uputstva ne može biti upućen na recenziju i biće vraćen autorima da ga dopune i isprave. Pridržavanjem uputstva za pripremu rada znatno će se skratiti vreme celokupnog procesa do objavljivanja rada u časopisu, što će pozitivno uticati na kvalitet članaka i redovnost izlaženja časopisa.

Za sve dodatne informacije, molimo da se obratite na:

ADRESA REDAKCIJE
ZAPISI - Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac
Dr Voje Dulića 10, 12 000 Požarevac / Republika Srbija
Telefon +381 12 223 082
E-mail: info@arhivpozarevac.org.rs

INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS

The manuscript for the Historical Archives of Pozarevac Yearbook - *Zapisi* , should be sent electronically to the address jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs till June 1st at the latest, in the year that it is planned to be published. You are kindly requested to send one copy of the printed text (followed by the written statement that the text has not been previously published or given to someone to publish it) to the following address of the Editorial: The Historical Archive of Požarevac, 12000 Požarevac, Voje Dulića 10, Serbia - for Godišnjak HAP-

If the manuscript is written in English, the font should be Times New Roman, not more than 28.500 characters; space 1,5; font size 12. The work should have a summary (10 to 15 lines) in English with four to six key words, space 1, font size 11. Various footnotes: space 1, font size 10.

The illustrative attachements to the work/manuscript (photos,charts, maps ...) should be properly scanned (300 dpi). Each illustration should be numbered and should have a legend and its place in the text. The illustration type can be: jpg or tiff.

The Structure of the work:

- name and surname;
- author address and institution (work) address;
- tittle;
- abstract (50–100 words);
- key words (3–10 words);
- text (16 pages);
- summary (300–500 words).

The Text Form:

- text procesor Word;
- style Normal;
- page A4;
- margines (cm): up –2.5, down – 7.2, left – 2, right – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt tittle, 16pt subtittle, 11pt basic text, 9pt notes;
- space Single,
- Footnotes in continuous stream from 1(and on).

The works that have been approved by the Editorial will be published UDC (Universal Decimal Classification) number of The National Library of Serbia. The accepted manuscripts will not be returned.

HOW TO ADD REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

MONOGRAPH should have: the author's full name and surname, name of the book/work (in italic), place and year of publishing. If number of the page is mentioned, please do not add **p, pp, ff, dd etc.** After the place of publication please put a comma (,).

THE PUBLISHED SOURCE is stated in the same way as monograph publication, and **THE UNPUBLISHED (ARCHIVE) SOURCE** is stated in the following way: when first stated –full name of the archive, place of archive, serial number and name of the fund, case signature. Please write in the brackets ( ) the abbreviation under which a certain archive is and the abbreviation under which it will appear in the statements.

Example:

M Argles, *British Government Publications in Education during the Nineteenth Century* (1971)

J Vaughan, *Board of education Circulars: A Finding List and Index* (1972)

J M McCarthy, *An International List of Articles in the History of Education, Published in Non-Educational Serials, 1965-69* (1973)

D W Thomas, *The History of Technical Education in London 1904-40* (1976)

S M Parkes, *Irish Education in the British Parliamentary Papers 1801-1920* (1978)

V F Gilbert and C Holmes, *Theses and Dissertations on the History of education Presented at British and Irish Universities between 1900-1976* (1976)

M Argles and J E Vaughan, *British Government Publications Concerning Education during the Twentieth Century* (1982)

J S Hurt, *Education and the Working-Classes from the Eighteenth Century to the Twentieth Century* (1985)

R Szreter, *The History of Education in Non-Education Learned Journals 1939-1984* (1986)

A R Allan, *University Bodies: a Survey of inter- and Supra- University Bodies and Their Records* (Liverpool *c*1990). Includes an extensive bibliography of sources useful for the history of higher education.

M C Britton (ed), *Improved Visibility: An International Bibliography on the Education of Women and Girls 1978-1989* (Librarians of Institutes and schools of education 1991).

J D Browne and G R N Smart, *Colleges of Education: A Checklist of Archives* (History of Education Society *c*1981).

C R Chapman, *The Growth of British Education and its Records*, (Dursley Lochin 1992).

J Craigie, *A Bibliography of Scottish Education before 1872* (University of London Press 1970).

D Crook 'Net gains? The Internet as a research tool for historians of education' in D. Crook and R. Adlrich (eds) *History of Education for the Twenty-first Century* (London, Institute of Education) pp.36-49.

J C Davies, 'Documents relating to the History of Education,' in *Durham Research Review*, 2 (Sept 1951), pp 1-10.

History of Education Society, *Archives and the Historian of Education* (1975).

A Morton, *Education and the State 1833-1966* (PRO 1997).

T A O'Donoghue, 'Sources for the Study of the History of the Secondary School Curriculum: A Survey of the Irish Scene, 1921-62,' in *HES Bulletin*, (Autumn 1990), pp. 46-51.

Public Record Office of Northern Ireland, *Guide to Educational Records* (1993). Includes an appendix listing all state schools with surviving records held at PRONI.

Sources for Tracing School Teachers in the National Society Archives and Library (Church of England Record

in memoriam
in memoriam
in memoriam

in memoriam
in memoriam
in memoriam

IN MEMORIAM

ПРЕДРАГ Б. ЈЕВРЕМОВИЋ (1932-2020)

Предраг Б. Јевремовић је рођен 19. децембра 1932. године у Смољинцу од оца Боривоја и мајке Живке. Дипломирао је 15. фебруара 1960. године историју на Филозофском факултету Универзитета у Београду, а у Историјски архив долази већ 1. марта 1960. Звање архивист стекао је 1963. На место вршиоца дужности директора постављен је октобра 1969. године, а за директора Међуопштинског историјског архива је именован фебруара 1971. На месту директора налазио се до 1996. У пензију је званично отишао марта 1998. године, после 38 година рада у архиву.

Допринос Предрага Јевремовић архивској делатности и стручном раду Историјског архива Пожаревац, истраживању завичајне и националне историје, свакако није безначајан. Напротив, извештаји о раду Архива у периоду „директоровања" Јевремовића сведоче о томе да се бројне архивске целине тада по први пут преузете у Архив, заштићене од пропадања, значајна архивска грађа је примљена као поклон или откупљена. Архивски посленици нашег Архива, под руководством Предрага Јевремовића, истовремено су интензивно радили на сређивању и обради архивске грађе. Издвојићемо само неке од капиталних архивских фондова као што је *Начелство среза Звишкоī, Кучево (1839-1944)*, као једног од малобројних целовито сачуваних архивских фондова управне провенијенције од првих дана образовања модерне Српске државе. Такође, вреди поменути и стручни рад на сређивању и обради послератних фондова, као што је *Окружни народни одбор Пожаревац (1944-1947)*, грађа правосудне и привредне провенијенције, лични и породични фондови старијег периода. Не треба заборавити и то да је Историјски архив Пожаревац тада вршио заштиту архивске грађе код стваралаца на ширем територијалном подручју него што је данас Браничевски управни округ. Тако се грађа преузимала и са подручја Подунавског округа, Мајданпека, па и Београдске области (на пример, општина Младеновац), а архивски посленици „на терену" су, примера ради, израдили попис архивске грађе стваоца *Српска Православна Црква* на подручју Браничевског округа, која се налазила у административним просторијама православних храмова у овом крају.

Залагањем Предрага Јевремовића је био покренут *Билтен Историјскоī архива Пожаревац*, у периоду од 1969. до 1986. године. У склопу седам објављених свезака *Билтена*, и сам Јевремовић је, као историчар, настојао да ширем кругу заинтересованих, пре свега научним радницима пружи информације о архивској грађи. Издавање је започето библиографијом и регестама докумената из Историјског архив Пожаревац о радничком покрету и народно-ослободилачкој револуцији, из *Збирке о радничком покрету и НОБ-у*. Уследило је сабирање и публиковање у *Билтену*, *Библиоīрафије докумената објављених у Зборнику Војно-историјскоī института* и *Библиоīрафије чланака објављених у локалном листу „Реч народа"*, а у циљу олакшаног истраживања историје Пожаревца. Као главни и одговорни уредник наставио је да објављује архивску грађу односно обавештајна средства архивских фондова који су били предмет сређивања и обаде архивиста, односно ону која је била од интереса за истраживаче. Објављен је тако *Проīлас пожаревачкоī партизанскоī одреда „Партизани своме народу"* од 27. фебруара 1942. године, *Аналитички инвентар Начелства округа Пожаревачкоī*, као и *Записници Градскоī народно-ослободилачкоī одбора за 1944-1945. īодину*, а према стручним архивистичким правилима за објављивање архивске грађе.

У току периода његовог рада на месту директора приређене су и бројне, пажње вредне, изложбе архивске грађе. Издвојићемо неке: *Сто īодина од оснивања Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу* (1973. година, чији је аутор Предраг Јевремовић), *Живоī и дело Васе Пелаīића* (1976, аутор Предраг Јевремовић), *Жена на радном месту* (1977), *Луче, данас, сутра*, (1977), *Индустрија Србије до 1914* (1978), *Часно испуњен дуī* (1979), *In memoriam – Тито* (1980, аутор Предраг Јевремовић), *Пожаревачки крај у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији* (1985).

Радни век директора Предрага Јевремовића је обележила и борба за обезбеђивање архивске зграде и спашавање архивске грађе од пропадања. Бројни су сачувани дописи које је упућивао на разне адресе, не би ли Архив добио своју зграду и на прописан начин обезбедио

смештај архивске грађе. На срећу, иако не за мандата директора, пре одласка у пензију дочекао је да пожаревачки архив добије простор за смештај архивског депоа, чиме је архивска баштина града Пожаревца и Браничевског управног округа, расута на више локација, коначно обједињена и смештена на једном месту.

Људи живе онолико дуго колико је сећање о њима живо. Иако ауторке овог сећања на колегу Предрага Јевремовића, нису имале част и задовољство да раде са њим, чак и да га боље упознају, јер су у Архив дошле много касније, оне настављају да преносе сећање о њему које су стекли кроз причу старијих колега. Према њиховом казивању, Архив је у време директора Предрага Јевремовића био место размене знања и интелектуалних расправа о бројним питањима наше историје, место на које су истраживачи и други интелектуалци, као и заљубљеници у историју радо и свакодневно свраћали. Најплоднији период истраживања и писања аутора локалне историје управо је из периода када је директор установе био Предраг Јевремовић. Колеге се сећају и честих прича о разним темама из наше прошлости које им је са пуно одушевљења причао. Много је читао, па је његов радни сто увек био оивичен књигама. Оно што издвајају у сећању на њега је да никада није имао своју директорску канцеларију, већ је увек радио са осталим запосленим, само као први међу једнакима. Никада није заузимао ауторитативан став, већ, благ и очински. Његове изразито плаве очи, кажу, потамнеле би једино када је био приморан да стане у одбрану својих колега и установе. Предраг Јевремовић у сећању савременика и наследника, живи као човек благе и тих нарави, заљубљеник у историју и свој посао архивисте. На његовом преданом раду на очувању архивске грађе и прикупљању драгоцених сведочанстава историје овог краја, колеге архивисти, али и шира пожаревачка јавност ће му заувек остати захвални.

Слободанка Цветковић, виши архивист
Јасмина Живковић, архивски саветник

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(497.11)

ЗАПИСИ : годишњак Историјског архива Пожаревац = Zapisi : the Historical Archives of Požarevac Yearbook / главни и одговорни уредник Јасмина Николић. - Год. 1, бр. 1 (2012)- . - Пожаревац : Историјски архив, 2012- (Смедерево : Newpress). - 24 cm

Годишње. - Текст од бр. 2 (2013) на срп., и више светских језика.

ISSN 2334-7082 = Записи (Пожаревац)

COBISS.SR-ID 196053772

ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО

и прочая, и прочая, и прочая,

No. 830

Объявитель сего, Россійскій подданный отставной Капитанъ Христофоръ Богдановъ Сербулъ

которому для свободнаго туда и обратно провзда, данъ сей пашпортъ за подписаніемъ и съ приложеніемъ печати моего лица съ срокомъ на [illegible] мѣсяцъ. Августа [illegible] дня 180[illegible] года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Херсонскій Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

А. Булгаковъ

У одъ[illegible] Г. Начальника

Благородному Господину
Писару Среза Рѣчко-Звишкова
Георгу Богдановику.

Познавши Његова Свѣтлость Милостивѣйшій Господаръ и Кнезъ Нашъ, да се на многіе мѣстима Кнежіе и Кнежеви Дво и скварет палате благовољо с одъ 13 тек. С. №. 1553. високайшій Налогъ Свесколавноме Попечительству внушени двѣ изданіи, да се не испаравостав ова часть ове уредъ довеђе

Покоравајући дакле ово високом Свесколавноме Попечительстве одъ 14 тек. Л. №. 4864 Се Свѣтлости Начальство

Господину
Лево-Жандровой Кавалару,
и Милосављевићу

Народу Округа Ваше зивеће у пределу ове Малое Велитрна. Папа Кнеза ваше се одъ стране Начальственог вам се ово то наплате при вама у на изданой уредбы Народу Среза ва вручено објавите тако, какво сте свами знати на времіе дошли, и на предају Ваши сте у приложи моли, Ваш Не се Попа Кнеза у пиће т. Е. К. С. мо. отворити.

№ 958

Априлія 8по

у Пожаревцу.

Начальство
Округа Подунавскаго
Живојно Борђевић

Писар Начальства
Мирослав Свет[illegible]

ISSN 2334-7082